

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ORTADOĞU VE DIŞ POLİTİKA

ARAP ÜLKELERİ VE İSRAİL

Derleyen **Meliha Benli Altunışık**

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

GAZZE
YEMEN
MISIR
BAĞDAT PAKTI
HİCAZ
FİLİSTİN
KERKÜK
HAMAS
LÜBNAN
ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ
CEBEL-İ LÜBNAN
ORTADOĞU
İRAK SAVAŞI
KUDÜS
İHVAN
SURIYE
ARAP BAHARI
LIBYA
İRAN

DERLEYEN
MELİHA BENLİ ALTUNIŞIK

**ORTADOĞU VE DIŞ POLİTİKA
ARAP ÜLKELERİ VE İSRAİL**

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ORTADOĞU VE DIŞ POLİTİKA

ARAP ÜLKELERİ VE İSRAİL

DERLEYEN MELİHA BENLİ ALTUNİŞİK

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 695

SIYASET BİLİMİ 72

ISBN 978-605-399-586-9

1. BASKI İSTANBUL, NİSAN 2022

© İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İŞLETMESİ

YAZIŞMA ADRESİ: HACIAHMET MAHALLESİ, PİR HÜSAMETTİN SOKAK, No:20, 34440, BEYOĞLU / İSTANBUL

TELEFON: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / FAKS: 0212 216 24 15 • SERTİFİKA No: 51672

www.bilgiyay.com

E-POSTA yayin@bilgiyay.com

DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN CEM TÜZÜN

TASARIM MEHMET ULUSEL

DİZGİ, UYGULAMA VE KAPAK GÖRKEM DİDEM ÖZTUNCER

DİZİN GÖRKEM DİDEM ÖZTUNCER

BASKI VE CİLT MEGA BASIM YAYIN SAN. VE TİC. A.Ş.

ÇİHANGİR MAH. GÜVERCİN CAD. No: 3/1 BAHA İŞ MERKEZİ A BLOK KAT: 2 AVCILAR İSTANBUL

TELEFON: 0212 412 17 00 / FAKS: 0212 422 11 51 • SERTİFİKA No: 44452

İSTANBUL BİLGİ UNIVERSITY LIBRARY CATALOGING-IN-PUBLICATION DATA

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ KATALOGLAMA BÖLÜMÜ TARAFINDAN KATALOGLANMIŞTIR.

Names: Altunışık, Meliha Benli, compiler.

Title: Ortadoğu ve dış politika : Arap ülkeleri ve İsrail / derleyen Meliha Benli Altunışık.

Description: İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2022. | Includes bibliographical references and index.

Series: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 695. Siyaset Bilimi; 72.

Identifiers: ISBN: 9786053995869 (paperback)

Subjects: LCSH: Middle East--Foreign relations. | Middle East--Politics and government. | Arab countries--Politics and government. | Arab countries--Foreign relations--Israel. | Jewish-Arab relations. | Arab-Israeli conflict. | Arab-Israeli conflict

--Diplomatic history. | Israel--Foreign relations. | Arab Spring, 2010-

Classification: LCC: DS63.18 .078 2022

DERLEYEN
MELİHA BENLİ ALTUNIŞIK

ORTADOĞU VE DIŞ POLİTİKA
ARAP ÜLKELERİ VE İSRAİL

İçindekiler

ix Derleyen ve Yazarlar

xiii Sunuş

MELİHA BENLİ ALTUNİŞİK

1 Giriş

Ortadoğu ve Dış Politika

MELİHA BENLİ ALTUNİŞİK

9 1 Mısır Dış Politikasının Toplumsal ve Bölgesel Temelleri

MELİHA BENLİ ALTUNİŞİK

12 Nasır Dönemi (1952-1970): Devletin Konsolidasyonu ve Bölgesel Liderlik

16 Sedat ve “Önce Mısır” Doktrini (1970-1981): Devletin, Toplumun, Dış Politikanın Yeniden Dönüşümü

19 “Uluslararası ve Bölgesel Deprem”: Mübarek ile Birlikte Bölgeye Geri Dönüş

22 ABD’nin Irak İşgali ve Yeni Ortadoğu Düzeni

23 “25 Ocak Devrimi” ve Muhammed Mursi Dönemi

25 Sisi Dönemi: Yeniden Bölgesel Liderlik İddiası

30 Sonuç

33 2 Irak: Zafiyet ile Telafi Arasında Siyaset

TUNAHAN YILDIZ

36 Zor, Düzen ve Egemenlik

44 İdeoloji, Kimlik ve Tanım

50 Maliye, Refah ve Rantiye

56 Sonuç

61 3 Bölgesel ve Küresel Siyasetin Odağında Suriye Dış Politikası

ÖZLEM TÜR

65 1946-1970 – Darbeler Silsilesi, Baskın İdeoloji ve İsrail ile Mücadele

67 1970-2000 – “Ortadoğu’nun Aslanı”, Suriye’de İstikrar ve Bölgesel Etkinlik

	73	1990-2000 – Değişen Uluslararası Dengeler ve Suriye Dış Politikası
	75	2000-2010 – Beşar Esad ve Küresel Siyasetin Gölgesinde Dış Politika
	76	11 Eylül, Irak Savaşı ve Suriye
	79	2000’lerde Suriye ve Lübnan
	82	2000’lerde Türkiye-Suriye ilişkileri
	83	2010’dan Günümüze – Arap Baharı ve Değişen Dengeler
	88	Sonuç
91	4	Suudi Arabistan: Devlet, Toplumsal Gruplar ve Dış İlişkiler
		AMR M. ELLITHY
	92	Birinci Dünya Savaşından Önce Al-Suud Emirlikleri
	96	1920’ler-1950’ler: İki Dünya Savaşı Arasında Suudi Arabistan Kraliyetinin İnşası
	99	1960’lar-1970’ler: Arap Milliyetçiliği Dönemi
	102	1980’ler-1990’lar: Siyasal İslamcılık Dönemi
	106	2003 Irak Savaşı Sonrası Dönem
	107	Arap Ayaklanmaları Dönemi
	110	Arap Ayaklanmaları Sonrası Bölgesel Düzendeki Suudi Arabistan
117	5	Kargaşa İçerisinde Düzen: Lübnan’da İç ve Dış Siyaset
		MURAT TİNAS
	119	Osmanlı İmparatorluğu’nda Cebel-i Lübnan: Göreceli İstikrar Dönemi
	120	Fransız Manda Dönemi: Konfesyonelizmin Kurumsallaşması
	123	Bağımsızlığa Giderken Milli Misak: Arap Yüzü olan Bağımsız Ülke
	125	Lübnan’da Hassas Dengeler Üzerine Kurulu İç ve Dış Siyaset
	130	Lübnan İç Savaşı: Bir Devletin Parçalanması
	134	Taif Uzlaşısı: Lübnan’ı Yeniden Tanımlamak
	136	Savaş Sonrası Lübnan: Değişen Bölge Siyasetinde Yeni Dengeler
	140	Arap Baharı ve Suriye Krizinde Lübnan
	143	Sonuç

- 149** **6** Ortadoğu’da İstikrar ve Değişim Arasında Bir Denge Arayışı: Ürdün Haşimi Krallığı Örneği
NUR KÖPRÜLÜ
150 Emirlikten Krallığa
152 Ürdün’ün “Kimlik” Sorunu: İki Katmanlı Toplum ve *Ürdünlülük-Filistinlilik* İkilemi
153 Ürdün’de Siyasi Hayat ve Demokratikleşme Süreçleri
155 Ürdün’de İslamcı Hareket: Müslüman Kardeşler Topluluğu
158 Tartışmalı Seçim Yasası
161 1994 Ürdün-İsrail Barış Antlaşması ve Yükselen Muhalif Hareketler
161 Ürdün’de Toplumsal Hareketler: Yeni ve *Yerli* Muhalefet
162 Ürdün’ün İstikrar Refleksi ve *İhvan* ile “Yeni” Dönem
166 Ürdün Dış Politikasında Değişim ve Süreklilik
174 Sonuç
- 181** **7** Tunus Dış Politikasını Anlamak: Burgiba’dan Bin Ali’ye Tunus Dış Politikası
NEBAHAT TANRIVERDİ YAŞAR
184 Habib Burgiba İktidarında Tunus Dış Politikası
189 Bin Ali İktidarı ve Tunus Dış Politikasında Yeni Dönem
194 Yasemin Devrimi Sonrası Tunus Dış Politikası
201 Sonuç
- 207** **8** Haritaya Geri Dönerken: İsrail Dış Politikasına Yön Veren Parametreler ve Temel Hedefler
İLKER AYTÜRK
208 Devlet Öncesi Dönem
212 Başlangıç Noktası: İlk Yönelimler, İlk Perspektifler
215 İsrail Dış Politikasının Yapısal Parametreleri
222 İsrail Dış Politikasının Temel Hedefleri
229 Sonuç: İç Politikanın Önemi
- 233** Kavramlar ve İsimler Dizini

DERLEYEN

MELİHA BENLİ ALTUNİŞİK

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir. Prof. Altunışık 1988-1989 Akademik Yılı'nda Harvard Üniversitesi Center for Middle Eastern Studies'de Fulbright burslusu olarak eğitim görmüştür. Doktorasını 1994 yılında Boston Üniversitesi'nden "External vs. Internal Debate Revisited: Political Economy of Economic Reform Policies in Libya (1987-1993)" başlıklı tez çalışması ile almıştır. Ortadoğu Siyaseti ve Uluslararası İlişkileri, Türkiye'nin Ortadoğu bölgesi ile ilişkileri, petrolün siyasi iktisadi konularında çalışmaktadır. Bu konulardaki çalışmaları çeşitli uluslararası dergilerde ve kitaplarda yayımlanmıştır.

YAZARLAR

AMR ELLITHY

2012'de Kahire Üniversitesi'nden siyaset bilimlerinde lisans derecesi aldıktan sonra Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler yüksek lisans programına başladı. Prof. Dr. Meliha Altunışık danışmanlığı altında, Suudi Arabistan'da yaklaşık bir ay süren saha çalışması gerçekleştirerek Türkiye-Suudi Arabistan ilişkileri konusundaki yüksek lisans tezini tamamladı. Tez çalışmasında, 2003 Irak Savaşı'ndan sonra Ortadoğu siyaseti üzerinde güvenlikleştirme teorisi ve bölgesel güvenlik kompleksi yaklaşımını kullanarak iki bölgesel aktör olarak Türkiye ve Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerin nasıl şekillendiğini inceledi. Amr, 2016'da Kahire Üniversitesi'nin düzenlediği Diplomat Aday Akademisi'nde ders verdi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Bölge Çalışmaları doktora programına kabul aldıktan sonra, Ortadoğu ülkelerinde karşılaştırmalı siyaset ve siyasi ekonomi alanlarında doktora çalışmasına başladı. Doktora tezinde Suudi Arabistan'da monarşinin "icadı", gelişimi ve dönüşümünü analiz etmek için, 1925'ten sonra Hac politikalarında geliştirilen kurallar, uygulamalar ve anlatımlar üzerinde kurumsallaşma yaklaşımını uygulamaktadır. İngilizce, Türkçe ve Arapça yayınları vardır.

İLKER AYTÜRK

Doktora derecesini 2005 yılında, "Yakın Doğu ve Yahudilik Çalışmaları" alanında Brandeis Üniversitesi'nden almıştır. 2003 yılından bu yana Bilkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde çalışmaktadır. İlgi alanları arasında Türk siyasi ve düşünce tarihi, uç sağ, İsrail'de devlet ve toplum bulunmaktadır.

MURAT TINAS

Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Dr. Tinas ayrıca NATO CEO-DAT (Terörizmle Mücadele Mükemmeliyet Merkezi) ve AB CEPOL (Avrupa Birliği Kolluk Kuvvetleri Eğitim Ajansı) tarafından düzenlenen çeşitli projelerde akademik danışman ve eğitmen olarak çalışmaktadır. Doktora derecesini, "Devlet-altı Dış Politika Aktörü Olarak Mezhep Grupları: Lübnan Vaka Analizi" başlıklı teziyle Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde Bölge Çalışmaları üzerine tamamlayan Dr. Tinas, lisansüstü eğitimi sırasında Ürdün'de Arapça eğitimi almış; saha çalışması yürüttüğü Lübnan'da ise Beyrut Amerikan Üniversitesi Arap ve Ortadoğu Çalışmaları Merkezi'nde misafir araştırmacı olarak çalışmıştır. Başlıca akademik ilgi alanları arasında Ortadoğu, radikalleşme, terörizm ve istihbarat araştırmaları yer almaktadır.

NEBAHAT TANRIVERDİ YAŞAR

Bağımsız Araştırmacı olarak Tunus, Libya ve Mısır üzerine çalışmalar yapan Nebahat Tanrıverdi Yaşar, aynı zamanda Berlin'deki Alman düşünce kuruluşu SWP'nin Uygulamalı Türkiye Araştırmaları Çalışmaları (CATS) Programında IPC-Stiftung Mercator misafir araştırmacı olarak araştırmalarına devam etmektedir. Tanrıverdi Yaşar, lisans eğitimini Hacettepe Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde, yüksek lisans eğitimini de Orta Doğu Teknik Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları bölümünde tamamladı. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktora adayı olarak eğitime devam ediyor. Çeşitli ulusal ve uluslararası dergi ve haber sitelerine düzenli yazar olarak katkı veren Tanrıverdi Yaşar'ın başlıca bilimsel çalışmaları: "Savaş Kavramı- Hibrit Savaş", "Tunus'ta Demokratikleşme Sürecine Türkiye'nin Katkıları", "Ortadoğu Halklarının Algılarının Şekillenmesinde Arap Basını ve Küresel Medyanın Rolü", "Populism and Foreign Policy in Turkey under the AKP rule (Doç. Dr. Burak Bilgehan Özpek ile), "Islamism, Populism, and Turkish Foreign Policy", "2011 Sonrası Mısır Dış Politikası: İç Siyasetin Dış Politikaya Etkileri", "A Conceptual Assessment of Democratization Process in Tunisia."

NUR KÖPRÜLÜ

Yakın Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Bölüm Başkanı olarak görev yapmaktadır. Köprülü, Doktora eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında tamamladı. 2010 ve 2012 yıllarında aralıklı olarak Londra'da faaliyet gösteren Queen Mary University of London'da misafir araştırmacı olarak çalışmalar yürüttü. Akademik araştırmalarını özellikle Ürdün Haşimi Krallığı üzerine yürütmüş olan Köprülü'nün, Ürdün'de kimlik siyaseti, Arap Baharı ve demokratikleşme süreçleri, Kıbrıs siyasetine ilişkin birçok uluslararası ve ulusal hakemli dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. *Middle East Policy*, *Mediterranean Politics*, *Middle East Quarterly*, *Israel Affairs* gibi akademik dergilerde yayımlanan çalışmalarının yanı sıra Köprülü Ortadoğu ve Akdeniz ülkelerini kapsayan derleme kitap çalışmalarında Ür-

dün ve Lübnan bölümlerini kaleme almıştır. Akademik çalışmalarını ağırlıklı olarak Arap Ortadoğusu'nda demokratikleşme süreçleri, otoriter rejim türleri ve toplumsal hareketler çerçevesinde yürüten Köprülü'nün Suriyeli mülteciler, Lübnan'da güç paylaşımı ve olarak 2011 Arap Baharı/ Ayaklanmaları sonrası Ürdün, Fas, Tunus'ta siyasal reformlar, monarşilerin esnekliği (*resilience of monarchies*), seçimler ve rejim değişikliği (*regime change*) süreçlerine odaklanmış yayın ve konferans çalışmaları devam etmektedir.

ÖZLEM TÜR

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir. Temel çalışma alanları Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkileri (özellikle Suriye, İsrail ve Lübnan), Filistin meselesi ve Ortadoğu'nun siyasi ekonomisidir. Yayınları arasında, Raymond Hinnebusch ile editörlüğünü yaptığı *Turkey-Syria Relations – Between Enmity and Amity* (London: Ashgate, 2013), “Turkey and Israel in the 2000s” (*Israel Studies*, 2012); “Political Economy of Turkey's Relations with the Middle East” (*Turkish Studies*, 2011) sayılabilir.

TUNAHAN YILDIZ

2014 yılında lisans eğitimini ve 2016 yılında yüksek lisans eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladı. 2016 yılından beri aynı bölümde doktora çalışmalarına devam etmektedir. 2014 yılından beri aynı bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Babil Kitap'tan çıkan *Birinci Dünya Savaşı'nın Kökenleri* (2020) kitabının çevirmenidir. Irak ve kimlik siyaseti üzerine çeşitli ulusal ve uluslararası dergilerde makaleleri bulunmaktadır. İslamcılık, milliyetçilik ve mezhepçilik üzerine araştırmalarına devam etmektedir.

Ortadoğu ve Kuzey Afrika (ODKA) bölgesi son yıllarda hem bölgedeki olaylar hem de Türkiye'nin bölgeyle ilişkilerinin derinleşmesi nedeniyle Türkiye'de ilgi odağı olmaya başladı. Buna rağmen genel olarak bölge ülkeleri hakkında ve bu ülkelerin dış politikaları konusunda Türkçede yeterince çalışma maalesef yok. Geçmişe oranla son dönemlerde bu ülkelerle ya da Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkileri konusunda lisansüstü tezler yazılmaya başlamasına rağmen bu çalışmalar genellikle üniversite kütüphanelerinde kalıyor ve geniş kitlelere ulaşamıyor. Bu çalışma bu eksikliği gidermeye çalışıyor.

Elinizdeki çalışmanın başka bir özelliği de ODKA bölgesinde ele alınan ülkelerin dış politikaları analiz edilirken Uluslararası İlişkiler disiplininin kuram ve kavramları ile angaje olması ve bu anlamda bu tartışmalara katkıda bulunması. Giriş Bölümü'nde belirtildiği gibi bu tür çalışmalar son 20 yılda Ortadoğu Çalışmaları'nda önem kazanmaya başladı. Böyle bir tartışmanın Türkçede de yapılmasının önemli olduğunu düşünüyorum.

Çalışmanın kişisel bir değeri de var benim için. Yazarların hepsi ile yollarımız ODTÜ'de bir şekilde kesişti. Hepsi lisansta ve/veya lisansüstü çalışmalarında öğrencim oldular. Bazıları kendi akademik kariyerlerini başarıyla sürdürüyor, bazıları ise halen doktora tezlerini yazmaya devam ediyor. Onlarla birlikte bu eseri yazmaktan büyük gurur duyuyorum. Kitaba değerli katkılarından dolayı tüm yazarlara teşekkür ederim.

Kitabın hazırlanması beklediğimizden uzun sürdü. Araya başka görevler, başka meşguliyetler girdi. Ancak son gelişmeleri içermek üzere bütün yazılar sürekli güncellendi. Bir aşamada çalışmanın ara sonuçları Bilkent

Üniversitesi'nde yapılan Ortadoğu: Ülkeler ve Dış Politika Paneli'nde sunuldu. Bu paneli organize eden İlker Aytürk'e ve Bilkent Üniversitesi'ne, Üniversite'nin Uluslararası İlişkiler Topluluğu'na teşekkürlerimi sunuyorum. Bu panel hem bizlere birbirimizi dinleme imkânı verdi, hem de sorulan sorular ve yapılan yorumlardan faydalandık.

Son olarak, kitabın hazırlığı sırasında ihtiyaç duyduğumda bana yardım eden Dr. Murat Tinas'a ve Tunahan Yıldız'a, ve kitabın yayına hazırlanması sürecindeki katkıları için editörümüz Cem Tüzün'e şükranlarımı sunarım.

MELİHA BENLİ ALTUNIŞIK

ANKARA, 2021

Giriş

Ortadoğu ve Dış Politika

MELİHA BENLİ ALTUNİŞİK

Ortadoğu Çalışmaları uzun yıllar Uluslararası İlişkiler disiplindeki tartışmalardan uzak kaldı. Disiplindeki kuram ve kavramlar Ortadoğu ve Kuzey Afrika (ODKA) bölgesinin uluslararası ilişkilerini analiz ederken genellikle kullanılmadı. Bu durum ülkelerin dış politika analizi için de geçerliydi.¹ Var olan çalışmalarda iki eğilim ön plandaydı. Bir yandan, Fawaz Gerges’in “büyük güçlerin (bölgeye karşı) dış politikasıyla ilgili obsesyon” diye tanımladığı çalışmalar yaygındı (Gerges, 1991, s. 211). Bu çalışmalarda genellikle açıkça bir kuramsal ve kavramsal çerçeve kullanılmamasının yanında bölgenin kendisinin aktörlüğü de genellikle göz ardı edilirdi (Gerges, 1991). Bölge ülkeleri büyük güçlerin çekişmelerinde piyon olarak görülürdü. Diğer yandan, bölge ülkelerinin dış politikaları analiz edilirken de daha çok liderlerin üzerine bina edilmiş bir dış politika anlatısı egemen olurdu. Bu yapılırken genellemelere ve karşılaştırmalara imkân verecek kavramsallaştırmalar yerine söz konusu liderin kendine özgü dış politikası çerçevesinden konuya bakılırdı (Korany ve Dessouki, 1991).

1980’li ve 1990’lı yıllarda ise açıkça ya da zımni olarak Realizm ve Neo-Realizmin varsayımlarının kullanıldığı çalışmalar yaygınlaştı. Hatta

1 O dönemlerde de istisnalar mevcuttu. Örneğin, bkz. Dawisha 1976.

Realist kuram çerçevesinde araştırma yapan araştırmacılar Ortadoğu'yu bu kuramın en iyi uygulanabildiği bölge olarak ilan ettiler. Bu tür çalışmalara erken bir örnek Alan Taylor'ın 1982'de yayımladığı *The Arab Balance of Power* kitabıdır (Taylor, 1982). Bu kitapta Taylor, Arap dünyasında Arabizm adına ortaya atılan birçok birleşme projesine rağmen sonuç olarak güçler dengesinin bölgesel ilişkileri ve ülkelerin dış politikalarını belirlediğini iddia etmektedir. Ortadoğu Uluslararası İlişkiler literatüründe başlıca eserlerden biri olan Stephen Walt'ın *The Origins of Alliances* (1987) kitabı ise güçler dengesi yerine tehdit dengesi kavramını geliştirerek aslında Realizmin ittifaklar kuramına bir yenilik getirmektedir. Bunu yaparken de Walt argümanlarını Ortadoğu bölgesi üzerinde test etmiştir.

Genel olarak Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinin uluslararası ilişkilerinin analizinde olduğu gibi, dış politika analizleri de 2000'li yıllardan itibaren değişmeye, çeşitlenmeye ve derinleşmeye başladı.² Örneğin, bu dönemde yazılan iki derleme kitap farklı perspektiflerden çeşitli bölge ülkelerinin dış politikalarını analiz etti. Bunlardan Raymond Hinnebusch ve Anoushiravan Ehteshami'nin derlediği *The Foreign Policies of Middle East States* (Ortadoğu Devletlerinin Dış Politikaları) (2014) kitabı genel çerçeve olarak Realizmi tercih eder ve Realizmin temel varsayımlarını kabul ederken, aynı zamanda bu kuramın ODKA ülkelerinin dış politikasını anlamakta bir ölçüde yetersiz kaldığı savıyla editörlerin “Kompleks Realizm” adını verdikleri bir kuramsal çerçeve geliştirir. Buna göre devlet sistemi bölgede henüz hala konsolide olmadığı için sistem düzeyi dış politikayı etkilemekte daha sınırlı bir rol oynuyordu. Dolayısıyla Realizmin ötesine geçerek devlet kurma süreçlerine, bölgenin dünya kapitalist sistemindeki yerine ve bu sistemdeki hiyerarşik ilişkisine, son olarak da kimlik meselesine (hem ülke içindeki kimliklere hem de Arabizm, siyasal İslam gibi transnasyonal kimliklere) bakmanın önemli olduğunu ileri sürdüler.

Diğer yandan Shibley Telhami ve Michael Barnett ise *Identity and Foreign Policy in the Middle East* (Ortadoğu'da Kimlik ve Dış Politika) (2002) başlıklı derleme kitaplarında ODKA bölgesindeki ülkelerin dış politikalarını analiz etmekte İnşacılık (*Constructivism*) perspektifini kullanarak kimliklerin rolüne vurgu yaptılar. Kimliklerin, Realistlerin dediği gibi sadece liderlerin ülke çıkarlarını ilerletmek adına kullandıkları bir enstrüman olmadığını,

2 Dış Politika Analizinde kuram ve yöntem tartışmaları için Türkçe faydalı bir çalışma için bkz. Balamir Coşkun ve Rüma, 2020.

aynı zamanda o liderlerin neyi yapıp neyi yapamayacaklarını etkileyen ve bazen de belirleyen bağımsız değişken olarak ele alınması gerektiğini ileri sürdüler. Örneğin, Arabizm bir bölgesel norm haline geldikten sonra ülkelerin dış politika seçimlerini, işbirliği ve uyumsuzluk örüntülerini etkilemeye başladı. Bu derlemenin başka bir katkısı da kimlik meselesinin iki boyutuyla ele alınması olmuştur: Devlet kimliği ile toplumsal kimlik arasında bazen farklılıklar olduğu ve bu farklılıkların da dış politikaya yansımaları olabileceği ortaya konulmuştur.

Bu genel çalışmaların dışında farklı ülkelerin dış politikalarına odaklanmış, alanın kuram ve kavramları ile angaje olan çalışmalar da yapıldı. Dolayısıyla ODKA dış politika çalışmaları Uluslararası İlişkiler disiplininin genel teorilerini (*grand theory*), özellikle çeşitli varyantları ile Realizm ve İnşacılık kuramlarını kullanarak bölge ülkelerin dış politikalarını analiz etmeye başladı. Bunun yanında çeşitli orta-düzey teoriler (*middle-range theory*) kullanılarak da spesifik dış politika olayları analiz edildi. Rejim güvenliği, Bölgesel Güvenlik Kompleksi, Rol teorisi gibi spesifik olarak dış politika ve bölgesel politikaya odaklanan kuramlar analiz çerçevesi olarak sıkça kullanılmaktadır. Uluslararası İlişkiler disiplini yanında, aslında interdisipliner bir alan olan ve karar verme süreçlerine ve karar vericilere odaklanan Dış Politika Analizi (DPA) de bölge ülkelerinin dış politikalarını anlamada önemli araçlar sundu (Darwich ve Kaarbo, 2020). Bu bağlamda karar verme yaklaşımlarında analiz düzeyi devlet olmasına karşın, analiz birimleri bireyler, bireylerin oluşturduğu gruplar veya bu grupların içerisinde çalıştıkları bürokratik-örgütsel kurumlar ve süreçlerdir. Dış Politika Analizi kullanılarak ODKA bölgesindeki ülkelerin dış politikalarını analiz eden ve özellikle liderlik ve karar alma üzerine yoğunlaşan birçok çalışma mevcuttur (Brecher, 1974; Stein, 1996; Davies, 2008; Odinius ve Kuntz, 2015).

ODKA bölgesi ülkelerinin dış politikalarını analiz eden ve bunu yaparken de çeşitli kuramsal çerçeveler kullanan çalışmaların ortaya koyduğu tartışmalardan çeşitli örüntüler ortaya çıkmaktadır.

Bunlardan ilki iç ve dış politika etkileşimidir. Son yıllarda Realizm kuramı dahi, bunu öncellemese de uluslararası siyasette ve özellikle dış politika analizinde iç politikanın önemini yadsıyamamaktadır. Özellikle son yıllarda dış politika alanının demokratikleşmesi, küreselleşme ile sınırların anlamının değişmesi, sosyal medyanın yaygınlaşması gibi eğilimler iç ve dış politika arasındaki duvarları tamamen yıkmıştır. Bu bağlamda, hem iç po-

litikanın dış politikayı etkilemesinden, hem de dış politikanın iç politikaya etkilerinden söz edilebilir. Bu ilişkilerin ve karşılıklı etkileşimin incelenmesinde genel kuramsal çerçeveye de bağlı olarak farklı değişkenlerin ele alınması söz konusu olacaktır. Bu bağlamda bir yandan iç politikada devlet-toplum ilişkileri ve devletin farklı toplumsal gruplarla ittifaklarından ekonomik dönüşümlere, rejim biçiminden kurumsal yapılara, kimlik tartışmalarından ideolojik eğilimlere, kamuoyu eğilimlerinden liderlik özelliklerine farklı değişkenler iç politikanın dış politikaya etkilerini incelemek üzere kullanılabilir. Benzer şekilde dış politikanın da iç politikayı şekillendirmekte, yöneticilere destek sağlamakta ve ülke içinde kimlik oluşturmakta önemli bir etmen olduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda özellikle savaşların siyasi elitler tarafından içerideki sorunların üstünü örtmekte ve/veya kamuoyu desteği sağlamakta kullanılması üzerine Uluslararası İlişkiler disiplininde oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Ortadoğu ülkeleri bağlamında özellikle Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgali bazı analizlerde Saddam Hüseyin'in 8 yıl süren ve 1989 yılında sona eren İran-İrak Savaşı'ndan sonra ülke içinde yaşanan problemlerden bezmiş olan halkın dikkatini dağıtmak üzere alınmış bir karar olarak açıklanmıştır (Örneğin, bkz. Chaudhry, 1991).

Dış politika tartışmalarından ortaya çıkan ikinci bir örüntü ise analiz düzeyleri ve bunların etkileşimi konusudur. David Singer'ın 1961 yılında yayımlanan çalışmasından³ beri Uluslararası İlişkiler disiplininin önemli tartışmalarından biri olan analiz düzeyleri konusu dış politika çalışmaları açısından de önemli bir açılım sağlamaktadır. Bazı kuramlar farklı analiz düzeylerini öncellese de genel olarak dış politika tartışmalarında artan şekilde uluslararası sistem, bölge ve birim düzeylerinin karşılıklı etkileri ele alınmaktadır. Özellikle Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra bölge düzeyinin de önem kazandığını söylemek mümkündür. Genel kuramsal yaklaşımların yanında ODKA dış politika çalışmalarında analiz düzeyleri (*levels of analysis*) perspektifinin son yıllarda önem kazandığını görüyoruz (Bu tür çalışmalara erken bir örnek için bkz. Nonneman, 2002).

Dış politika analizinde ortaya çıkan başka bir örüntü de aktör (fa-il)-yapı ilişkisidir (Carlsnaes, 1992). Farklı kuramsal çerçeveler bunlardan birine öncelik verirler. Örneğin, Realizm, özellikle Neo-realizm yapıya öncelik verirken, Dış Politika Analizi yaklaşımı aktör'e dayalı bir yaklaşımdır. Ontolojik olarak bu unsurlardan birine öncelik veren yaklaşımlar yanında,

dış politika analizinde Anthony Giddens'ın yapılanma (*structuration*) kuramına dayanan (Ereker, 2013, s. 50), yani aktör-yapı etkileşimini baz alan yaklaşımlar küresel, bölgesel ve devlet düzeylerinde yapısal faktörlerin dış politikada önemine vurgu yaparken aktörlerin bu yapısal değişiklikleri nasıl algıladığı ve nasıl cevap verdiği ve sonuç olarak bu kararları ile yapılara nasıl etki ettiklerini ortaya koyabilmektedirler.

Son olarak materyal ve kimliklişel öğelerin dış politikadaki etkileri de dış politika tartışmalarının başka bir yönünü oluşturmaktadır. Bazı yaklaşımlar normlar, prensipler, fikirler ve özellikle bunların söylemlerle ifadesinin ve kimliklerin dış politikayı anlamakta belirleyici olduğunu ileri sürerler. Bu bakış açısı aktöre yoğunlaşmış görünse de söz konusu fikirsel (*ideational*) faktörler zamanla yapılar haline de dönüşebilirler. Diğer yandan, bazı yaklaşımlar coğrafi konum, askeri ve ekonomik güç gibi materyal değişkenlerin ya da güçler dengesi, sınıf yapısı gibi yapıların bazı dış politikaları mümkün kıldığı, bazılarını da engellediğini ileri sürmektedirler. Ortadoğu çalışmaları bağlamında fikirsel ve materyal öğelerin birini seçmek zorunda olmadığımızı, ikisinin birden dış politikada etkili olabileceğini gösteren çalışmalar vardır. Bu perspektifi Ortadoğu'da ittifaklara uygulayan bir çalışma özellikle tehdit algılamalarında bu iki tür faktörün de etkili olabildiğini zamansal ve mekânsal boyuta da vurgu yaparak tartışmaktadır (Darwich, 2019).

Bu kitaptaki analizler yukarıda ortaya koyan farklı örüntüleri ele alan ülkelerin dış politikalarını analiz ederken kullanılmaktadırlar. Ayrıca bu çalışmalar sadece güncel yoğunlaşmayıp tarihsel bir perspektifle yazıldılar. Bu anlamda özellikle dış politikalarını analiz ettikleri devletlerin nasıl devletler oldukları, devlet kurma süreçlerinin nasıl olduğu, devlet-toplum ilişkilerinin nasıl evrildiği sorularına da yoğunlaştılar. Bu konular kitapta ele alınan örnekler açısından çok kritik öneme sahiptir. Barnett ve Telhami'nin (2002, s. 9-10) dediği gibi bu ülkelerdeki liderler diğer "Üçüncü Dünya" liderleri gibi ulus tahayyüllerini devlet sınırlarına sığdırmak zorunda kalmışlardır. Bunun en önemli sonuçlarından biri olarak devlet inşası süreçleri sadece bir iç siyaset meselesi olmamış aynı zamanda bölge siyasetinin de parçası olagelmıştır. Arap ülkeleri açısından Arabizm, daha sonra da Siyasal İslamcılık hem iç politikayı hem bölge politikasını, dolayısıyla bu ülkelerin dış politikalarını derinden etkilemiştir. Kitaptaki diğer ülke İsrail için ise Yahudi devlet olmanın ne demek olduğu sorusu İsrail'in kurulduğu 1948'den beri tartışılmaya başlamış ve hem iç politikayı hem de dış politikayı büyük ölçüde etkilemiştir.

Elinizdeki kitap ODKA bölgesinde dış politika analizine yukarıda ortaya konan temel meseleler açısından yaklaşmakta ve çeşitli örnekler üzerinden bu tartışmalara katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Bunu yaparken bu ülkelerin dış politikalarında değişim ve sürekliliğin izleri sürülmekte ve dış politika tarihsel bağlamı içinde ele alınarak iç politika ile bağlantıları ile birlikte tartışılmaktadır. Bu anlamda kitap dış politikayı sistematik ve bütüncül bir yaklaşımla ele almaktadır. Kitapta sekiz bölge ülkesinin dış politikaları analiz edilmektedir: Mısır, Irak, Suriye, Lübnan, Suudi Arabistan, Ürdün, Tunus ve İsrail.

Devam eden bölümde Meliha Benli Altunışık, Nasır döneminden başlayarak Mısır dış politikasının geçirdiği değişimlerin ve devamlılıklarının izin sürmekte, bunu yaparken de iç ve dış politika etkileşimini analizinin temel noktası yapmaktadır. Altunışık öte yandan Mısır dış politikasının yapısal faktörlerin yanında, liderler, onların dünya görüşleri ve toplumsal ittifaklarıyla şekillendiğini göstermektedir. Bu çerçevede Mısır dış politikasının toplumsal temellerine vurgu yapmakta, küresel ve bölgesel dönüşümlerin yarattığı fırsatlar ve sınamalarla etkileşim halinde Mısır dış politikasının dönüşüm noktalarının altını çizmektedir.

Üçüncü bölümde Tunahan Yıldız, Irak dış politikasını üç farklı anlatı düzeyinde ele alarak, özellikle Irak devletinin yapaylığına vurgu yapan, Irak siyasetini mezhepsel ve dini çatışmalara indirgeyen ya da Irak tarihini ve dış politikasını sadece dış müdahaleler ekseninde anlatan anlatıları eleştirmektedir. Yıldız, bunların yerine tarihsel-sosyolojik bir bakış açısıyla Irak'ın iç ve dış politikasını incelemenin daha anlamlı olduğunu göstermektedir.

Dördüncü bölümde Özlem Tür, Suriye'nin tarihsel olarak bölgesel politikasını analiz etmekte ve geleneksel yaklaşımlar açısından "küçük devlet" olan Suriye'nin iç politikada konsolidasyonu sağladıktan sonra 1970'ten itibaren bölge politikasında oynadığı önemli rolleri tartışmaktadır. Arap ayaklanmalarından sonra ise iç politikadaki mücadeleler bir iç savaşa dönüşmüş ve Suriye kuruluşunun ilk yıllarında olduğu gibi bir kez daha bölgesel ve küresel aktörlerin mücadele alanı haline gelmiştir. Beşar Esad yönetiminin Rusya ve İran'ın yardımlarıyla tekrar ülkenin büyük bir kısmında kontrolü ele geçirdiği bu dönemde Tür son olarak yaşanan bu değişimlerin Suriye'nin dış politikasına ne gibi etkileri olacağı konusunu tartışmaktadır.

Beşinci bölümde Amr Ellithy, Suudi Arabistan'ın dış politikasını özellikle devlet ve toplumsal gruplar arasındaki ilişkiler bağlamında incelemektedir. Bunu yaparken bu ilişkilerdeki değişimin dış politikada ne gibi

değişimlere yol açtığını gösteren Ellithy, özellikle Arap ayaklanmalarından sonra Suudi dış politikasında yaşanan önemli değişimleri iç politikada yaşanan değişimler ve rantıye devlet sistemini değiştirmeye yönelik çabalarla ilişkilendirerek anlatmaktadır.

Altıncı bölümde Murat Tinas, Lübnan'ın dış politikasına odaklanmaktadır. Bölgede birçok bakımdan istisna olarak görünen Lübnan'ın aslında birden çok dış politikası olduğu ve bu politikaların içerde yaşanan toplumsal ve siyasal mücadelelerle tarihsel olarak nasıl iç içe geçtiği örneklerle anlatılmaktadır.

Yedinci bölümde Nur Köprülü, Ürdün'ün dış politikasının bir taraftan iç politikadaki Ürdünlülük kimliğinin inşası ve bu çerçevedeki tartışmalar ve Arap-İsrail uyuşmazlığının gölgesinde oluşturulduğunu anlatmaktadır.

Sekizinci bölümde Nebahat Tanrıverdi Yaşar, Tunus dış politikasını incelemektedir. Arap ayaklanmalarının başladığı ülke olan ve bu süreçte yaşanan rejim değişikliğiyle bölgede tek demokratik Arap ülkesi olarak görülen Tunus'un dış politikasında tarihsel olarak süreklilik ve değişimin izini sürmektedir. Bu çerçevede özellikle Yasemin Devrimi'nden sonra iç politika-da yaşanan tartışma ve mücadelelerin bölgesel rekabetle örtüşerek birbirlerini nasıl etkiledikleri anlatılmaktadır.

Son bölümde ise İlker Aytürk, kitapta ele alınan tek Arap olmayan ülke olan İsrail'in dış politikasını iç politika ile nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Bu anlamda iç politika sadece partiler arası rekabeti ya da hükümetlerin iç siyasi amaçlarını değil aynı zamanda kimlik tartışmalarını da içermektedir.

KAYNAKÇA

- Balamir Coşkun, B. ve Rüma İ. (der.) (2020). *Dış Politika Analizi: Konu, Kuram, Yöntem*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Brecher, M. (1974). *Decisions in Israel's Foreign Policy*. Oxford University Press.
- Carlsnaes, W. (1992). The Agency-Structure Problem in Foreign Policy Analysis. *International Studies Quarterly*. 46 (2), 245-270.
- Chaudhry, K. (1991). On the Way to Market: Economic Liberalization and Iraq's Invasion of Kuwait. *Middle East Research and Information Project (MERIP)*. No. 170, 14-23.
- Darwich, M. (2019). *Threats and Alliances in the Middle East*. Cambridge University Press.

- Darwich, M. and Kaarbo, J. (2020). IR in the Middle East: foreign policy analysis in theoretical approaches. *International Relations*. 34 (2), 225-245.
- Davies, G. A. M. (2008). Inside Out or Outside In: Domestic and International Factors Affecting Iranian Foreign Policy Towards the United States 1990–2004. *Foreign Policy Analysis*, 4 (3), 209–25.
- Dawisha, A. (1976). *Egypt in the Arab World: The Elements of Foreign Policy*. Macmillan.
- Ereker, F. (2013). Dış Politikayı Analiz Etmek: Dış Politika Analizinde Yapan-Yapı Sorunu. *Uluslararası İlişkiler*. 9 (36), 45-71.
- Gerges, F. (1991). The Study of Middle East International Relations: A Critique. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 18 (2), 208-220.
- Hinnebusch, R. ve Ehteshami, A. (2014). (der) *The Foreign Policies of Middle East States*, 2. Baskı. Westview Press.
- Korany, B. ve Dessouki, A. E. H. (1991). A Literature Survey and a Framework for Analysis. B. Korany, H.A. Dessouki ve Y.A. Ahmad (der). *The Foreign Policies of Arab States: The Challenge of Change*, İkinci Baskı. (ss. 5-18) içinde. Westview Press.
- Nonneman, G. (der) (2002). *Analyzing Middle East Foreign Policies and the Relationship with Europe*. Routledge.
- Odius, D. and Kuntz, P. (2015). The Limits of Authoritarian Solidarity: The Gulf Monarchies and Preserving Authoritarian Rule during the Arab Spring. *European Journal of Political Research*, 54 (4), 639–54.
- Singer, D. J. (2006). Uluslararası İlişkilerde Analiz Düzeyi Meselesi. *Uluslararası İlişkiler*. 3 (11), 3-24.
- Stein, J. G. (1996). Deterrence and Learning in an Enduring Rivalry: Egypt and Israel, 1948–73. *Security Studies*, 6 (1), 104–52.
- Taylor, A. (1982). *The Arab Balance of Power System*. Syracuse University Press.
- Telhami S. ve Barnett, M. (2002). Introduction: Identity and Foreign Policy in the Middle East. S. Telhami ve M. Barnett (der). *Identity and Foreign policy in the Middle East* (ss. 1-25) içinde. Cornell University Press.
- Walt, S. (1987). *The Origins of Alliances*. Cornell University Press.

1

Mısır Dış Politikasının Toplumsal ve Bölgesel Temelleri

MELİHA BENLİ ALTUNİŞİK

GİRİŞ

Mısır, coğrafi konumu, tarihsel derinliği, oldukça homojen toplumsal yapısı, demografik gücü ile Ortadoğu bölgesinin merkezinde yer alma iddiasında olan bir ülkedir. Bu iddianın sonucu olarak Mısır özellikle özgül ağırlığının olduğu Arap dünyasında liderlik konumunu ortaya koymak için hep bir çaba göstermiştir. Bu çaba aynı zamanda Mısır'ı yöneten elitler açısından iç politikada da rejimin meşruiyetini ve konsolidasyonunu sağlayan bir öge olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bölgesel politikada liderlik iddiası, iç politikadaki amaçlardan ve özellikle de rejimin kendi güvenlik kaygılarından ayrı düşünülmemelidir. Mısır'ın bölgesel liderlik iddiası bir yandan Mısır iç politikası ile etkileşim içinde şekillenirken, öte yandan Mısır'ın hem Arap olmayan bölge ülkeleri hem de bölge dışı aktörlerle ilişkilerinde de belirleyici bir unsur olmuştur.

Mısır'ın dış politikası aynı zamanda uluslararası sistem ve bölgesel sistemin içinde şekillenmiştir. Bu makro düzeydeki yapısal değişim ve dönüşümlerin iç siyasi yapılar ve tercihler ile ilişkileri tarihsel bağlam içinde

Mısır dış politikasını oluşturmuştur. Bu bağlamda dış politikada karar vericilerin ideolojileri, algıları ve farklı toplumsal kesimlerle girdikleri ittifaklar dış politikadaki tehdit algılarını etkilemiş ve dış politika tercihlerine rehber olmuştur. Bu çalışmada farklı dönemlerde Mısır'ı yöneten siyasi elitin değişen iç ve dış tehdit algılamalarının Mısır dış politikasını nasıl şekillendirdiği tartışılacaktır. Bu bağlamda Mısır dış politikasında süreklilik ve değişimin izleri sürülecektir.

Öte yandan, Mısır dış politikasının bağlamına etki eden ülkeye özgü yapısal faktörler de dış politika konularını, olasılık ve sınırlılıkları etkilemede önemli rol oynamaktadır. Mısır hem Arap ülkeleri hem de genel olarak bölge ülkeleri açısından birçok bakımdan öne çıkmaktadır. Ülkenin bölgesel güç olma potansiyelinin maddi temelleri çeşitlidir. 1869 yılında açılan, 1882'de Mısır'ı işgalinden itibaren tamamen İngiltere'nin kontrolüne geçen, daha sonra Nasır döneminde millileştirilen Süveyş Kanalı ülkeyi sadece bölge değil, dünya jeopolitiği açısından da önemli bir yere oturtmaktadır. Genel olarak uluslararası ticaret, ama özelde petrol ticareti açısından hayati bir öneme sahip Süveyş Kanalı, Körfez petrolünün dünya piyasalarına kısa yoldan ulaşmasını sağlamaktadır. Süveyş Kanalı Mısır için ayrıca önemli bir ekonomik kaynaktır. Bu çerçevede dünyanın önemli su yollarından biri olan ve Doğu Akdeniz'e açılan bu kanal Mısır'ın jeostratejik önemini ve ağırlığını artırmaktadır. Öte yandan Mısır, Kızıldeniz'e olan hâkimiyeti ile de önemli bir konumdadır. Son yıllarda Doğu Akdeniz'de bulunan doğal gaz kaynakları da Mısır'ın önemini artırmıştır. Doğal olarak bu konum Mısır'ın dış politikasını, bölge ve dünya ile ilişkilerini belirleyen önemli bir faktör olagelmıştır.

Afrika'nın en büyük nehri olan ve Mısır'ın su ihtiyacının yaklaşık %95'ini karşılayan Nil Nehri de Mısır açısından hayati önem taşımaktadır. Ancak yukarı nehir kısmı ve nehri besleyen kaynaklar başka ülkelerin kontrolü altındadır. Bu ülkelerin zaman içinde ekonomik gelişmeleri için nehirten faydalanma isteklerinin artması, uzun yıllar Nil Nehri'nden en fazla faydalanan ülke olan Mısır'ın bu ülkelerle ilişkilerinde sorun yaratmaya başlamış, aynı zamanda Mısır'ın siyasi elitlerinin Afrika kıtasına gittikçe daha fazla önem vermelerine neden olmuştur.

Mısır bu özelliklerinin yanında 100 milyona yaklaşan nüfusu ve gittikçe artan askeri güç kapasitesi ile Ortadoğu bölgesinin önemli bölgesel aktörlerinden biridir. Mısır'ı bölgede güçlü yapan bir diğer özelliği de ta-

rihsel sürekliliği olan bir ülke olmasıdır. Mısır, dünyadaki en eski yerleşim yerlerinden biridir. Duayen Mısırlı gazeteci, *Al Ahram* gazetesi eski editörü, Muhammed Hasaneyn Haykal, Mısır'ı Arap dünyasında tek ulus-devlet olarak tanımlamıştır (Karawan, 2002, s. 155). Mısır aynı zamanda etnik ve kültürel olarak homojen bir yapıya sahiptir. Nüfusun %90'dan fazlası Müslümandır. Nüfusun yaklaşık %6 ila 9'unu oluşturduğu düşünülen ve güçlü bir Mısırlı kimliğine sahip Kıpti Hristiyan azınlık özellikle siyasal İslamcı radikal örgütlerin etkin olmaya başladığı ve zaman zaman Kıpti azınlığı da hedef aldığı 1990'lı yıllara kadar Müslümanlarla barış içinde yaşamıştır.

Mısır, coğrafi olarak hem Asya hem de Afrika'da toprakları olan bir ülkedir. Bu niteliği ile farklı bölgesel kimlikleri bünyesinde barındırır. Bu anlamda, Mısırlı; Arap, Müslüman, Ortadoğulu, Afrikalı, Akdenizli kimliklerini bir arada taşımaktadır. Bu durum, Mısır'ın dış politika yönelimlerini, müttefik ve düşmanlarını şekillendirmiştir. Zaten, Nasır da "Devrimin Felsefesi" adlı eserinde Mısır dış politikasının üç grup ülke ile ilgili politika geliştirmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunlar Arap, Afrika ve İslam ülke-ridir (Said Aly, 2014). Ancak, her dönemde Mısır'ın temel yönelimini Arap dünyası ve bu dünyanın liderliği isteği şekillendirmiştir. Öte yandan, Mısır, İsrail'le barış anlaşması imzalayan ilk Arap ülkesi olmuştur.

Bütün bu özellikleri Mısır'ı bölgede başat bir konuma koymaktadır. Mısır'ı yöneten siyasi elitler de Mısır'ın bu konumunu korumayı ve bölgesel liderlik rolünü hedeflemişlerdir. Ancak bu amaçlarına ulaşmakta her zaman başarılı olamamışlardır. Çünkü dış politikalarını bu amaç kadar, hatta daha da önemli olarak rejimin güvenliği ile ilgili kaygıları yönlendirmiştir. Sonuç olarak Mısır bölgesel liderlik amacına, içerde tehdit algılarının minimuma indiği ve meşruiyeti fazla sorgulanmayan Nasır döneminde yaklaşabilmiş, ancak o dönemde dahi 1967 yenilgisi ile hem bu konumunu kaybetmiş hem de iç politikada daha fazla tehdit algılamaya başlamıştır.

Dolayısıyla farklı dönemlerde Mısır dış politikası uluslararası ve bölgesel sistem ile iç politik tercih ve yapıların ekilişimi içinde oluşmuştur. Bu bağlamda yapısal öğeler kadar, siyasi elitler ve liderler de aynı önemdedir. Aslında zaten birçok çalışmada Mısır dış politikası ülkeyi yöneten cumhurbaşkanlarına göre dönemlendirilir. Tarihsel olarak büyük ölçüde merkezileşmiş ve kişiselleşmiş karar verme süreçleri dış politika kararlarında liderlerin rolünü oldukça artırmaktadır. Bu anlamda aşağıdaki analizde dış politikayı anlamlandırırken yapı-fail etkileşimine ve bu etkileşimin dış politikaya nasıl yansıdığına önem verilmektedir.

Nasır Dönemi (1952-1970):

Devletin Konsolidasyonu ve Bölgesel Liderlik

Mısır, 1517’de Sultan Selim döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçası olmuştur. 1867’de Napolyon’un Mısır’ı işgalinden sonra Osmanlı yönetimi sadece nominal olarak devam etmiş ve 1882 yılında Mısır İngiltere’nin fiili himayesine (*protectorate*) geçmiştir. 1. Dünya Savaşı’ndan ve 1919’daki ayaklanmadan sonra 1922 yılında İngiltere Mısır’a hukuki olarak bağımsızlığını vermiş olsa da dış politika, savunma politikası gibi temel konularda kontrolü elinde tutmaya devam etmiş, sadece iç siyasi konularda Hıdiv yönetimi belli yetkileri kullanabilmiştir. İngilizler ancak 1946 yılında askerlerini Mısır’dan çekmişler ancak Süveyş bölgesinde askeri varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yani, Mısır hukuki olarak bağımsızlığını 1922 yılında elde etse de İngiltere bu ülkenin siyaseti ve ekonomisinde başat rol oynamaya devam etmiştir.

Bu dönemde, Mısır’ın gerçek bağımsızlığını elde etmesi gerektiğini savunan laik Arap milliyetçileri ve siyasi İslamcılardan oluşan muhalefet mücadelesine devam etmiştir. Nihayetinde daha çok orduda etkin olan Arap milliyetçileri harekete geçmiş ve Cemal Abdül Nasır önderliğinde kendilerine Hür Subaylar adını veren bir grup 1952 yılında Kral Faruk’u devirerek darbe ile yönetime gelmiştir. Darbenin “ilk iki yılı hem Hür Subaylar arasında hem de Hür Subaylar ile diğer toplumsal gruplar arasında mücadele ile geçmiştir” (Shama, 2014, s. 23). Bu mücadeleler sonucunda Nasır liderliği ele geçirmiştir. Bu arada ilk yıllardan itibaren önemli değişiklikler olmuş; anayasa ve monarşi ilga edilmiş, siyasi partiler kapatılmış, cumhuriyet ilan edilmiştir. Ancak asıl darbeden iki yıl sonra “reformdan devrime geçilmiş” ve Nasır ile arkadaşları Mısır’ın siyasi, toplumsal ve ekonomik yapısını tamamen değiştirmişlerdir. Bu yolla içeride ve dışarıda algıladıkları tehditleri bertaraf etmeye ve yönetimlerini konsolide etmeye çalışmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır.

Bu bağlamda 1955-1967 yılları arasındaki dönem Mısır’ın iç ve dış politikasında önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Daha 1952 yılında yayımlanan “Milli Eylem Belgesi” ile yeni rejimin ideolojisi ortaya konulmuştur. Bu ideoloji üç temel unsur üzerine oturmaktaydı: tam bağımsızlık, sosyalist ekonomi politikalar ve Arabizm. 1955 yılından Nasır’ın 1970 yılında vefatına kadar bu unsurlar Mısır’ın iç ve dış politikasının temellerini oluşturmuştur.

Tam bağımsızlıktan bir yönüyle kastedilen Mısır'ın bağımsızlığını kazanmasına rağmen ülkede süregiden yabancı etkisinin kırılmasıydı. İngiltere ve Fransa'nın Süveyş Kanalı'nı işletmelerinin yanında ülkedeki birçok ekonomik kuruluş da yabancıların elindeydi. Nasır ve arkadaşlarına göre bu durum Mısır'ın aslında hâlâ tam bağımsızlığını kazanmadığını gösteriyordu. Dolayısıyla yeni rejimin ilk hamlelerinden biri ülkede yabancıların elinde bulunan banka, sigorta şirketi ve altyapı yatırımlarının devletleştirilmesi oldu. Bunlardan en kritiği Süveyş Kanalı'nın devletleştirilmesi idi. Böylece ülkenin en önemli kaynakları devletin elinde toplanmış oldu. Nasır zaten ekonomik kalkınmanın devlet eliyle yürütülmesinden yanaydı. Arap sosyalist yaklaşımda özel sektörün yeri sınırlı ve ikincildi. Aslında uygulanan sosyalist ekonomi politikaları sınıfsal bir temele dayanmaktan çok devletin ekonomik kalkınmadaki öncü rolüne işaret etmekteydi. Bu dönemde uygulanan politikalar, Pfeifer'in (Pfeifer, 1979) deyiimiyle "devlet kapitalizmi" politikaları, sonuç olarak askeri-bürokratik bir yönetici sınıf yaratmıştı (Ayubi, 2008, ss. 196-214). Yeni yönetim uyguladığı ekonomi politikalarla hem sermayeyi elinde toplamış hem de olası toplumsal muhalefet odaklarını ortadan kaldırmıştı. Bu anlamda Nasır döneminin en önemli politikalarından biri 1952 yılında başlayan ve daha sonraki yıllarda da devam eden çok büyük çapta bir toprak reformu olmuştur. Bu reformla özellikle 19. yüzyılda palazlanan toprak ağaları ekonomik ve siyasi olarak zayıflatılmış, aynı zamanda da topraksız köylüye toprak dağıtılarak rejimin popülist temelleri sağlamlaştırılmıştır.¹

İçeride yaşanan bu dönüşümlerin dış politikaya yansımaları, Nasır rejiminin Arabizm ve Bağlantısızlık politikalarında tezahür etmiştir. Rejimin hem iç politikada hem de dış politikada oluşturduğu kimliğin en önemli öğesini Arabizm oluşturmuştur. Nasır, diğer Arap milliyetçileri gibi, emperyalist ülkelerin politikaları sonucunda birden çok Arap devletinin ortaya çıktığını ileri sürerek Arap halkının birleşmesi gerektiği ülküsünü rejimin kimliğinin en önemli öğesi haline getirmiştir. Ayrıca Filistin'de 1948'de yaşanan yenilgi de Hür Subayları harekete geçiren önemli bir unsur olmuştur. Bu ideoloji Nasır rejimine bir yandan içerde meşruiyet sağlarken bir yandan da özellikle 1956 Süveyş krizinden sonra bölge politikasında etkinlik kazandırmıştır. Bu amaçla Mısır, Suriye ile 1958 yılında birleşerek Birleşik Arap Cumhuri-

1 Önceki dönemde toprak sahipleri siyasi olarak da oldukça etkiliydi. 1950'de yapılan parlamento seçimlerinde milletvekillerinin %63'ünü toprak ağaları oluşturuyordu (Kandil, 2012, s. 202).

yeti'ni (BAC) kurmuştur. Arap ülkeleri arasında planlamanın ötesine geçip gerçek anlamda bir birleşmenin tek örneği olan BAC, Suriye'de yeni iktidara gelen kılığın BAC'da Mısır'ın daha baskın olduğu şikâyetleri sonucu 1961 yılında sona ermiştir. Ancak bu durum Nasır'ın Arap dünyasında liderlik iddiasını ortadan kaldırmamıştır. Gerçekten de 1952-1967 döneminde Mısır'ın bölgesel liderlik iddiası büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Mısır, diğer bölge ülkelerine siyasi baskı uygulayabilmiş, başka ülkelerde rejim değişikliklerini şekillendirmiş ve Arabizmi bölgesel norm haline getirebilmiş (Barnett, 1998) dolayısıyla diğer devletleri de bu norma göre hareket etmeye zorlamıştır. Bu durum, Nasır rejimine iç politikada meşruiyet sağlarken, bölgede de popüleritesini artırmıştır.

Arabizmin yanında, tam bağımsızlık ilkesine uygun olarak Bağlantısızlık da bu dönemde Mısır dış politikasının ikincil de olsa önemli bir ayağını oluşturmuştur. İki kutuplu dünyada ve Soğuk Savaş'ın en fazla hissedildiği bu dönemde, Nasır, Gana devlet başkanı Kwame Nkrumah ve Hindistan başbakanı Jawaharlal Nehru ile birlikte Bağlantısızlık hareketinin liderlerinden biri olmuştur. Öte yandan, Mısır'ın Bağlantısızlık hareketindeki önemi, bu ülkeye özellikle Nil nehri nedeniyle stratejik olarak önemli gördüğü Afrika'da da etkinlik kazandırmış, bu dönemde Mısır Afrika'da bağımsızlık hareketlerini desteklemiş, birçok ülke ile ekonomik ve siyasi anlaşmalar imzalamıştır. Aslında Nasır Afrika'nın Mısır dış politikası açısından önemini kavramış ve Arap dünyasından sonra bu kıtayı Mısır dış politikasının aktif olduğu ikinci çember olarak tanımlamıştır (Said Aly, 2014).

Ancak Bağlantısızlık hareketinin içinde olmak Nasır'ın özellikle iktidarının ikinci yarısında SSCB ile yakın askeri ve ekonomik ilişkiler kurmasına engel olmamıştır. Darbeden sonra ABD ile yakın ilişkiler kuran (Cook, 2011, ss. 51-52) ama daha sonra Batı'dan istediği askeri ve ekonomik desteği göremeyen Nasır, gittikçe SSCB ile daha yakın ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Bu anlamda 1955 yılında o zaman Doğu bloğunun bir üyesi olan Çekoslovakya ile yapılan silah satış anlaşması bir dönüm noktası olmuştur. Ondan sonra Moskova ile ilişkiler sıkılaştırılmış, SSCB Mısır'a askeri destek sağlamaya başlamış, Mısır ordusu mensupları SSCB'de eğitim almaya başlamışlar, Sovyetler'den gelen subaylar Mısır'da eğitimler vermişlerdir (Holbik ve Drachman, 1971, ss. 154-160).

İki savaş, Mısır'ın 1962'de Yemen Savaşı'na dahil olması ve 1967'de ordunun İsrail karşısında hezimete uğraması, Nasır'ın hem Mısır'da hem de

bölgede etkisinin büyük meydan okumalarla karşı karşıya kalmasına, dolayısıyla Nasır'ın vefat ettiği 1970 yılına kadar ortaya çıkmaya başlayan dış politikada değişimlere yol açmıştır. Nasır, Yemen'de askerlerin monarşiyi devirmelerine yardım etmek üzere 1962 yılında Mısır ordusunu Yemen'e gönderdi. Bu durum, Nasır'ı zaten bir tehdit olarak gören, daha da önemlisi Yemen'deki bir darbenin kendi rejiminin güvenliğini de ciddi şekilde tehlikeye atacağını düşünen Suudi Arabistan'ın da monarşiyi korumak üzere Yemen'e müdahil olmasına yol açtı. Bundan sonra Yemen iç savaşı bir anlamda Mısır ve Suudi Arabistan'ın Yemenli aktörler eliyle yürüttüğü bir vekâlet savaşına dönüşmüştür. Ancak, sonuç olarak, iki taraf da bu savaşta üstünlük sağlayamamıştır. Mısır ordusu Yemen'de savaşırken İsrail'le patlayan 1967 Savaşı ise büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır. Mısır uçakları henüz havalanamadan İsrail uçakları tarafından yok edilmiş ve İsrail altı gün içinde Batı Yakası, Doğu Kudüs, Gazze Şeridi ve Golan Tepeleri'nin yanında Sina Yarımadası'nı da işgal etmiştir. Nasır için daha da kötüsü, Mısır'ın Yemen savaşına dahil olmasının ve ordunun yarısının Yemen'de olmasının, 1967 yenilgisine katkıda bulunduğu iddiaları olmuştur (Ferris, 2012). Özellikle 1967 yenilgisi Nasır ve Arabizmin zayıflamasına yol açarak bir meşruiyet krizi yaratmıştır. Hem Yemen hem de 1967 Savaşı aynı zamanda ekonomik sıkıntılara da yol açmış ve Mısır ekonomisi önemli bütçe açıkları ile karşı karşıya kalmıştır (Barnett ve Levy, 1991, s. 379). Özellikle 1967 Savaşı'nda Mısır üç önemli gelir kaynağını, Süveyş'i, Sina Yarımadası'ndaki petrolleri ve turizm gelirlerini kaybetmiştir.

Bütün bu gelişmeler Nasır'ı iç politikada zor durumda bıraktı. Mart 1968'de yaygın protesto hareketleri başladı. Bundan sonraki dönemde Nasır'ın dış politikasındaki iki önemli adımın iç istikrar açısından önemi nedeniyle atıldığı ileri sürülebilir. Bir yandan 1969-70 yıllarında İsrail ile sürdürülen ve "yıpratma savaşı" (*war of attrition*) denilen düşük düzeyli çatışmaların İsrail'e karşı askeri bir başarı elde etmek ve özellikle Sina Yarımadası'nı geri almak yerine daha çok iç kamuoyuna yönelik gerçekleştirildiği söylenebilir (Barnett ve Levy, 1991, s. 382). Öte yandan, Nasır son yıllarında petrol zengini Arap ülkeleri ile ilişkilerini düzeltmek ve Mısır'a ekonomik desteklerini sağlamak için büyük çaba harcamıştır. Bu dönemde Nasır, Mısır'ı özellikle muhafazakâr ülkeleri tehdit eden Pan-Arabizmin liderliğinden, Siyonizm karşıtı bloğun liderliğine taşımıştır. 1967'deki Hartum zirvesi hem bu dönüşümün hem de bölge politikalarında petrol üreten Arap ülkelerinin

artan etkisinin bir göstergesi olmuştur. Bu zirvede Kuveyt, Libya ve Suudi Arabistan Mısır'a yıllık 250 milyon dolar yardım yapmayı taahhüt etmişler, bunun karşılığında Nasır da Yemen'den çekilmeyi kabul etmiştir.

Sedat ve “Önce Mısır” Doktrini (1970-1981):

Devletin, Toplumun, Dış Politikanın Yeniden Dönüşümü

Nasır'ın ölümünden sonra Hür Subaylar hareketi içinde yer almış ve uzun yıllar Nasır'ın başkan yardımcılığını yapmış olan Enver Sedat başkan olmuştur. Bu kimliği nedeniyle Nasır dönemi politikalarını devam ettireceği düşünülse de aksine Sedat dönemi Mısır'ın hem iç hem de dış politikasında büyük değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

Aslında Sedat döneminde Nasır döneminin politikaları ortadan kaldırılmıştır. Ülkenin adı Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden², Mısır Arap Cumhuriyeti'ne dönüşmüş, bayrak ve milli marş değişmiştir (Dessouki, 2008, s. 168). Bu tür sembolik adımların yanında ekonomide rejimin toplumsal tabanını uzun vadede değiştirecek önemli dönüşümler gerçekleşmiştir. 1974'te başlatılan “*infitah*” (ekonomiyi dışa açma) politikası ile Mısır, Nasır döneminin devletçi ve “Arap sosyalist” ekonomi politikalarından liberal ekonomi politikalarına geçiş sürecini başlatmıştır. Siyaseten ise Nasırcı ve Arap milliyetçi hareketler bastırılmıştır. İktidarının ilk yıllarında Sedat bu toplumsal hareketleri zayıflatmak üzere özellikle üniversitelerde ve meslek kuruluşlarında İslamcı hareketleri desteklemiştir. Genel olarak Nasır'ın 1956'dan sonra özellikle vurguladığı Arap milliyetçisi kimliği geri plana atılarak, “Önce Mısır” kimliği öne çıkartılmıştır. Mısır kimliğinin yeniden inşası ve siyasi ve ekonomik alandaki dönüşümler Mısır dış politikasındaki değişimlerle birlikte gerçekleşmiştir. Sedat, ülkenin dış politikadaki yönünü değiştirmiş ve ABD ile yakın ilişki kurmuştur. Bu yeni yönelimin de bir parçası olarak Mısır, İsrail ile barış anlaşması imzalayan ilk Arap ülkesi olmuştur.

Bütün bunlar Sedat'ın Mısır'ın Arap dünyasındaki liderlik iddiasını terk ettiği anlamına gelmemektedir. Dessouki'nin dediği gibi Sedat, Mısır'ın liderlik pozisyonunu davranışsal değil yapısal bir özellik olarak görüyordu. Bu yapısal özellik Mısır'dan alınamazdı. Dolayısıyla Arabist dış politika izlemese de Sedat'a göre Mısır'ın bölgesel liderliği konusunda şüphe yoktu, ancak bu liderliğin nasıl tezahür edeceği, ne tür politikalar gerektirdiği ko-

2 Bu dönemde Suriye ile birleşme sona ermişti ancak Mısır hâlâ resmi olarak Birleşik Arap Cumhuriyeti adını kullanıyordu.

nusunda Nasır'dan farklı düşünüyordu. 1974-75 yıllarında Nasır'ın birçok Arap ülkesinde etki alanı kurmak için geliştirdiği, siyasi hareketlere maddi yardım, gazetelere destek, istihbarat ağları, çeşitli partilerden politikacılarla yakın ilişkiler gibi araçları kesti (Dessouki, 2008, s. 179).

Bu dönemdeki en önemli değişimlerden biri Mısır'ın SSCB ile ilişkilerinin bozulması olmuştur. Sedat önce 1971 yılında imzalanan Mısır-SSCB Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nı sona erdirdi. 1972'de Sovyet danışmanlar ülkeden çıkarıldı. 1981 yılında Sovyet büyükelçisi bizzat Sedat tarafından Mısır'ın içişlerine karışmakla suçlanarak sınır dışı edildi (Shama, 2014, s. 35). Sedat, aynı zamanda, başta Suudi Arabistan olmak üzere, bölgedeki muhafazakâr Arap petrol ülkeleri ile ittifak kurdu.

Hem iktidarını konsolide etmek hem de iç siyasette hedeflediği dönüşümleri gerçekleştirmek için 1967 Savaşı'nda İsrail'e kaybedilen Sina Yarımadası'nı geri almak zorunda olduğunun bilinciyle, Sedat'ın ilk dış politika hamlelerinden biri de Suriye'de aynı yıl darbe ile iktidara gelen ve İsrail'e 1967 Savaşı'nda kaybedilen Golan Tepeleri'ni geri alma hayali kuran Hafız Esad ile işbirliğine giderek İsrail'e karşı iki cepheli bir savaş başlatmak olmuştur. Sınırlı bir savaşın Arap dünyasını Mısır'ın arkasına almakta, petrol silahını kullanmakta, İsrail'in toprak genişlemesiyle güvenlik sağlama iddiasında ve her şeyin ötesinde ABD'nin müdahale ederek İsrail'e barışçıl çözümü kabul ettirmede işine yaracağını planlıyordu (Hinnebusch ve Nael Shama, 2002, s. 105).

İsrail bu beklenmedik saldırı karşısında hazırlıksız yakalanmış, ilk defa Arap ülkelerinin orduları en azından savaşın başlarında İsrail'e karşı zaferler kazanabilmiştir. Ancak daha sonra özellikle ABD'nin de desteği ile cephede durum değişmeye başlamış ve ABD-SSCB girişimi ile ilan edilen ateşkes sonucu ne Mısır ne de Suriye askeri hedeflerini gerçekleştirebilmiştir. Ancak Sedat 1973 Savaşı'ndan politik bir başarı çıkarmaya çalışmış ve ateşkesten sonra ABD arabuluculuğunda İsrail'le giriştiği görüşme sürecini ilerleterek, Suriye'nin aksine, masada Sina Yarımadası'nı İsrail'den alabilmiştir. Ancak bunun karşılığında İsrail'le barış anlaşması imzalayan ilk Arap ülkesi olmuştur. Camp David görüşmeleri olarak bilinen ve 1977 yılında başlayıp 1979 yılında barış anlaşması ile sona eren bu sürecin başka bir önemli sonucu da Mısır'ın ABD ile gelişen ilişkileri olmuştur. Sürecin garantörlüğünü üstlenen ABD Camp David Antlaşması'ndan sonra Mısır'a askeri ve ekonomik yardımlara başlamıştır. Mısır, İsrail'den sonra yılda bir milyar dolarla ABD'den en fazla dış yardım alan ülke konumuna gelmiştir.

Camp David Antlaşması ile Mısır dış politikası Sovyetler yöneliminden kesin olarak ABD yönelimine evrilmiştir. Bu, Mısır ve ABD için olduğu kadar bölge için de çok önemli bir değişim olmuştur. Mısır dış politikasında böylesine köklü değişimin neden gerçekleştiği literatürde hâlâ tartışılan bir konudur. Bazı açıklamalar değişimi kişisel olarak Sedat'a bağlarken,³ diğerleri sistemsel olarak bölgede artan ABD varlığı ve baskıları ile bölgesel politikada değişen askeri ve ekonomik dengelere (Telhami, 1990, Bölüm 3), bazıları da Mısır iç politikasında yaşanan sorunlara bağlamaktadırlar. Son grupta yer alan yazarlar özellikle Mısır ekonomisinde yaşanan sorunlar ve mali krizin rejim güvenliğini tehdit ettiğini ileri sürmekte ve Sedat'ın bu nedenle böyle bir değişimin gerçekleşmesini istediğini iddia etmektedirler (Beattie, 2000). Gerçekten özellikle 1977 yılında Mısır birçok toplumsal gösteriye sahne olmuştu. Aslında bu karar, Stefan David'in ileri sürdüğü gibi hem içerde hem de dışarıda dengeleme ya da her yerde dengeleme (*omni-balancing*) stratejisi olarak görülebilir (David, 1991). İç politikada yaşanan derin ekonomik kriz ve Sina Yarımadası'nın kaybedilmesinin yarattığı siyasi deprem ülkede özellikle işçi sınıfı, öğrenci ve entelektüellerden oluşan bir toplumsal muhalefeti hareketlendirmişti. Yeni iktidara gelen Sedat'ın iktidarını konsolide etmesi için acilen Sina Yarımadası'nı geri alması ve ekonomik büyümeyi sağlaması gerekiyordu. Bunu yapabilmenin yolu da İsrail'e baskı uygulayabilecek tek ülke olan ABD ile ilişkilerden geçiyordu. ABD ile ilişkileri geliştirmenin yolu da İsrail'le barış anlaşması yapmaktı. Dolayısıyla Sedat dönemi iç politika-dış politika arasındaki karmaşık ilişkileri ve karşılıklı etkileşimleri anlamak bakımından önemli bir örnektir. Nitekim, Sedat döneminde ABD ile ilişkiler ülkenin sadece dış politikasını değil, içerdeki *infitaḥ* sürecini de etkilemiştir. Bu süreçle dış yatırıma açılan ülkede ABD şirketleri yatırımlar yapmışlardır. Sonuç olarak ekonomik liberalleşme süreci daha çok servis ve inşaat sektörünün büyümesine yol açmış, endüstri geride kalırken, bu iki sektör GSMH'nın %60'ını oluşturmuştur (Kandil, 2012, s. 205). Böylece rejimin toplumsal tabanını yeni palazlanan sermaye ve 1952 öncesinin toprak sahibi aileleri oluşturmaya başlamış, Nasır döneminde güçlenen siyasi-bürokratik elit ve orta sınıf etkisini yitirmiştir. Devletin sosyal fonksiyonlarının ortadan kalkması ise bir yandan bu fonksiyonları üstlenen siyasal İslamcı grupların etkisinin artmasına, bir yandan da toplumsal mu-

3 Bu tür analizler ve onların eleştirisi için bkz. Karawan 1994.

halefete yol açmıştır. Bu sorunlar Mübarek iktidara geldiğinde yeni devlet başkanının karşılaştığı en önemli sorunlar olmuştur.

Camp David Antlaşması öte yandan Mısır'ın Arap dünyasından kopuşunu da simgelemiştir. İsrail'e karşı mücadelenin ve Arap dünyasının liderliği iddiasında olan en güçlü Arap ülkesinin Filistin sorunu çözülmeden İsrail'le barış anlaşması imzalaması Arap dünyasında büyük tepkilere yol açmış, o güne kadar oluşmuş Arabist normu çığnemiştir (Barnett, 1998). Arap Ligi'nin merkezi Kahire'den Tunus'a taşınmış ve Mısır bölgesel politikadan dışlanmış. Bu gelişmeler bir yandan Mısır'ın bölgesel güç olma iddiasını da zayıflatmıştır. Ancak öte yandan, bölgede en etkin süper güç olan ABD ile ilişkilerini geliştirmesi, ABD'den aldığı yardımla özellikle askeri kapasitesini artırması ve İsrail ile barış anlaşması imzalaması 1980'lerden itibaren Filistin Sorununda oynamaya başlayacağı arabulucu rol için de zemin hazırlamıştır.

İsrail'le barış anlaşması imzalanırsa da Sedat döneminde iki ülke ilişkilerinin tam olarak normalleşmesinden söz edilemez. Aslında Camp David sonrası Mısır-İsrail ilişkileri “soğuk barış” kavramıyla anlatılmaktadır (Korany, 1983). Yine de Sedat'ın 1977 Kasım'ında Kudüs'ü ziyareti ve Mısır gibi bir ülkenin İsrail'le barış anlaşması imzalaması bölgesel politika açısından da çok önemli sonuçlara yol açmıştır. Bu anlaşmayla İsrail güneyde güvenliğini sağlamış, Mısır küresel siyasette stratejik önem kazanmış ve bölge siyaseti farklı bir yöne evrilmiştir. Camp David'den sonra Mısır dış politikasının iki ögesi ön plana çıkmıştır: ABD ile stratejik işbirliğinin devamı ve İsrail-Filistin sorununda arabuluculuk rolü.

“Uluslararası ve Bölgesel Deprem”: Mübarek ile Birlikte Bölgeye Geri Dönüş

Enver Sedat'ın 1981 yılında bir askeri tören sırasında Camp David Antlaşması'na tepki olarak İslami Cihat mensubu olduğu ileri sürülen bir kişi tarafından öldürülmesiyle yardımcısı Hüsnü Mübarek cumhurbaşkanı olmuştur. Mısır'da 30 yıl süren Mübarek döneminin (1981-2011) birinci önceliği Camp David'den sonra bölgede dışlanan Mısır'ın bölgeye geri dönmesini sağlamak olmuştur. Bu çabalar sonucunda 1987 yılında yapılan Arap Ligi Zirve toplantısında üye ülkelerin uygun gördükleri biçimde Mısır'la diplomatik ilişkilerini geliştirmelerine izin verilmiştir. İki yıl sonra da Mısır tekrar Arap Ligi'ne dönmüştür. Yine Sedat döneminden farklı olarak, Mübarek iktidarının ilk yıllarında Mısır'ı dış politikada sadece ABD'ye bağımlı ol-

maktan çıkarmaya çalışmış ve Arap ülkeleriyle gelişen ilişkiler yanında daha dengeli bir dış politika arayışıyla Sovyetler Birliği ile de ilişkileri normalleştirme çabasına girmiştir. Sonuç olarak 1984 yılında Sovyetler Birliği ile diplomatik ilişkiler tekrar kurulmuştur.

Mübarek'in önemli bir diğer önceliği ise krizde olan Mısır ekonomisinin sorunlarını çözmeye çalışmak olmuştur. Sedat döneminde 1,3 milyar dolardan 19,5 milyon dolara çıkan dış borçlar ve 1980'lerde yaşanan petrol fiyatlarındaki ani düşüş ile bölgede yaşanan ekonomik daralma Mısır'ı sonunda 1991 yılında Uluslararası Para Fonu (IMF) programını kabul etme noktasına getirmiştir (Kandil, 2012, ss. 206-207). Ayrıca, Mısır'ın bir yandan ABD, bir yandan da Körfez ülkelerinin yardım ve yatırımlarına olan ihtiyacı daha da artmıştır.

Mısır'da en uzun dönem iktidarda kalan Mübarek dönemi aslında hem uluslararası sistemde hem de bölgesel sistemde önemli değişim ve dönüşümlerin olduğu farklı meydan okumalara şahitlik etmiştir. Sonuç olarak, Mısır'daki iç siyasi gelişmelere de bağlı olarak 1990'lı ve 2000'li yıllarda Mısır dış politikası farklı şekilde gelişmiştir. Doğu Bloğunun çözülmesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Irak'ın Kuveyt'i işgali ile başlayan Körfez Krizi bölgesel sistemi derinden etkilemiştir. Bu gelişmeleri tarif etmek için duayen Mısırlı gazeteci Muhammed Hasaneyn Haykal "uluslararası ve bölgesel deprem" ifadesini kullanmıştır. Mısır diğer bölge ülkeleri gibi bu yeni konjonktüre uyum sağlamaya, 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında dünyada ve bölgede yaşanan bu gelişmeleri bölgesel aktivizmi için bir fırsata çevirmeye çalışmıştır. Özellikle 1990-1991 Körfez Krizi Mübarek açısından Mısır'ın bölge politikasında yeniden aktif roller oynaması için bir fırsat olarak görülmüştür. Mısır, Körfez Savaşı'nda ABD önderliğinde oluşturulan güce asker göndermiştir. Daha sonra Savaş sonrası dönemde ortaya çıkmakta olan yeni bölgesel düzenin Suudi Arabistan ve Suriye ile birlikte başat aktörü olmaya çalışmıştır. Bu amaçla üç ülke 1991 yılında Şam Deklarasyonu'nu yayımlamışlardır. Yine Mısır, Savaş sonrası başlayan ve Arap-İsrail uyuşmazlığını çözmek için yürütülen Madrid Barış Sürecinin çok taraflı görüşmelerinde aktif rol oynamaya çalışmış, Filistin Özerk Yönetimi ve İsrail arasında 1990'lı yıllarda süren Barış Süreci'nde çıkan krizlerde arabulucu rolü oynamıştır. Bu rolü dolayısıyla Mısır'ın hem İsrail hem de ABD için stratejik önemi bir kez daha artmıştır. Aynı zamanda 1990'lı yıllarda Akdeniz politikasını oluşturan AB ile de daha yakın ilişkiler kurulmuştur.

Ülke içinde ise muhalefet güçlenmeye devam etmiştir. Mübarek rejimi grevleri ve gösterileri engellemeye çalışmıştır. Özellikle 1990'ların ortalarında çeşitli radikal siyasal İslamcı örgütler ülkeyi istikrarsızlaştıran saldırılarını artırmışlardır. Bu saldırılar sonucu azalan turizm gelirleri ve düşen petrol fiyatlarına bağlı olarak Körfez ülkelerinde çalışan yaklaşık üç milyon Mısırlının ülkeye gönderdiği dövizin azalması ekonomik sorunları artırmıştır. Derinleşen ekonomik krizle baş etmek için Mübarek rejimi neoliberal ekonomik politikaların uygulanmasına hız vermiş ve IMF ile ilişkilerini derinleştirmiştir. Bütün bu gelişmeler ve uygulanan politikalar en fazla yoksul kesimi etkilemiş ve devletin sosyal politikaları yerini başta Müslüman Kardeşler olmak üzere İslamcı örgütlerin sosyal yardımlarına bırakmıştır. *İnfitah* politikaları sonucu ülkeye gelen dış yatırım artmış, neoliberal politikalar yeni zengin sınıf yaratmıştır. Sedat döneminde başlayan bu gelişmeler, Mübarek döneminde hız kazanmış, özellikle 1990'lı yıllarda Mübarek rejiminin iç ve dış politikasını etkileyecek yeni toplumsal ittifaklar kurmasına yol açmıştır (Kandil, 2012, s. 208).

Dış politika içinde yaşanan bu krizleri hafifletmek için kullanılmıştır. Mısır ABD'den sonra ABD önderliğinde Kuveyt'i Irak işgalinden kurtarmak ve Suudi Arabistan'ı savunmak üzere oluşturulan askeri koalisyona en fazla asker gönderen ikinci ülke olmuştur. Bunun karşılığında ABD ve Körfez ülkeleri Mısır'ın 14 milyar dolarlık dış borcunu silmişlerdir. Mübarek 1990'lı yıllarda Körfez ülkeleri ile askeri ve ekonomik ilişkileri geliştirmiştir. Ürdün'ün İsrail'le barış anlaşması imzalayan ikinci Arap ülkesi olması ve daha da önemlisi Oslo Barış Süreci Mısır'ı bölgesel politikada rahatlatmıştır. Körfez Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni bölgesel düzende Mısır tekrar Arap dünyasının liderliği rolüne soyunmuştur. Yine bu dönemde Mübarek özellikle Nil Nehri ile ilgili uyuşmazlıklar nedeniyle Afrika politikasına da ayrı bir önem vermiştir. Bu bağlamda, Mısır 1993'te Afrika Ülkeleri Birliği başkanlığını yürütmüş, 1998'de Doğu ve Güney Afrika için Ortak Pazar'a katılmış ve birçok Afrika ülkesi ile ikili ekonomik ve teknolojik işbirliği anlaşmaları imzalamıştır (Chen, 2011, s. 88).

Sonuç olarak, 1990'lı yıllarda Mübarek'in dış politikası iki prensip üzerine oturmuştur: (1) Camp David bölgesel sistemini konsolide etmek ve Arap-İsrail Barış Sürecini desteklemek; (2) Arap Körfez ülkeleriyle, özellikle Suudi Arabistan ile stratejik işbirliğini sürdürmek (Selim 2020). Bunlardan ilki aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra tek süper güç olarak kalan ABD ile özel ilişkiyi sürdürmeyi ifade ediyordu.

ABD'nin Irak İşgali ve Yeni Ortadoğu Düzeni

2000'li yıllara gelindiğinde hem yeni bölgesel düzen iddiaları hem de Mısır'ın bu düzen içindeki yeri ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Öncelikle Arap-İsrail Barış Süreci sona ermiş ve İkinci Filistin *İntifada*'sı (Ayaklanma) başlamıştır. Bu durum ve 2007 yılında Gazze'nin Hamas'ın kontrolüne geçmesi Mısır'ın bölgesel rolünün azalmasına yol açmıştır. Daha da önemlisi 2001 yılında ABD'ye yapılan 11 Eylül terörist saldırılarından sonra Bush yönetimi Irak'ı işgal etmiş ve Ortadoğu bölgesindeki otoriter rejimleri dönüştürme projesi ile ortaya çıkmıştır. ABD'nin uluslararası hukuk açısından meşruiyeti olmayan işgali ve birçok Arap rejiminin bu işgale zımnı desteği Mısır gibi birçok ülkede kızgınlıkla karşılanmış ve toplumsal muhalefeti tetiklemiştir. Ayrıca, Bush yönetiminin Büyük Ortadoğu İnisiyatifi, Mübarek gibi ABD müttefiklerini de kapsar görünmüştür. Bu durumdan tedirgin olan Mübarek, aynı durumdaki Suudi Arabistan Kralı Abdullah ile sıkı işbirliği yaparak ABD'nin bu projesine karşı savaşmıştır (Lafi Youmans, 2015).

Dış politika tehditlerinin yanında, bu dönemde Mısır'ın ekonomik sorunları devam etmiştir. Aslında Mısır ekonomisi büyüyor görünse de ülkede yaratılan ekonomik değer gittikçe daha küçük bir grubun eline geçmiş, onlarla diğer toplumsal gruplar arasındaki makas iyice açılmıştır. Mübarek'in kendi yerine geçmesi için hazırladığı oğlu Cemal Mübarek'e yakın az sayıda holding siyasete de gittikçe egemen olmuş ve hükümette de doğrudan yer almıştır (Kandil, 2012, ss. 209-210). O kadar ki 2004'te kurulan ve 2011'e kadar devam eden Ahmet Nazif hükümeti "iş insanları kabinesi" olarak anılmaya başlamış, 2005 seçimleri sonucu oluşan parlamentonun ise üçte biri iş dünyasından gelmiştir (Joya, 2011, s. 370). Bu arada, 2005 ve 2007'de yapılan Anayasa değişiklikleri ile Hüsnü Mübarek'in kendinden sonra devlet başkanlığına oğlunu getirmek için hazırlık yaptığı algısı rejime muhalefeti daha da artırmış, bu algı 2012'deki protestoların önemli bir ögesi haline gelmiştir.

Hem bölgesel hem de iç ekonomik ve siyasi dönüşümlerin sonucunda Mübarek yönetimi 2000'li yılların ortalarından itibaren ABD'nin Ortadoğu politikasına iyice eklemlenmiş, Suudi Arabistan'la birlikte iki ülke bölgede İran'ın artan etkisini dengeleme politikasına girişmişlerdir. Ayrıca 11 Eylül'den sonra Mübarek İsrail ile ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmek üzere stratejik bir karar almıştır. O güne kadar İsrail'le ilişkilerini ABD yardımının sürmesini sağlayacak, İsrail ile bir savaşa girmemeyi garantileyecek

ve Filistin meselesinde arabulucu rolüne imkân verecek şekilde sınırlayan ve “Soğuk Barış”ı sürdüren Mübarek, bu dönemde İsrail ile ilişkileri “Stratejik Barış” düzeyine çıkarmıştır (Aran ve Ginat, 2014). Bu gelişmede özellikle ekonomik nedenler ve ABD’nin teşvikleri önemli bir rol oynamıştır. 2004’te ABD ile imzalanan Nitelikli Sanayi Bölgesi protokolü Mısır ürünlerinin ABD’ye kotasız ve vergisiz satılmasına imkân vermiştir. Bu protokole göre bu ürünler belli bir oranda İsrail malı ihtiva edecekti. Kısacası, Mübarek ABD ve İsrail’e yakınlaşarak hem ülkedeki ekonomik çıkar gruplarının istediklerini gerçekleştiriyor, hem de rejimini ABD’den gelebilecek tehditlere karşı korumuş oluyordu. Bu stratejinin üçüncü ayağını ise Suudi Arabistan ile yakın ilişkiler oluşturuyordu. Mısır’ın dış politikasını dayandığı bu sacayağının bölgesel amacı ise İran’ın bölgede artan etkisinin sınırlandırılmasıydı. Bütün bu gelişmeler sonucu bölge politikası bir yanda başta Suudi Arabistan olmak üzere Mısır, Ürdün ve diğer Körfez monarşilerini de içeren ve İsrail ile de benzer tehdit algısına sahip grupla, İran’ın başını çektiği, Suriye, Hizbullah ve Hamas’ın da dahil olduğu grup arasında yeni bir “bölgesel Soğuk Savaş”a sahne olmaya başlamıştır (Valbjørn ve Bank, 2011). O dönemde Türkiye bu çekişmenin büyük ölçüde dışında kalabilmiş ve her iki bloktaki aktörlerle iletişimini sürdürmüştür. Ancak Mısır aynı zamanda Türkiye’nin de bölgede gittikçe artan etkisinden rahatsız olmaya başlamıştır. Özellikle kendisine kalan tek bölgesel rolü, Filistin meselesindeki arabuluculuk rolünü, Türkiye’ye kaptırma olasılığı Mübarek rejimini Türkiye’nin de bölgesel rolünü sınırlandırma çabasına itmiş, Mavi Marmara olayı sonrasında ise Kahire Ankara’yı karşı blokta görmeye başlamıştır (El-Labbad, 2014, s. 87).

“25 Ocak Devrimi” ve Muhammed Mursi Dönemi

Tunus’ta Aralık 2010’da başlayan ve Ocak 2011’de Zeynel Abidin bin Ali’nin ülkeyi terk etmesiyle sonuçlanan ayaklanmalar kısa sürede Mısır’a da sirayet etti. 2000’li yılların başından beri artan bir ivme ile devam eden toplumsal muhalefet Kahire’den tüm ülkeye yayıldı ve özellikle ordunun rejimi desteklemekten vazgeçmesi ile birlikte 18 gün sonra 25 Ocak’ta Mübarek görevini bırakmak zorunda kaldı. Mübarek’in devrilmesinden sonraki 18 ay Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (SCAF) yönetiminde bir geçiş dönemi yaşandı. Bu dönemde belki de fazla hızlı bir şekilde yeni Anayasa kabul edilip, 24 Haziran 2012’de cumhurbaşkanı seçimi yapıldı. Bu seçimi Müslüman

Kardeşler'in adayı Muhammed Mursi kazanmış ve bu dönemde fiilen ordu ve Müslüman Kardeşler ülkeyi birlikte yönetmeye başlamışlardır.

Böylece Mursi Mısır'ın ilk seçilmiş devlet başkanı oldu. Ayrıca neredeyse kuruluşundan beri rejim açısından –farklı zamanlarda farklı derecelere de olsa– tehdit olarak algılanan Müslüman Kardeşler'in bir üyesi devlet başkanı seçildi. Bu durum hem ülke içinde hem de dışında yeni dönemde Mısır dış politikasının nasıl şekilleneceği konusunda önemli tereddütler yarattı. Sonuç olarak, bir yıl süren Mursi dönemi, Mursi'nin özellikle iç politikadaki uygulamalarından gittikçe rahatsız olan toplumsal kesimlerin artan gösteleri ve nihayetinde 30 Temmuz 2013 darbesi ile sona ermiştir. Kısacası, Mursi dönemini diğer dönemlerle tam anlamıyla karşılaştırmak mümkün değildir. Çünkü Mursi çok kısa süre iktidarda kalmış ve bu dönemde de tam anlamıyla iktidar olamamıştır. Ayrıca bu dönemde Mısır büyük çalkantılar içinde olmuş ve ülke ciddi ekonomik problemlerle karşılaşmıştır. Öte yandan Mursi dönemine odaklanmak cezbedicidir. Ne de olsa Mursi Mısır'ın demokratik seçimlerde seçilen ilk sivil cumhurbaşkanıdır. Daha da önemlisi ilk defa bir siyasi İslamcı siyasetçi işbaşına gelmiştir.

Mursi kısa süren iktidarında dış politikada büyük değişiklikler yapmamıştır. Bunun nedeni bir ölçüde Mursi'nin daha yeni iktidara gelmişken pragmatist davranarak iktidarını konsolide etmek istemesi olabilir. Zaten Müslüman Kardeşler cumhurbaşkanlığı seçimlerinden önce de hem ülke içinde hem de ülke dışında iktidara geldiklerinde ılımlı davranacakları imajını vermek için oldukça yoğun çaba harcıyor, hatta bu bağlamda Türkiye'de iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi gibi davranacaklarını yani Batı ile iyi ilişkiler kuracaklarını söylüyorlardı. Sadece bir yıl iktidarda kalabilen ve bu dönemde de iktidarını ordu ile büyük ölçüde paylaşmak durumunda olan Mursi'nin zaten büyük dış politika dönüşümleri yapması beklenemezdi. Üstelik bu dönemde Mısır büyük bir ekonomik krizle boğuşuyordu. Zaten kötü olan ekonomi, 25 Ocak ayaklanmaları ile başlayan süreçte durma noktasına gelmişti. Bu nedenle Mursi yönetiminin de birinci önceliği ekonomiyi bir nebze de olsa ayağa kaldıracak ekonomik yardımları temin etmek oldu. Bu amaçla Mursi ilk resmi ziyaretini Mısır'a uzun yıllardır ekonomik destek sağlayan Suudi Arabistan'a yapsa da Riyad Müslüman Kardeşler'i artık kuşku ile karşıladığından ve kendi rejimine tehdit olarak gördüğünden beklenen yardımları yapmadı. Öte yandan Katar ve Türkiye Mursi yönetimini ekonomik ve siyasi olarak destekledi. Yardımların yanında, özellikle Müs-

lüman Kardeşler'e yakın Hassan Male, Khairat El Shater, Essam Haddad gibi iş adamları ile ortak yatırımlar yapıldı (El-Labbad, 2014, s. 87). Ayrıca Mursi IMF ile görüşmelere başlayarak kredi bulmaya çalıştı. Ancak 4,8 milyar dolar için uzun süren görüşmeler beklenen reformların gerçekleşmediği gerekçesiyle sonuçlanamadı (Elhadidi, 2018).

Sedat döneminde kurulan ama özellikle Mübarek döneminde büyük önem taşıyan ABD ve İsrail ile ilişkilerin Mursi döneminde nasıl evrileceği herkesçe merak edilen bir konu olmuştur. Mursi daha önce yapılan anlaşmalara uyacağını söyleyerek İsrail ile barış anlaşmasının devam edeceği sinyali verdi. Ancak, Müslüman Kardeşler iktidarında en azından Mübarek dönemi yakın ilişkilerinin devam etmeyeceği oldukça açıktı. Ayrıca, Mübarek'in tersine Mursi bölge politikasını İran karşıtlığı üzerine kurmayacağını da sinyallerini verdi ve İran'la da ilişkileri normalleştirmeye çalıştı (Saleh, 2012; Hasan, 2015). Öte yandan Türkiye ile ilişkilerin de bu dönemde yakınlaştığı görüldü. Zaman zaman işbirliği içinde olsalar dahi, tarihsel olarak birbiri ile rekabet içinde olan ve dolayısıyla daha önceki dönemlerde çok yakın ilişki kurmamış bu iki ülke arasındaki yakınlaşma ikili ilişkiler dışında bölgesel siyaset açısından da önemli bir değişikliğe işaret ediyordu.

Her ne kadar Mursi döneminde dış politikada keskin dönüşümler yaşanmasa da özellikle Mursi yönetiminin Sina'da etkisini gittikçe artıran radikal gruplara karşı yeterince sert davranmadığı ve Libya'dan gelen silahların Rafah'taki tüneller yoluyla Gazze'ye ulaşmasına göz yumduğu gibi iddialar içeride ordunun, dışarda ise İsrail ve ABD'nin Mursi yönetimine bakışının değişmekte olduğunun sinyalleri oldu. Yine Afrika politikasında Etiyopya ile ilişkiler bozulurken, ülke Mısır'la diplomatik ilişkilerini bir alt seviyeye indirdi. Dolayısıyla, Mursi döneminde Mısır dış politikasında büyük değişiklikler olmadıysa da bu kısa dönemde ve tam iktidar olamamışken bile Mursi döneminde en azından Mısır'ın bölge politikasındaki ekseninin ve rolünün değişmeye başladığı söylenebilir. Dolayısıyla iç politikada yaşanan değişimlerin ve rejimin değişen ideolojisinin etkileri dış politikayı etkilemeye başlamıştır.

Sisi Dönemi: Yeniden Bölgesel Liderlik İddiası

Darbeden sonra 2014 yılında yapılan seçimleri genelkurmay başkanı General Abdül Fettah el-Sisi kazanarak yeni cumhurbaşkanı olmuştur. Sisi yönetimi ilk yıllarında hem Müslüman Kardeşler'le hem de devrim sürecinde

oluşan boşlukta gittikçe güçlenen Sina Yarımadası'ndaki radikal gruplarla mücadele etti. Öte yandan da gittikçe kötüleşen ekonomik sorunlara yoğunlaşıldı. Bu çerçevede Sisi yönetimi, bir yandan Müslüman Kardeşler'e yakın işyerlerini vergi kaçırma suçlamalarıyla kapatırken, öte yandan özellikle Mübarek döneminde olduğu gibi orduya ait yatırımlar desteklendi, bazı Mübarek dönemi sermayedarları yeni düzende zemin kaybederken yeni gruplar palazlandı. Böylece ordunun sermaye ve devlet ile iç içeçiliği devam ederken Khalil ve Dill'in (2018) "neoliberal devletçilik" dediği hibrit sistem Sisi döneminde daha da güçlendi. Bu iç siyasi ve ekonomik dönüşümler ve sorunlar bir kez daha Mısır'ın dış politik yönelimlerini önemli ölçüde etkiledi. Suudi Arabistan ve diğer Körfez ülkeleriyle ilişkiler bu çerçevede gelişti (Piazza, 2019). Mursi ve Müslüman Kardeşler'den oldukça rahatsız olan, Sisi'nin Müslüman Kardeşler'e karşı yürüttüğü baskıcı politikaları destekleyen ve bu yolla Müslüman Kardeşler'in bölgedeki etkisini de kırmaya çalışan Suudi Arabistan eski yıllarda olduğu gibi Sisi'nin iktidara gelişinden sonra Mısır'ın en önemli siyasi ve ekonomik destekçilerinden biri oldu. Böylece Mısır'ın ekonomik ve geleneksel rejim güvenliği kaygıları ile bölgesel ittifak seçimleri ve politikası yeniden uyum içine girdi. Bu durum, Suudi Arabistan'la olan önemli bazı görüş ayrılıklarına rağmen bugün de büyük ölçüde devam etmektedir.

Suudi Arabistan'ın yanında diğer Körfez ülkeleri özellikle Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) de Sisi rejimini desteklemeyi kendi çıkarları açısından önemli bulmuştur. Sadece 2014-2015 döneminde Suudi Arabistan ve BAE'nin Mısır'a 25 ila 40 milyar dolar para enjekte ettiği iddia edilmektedir (Sailer, 2016, s. 7). Ayrıca Suudi petrol şirketi Aramco 2016'da beş yıl boyunca her ay Mısır'a 700 bin ton rafine petrol ürününü sübvansé fiyatla temin edeceği garantisini vermiştir (Ignatiev ve Bovsunivskyi, 2018, s. 4). Mart 2015'te toplanan Mısır Ekonomik Kalkınma Konferansı'na Körfez ülkeleri yanında ABD de katılmış, ABD Dışişleri Bakanı John Kerry Mısır'ın "terörizme karşı savaşını" desteklediklerini söylemiştir (Piazza, 2019, s. 405). Böylece darbeden sonra Mısır'la ilişkilerini bir anlamda askıya alan Obama yönetimi, "terörizmle savaş ve bölgesel istikrar" söylemiyle Sisi yönetimini desteklemeye başlamıştır. Sina'daki mücadele çerçevesinde Sisi yönetimi Camp David Antlaşması'nın maddelerinden biri olan Mısır'ın Sina Yarımadası'ndaki askeri varlığını sınırlı tutma koşulunu İsrail'i ikna ederek değiştirmiştir (Cohen, 2013). Gazze'deki Hamas yönetimini Sina Yarım-

dası'ndaki radikal grupların müttefiki olan gören Sisi rejimi sık sık Rafah sınır kapısını kapatmış, Gazze'yi Mısır'a bağlayan tünelleri deniz suyu ile doldurarak yok etmiştir. 2015 yılında İsrail'in Arap Baharı sırasında kapanan büyükelçiliği yeniden açılmıştır (Ignatiev ve Bovsunivskiy, 2018, s. 8).

İlk yıllarında Sisi rejiminin dış politikasına iki faktörün yön verdiği görülmektedir. Bunlardan ilki askeri bir darbeyle yönetimi ele geçiren rejimin uluslararası arenadaki meşruiyet arayışlarıdır. İkincisi, rejimin konsolidasyonu için gerekli görülen güvenlik ve istikrarın sağlanabilmesi ve ülkedeki derinleşen ekonomik krizin hafifletilebilmesi için gerekli dış desteğin sağlanması ve bunu sağlayacağı düşünülen ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesidir. Bu çerçevede Mısır uluslararası alanda ABD ile, bölgesel planda da başta Suudi Arabistan olmak üzere Körfez ülkeleri ve İsrail ile yakın ilişkiler kurmuştur. Bu dönemde, Mısır'daki darbeyi ve Sisi yönetiminin Müslüman Kardeşler'e karşı uygulamalarını eleştiren ve Kahire'de Müslüman Kardeşler'in baş destekçisi olarak görülen Türkiye ve Katar ile ilişkiler ise tamamen kopmuştur. 2017 yılında Mısır, Suudi Arabistan, BAE ve Bahreyn ile birlikte Katar'a ambargo uygulamaya başlamıştır. Ancak 2021 yılında Kuveyt'in arabuluculuğunda Katar krizi çözülmüş, Katar ambargosu kalkmıştır. Bu çerçevede Mısır ile Katar ilişkileri düzelmiştir. Öte yandan, yine aynı dönemde Mısır Türkiye ile de görüşmelere başlamış, önce istihbarat servisleri arasında başlayan görüşmeler daha sonra diplomatlar arasında devam etmiştir. Mısır'ın bu iki ülke ile ilişkilerinin seyrini büyük ölçüde Müslüman Kardeşler'e karşı politikalarının belirleyeceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü Müslüman Kardeşler Sisi rejimi açısından rejim güvenliği meselesi olarak görülmektedir.

Genel olarak bakıldığında Sisi, Mübarek döneminin ittifaklarını yeniden daha da sağlamlaştırarak kurmuştur. Siyasi, ekonomik ve güvenlik mülahazaları bu politikaların başlıca nedeni olmuştur. Ancak her şeye rağmen Mısır bu ihtiyacının ülkeyi tamamen bu ülkelerin güdümüne sokmasından da rahatsız olmuş, bu durum özellikle Mısır'da gittikçe artan şekilde eleştirilmeye başlamıştır. Özellikle Suudi Arabistan ve BAE'nin artan etkisi ve Mısır'a sağladıkları yardımlar karşılığında elde etmeye çalıştıkları ayrıcalıklar rahatsızlık yaratmıştır. Suudi Arabistan'la Suriye konusunda fikir ayrılıkları ve Mısır'ın Suudi Arabistan'ı Yemen'de desteklemekteki isteksizliği iki ülke arasındaki farklılıklara örnek olarak verilebilir. Ama özellikle Akabe Körfezi'nde Mısır'a ait iki adanın (Tiran ve Sanafir) Suudi Arabistan'a verilmesi konusu Mısır'da

infiial yaratmıştır. Mısır'ın bu dönemde Körfez ülkeleri ile ilişkileri Mısır'ın kendini nasıl gördüğü ve bölge ile ilişkilerine bakışının da bir yansıması olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi tarihsel olarak tüm Mısırlı liderler ve hatta kanaat önderleri Mısır'ı Arap dünyasının lideri ve en gelişmiş ülkesi olarak görmüşlerdir. Son yıllarda ekonomik ve siyasi olarak zayıflasa da bu öz algı değişmemiştir. Bu algı sadece Mısır'ın diğer Arap ülkeleriyle ilişkilerini değil, Arap olmayan bölge ülkeleriyle ilişkilerini de derinden etkilemiştir. Nitekim Sisi de başından itibaren amaçlarından birinin Mısır'ın tarihi misyonunu yeniden kazanmak ve Arap ve Afrika bölgesinde Mısır'ın stratejik vizyonunun restorasyonu olduğundan söz etmektedir (Bahi, 2016; Piazza, 2019). Sisi'nin birçok konuşmasında Mısır'ın bölgesel rolünün yeniden inşası önemli bir amaç olarak vurgulanmıştır. Bu söylem büyük ölçüde Sisi'nin içerde meşruiyet kazanmasının aracı olarak görülmüştür. Sisi'nin bu anlayışa ters düşen bir politikaya yöneldiği düşünülünce, örneğin adaların Suudi Arabistan'a verilmesinin kabul edilmesi gibi, rejimin tüm baskıcı özelliklerine rağmen ülkede büyük bir muhalefet yükselebilmıştır.

Bölgesel liderlik iddiasının önemli bir ayağını askeri olarak Mısır'ın güçlendirilmesi çabası oluşturmıştır. Son yıllarda Mısır silahlanmaya hız vermiş ve bunun sonucu olarak bazı analizlere göre bölgenin Türkiye'den sonra en önemli askeri gücü olmuştur (GFB, 2021). Bu anlamda ABD ile ilişkiler Mısır için çok önemli olmaya devam etmiştir. Ancak dönüşen uluslararası sistemi ve gittikçe çok kutuplu hale gelmekte olan dünyayı da dikkate alarak ve Mübarek'in yaptığı gibi tek bir büyük güce yaslanmamak için, Mısır bu dönemde diğer büyük güçlerle de ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Özellikle Rusya Mısır açısından tekrar askeri bakımdan önemli hale gelmeye başlamıştır. Aynı zamanda Rusya ile ekonomik ilişkiler de gelişmiştir. Ayrıca 2015'te Rusya borç vererek Mısır'ın Dabaa'da ilk nükleer santralini elektrik üretmek üzere kurmak için Mısır ile anlaşma imzalamıştır (Ignatiev ve Bovsunivskyi, 2018, s. 12).

Öte yandan Çin ile de ekonomik ilişkiler artarak devam etmektedir. Kuşak-Yol projesi kapsamında Mısır'ın coğrafi konumunu çok önemli gören Çin bu ülke ile ilişkilerini geliştirmeye ağırlık vermiştir. Örneğin, Çin Süveyş Kanalı geçiş ücretini Yuan olarak ödemekte ve bu gelir Çin'den alınacak mallar için kullanılmaktadır. Ayrıca 2014 yılında iki ülke arasında "kapsayıcı stratejik ortaklık" ilan edilmiştir. Gelişen ekonomik ilişkiler büyük ölçüde Çin'e tek yönlü yarar sağlamaktadır. 12 milyon ticaret hacminin 11 milyonu

Çin'in ihracatından oluşmaktadır. Ayrıca 1200'den fazla Çin şirketi Mısır'a yatırım yapmıştır (Ignatiev ve Bovsunivskyi, 2018, s. 12). Ekonomik ilişkilerin tek taraflılığına rağmen Sisi rejiminin Çin'in ilgisinden siyasi olarak da memnun olduğu ve dengeleme politikası uygun gördüğü söylenebilir.

Zaten bir süredir Mısırlı liderlerin ilgisini yoğunlaştırdığı Afrika Sisi döneminde daha da önem kazanmıştır. Aslında Mısır'da yeni dönemin en önemli önceliğinin Afrika olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Afrika ile ilgili iki dış politika konusu, Nil Nehri ve Libya'daki iç savaş ve karışıklık, iç politika ve rejim güvenliği ile doğrudan ilgilidir. Nil'in sularının paylaşımı nedeniyle uzun zamandır sıkıntı yaşayan Mısır'ın bu konuyla ilgili sorunları daha da artmıştır. Mısır içeride istikrarsızlık yaşarken Etiyopya Mısır'ın daha önce şiddetle karşı çıktığı Nil üzerinde inşa edeceği mega baraj projesi Büyük Etiyopya Rönesans Barajı'nın (GERD) inşasına 2011 yılında başlamıştır. Üstelik Mısır'ın Nil konusunda ittifak yaptığı Sudan'ın bölünmesi ve 2011 yılında Güney Sudan'ın ayrı bir ülke olarak kurulması ile Sudan'ın Nil nehri üzerindeki kontrolünün azalması Kahire'nin stratejik pozisyonunu kaybetmesine yol açmıştır. Bütün bu gelişmeler ışığında Sisi yönetimi Doğu Afrika ülkeleri ile su güvenliği konusunda işbirliğini en önemli gündem maddesi yapmış, Mısır, Afrika Birliği zirvelerine aktif olarak katılmaya başlamış ve hâlâ sınırlı düzeyde olan ekonomik ilişkileri geliştirme çabası içine girmiştir.

Mısır açısından bu dönemde en önemli dış politika sorunlarından biri de Libya'daki istikrarsızlıktır. Mısır'dan sonra ayaklanmalar komşu Libya'yı da etkisi altına almış, ülkenin doğusundan başlayan gösteriler tüm ülkeye yayılmış ve sonunda NATO'nun askeri müdahalesi ile Libya lideri Muammer Kaddafi devrilmiştir. Bu noktadan sonra Libya farklı siyasi ve toplumsal aktörlerin güç mücadelesine sahne olmaya başlamış, bu mücadeleye bölgesel ve bölge dışı aktörlerin de müdahil olması ile ülkede çok katmanlı bir iç savaş yaşanmaya başlamıştır. Libya ile bazen kontrolü oldukça güç olan uzun bir sınıra sahip olan Mısır bu ülkedeki gelişmelere kısa sürede müdahil olmuştur. Libya'da özellikle Müslüman Kardeşler'in siyasi sistemde yer almasına karşı olan ve bu ülkedeki gelişmelerde söz sahibi olmak isteyen Sisi yönetimi, bölgesel ve bölge dışı müttefikleriyle birlikte BM tarafından desteklenen süreçte iktidara gelen Trablusgarp'taki Serraj hükümetine karşı silahlı mücadele yürüten General Hafter'i siyasi, ekonomik ve en önemlisi askeri olarak desteklemeye başlamıştır. Böylece Serraj yönetimini destekleyen Türkiye ve Katar'la olan ilişkilerinde bir sorun daha eklenmiştir. Libya'da 2021 yılında başlayan siyasi geçiş sürecini

ise Türkiye ve Mısır'ın desteklemesi ikili ilişkilerde normalleşmeyi destekleyen bir unsur olmuştur. Ancak, Mısır açısından komşusu Libya'da Türkiye'nin etkinliğinin hâlâ rahatsız edici bir konu olmaya devam edeceği tahmin edilebilir.

Sonuç olarak, Sisi döneminin bölge politikasını büyük ölçüde iç politika kaygılarının ve yeni rejimin konsolidasyonu amacının yönlendirdiğini söylemek mümkündür (Hanna 2014). Bu çerçevede bölgesel statükoyu korumak ve özellikle siyasal İslamcılıkla bölgesel düzeyde de mücadele etmek Mısır'ın dış politikasının en önemli unsuru olmuştur. Mısır'ın, yakın çevresine ve özellikle Hamas'a ve Libya iç savaşına karşı politikalarında bu endişeler başat rol oynamış görünmektedir. Öte yandan, bölgenin kendine coğrafi olarak daha uzak ülkeleriyle ilgili olarak ise Mısır sorunların siyasi olarak çözülmesini öncelemiş, özellikle Mübarek döneminin tersine 2003 yılından beri bölge politikasının bir unsuru haline gelen mezhepsel politika gündeminden uzaklaşmıştır. Sisi döneminde Mısır'ın Afrika'ya daha da yöneldiği görülmektedir. Bölge-dışı aktörlerle ilişkilerinde ise son dönemde siyasal İslam karşıtı politikalarını paylaştığı ve Libya ve Doğu Akdeniz'de benzer pozisyonlar aldığı Fransa ile ilişkilerini geliştirmiştir. Ayrıca dönüşen küresel sistem içinde ağırlıklarını artıran Rusya ve Çin ile de ilişkileri gelişmektedir.

SONUÇ

Bu bölümde Mısır dış politikası farklı dönemlere vurgu yapılarak analiz edilmiştir. Bu dönemlerde Mısır dış politikasında önemli değişimler yaşansa da bazı açılardan süreklilik gözlemlenmektedir. Örneğin, Mısır'ın bölge politikasında liderlik iddiası her dönemde bazen farklı şekillerde tezahür etse de bir sürekliliğe işaret etmektedir. Onun dışında Mısır'ın coğrafi konumu, Nil Nehri'nin Mısır açısından önemi gibi yapısal faktörler belli politika tercihlerini kaçınılmaz kılmıştır. Mısır dış politikası açısından en büyük değişim ise Sedat döneminde yaşanmıştır. Yine Mursi dönemi çok kısa sürse de dış politika değişimi potansiyelini barındıran bir dönem olmuştur. Mısır'da Arap Baharı ile birlikte yaşanan siyasi dönüşümler dış politikada değişim ve süreklilik öğelerini gözlemek açısından değerli olmuştur.

Bu çalışmanın diğer bir sonucu ise Mısır dış politikasının sadece küresel ve bölgesel olaylara, tehditler ve fırsatlara yönelik gelişmediği, aynı zamanda iç politik kaygıların, özellikle iç istikrarın ve iç politikada kurulan ittifakların etkisinde oluştuğudur. Bu bağlamda, bir yandan Soğuk Savaş, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, 11 Eylül saldırıları ile Arap-İsrail uyuşmazlı-

ğı, Körfez Savaşı, ABD'nin Irak'ı işgali gibi küresel ve bölgesel gelişmeler Mısır dış politikasını etkilemiştir. Öte yandan ise, Nasır döneminde rejimin ideolojisi ve toplumsal tabanı, Sedat'ın yeni ekonomik ve siyasi yaklaşımı, Mübarek döneminin iç siyasi tehdit algılamaları ile toplumsal ittifakları Mısır'ın hem değişen küresel ve bölgesel ortamı nasıl algıladığını, hem de iç siyasetteki amaçlarına ulaşmak için ne tür dış politika seçimleri yapacaklarını etkilemiştir. Benzer şekilde “Arap Baharı”ndan itibaren Mısır dış politikası iç ve dış siyasi ve ekonomik faktörlerin etkileşimi ile şekillenmiştir.

KAYNAKÇA

- Aran, A. and Ginat, R. (2014). Revisiting Egyptian Foreign Policy towards Israel under Mubarak: From Cold Peace and Strategic Peace. *Journal of Strategic Studies*, 37 (4), 556-583.
- Ayubi, N. N. (2008). *Over-Stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*. I. B. Tauris.
- Bahi, R. A. (2016). Egypt as a Leading Nation: Regional Imperatives and Domestic Constraints. Braveboy-Wagner, J. A. (der.). *Diplomatic Strategies of Nations in the Global South* (ss. 155-179) içinde. Springer.
- Barnett, M. N. (1998). *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Orders*. Columbia University Press.
- Barnett, M. N. ve Levy, J. S. (1991). Domestic Sources of Alliances and Alignments: The Case of Egypt, 1962-73. *International Organization*, 45 (3), 369-395.
- Beattie, K. J. (2000). *Egypt During the Sadat Years*. Palgrave Macmillan.
- Chen, T. (2011). Four Points toward the Understanding of Egypt's Foreign Relations. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* (in Asia). 5 (1), 83-101.
- Cohen, G. (2013). Israel Allows Additional Egyptian Troops into Sinai. *Haaretz*. July 16. <http://www.haaretz.com/israel-news/1.535988>
- Cook, S. (2011). *The Struggle for Egypt: From Nasser to Tahrir Square*. Oxford University Press.
- David, S. R. (1991). Explaining Third World Alignment. *World Politics*. 43 (2), 233-256.
- Dessouki, A. E. H. (2008). Regional Leadership: Balancing off Costs and Dividends in the Foreign Policy of Egypt. B. Korany ve A. E. H. Dessouki (der.). *The Foreign Policies of Arab States* (ss. 167-194) içinde. Westview.
- El-Labbad, M. (2014). Egypt: A “Regional reference” in the Middle East. H. Fürtig (der.). *Regional Powers in the Middle East: New Constellations after the Arab Revolts* (ss. 81-99) içinde. Palgrave.
- Elhadidi, A. (2018). Egypt's Shifting Foreign Policy priorities. *The Cairo Review of Global Affairs*. <https://www.thecaireview.com/essays/egypts-shifting-foreign-policy-priorities/>
- Ferris, J. (2012). *Nasser's Gamble: How Intervention in Yemen Caused the Six Day War and the Decline of Egyptian Power*. Princeton University Press.
- GFP (Global Fire Power). (2021). 2021 Military Strength Ranking. <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp>

- Hanna, M. W. (2014). The Sisi Doctrine. 13 August. <https://foreignpolicy.com/2014/08/13/the-sisi-doctrine/>
- Hasan, G. (2015). A Revolution without a Revolutionary Foreign Policy. *Adelphi Papers*. 55 (453-454), 151-176.
- Hinnebusch, R. ve Shama, N. (2002). The Foreign Policy of Egypt. R. Hinnebusch ve A. Ehteshami (der.). *The Foreign Policies of Middle East States* (ss. 75-104) içinde. Lynne Rienner.
- Holbik, K. ve Drachman, E. (1971). Egypt as Recipient of Soviet Aid, 1955-1970. *Zeitschrift Für Die Gesamte Staatswissenschaft / Journal of Institutional and Theoretical Economics*. 127 (1), 137-165.
- Ignatiev, P. M. and Bovsunivskyi, P. V. (2018). Egypt's Foreign Policy Under Abdel Fattah El-Sisi. *Actual problems of International Relations*. 134, 4-15.
- Joya, A. (2011). The Egyptian revolution: crisis of neoliberalism and the potential for democratic politics. *Review of African Political Economy*. 38 (129), 367-386.
- Kandil, H. (2012). Why did the Egyptian Middle Class March to Tahrir Square? *Mediterranean Politics*. 17 (2), 197-215.
- Karawan, I. (1994). Sadat and the Egyptian-Israeli Peace Revisited. *International Journal of Middle East Studies*. 26 (2), 249-266.
- Karawan, I. (2002). Identity and Foreign Policy: Foreign Policy of Egypt. S. Telhami and M. Barnett (der.). *Identity and Foreign Policy in the Middle East* (ss. 155-168) içinde. Cornell University Press.
- Khalil, H. ve Dill, B. (2018) Negotiating Statist Neoliberalism: the political economy of post-revolution Egypt. *Review of African Political Economy*. 45 (158), 574-591.
- Korany, B. (1983). The cold peace, the sixth Arab-Israeli war, and Egypt's public. *International Journal*. 38 (4), 652-673.
- Lafi Youmans, W. (2015) An unwilling client: how Hosni Mubarak's Egypt defied the Bush administration's "freedom agenda". *Cambridge Review of International Affairs*, DOI: 10.1080/09557571.2015.1018137
- Pfeifer, K. (1979) Three Worlds or Three Worldviews? State Capitalism and Development. *MERIP Reports*, No. 78.
- Piazza, B. A. (2019). The foreign policy of post-Mubarak Egypt and the strengthening of relations with Saudi Arabia: balancing between economic vulnerability and regional and regime security. *The Journal of North African Studies*. 24 (3), 401-425.
- Said Aly, A. M. (2014). Post Revolution Egypt Foreign Policy. *Middle East Brief*, November, 86. <https://www.brandeis.edu/crown/publications/middle-east-briefs/pdfs/1-100/meb86.pdf>
- Sailer, M. (2016) Changed Priorities in the Gulf: Saudi Arabia and the Emirates Rethink Their Relationship with Egypt. *Stiftung Wissenschaft und Politik*. http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2016C08_sil.pdf.
- Saleh, Y. (2012). Egypt's Mursi says Iran is vital to ending Syria's crisis. *Reuters*, 23 September. <https://www.reuters.com/article/us-egypt-president-iran/egypts-mursi-says-iran-is-vital-to-ending-syrias-crisis-idUSBRE88M00L20120923>
- Selim, G. M. (2020). Egyptian foreign policy after the 2011 revolution: the dynamics of continuity and change. *British Journal of Middle Eastern Studies*. DOI: 10.1080/13530194.2020.1747983
- Shama, N. (2014). *Egyptian Foreign Policy from Mubarak to Morsi: Against the National Interest*. Routledge.
- Telhami, S. (1990). *Power and Leadership in International Bargaining: The Path to the Camp David Accords*. Columbia University Press.
- Valbjørn, M. and Bank, A. (2011). The New Arab Cold War: rediscovering the Arab dimension. *Review of International Studies*. 38 (1), 3-24.

2

Irak: Zafiyet ile Telafi Arasında Siyaset

TUNAHAN YILDIZ

GİRİŞ

Irak, bir zıtlıklar, çeşitlilikler ve çelişkiler ülkesidir: Geçmişte Arap milliyetçiliğinin son bayraktarlarından olan bu devlet, Arap dünyasının merkezinde değil, sınır boylarında yer alır. Arap dünyasının Arap olmayan iki güçlü komşusuyla (Türkiye ve İran), Arap dünyasının iki merkezî kuvvetiyle (Suudi Arabistan ve Suriye) ve iki küçük Arap devletiyle (Kuveyt ve Ürdün) sınırlar paylaşır; dolayısıyla stratejik yüklere ve avantajlara sahiptir. Tarihsel olarak Ortadoğu siyasetine yaptığı merkezî etkiye rağmen, yüzölçümü olarak 438.317 kilometrekarelik alanıyla Arap dünyası içerisinde orta büyüklükte bir devlettir. Dünyada en zengin petrol rezervlerine sahip dördüncü ülke konumundayken, Körfez'e ulaşmasını sağlayan dar bir kıyı şeridi dışında, ekonomik ve stratejik olarak büyük önem taşıyan su yollarına doğrudan ulaşma imkânına sahip değildir; böylece ekonomik ve stratejik olarak zafiyet ve avantaj bir aradadır. Merkezî bir hükümetin kontrolünü ve bölgeler arası bütünleşmeyi zorlaştıracak şekilde, kuzeyi dağlık bölgelerle, batısı çöl alanlarıyla ve güneyi bataklık sahalarıyla doludur. Tahminî verilere göre yaklaşık olarak 39 milyonluk bir nüfusa sahiptir, yüzde 60'lık bir oranla bu

nüfusun en geniş kesimini 25 yaş altı gençler oluşturur, yıllık yüzde 2,5'lik bir nüfus artış oranına sahiptir; haliyle, bir yandan önemli insan gücüne sahipken, diğer yandan bu gençlere vaat edemediği geleceğin mağduru. Bu nüfus, farklı kimlikler üzerinden siyasallaşmış ve ayrılmış bir toplumsal yapı görüntüsü verir: mezhepsel çoğunluktaki Şii Araplar (yüzde 55-60), mezhepsel azınlıktaki Sünni Araplar (20-25), etnik azınlıktaki Kürtler (15-20) ve Türkmen, Yahudi, Keldani, Asuri, Yezidi ve Mandeian azınlıklar (yüzde 5-8) (daha detaylı ansiklopedik bilgi için bkz. Soffar, 2008, ss. 200-220; Tripp, 2002, ss. 168-182; Marr, 2004, ss. 185-187; Marr, 2012, ss. 3-20; Fattah ve Caso, 2009, ss. 271-274; S. Ismael ve J. S. Ismael, 2011, ss. 185-186; Choucair-Vizoso, 2017, ss. 487-515).

Irak anlatıları, bu özelliklerden hareket ederek ya da bu özelliklere ulaşarak sıklıkla ülkenin icadından söz ederek giriş yapar. Aslında bir kavram ve bölge olarak Irak, tam anlamıyla bir hayal ürünü olarak zuhur etmedi. Irak kelimesi, modern dönem öncesinde bugünkü Irak'ın bazı kısımlarını içerecek şekilde kullanılmıştı (Lewis vd., 1986). 16. yüzyılda Osmanlıların hâkimiyetine giren bölgede, 18. yüzyıla gelindiğinde Basra'nın ve Musul'un Bağdat'a doğrudan ya da dolaylı biçimde tâbi olduğu ve üçünün de görece yüksek bir etkileşime sahip olduğu bir ön siyasî-idarî yapı zaten oluşmuştu. Irak vilayeti şeklinde bir adlandırma tezahür etmese dahi, oluşan bu yapıyı isimlendirmek için 18. ve 19. yüzyıllar boyunca coğrafi ve siyasî-idarî çağrışımlarla Irak kelimesine sıklıkla atıf yapılmıştı ve Iraklılık da 19. yüzyılda farklı mezheplerden ve etnik kökenlerden bazı elitler arasında bir kimlik boyutu haline gelmişti (Abdullah, 2006, ss. 6-7; Fattah, 2003, ss. 49-62; al-Tikriti, 2007, ss. 201-211; Haddad, 2008, ss. 451-483; Anscombe, 2006, s. 546; Visser, 2009, ss. 143-154). Bir devlet ve ülke olarak ise Irak, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında emperyal aktörlerin Ortadoğu'ya dair müzakerelerinin bir izdüşümü olarak ve yapısal bir eşitsizliğe maruz kalarak (Britanya mandası şeklinde) 1920'de San Remo'da icat edildi ve 1922'de Milletler Cemiyeti'nde uluslararası resmîyet kazandı (Dodge, 2003, s. 22). Bahsedilen halihazırdaki bölge olarak Irak şablonuna devletin icadı sürecinde ne derece bağlı kalındığı net değildir; nitekim 1916'daki Sykes-Picot Antlaşması'nda bu şablona bağlı kalınmayıp, yaklaşık olarak bugünkü Suriye'yle birlikte Musul'u da içeren bir Fransız mandasının güneyinde, İran sınırlarından Mısır'a uzanan bir İngiliz mandası tasarlanmıştı. Gelgelelim Irak, yapaylık suçlamalarını bulandıracak şekilde, ne tamamen bir uluslararası tasarının somutlaşması ne de bütünüyle tarihin ve yerel bağlamın söze

doğal akışının ürünü olarak, ancak bu ikisinin kesişim noktasında oluşmuş oldu. Sonuçta, 1920 ayaklanmasıyla başlayan sömürge karşıtı milliyetçi dalga ile sömürge maliyetlerinden şikâyetçi olan Britanya iç muhalefetine bas-kısının birleşmesi, Irak'ın *de jure* bağımsızlığını kazandığı 1930 anlaşmasına ve 1932 Milletler Cemiyeti kararına neden oldu (Rogan, 2013, s. 52). Böylece Irak, uluslararası anlamda bağımsızlığı tanınan ilk Arap devleti oldu.

Bu tarihten itibaren Irak, Ortadoğu'nun en çok ilgi çeken ülkelerinden birisi olurken, birçok noktada medyanın ve akademinin aşırı basitleştirmelerinin kurbanı oldu. Bir yandan, Irak'ın özdeşleştiği istikrarsızlıkla alakalı hemen her şeyi ülkenin yapaylığıyla açıklama temayülü baş gösterdi. Böylelikle, bir toplumsal değişimden ziyade, lanetli bir devamlılık ve ayniyet anlatılıyor gibiydi. Adeta bu yapaylık, ülkenin tek patika bağımlılığıydı. Benzer biçimde, birçok açıklama, Saddam Hüseyin'i tek açıklayıcı değişken haline getirerek Hüseyin'i taşlama ritüellerine dönüştürüldü. Hâlbuki Hüseyin dönemi, Irak siyasetini anlamada oldukça önemli olmasının yanında, Irak tarihi içerisinde bir istisnailik periyoduymdu. Aynı doğrultuda, bir 2003 işgali paradigması belirdi ve işgal, Irak'ta her şeyin başlangıcıymış gibi sunuldu. İşgal, gerçekten de Irak siyasetinde birçok unsuru temelinden oynattığı için önemli bir kırılma noktasıydı; ama işgalin bizi bir paralel evrene taşımadığını da kabul etmemiz gerekiyor. Aynı zamanda, Irak'la ilgili hemen her açıklamanın başyurmak durumunda olduğu devlet-altı kimlikler, birer süper-bağımsız değişken haline geldi ve pek çok noktada kristalize edilmiş formlarıyla sunuldu – tek bağımsız değişken olmamalarına, hatta çoğu zaman bağımsız bir değişken bile olmamalarına rağmen. Bu sunumlarda Irak toplumu denilen şey, adeta “birbirini boğazlamak için yüzyıllardır bekleyen” topluluklardan başka bir şey değildi (Ramadani, 2014). Diğer yandan, uzun zamandır (en az 2003 işgalinden beri, ancak belki de 1990-1991 Körfez Savaşı'ndan beri) Irak'ın özneliğinden çok az söz edilir oldu: Irak'tan bahsedilirken bir failden/yapandan söz etmek yerine, bir nesneden/maruz kalandan konuşulmaya başlandı. Böylelikle, her devlet gibi Irak'ın da yerel ve uluslararası kesişiminde yer alan dinamik bir fail olduğunu göz ardı etme riski doğdu. Dolayısıyla, her Irak anlatısında bu tuzakların hazırda beklediğini dikkate almamız gerekiyor.

Aşağıda belirttiğimiz vurgularından dolayı, söz konusu tuzakları atlayabilmenin en sistematik yolu olarak ise tarihsel sosyoloji öne çıkıyor. İlk vurgu, ele alınan konuların tarihini ne tarih-ötesi hipotezler için bir veri madeni olarak görün ne de belirsizlikler, süreksizlikler, tikellikler ve tesa-

düflerden ibaret sayarak, bunları daha geniş analitik anlatılar ve şablonlar içerisine oturtmaktadır. İkincisi, yukarıdan aşağıya ya da aşağıdan yukarıya çizilen tek yönlü ilişkiler varsayımlarından (mesela, neo-realizmin yapı determinizminden) kaçınarak uluslararası ve yerelin ortaklaşa oluşumu ve aralarındaki yapılanma ilişkisidir. Bir başkası, siyasal ve sosyal düzenin ana unsurları olarak devlete, ideolojiye ve topluma başat rol vermektir. Dördüncü vurgu, devleti yekpare bir ulusal-teritoryal kategoriden ziyade, kurumsal bir kategori olarak ele alıp devletin bir kurum ve kurumlar toplamı olarak nasıl ve hangi biçimlerde inşa edildiğini ve sürdürüldüğünü devlet-toplum ve devlet-devlet bağlamları içerisinde incelemektir. Beşincisi, iç ve dış kısıtlamalarından dolayı (ne iç toplumundan ne de dış toplumundan bağımsız olduğu için) devletin mutlak bir özgürlüğe sahip olmadığı, ancak yine de bir özerkliğe sahip olduğudur. Altıncısı, toplumları yekpare ve doğrusal bir gelişim çizgisi takip ederek (mesela, modernizasyon teorilerinde olduğu gibi) okumak yerine, farklı eğilimler arasında süregelen mücadeleleri okumanın merkezine yerleştirmektir. Bir diğeri, toplumsal kuvvetlerin dışlanma ve içerilme yapılarına odaklanmaktır. Sonuncusu, önceki aşamalarındaki gelişmelerin sonrakilere yönelik kimi ihtimalleri daha mümkün kılarken kimilerini kapalı tuttuğuna delalet eden patika bağımlılıkları üzerinedir (bu vurgulara dair detaylı incelemeler için bkz. Halliday, 2005, ss. 35-72; Hobson vd., 2010; Hobson, 2002a, ss. 3-41; Hobson, 2002b, ss. 63-81; Hinnebusch, 2014, ss. 137-140; Mahoney, 2000, ss. 507-548; Mann, 1984, ss. 185-213; Delanty ve Işın, 2017; Skocpol, 2014). Aşağıda bu iskelete dayanarak Irak'a dair anlatımızın genişletilmiş analitik şablonları olarak sunduğumuz, devletin zorlayıcı, ideolojik ve malî kapasitesinden ve iktidarından hareket edeceğiz ve Irak'ın güncel iç ve dış siyasetinin birbiriyle bağlantılarını ortaya koyarak genel bir çerçevesini çizeceğiz. Böylelikle, Irak'ın iç ve dış siyasetinin, zafiyet telafisi ve tazmini politikası olduğunu göstereceğiz.

Zor, Düzen ve Egemenlik

Bir anlamda, Irak siyasî tarihi, zorlayıcı kurumsal yetmezliğin ve bu yetmezliği telafi etme girişimlerinin tarihidir. Gerçekten de bunu düzene ve egemenliğe bakan yönlerinde somut biçimde görebiliyoruz. Bu yetmezlik, Irak'ın kuruluşundan bu yana algıladığı hayatî güvensizlik ile de birleşiyor (Tripp, 2002, s. 170). Irak, bağımsızlığını kazandığında ne kendini koruyabilecek ne de ülke genelinde düzen sağlayabilecek kapasiteye sahipti. Mesela, Kral Faysal'ın 1933'te yazdığına göre “ülke genelinde halkın 100 binden fazla tü-

feği varken, hükümetin elinde sadece 15 bin vardı” (Batatu, 1978, s. 26). Bu, varlığını ve ilişkiselliğini büyük oranda zor unsuruna dayalı olarak devam ettiren bir devlet için büyük bir çelişkiydi; dolayısıyla bağımsızlık sonrası yılların ana teması olarak zor kapasitesi inşa etmek öne çıkacaktı. 1970’lerde petrol gelirleri sayesinde geniş malî kaynaklar elde edene kadar bu inşa büyük oranda uluslararası aktörlere dayandı. İlk on yıllarda, Irak’ın icadı sürecinde başlayan dış bağımlılık, içeride özellikle yeni yönetsel mekanizmadan ve emperyalizm karşıtlığından doğan huzursuzluğun oluşturduğu bağlamlarda, dışarıda da Musul meselesi gibi sorunlarla ülkenin varlığını Britanya’ya perçinlemişti. Ülke içindeki düzensizliğin de en büyük kaynaklarından olan Britanya’ya bağımlılık, 1958’e kadar devlet için bir düzen ve egemenlik stratejisi olmaya ve böylece devletin dış politikasını da Britanya’yla uyumlu kılmaya devam etti. En bariz örneklerden birisi, rejimin dışarıda Sovyet tehdidi algıladığı, içeride komünistlerden pan-Arabistlere farklı toplumsal grupların meydan okumasına maruz kaldığı bir ortamda, genel anlamda Batı blokunun, özel anlamda ise Britanya’nın stratejik tercihleriyle tutarlı biçimde 1955 yılında Bağdat Paketi’nin oluşturulmasıdır.

1958’deki milliyetçi darbeden itibaren ise bir taraftan SSCB’yle yakın ilişkiler kurulurken, diğer taraftan Irak’ın dış bağımlılığı bir azalma ivmesi yakaladı. Ancak, hem dâhil olduğu Arap Soğuk Savaşı (Kerr, 1971) yıllarında (milliyetçi darbenin lideri Abdülkerim Kasım’ın Mısır lideri Cemal Abdül Nasır’la çekişmesinde olduğu gibi) hem de bu yılların akabinde (Suriye Baas’ıyla 1966’dan beri süregelen çekişmede görüldüğü üzere) tekbaşınacı ve izole bir eğilim gösterdi. Bu süreçteki en önemli sıçramanın, 1958’den beri çeşitli hizipler arasındaki güç mücadelelerinin akabinde 1968’de iktidara gelen Baas Partisi’yle yaşandığı söylenebilir. Özellikle 1970’lerde artan petrol gelirleriyle Baas rejimi, hem ülke içi istikrarsızlıklarla daha etkili biçimde başa çıkabilmek ve bir parti devlet yaratmak adına (Fattah ve Caso, 2009, s. 210) hem de daha iddialı bir dış politikaya soyunabilmek için bir güvenlik ve zor devletin kurulmasına girişti. Gelgelelim, zorlayıcı kurumsallığın 1970’lerdeki istisnai konsolidasyon dönemi, 1980’den 1990’a uzanan yıllarda saldırgan bir dış politikayla aşındı. 1980 ile 1988 arasında İran’la savaş, Irak’ın bir güvenlik ve muhaberat devleti oluşuna hız kazandırırken (Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s. 186), devletin maddî ve ideolojik kabiliyetlerini de önemli oranda yıprattı. Saddam Hüseyin’in bu aşınmaları telafi etmesini öngördüğü Kuveyt işgali ise, Irak’ı bölgesel ve uluslararası anlamda tecrite götürdü; uluslararası ekonomik yaptırımlarla devletin zorlayıcı kapa-

sitesini ciddi oranda azalttı; petrol gelirlerinin yok olmasıyla rejimin geniş orta sınıfla kurduğu ilişkiyi yok etti ve rejimi sadece daraltılmış patronaj ağları ve güvenlik servisleri yoluyla hayatta kalmaya zorladı (Dodge, 2005, ss. 706-709). Bu dönemde, devletin şiddet tekeli, aşiretler aracılığıyla ve kuzeyde oluşan Kürt yönetimiyle fiilî olarak bir anlamda özelleştirildi (Baram, 1997; Voller, 2013, s. 69).

2003'e gelindiğinde ABD, bu devleti miras aldı ve onu "haydut devletten çökmüş devlete" dönüştürdü (Dodge, 2005, s. 706). 11 Eylül terör saldırılarından sonra tekbaşınacılığı radikalleşen bir süper güç olarak stratejik anlamda Ortadoğu'daki hegemonyasını pekiştirmeyi ve Müslümanların kutsal topraklarının yer aldığı Suudi Arabistan'daki askerî varlığının daha az provokatif olabileceği düşünülen Irak'a taşınmasını öngören ABD'nin askerî müdahalesi (Callinicus, 2008, ss. 33-34; Stokes, 2009, s. 109), uluslararası boyutun yerel bağlamın dinamikleriyle birleşince nasıl da öngörülemeyen sonuçlar ürettiğinin göstergesidir. Polis teşkilatı, askeriye ve istihbaratın Baas-sızlaştırma programı kapsamında lağvedilmesiyle, kapasiteleri zaten daralmış olsa da Irak'ın işleyen son kurumları ortadan kaldırılmış oldu; Baasçı idarecilerin yok edilmesi de ülkede yönetim mekanizmasına dâhil olmuş hiçbir bireyin kalmaması anlamına geldi. Tam da devletin bu zor kuvvetinin ortadan kalkışı, üç ana toplumsal kuvvetin (Şii ve Sünni Araplar ile Kürtler) devletin bıraktığı güvenlik boşluğunu doldurabilmesini sağladı. Oluşan tablo, iç ve dış politika ve bu politikaların etkileşimi açısından birkaç farklı sonuç üretti.

İlk olarak, devlet-dışı gruplar, işgalin hemen ardından devletin ortadan kalkmasıyla etkili oldukları bölgelerde gölge hükümetler kurdular, ki bu da devletin şiddet tekelinin bir güvenlik piyasasında zoraki olarak bölüşülmesi anlamına geldi (Marr, 2012, ss. 263-264; Barakat, 2008, s. 15; Stansfield, 2010, s. 1403; Hinnebusch, 2016, s. 560; Dodge, 2012a, s. 181). Bu bölüşümün, devletin birçok kademesinde idareyi karmaşılaştırmada yansıması olduğu gibi (Hinnebusch, 2016, s. 572; Dodge, 2012b, s. 151), bu parçalı siyasî yapıda farklı aktörlerin farklı dış politika gündemleri oluştu. Saddam Hüseyin döneminde olduğu gibi Irak'ta artık başkanlık sarayından idare edilen bir dış politikadan söz etmek zorlaşacaktı; aksine benzer birçok saraydan çıkan birçok dış politika var olacaktı (Stansfield, 2010, s. 1402). Üstelik bu politikalar, devletin bölgesel çıkarlarını beslemektense aktörlerin devlet içerisinde güç kazanma taktiği olarak uygulandı (Kinninmont vd., 2013, s. 45) ve içerideki güç dengeleri ile dışarıdaki güç dengelerinin karşılıklı bağımlı

olduğu bir durum oluştu. Mesela, bu “saray”lardan en az birine sahip olan Kürtlerin 2003’teki “dış politika tercihi” Amerikan işgaline siyasî ve askerî destek vermek olmuştı ve bunun karşılığında Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) adı altında anayasal bir statü kazanmışlardı. Takiben, İKBY, Bağdat temsilcilerinden farklı olarak yurt dışında kendi temsilciliklerini açtı ve yabancı temsilcilere ev sahipliği yaptı; hatta kimi zaman Bağdat’tan önce Erbil’de temsilcilik açan yabancı hükümetler bile vardı (Kinninmont vd., 2013, s. 21). Buna, İKBY’nin, bölgesel güvenliğini bölge-dışı bir aktörden temin etmek maksadıyla kendi sınırları içerisinde bir Amerikan üssü kurulmasına yönelik hevesini de eklemek gerekir (Tüysüzöğlu, 2015, s. 88). Yine de, en kapsamlı zorlayıcı kuvvete sahip olan, petrol gelirlerinin en önemli kısmını toplayan, diğer güç merkezlerinin hedeflediği ve yokladığı ana merkez Bağdat olarak kaldı, dolayısıyla bu kısımda da takip edilen ana rota, merkezi hükümetinki oldu.

Dahası, devletin çöküşü, devletin egemenlik sahasını devlet-dışı aktörlerin olduğu gibi bölge devletlerinin de nüfuz alanına dönüştürdü. Devlet dışı aktörler, bu zayıflayan devlette zaman zaman bölgesel aktörlerin vekâlet savaşlarındaki müşterileri olacaktı. Irak, başını İran ve Suudi Arabistan’ın çektiği bölgesel soğuk savaşın –özellikle Arap isyanlarından sonra Suriye’yle birlikte– ana savaş meydanlarından biri haline geldi (Gause, 2014). Bu da Irak’ın dış siyasetinin yalnızca Irak’ın sınırlarının dışında gerçekleşmediği, aynı zamanda içinde gerçekleştiği anlamına geliyor (Stansfield, 2010, s. 1404). Bu parçalı siyasî tabloda, Suudi Arabistan’ın ve Körfez ülkelerinin Iraklı Sünnileri mobilize etmeye çalıştığından, iç savaşa kadar Suriye’nin Irak’taki eski Baasçıları himayesi altına aldığından, İran’ın Şii milislere kaynak aktarımı yaptığından ve (2007-2008 sürecinde Nuri el-Maliki ile Mukteda el-Sadr arasındaki çatışmada olduğu gibi) Şii gruplar arasında ayrıcalıklı arabulucu rolü oynadığından, Türkiye’nin 2007’ye kadar Sünni aktörleri desteklediğinden ve 2007’den sonra Kürdistan Demokratik Partisi’ni (KDP) Bağdat’a karşı koz olarak kullandığından sıklıkla bahsedilecekti (Gordon, 2010; Dodge, 2012a, ss. 187-190; Strakes, 2011, ss. 101-103; Gause, 2014). Nitekim, bakanlık görevi boyunca en sık vurguladığı kavramlardan biri egemenlik olsa da 2007’de Irak Dışişleri Bakanı Hoşyar Zebari, Amerikan ordusunun hazırlıksız biçimde geri çekilmesi durumunda Irak’ın, komşuları için açık bir çiftlik haline geleceğini ve yabancı askerlerin ülkedeki varlığının Irak’ın ihtiyacı olduğunu ilan etmişti (Soffar, 2008, ss. 224-230).

Bu noktada, İran'la ilişkiler, 2003 sonrası Irak'ta iç ve dış politikanın önemli bir kısmını oluşturuyor. Aslında, İran'ın hem müttefik bir devlet olarak hem de Irak'taki Şii gruplarla yakından ilişkisi bulunan bir aktör olarak Irak'ın istikrarına katkı sağlama potansiyeli ve askerî olarak Irak topraklarında bulunan ABD'ye karşı bir denge sunması, Irak yönetiminin İran'la yakından ilişki kurmasındaki en önemli motivasyonları teşkil etti (Barzegar, 2008, ss. 50-57; Soffar, 2008, s. 234). İran'la yakınlık, başta el-Maliki'nin Dava Partisi ve el-Hekim'in Irak İslam Yüksek Konseyi (İİYK) örneklerinde olduğu gibi, Şii grupların Irak'taki güç ve statülerini korumalarında bir ihtiyaç olarak da kaldı (Stansfield, 2010, s. 1405). Ancak bu yakın ilişki, İran'ın 2013'ten itibaren IKBY ile içerisinde bulunduğu yakınlaşmada olduğu gibi ya da Irak'ta çok fazla güç edinen el-Maliki'ye karşı 2010 seçimlerinde el-Sadr ve el-Hekim'i desteklemek gibi gerilimlere de sahipti (Lawson, 2014, ss. 1363-1364). Ayrıca İran-Irak ilişkilerinin uzun çatışma yılları içeren tarihsel arka planından dolayı İran, Irak'ı bağımlı tutmayı hedefliyordu (Esfandiary ve Tabatabai, 2015, s. 3; Dodge, 2012a, ss. 186-188).

Öte yandan Irak, bu soğuk savaşın yalnızca savaş meydanı değildi; aynı zamanda Bağdat'ta İran'la yakın ilişkide olan bir hükümetin varlığı, onu kamplardan birisi haline getiriyordu ve Arap dünyası içerisinde izolasyonuna neden oluyordu. Arap ülkeleri, 2003'ten itibaren Irak'a İran üzerinden bakma eğilimine sahip oldu. Dolayısıyla, Irak'taki İran nüfuzu, Irak'ın İran'ı dengeleme amacı da güttüğü Arap ülkeleriyle yakınlaşma istikametini tıkarken, bu tıkanmayla birlikte İran nüfuzunun yeniden üretilmesini sağlayan tecrit ortamını sürekli kıldı (Maggiolini, 2013, s. 7). Suudi Arabistan, Irak başbakanı el-Maliki'nin resmî ziyaret yapmasını kabul etmezken, aynı zamanda Irak'a büyükelçi göndermeyi uzun yıllar reddetti (Gause, 2014, s. 14). Irak Dışişleri Bakanlığı, eski rejimin çatışmacı mirasını ortadan kaldırma ve bölge devletleriyle uzlaşma içerisine girme isteğini defalarca vurgulasa da Kuveyt dışında hiçbir Arap devletinin Irak'a yardımcı olmadığından şikâyetçiydi (Soffar, 2008, ss. 222-237). Mesela, Irak, Arap dünyasına dönüşünü simgeleyecek şekilde Mart 2012'de Arap Birliği zirvesine ev sahipliği yaptığında, bir taraftan İran'la ilişkileri ve Suriye meselesinde takındığı tutum, diğer taraftan Iraklı Sünnilerin ülke içindeki durumu yüzünden zirveye en üst düzeyde katılan tek Körfez ülkesi Kuveyt olmuştu (Guzansky, 2012, ss. 45-46).

Ancak, Irak'ı taraf haline getiren bu fiilî durum, Irak'ın ılımlı, bağlantısız (veya deyim yerindeyse "sıfır-soruncu") ve çoklu-dengeleyici dış po-

litika eğilimleriyle bir tezat oluşturdu. 1990'ların tecritteki dış politikasını aşma girişimleri olan bu eğilim, tarihsel olarak, İran-Irak Savaşı'ndan Körfez Savaşı'na giden uzun on yıldaki askerî temelli dış politikayı geride bırakıp merkezci bir dış politikaya yönelme girişimleridir (Salem, 2013, ss. 5-6). Aynı zamanda, bu eğilim, Irak'ın mevcut devlet zayıflığına gömülüdür, zor yetmezliğini telafi etmeye yöneliktir. Nitekim, geri çekilmeye kadar zor kabiliyeti Amerikan ordusuna ciddi oranda bağlı kalan, geri çekilmeden sonra ise, Irak genelkurmay başkanının 2011'deki ifadesine göre "en az 2020'ye kadar dış tehditlere karşı kendini koruyabilmesi mümkün olmayan" ("Iraq Can't Defend Itself Fully Before 2020," 2011) bir devlet vardı. Zaten, 2003 sonrasının zor iktidarı inşası, dış tehditlere karşı ülkenin egemenliğini korumaktansa daha çok içeride düzen sağlamaya yönelik oldu, ki bu da İçişleri Bakanlığı'nın Savunma Bakanlığı'ndan iki kat daha fazla insan gücüne ve bütçe artışına sahip olmasıyla örneklendirilebilir (Dodge, 2012b, s. 162). Her halükârda, bu merkezci yönelim, el-Maliki'nin başbakanlık koltuğunda olduğu ilk yıllardan beri belirgindir; nitekim Tahran'a ve Moskova'ya yaptığı ziyaretleri Türkiye'ye, Birleşik Arap Emirlikleri'ne ve ABD'ye ziyaretleriyle dengede tutmaya çalışmıştı (Salem, 2013, s. 5). Benzer biçimde, İran ile ABD arasında zaman zaman arabulucu rolü oynamak ve zaman zaman da bu iki gücü birbirine karşı kullanmak, Irak'a manevra alanı sağlama yolu olarak kalmaya devam etti (Soffar, 2008, s. 227; Dodge, 2012a, s. 183). Mesela, Amerikan karşıtı Irak kamuoyunun baskısının getirdiği destekle el-Maliki yönetiminin, taleplerinin çoğunu kabul ettirdiği geri çekilme antlaşması (Dodge, 2012b, s. 148), aynı zamanda askerî, siyasî, kültürel, ekonomik ve sosyal alanları kapsayan geniş bir müttefiklik antlaşması olarak ortaya çıkarken, bu, İran'ın muhalefetine rağmen gerçekleşmiş (Salem, 2013, s. 16) bir stratejik işbirliği anlaşmasıydı.

Amerikan ordusunun geri çekilme takvimi netleştğinde ve 2011'de süreç tamamlandığında Irak, daha aktif bir dış politika için hem imkân buldu hem de mevcut zafiyetlerinin zorlamaları çekilmeyle belirginleştiği için böylesi bir politikaya mecbur oldu.¹ En kaba ifadesiyle, Irak'ın, ABD'nin çekilmesinin yarattığı boşluğu tamamen İran'la doldurmaya razı olduğu söy-

1 ABD'nin Irak'tan çekilmesi sürecinin de Irak'ın içinde ve dışında yaşanan gelişmelerin etkileşimi sonucu olduğu söylenebilir: El-Maliki'nin istikrarsız Sünni ve Şii bölgelerinde devlet kontrolünü görece sağlamlaştırması, Irak'taki 2009 yerel seçimleri ve 2010 ulusal seçimlerini içeren seçim takvimi ile 2010 yazı itibarıyla Irak'tan geri çekilmeyi seçim vaadi olarak sunan Obama yönetiminin zamansal denkliği, Amerikan askerlerinin Irak topraklarından çekilmesine dair ABD'yle yapılan müzakerelerin hızlanması için gerekli zemi i oluşturdu.

lenemez. 2010 itibariyle, Ürdün, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri, Irak'la en azından ticari ilişkilerini geliştirmeye başlamışlardı (Stansfield, 2010, s. 1407). 2012'ye gelindiğinde, Suudi Arabistan'la Irak arasında bile bir güvenlik anlaşması imzalanmıştı (Maggiolini, 2013, s. 8), ki bunların, 2019'da Suudi Arabistan ile Irak arasında güvenlikten enerjiye pek çok alanda imzalanan anlaşmaların (Aldroubi, 2019) dibacesi olduğu söylenebilir. Benzer biçimde, İran'ın nükleer programı konusunda İran'la uluslararası toplum arasında arabuluculuk girişimlerinde bulundu,² 2012'de İran ile 3+3 ülkeleri arasındaki müzakerelere ev sahipliği yaptı (Kinninmont vd., 2013, s. 32), Suriye krizine yönelik olarak Arap Birliği ile Birleşmiş Milletler arasındaki görüşmelerde rol oynadı, karşılıklı jestler üzerinden Kuveyt'le ilişkilerini geliştirmeyi sürdürdü (Guzansky, 2012, s. 40-41). Küresel anlamda da başından beri benzer bir dengeleme eğiliminin sürdüğü barizdir. Örneğin, dönemin Irak cumhurbaşkanı Celal Talabani, ABD'den silah transferi sürecini hızlandırmada bir koz olarak 2007'de Çin'le hafif silahlar için anlaşma yapmıştı (Kinninmont vd., 2013, s. 43). Uluslararası siyasette Çin ve Rusya gibi aktörlerin küreselleşen menzilleri, ABD'ye bağımlılığı azaltma konusunda Irak'ın dış politika yelpazesini çeşitlendirdi. Bu anlamda Çin ve Rusya, Irak'la yaptıkları silah anlaşmaları üzerinden ABD'yle şiddetli bir rekabetin içerisinde yer aldı (Connable, 2020, s. 14-18).

Böylece Irak, bir yandan hem içeride hem dışarıda çoklu dengeleme yapmaya çalışırken, diğer yandan yapısal zafiyetleri yüzünden düşük dengeleme yapabildi. Bu bağlamda, bir yandan, dengelenen bir aktör oldu. Bunu Türkiye ile ilişkilerinde somut biçimde görebiliriz. Türkiye'nin, Irak'taki 2010 seçimlerinde hükümet kurmayı başarabilen el-Maliki'nin yükselen profilini frenleme isteği, IKBY ile ilişkilerini geliştirme eğilimiyle kesişti. İlginç biçimde, Türkiye'nin Erbil'i sınırlamak için Bağdat'la işbirliği yapma politikası, Bağdat'ı frenlemek için Erbil'le işbirliği yapma politikasıyla yer değiştirmiş oldu (Salem, 2013, s. 18). IKBY açısından ise kendisine güvenlik arz eden Amerikan ordusunun çekilmesiyle yeni müttefikler bulma ihtiyacı önemliydi (Salem, 2013, s. 20). Buna, Irak'ın Arap komşularıyla da gerilim yaşamasına neden olan Suriye krizinde Türkiye'nin Iraklı hükümet yetkililerince neo-Osmanlıcılıkla suçlandığı gerilim de eklenince Türkiye-Irak ilişkilerinin 2003 sonrası kazanımlarında ciddi gerilemeler yaşandı (Kinninmont vd., 2013, s. 39).

2 Burada, Hürmüz Boğazı'nın güvenliğinin ve istikrarının (dolayısıyla uluslararası gerilimler yüzünden boğazın kapanmamasının) Irak için fazlasıyla önemli olduğu ayrıca not edilmelidir.

Diğer yandan, Irak dış politikası, başta ABD ve İran olmak üzere dış aktörlerden destek sağlamak ile aynı aktörlerin yönlendirme ve zorlamalarından özerklik kazanmak arasında sıkıştı (Maggiolini, 2013, s. 5). Bunun en bariz örneği Suriye krizinde görülebilir. Krizin başlarında tarafsız bir tutum takınmaya çalışan el-Maliki hükümeti, bir yandan, Hafız Esad rejimini destekleyen İran ve Rusya ile Suriyeli muhalifleri destekleyen Türkiye, Körfez ülkeleri ve ABD arasında sıkışıp kaldı ve “herkesle iyi geçinmeye çalışan” ılımlı politikasının önüne bir set çekilmiş oldu; diğer yandan, Suriyeli Kürtleri destekleyen IKBİ ile Suriyeli muhaliflere yakınlık duyan Iraklı Sünnilerin baskısını hissetti (Salem, 2013, ss. 5-6). İran’dan Suriye’ye silah akışında Irak hava sahasının kullanılmasına izin verdiği için ABD’den ve diğer Esad karşıtı ülkelere baskı gördü (Kinninmont vd., 2013, s. 32). Her halükârda, Suriye’de rejimin güvenliğini Irak’ta rejimin güvenliğiyle özdeşleştirince Esad rejimine destek verdi. Ama netice itibarıyla, Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD) patlak verdi.

2007-2008 sürecinin³ sonunda görece sağlamlaşan devlet kontrolünün hâlâ çok iptidai bir düzeyde olduğunu gösteren bir örnek olarak İŞİD, 2014’te halifelik ilan etmişti. İŞİD’in yükselişi, devlet-dışı aktörlerin Irak’ın ve bölgenin siyasetindeki merkezî yerini yeniden ortaya koydu (Gause, 2014, s. 19). İŞİD vakası, sadece İŞİD’in ülkenin yarısından fazlasını kontrol ettiği hızlı yükselişiyle değil, aynı zamanda devletin bu meydan okumaya kendi başına karşı koyamayarak Ayetullah el-Sistani’nin fetvasına ve Haşdi Şaabi’nin mobilizasyonuna mecbur kalmasıyla da zorlayıcı kurumsal yetmezliği ve devlet zayıflığını ortaya koyuyor. Öyle ki, büyük şehirlerdeki devlet dairelerinin korunması görevini bile Asaib Ehli’l-Hak, Kataib Hizbullah ve Bedir Tugayları gibi Şii milisler üstlendi (Lawson, 2014, s. 1361). Uluslararası koalisyonun ve ulusal mobilizasyonun desteğiyle, İŞİD ancak 2017’de püskürtülebildi. Bir yandan, İŞİD süreci, misyonunu Şiilerin kutsal sembollerini korumak olarak tanımlayan İran’ın (Ostovar, 2016, ss. 204-229) Haşdi Şaabi aracılığıyla nüfuzunu artırdığı bir süreç oldu, ki 2016’daki yasayla Haşdi Şaabi de Irak’ın bir anlamda ikinci ordusu olarak resmîleşti. Diğer yandan, bu zafiyet sürecinde Kürtler, başta Kerkük olmak üzere Irak hükümetiyle aralarında ihtilaflı olarak bulunan bölgelerde kontrol sağladılar. İŞİD’in geri

3 El-Maliki, 2007’den itibaren bir yandan kendi gücünün konsolidasyonuna yönelik neo-patrimoniyal uygulamaları gerçekleştirirken, diğer yandan hükümet kontrolünü sağlamak üzere Amerikan ordusunun yardımıyla hem merkezdeki Sünni vilayetlerin hem de güneydeki el-Sadr milislerinin üzerine gitmişti ve devlet kontrolünü artırıp Sünni ve Şii direnişini zayıflatmıştı.

çekilmesinin tamamlandığı 2017 Eylülü'nde, 2003'ten beri ayrıcalıklı bir istikrar bölgesi olarak sundukları ve şimdi sınırları genişleyip Kerkük'ü de içine almayı başarmış IKBY'nin bağımsızlığına yönelik referandum girişiminde bulundular (Doyle ve Dunning, 2018, s. 541). Ancak başını Türkiye, İran ve Irak'ın çektiği uluslararası tecrit, yalnızca bağımsızlık girişimini akamete uğratmadı, aynı zamanda Irak yönetimi de IKBY'ye karşı çok daha zorlayıcı ve tehditkâr bir pozisyon elde etti.

Gelgelelim ne IKBY'nin ne de IŞİD'in geri çekilmesinden sonra parçalı zor, egemenlik ve düzenin sona erdiği söylenebilir. Devlet zayıflığı, Irak'ın düzenini ve egemenliğini tartışmaya açık bırakmaya devam ediyor. Dönemin Amerikan başkanı Donald Trump'ın "İran'ı izlemek üzere Amerikan askerlerinin Irak'ta kalacağına" dair yaptığı tek taraflı açıklama, Iraklı yetkililerce tepkiyle karşılanmıştı (Schmitt ve Rubin, 2019). Irak'ın tartışmaya açık düzen ve egemenliğinin en güncel ve çarpıcı örneği ise, İran'ın Kudüs Gücü komutanı Kasım Süleymani ve beraberindeki Haşdi Şaabi komutanlarının ABD'nin Ocak 2020'deki füze saldırısında Bağdat'ta öldürülmesidir herhalde.

İdeoloji, Kimlik ve Tanım

Bir başka açıdan bakıldığında, Irak'ta yaklaşık yüzyıldır süregelen istikrarsızlık, devleti tanımlamaya dair şiddetli ve kanlı bir tartışmadır; Irak'ın iç ve dış politikasının tarihi de, bir anlamda, ideolojilerin, kimliklerin ve ötekilerin mücadele tarihidir. Bu tartışmanın hâkim cevapları, hiçbir dönemde mutlak hâkimiyet anlamına gelmedi; aksine her dönemde karşı ideolojilerin ve kimliklerin hâkim ideolojilere ve kimliklere meydan okuması söz konusu oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Arap isyanlarından 1960'ların sonuna uzanan zaman dilimi, hem emperyalizm karşıtlığıyla birlikte Arap milliyetçiliğinin kademeli yükselişinin hem de bu milliyetçiliğin Irak milliyetçileri tarafından kesintiye uğratılmasının tarihi oldu. Irak'ta 1936'da, 1941'de, 1958'de, 1963'te ve 1968'de gerçekleştirilen darbelerin her biri, devirdikleri yönetimlerin ideolojik yönelimleriyle kopuşlar yaşayan cuntaların hareketleriydi. 1968'de Baas Partisi'nin darbesiyle Arap milliyetçiliği, görünürde en uzun süreli kesintisiz iktidarına sahip olsa da, iktidarda kalma eğilimiyle ve Arap birliğine yönelik pratik başarısızlıklarla aşınacaktı. Başka bir deyişle, Baas Partisi yıllarının ideolojinin düşüşünün yılları olduğu söylenebilir. Bu dönem, büyük oranda retorik ve sembolizm alanına hapsedilmiş şekilde ve

gevşek tanımlarla pan-Arabizmin, Irak milliyetçiliğinin, emperyalizm karşıtlığının ve İslami kimliğin vurgulandığı bir dönem oldu (Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s. 201; Dawisha, 2009, ss. 215-238).

Bununla beraber, devletin ideolojik zafiyeti baki kaldı. Nitekim, İran-Irak Savaşı'nın başladığı yıl, Irak'ın maddî anlamda kapasitesinin muhtemelen en yüksek seviyesinde olduğu bir zamana denk düşse de, İran'dan algılanan ideolojik tehdit, maddî olmayan alanda devletin zafiyetine işaret eder. Bu arada, 1979'daki İran Devrimi ve 1991'de Körfez Savaşı'nın ardından çıkan Şii ayaklanmaları, mezhep kimliğinin ideolojileşmesinin ve Şiilere baskının yoğunlaşmasının dönüm noktalarını teşkil etti. Arap birliğini sağlamaya yönelik bir girişim olarak meşrulaştırılan Kuveyt işgalinden sonra rejimin destek tabanı (özellikle ekonomik yaptırımlarla durumu kötüleşen orta sınıf arasında) gitgide daralırken Saddam Hüseyin, –başta kendi aşireti olmak üzere– aşiret kardeşliğine ve sadakatine yöneldi, ki özellikle bu noktadan itibaren Irak'ı bir aşiret devletine dönüştürdü. Gerçekten de ilerleyen yıllarda Saddam Hüseyin, aşiretleri rejimin en önemli güvenlik kollarından biri haline getirirken onların devletin kılıcı olduklarını ve aşiret değerlerinin yüceliğini ilan ediyordu (Dawisha, 2009, ss. 236-237). Hüseyin'in rejimi, bu son yıllarında mezhepçi olmaktan ziyade aşiretçi olsa da en geniş siyasî muhalefetin Şiilerden, desteğin ise Sünnilerden gelmesinin soktuğu patikaya dolaylı olarak bağımlı kalarak mezhepçi ayrımları kristalize etti.

Milliyetçiliğin düştüğüne dair küreselleşmeci bir inancın ve Wilsoncu bir “bölgesel demokratik devrim” şiarının hâkim olduğu 2003 işgaline (Callinicus, 2008, ss. 37-39) gelindiğinde, ideolojinin yıllardır düşüş yaşadığı, Arap milliyetçiliğinin aşındığı, birçok kimlik boyutunun canlandırıldığı, toplumsal kimlik grupları dışında tüm muhalefetin yok edildiği böyle bir ideolojik boşluk ortamı vardı. Başka bir deyişle, 2000'lerde Irak'ın kimliğe dair hâkim paradigması olarak tartışılabilen mezhepçilik, birdenbire Arap milliyetçiliğini alaşağı etmedi; aksine Arap milliyetçiliği aşamalı olarak bir erozyona uğradı ve belki de bu erozyon sayesinde mezhepçi paradigmanın bu derece yüksek bir ivme kazanabilmesi mümkün oldu. Aynı zamanda, söz konusu olan, yüzlerce yıllık bir mezhepçi paradigmanın momentum kazanması değildi; nitekim Irak'a dair kaynaklar da ulus-inşasının bir parçası olarak Arap milliyetçiliğine çok fazla vurgu yaparken sistematik bir Sünnileştirme programından neredeyse hiç bahsetmezler. Her halükârda, 2003'le birlikte kimliklerin üzerindeki demir yumruk ortadan kalktı ve kimlik parçalanması kurumlaştı. Gerçekten de işgalin ardından ABD'nin uygulamaya koyduğu

yönetim modeli, Irak'ın Araplık ve Iraklılık kimliklerinin aleyhine olacak şekilde alt kimlikleri ve bir tür Lübnan sistemini kurumsallaştırdı (Stansfield, 2010, s. 1403; Hinnebusch, 2016, s. 570; Dawisha, 2008, s. 163). Mesela Irak, artık anayasal olarak bile bir Arap devleti olarak tanımlanmıyordu (anayasada Irak, Arap Birliğinin üyesi olarak tarif ediliyordu) (Marr, 2012, ss. 293-294). Bu kurumsallaşmada Baas rejiminin özellikle son on yılında kristalleşmeye başlayan toplumsal ayrımlar da resmiyet kazanmış oldu. Hatta IKBY örneğinde olduğu gibi, Irak vilayetlerinin etnik-mezhepsel çizgide örgütlenebilmeleri için anayasal bir fırsat oluştu. Bu sistemde Sünni Araplar için en önemli değişim, geçmişte Arap milliyetçiliğiyle özdeşleşmelerinden sonra bugün militan İslamcılıkla özdeşleşmeleri olacaktı. Şii Araplar ise muhalefet saflarından iktidar saflarına ilk kez geçmiş olacaktı.

Aslında ABD, başlangıçta İran karşıtlarının ve sekülerlerin çoğunlukta olduğu bir hükümet tasarlamıştı. Ancak bu tasarı, içeriden ve dışarıdan iki temel baskıyla akamete uğradı: Bir taraftan, Irak Şiilerinin en yüksek dinî otoritesi olan Ayetullah el-Sistani ve hevesli müttetikleri İran, Irak'taki Şii grupları mobilize etti; diğer taraftan, Amerikan muhafazakârları, Şiilerin özellikle Sünni bölgelerdeki direnişle savaşıma işini seve seve üstleneceklerine kaniydi (Callinicus, 2008, s. 41; Stokes, 2009, ss. 108-109; Marr, 2012, ss. 280-285). ABD'nin yönetim modeli, (çoğunlukla İran'da ve Batı ülkelerinde) sürgünde olan elitleri yetkilendirdi ve güçlendirdi (ki bu elitler de ABD'yi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye meyilliydi); bu ise el-Sadr gibi sürgünde olmayan Iraklı Şiiler tarafından reddedildi (Barakat, 2008, s. 16; Stansfield, 2010, s. 1403; Hinnebusch, 2016, s. 569). Sürgünden gelen yeni siyasî elitlerin yerel tabanları çok sınırlıyken yönetimin yabancılaştırdığı elitlerin (el-Sadr gibi) önemli toplumsal tabanı vardı (Hinnebusch, 2016, s. 569; Barakat, 2008, s. 16). Bu da aslında Şii gruplar arasındaki mücadeleyi ve popülizmi kısmen açıklar. Öte yandan, 2005'teki anayasa yapım sürecinde Sünnilerin marjinalleşmesi, aynı yıl yapılan seçimlerle birlikte Şii hâkimiyetinin resmiyet kazanması, güvenlik aygıtının özellikle Bedir Tugayları tarafından ele geçirilmesi, böylelikle Sünnilerin devletin dışında kalması, Şubat 2006'da Samarra'da Şiilerin kutsiyet atfettikleri el-Askeri Türbesi'ne yapılan terör saldırısıyla birlikte mezhepçi şiddetin tırmanmasına yol açtı (Marr, 2012, ss. 299-300).

Paradoksal biçimde, iç savaş olarak da adlandırılan 2006-2008 döneminde zirve yapan mezhepçi çatışma, bir "önce Irak" eğilimini öne çıkarttı (Yıldız, 2019, ss. 192-193). Bu eğilimin ilk yansıması, ABD'nin de teşvi-

kiyle Sünni aşiretler arasında oluşturulan ve El Kaide gibi direnişçi gruplarla savaşılan *Sahva* (Uyanış) hareketinde görülebilir. Bu aşiretler, hem El Kaide'nin terör pratiklerinden, katı İslam yorumlarından ve Irak'ı öncelemeyen ulus-aşırı ideolojilerinden dolayı yabancılaşmışlardı, hem de kaçak yollarla yaptıkları ulus-aşırı ticarete El Kaide'nin darbe vurması yüzünden ekonomik olarak kötü etkilenmişlerdi (Marr, 2012, ss. 307-308). Diğer yandan, 2007'de el-Sadr'a karşı giriştiği düzen harekâtı ve 2008'den itibaren ABD'yle yaptığı geri çekilme müzakereleri, başbakan el-Maliki tarafından kendi milliyetçi eğilimini (ve ABD'den bağımsızlığını) ispatlamak için Irak kamuoyu nezdinde öne çıkarıldı (Dodge, 2012a, s. 184). "Önce Irak" eğilimi aynı zamanda, Irak'ın 2009 yerel ve 2010 ulusal seçimlerinde de ön plana gelecekti. 2005'teki seçimlere nazaran diğer tüm Şii grupların kayıp yaşadığı 2009 seçimlerinde el-Maliki, kendini bir Irak milliyetçisi ve merkezci olarak öne sürdü ve galip geldi. 2010 seçimlerinde el-Hekim ve el-Sadr'ın oluşturduğu Millî Irak İttifakı, seçim kampanyası boyunca Irak kimliğini vurguladı. Aynı seçimde Türkiye'nin ve Suudi Arabistan'ın da desteklediği İyad Allavi liderliğindeki mezhepler-üstü bir Iraklılık kimliğine dayalı el-İrakiye listesi, küçük bir farkla (el-Maliki'nin Hukuk Devleti Koalisyonu'nun 89 sandalyesine karşılık 91 sandalyeyle) galibiyet elde etti (ancak hükümeti kuramadı) (Dodge, 2012b, ss. 154-155; Hinnebusch, 2016, s. 573).

Sünnilerin el-İrakiye listesi aracılığıyla ulaştıkları siyasî mobilizasyon seviyesi ise otoriter eğilimli el-Maliki kanadında mezhepçi popülizmi ve otoriter ivmeyi yükseltti. Seçimlerde ikinci gelse de İran'ın arabuluculuk girişimleriyle hükümet kurmayı başaran el-Maliki, tekrar Şii milislere yöneldi (Hinnebusch, 2016, s. 573). Bu arada, el-İrakiye'yi desteklemiş olan Türkiye'yi de mezhepçilikle ve Irak'ın iç işlerine müdahale etmekle suçladı. El-Maliki aynı zamanda, güneyde el-Sadr hareketine karşı kampanyasında kendisine yardımcı olan Şii aşiretleri Irak Güvenlik Güçleri'ne entegre ederken Sünni *Sahva* hareketinin entegrasyonunu reddediyordu, *Sahva* hareketinin elinde bulundurduğu güce şüpheyle yaklaşarak *Sahva* liderlerini tutukluyordu, 2011'de Arap İsyanları'ndan alınan ilhamla ülke genelinde çıkan geniş çaplı protesto gösterilerine özellikle Sünni bölgelerde şiddet uygulayarak ve önemli Sünni siyasetçileri tutuklayarak karşılık veriyordu (Marr, 2012, ss. 324-326; Hinnebusch, 2016). Böylece Sünni Araplar, el-Maliki'nin yükselen otoriter eğilimleriyle gitgide yabancılaştılar ve Irak'ın toprak bütünlüğünü savunan eski söylemlerinden koparak ayrılıkçı bir söylem oluşturmaya başladılar, ki 2014'te halifelik ilan eden IŞİD'i hoş karşılamaları bu çerçeve-

den okunabilir (Hinnebusch, 2016, s. 571). El-Maliki hükümetine göre ise, “Hüseyin ile Yezid arasında bir mücadele” vardı (Lawson, 2014, s. 1360). Böylece, bir yandan Irak’ın mezhepçileşme süreci hızlanırken, diğer yandan Sünni kanadının ayrılıkçı söylemleri arttı.

Öte yandan, 2003 sonrası Irak, ulus-aşırı mezhep kimliklerinin tahkimatına da hizmet etti. Bir taraftan, devlet-altı kimlikler, mezhepçileşen bölgesel soğuk savaşta bölgesel aktörlerin yerel aktörlerle temasını kolaylaştıran ideolojik ve kültürel bağlantıları sağladı. Diğer taraftan, Iraklı Şiiler arasında ulus-aşırı Şii hareketler, ulus-aşırı Şii kimliğinin bir parçası olarak destek görüyordu: Mesela, Irak’ta yapılan bir ankete göre Iraklı Şiiler, yüzde 66 oranında Esad rejimine, aynı oranda Şii Afgan milislere, yüzde 77 oranında Bahreyn’in Şii muhalefetine, yüzde 79 oranında Yemenli Husilere ve yüzde 83 oranında Lübnan Hizbullah’ına destek veriyordu (Christia vd., 2016, s. 131). Benzer biçimde, Arap Ayaklanmaları sırasında Bahreyn’deki göstericiler el-Sadr’ın Mehdi Ordusu’nu kurtarıcı olarak çağırırken, Suudi Arabistan’ın Bahreyn’e asker göndermesi üzerine Iraklı Şiiler protesto amacıyla sokaklara dökülmüştü (Al-Rawi, 2015, s. 27). Aynı zamanda, Suriye İç Savaşı’yla birlikte önemli sayıda Iraklı Şii, özellikle Asaib Ehli’l-Hak aracılığıyla Suriye’de rejim yanlısı el-Abbas Tugayı’na akın etti (Lawson, 2014, ss. 1353-1354). Tüm bunlara rağmen, Irak’taki Necef bölgesinin İran’ın Şii dünyasının liderliği rolüne bir rakip olarak hazır bulunduğu da not edilmelidir (Dodge, 2012a, s. 186). Bu arada, 2003 sonrası yeni Şii kimliğiyle Irak, Suudi Arabistan’da ve Bahreyn’de yerleşik Şii Araplar için potansiyel bir model olarak da dışlanıyordu (Stansfield, 2010, s. 1407). Aynı zamanda, Irak Sünnilerinin marjinalleşen siyasî pozisyonlarının Sünni Arap kamuoyu üzerindeki hassaslaştıracı etkisi, Arap hükümetlerinin Bağdat’la yakın ilişki kurmasını da zorlaştırmıştı (Stansfield, 2010, s. 1407).

Aslında, Irak’ın mezhepçilikle özdeşleştiği 2003 sonrası dönem, pragmatist söylemlere ve hareketlere dayanan ve dolayısıyla büyük oranda ideolojik olmayan bir dış politika ajandası üretmişti.⁴ Bunun kökenini bahsedilen devlet zafiyetlerini tazmin etme amacıyla bulmak mümkündür. Ancak, bir taraftan, Irak’ın içindeki kimlik tartışmaları, ülkenin bölgedeki yerinin neresi olması gerektiği tartışmasına da uzanıyor (Kinninmont vd., 2013, s. 3). Bir önceki kısımda görüldüğü üzere, Irak’ın bu noktadaki mer-

4 Bunun istisnalarını bulmak mümkündür, ancak bunlar da iç siyasetten bağımsız olarak görülemez. Örneğin, el-Maliki, Körfez ülkeleriyle önemli ölçüde gerilim yaşayacak biçimde Bahreyn’deki Şiilerin protestolarına desteğini açıklamıştı (“Iraqi Shi’ites Show Solidarity with Bahraini Protesters,” 2011).

kezî temayülü, bölgedeki yerinin “her yer” olmasına yönelik, kimlikler-üstü bir pragmatist tavidir. Ancak, bu tartışma başlığının dış politikadaki ana gündemini İran’la ilişkiler oluşturuyor. Diğer taraftan, el-Maliki hükümetinin dışarıdaki Sünni Araplarla ilişkilerinde pragmatist yaklaşımına rağmen içerideki Sünnilere baskıcı yaklaşımı, özellikle Suudi Arabistan’ın Sünni dünyanın hamisi rolüne soyunduğu bir dönemde iki ülke arasında sürekli bir gerilim teşkil etti. Benzer biçimde, Suriye’de yükselen muhalif dalganın ortasında Türkiye’nin Ortadoğu’daki Sünni Müslümanları himaye etme eğilimi, el-Maliki’nin yükselen otoriter ve mezhepçi eğilimleriyle kesiştiğinde dış politika krizleri yaşandı. Nitekim, Irak’ta cumhurbaşkanı yardımcısı Tarık el-Haşimi (çoğunlukla Şiilere karşı) işlediği iddia edilen suçlar yüzünden ölüm cezasına çarptırıldığında Türkiye’nin el-Haşimi’ye sığınak olması, el-Maliki’nin Türkiye’yi “düşman devlet” olarak tanımladığı bir gerilime götürmüştü (Malone, 2012).

Aynı zamanda, uzun yıllar Irak’taki direnişi fonlamakla suçlanan Suriye’yle ilişkilerde de –Suriye’de isyancıların önemli kazanımlar elde etmesiyle birlikte– mezhep hattı üzerinden bir değişim yaşandı. Artan İran baskısının yanı sıra, Suriye’de Sünni İslamcılarının başarısının Irak’ta Sünni ayaklanmaları tetikleyebileceği düşüncesi ve Sünni İslamcı bir Suriye hükümetinin Esad hükümetinden daha tehditkâr olacağı algısı, Irak’ı Suriye’ye yönelik pozisyonunu değiştirmeye itti (Dodge, 2012a, ss. 193-194). Aslında, bir önceki kısımda bahsedilen, “birçok saraydan idare edilen dış politikaları” bu başlık altında oldukça çarpıcı biçimde görmek mümkündür. Kimlikler ve ideolojiler üzerinden aşağı yukarı dört parçalı bir resimle Irak’ın Suriye politikasına bakılabilir: (1) Resmî hükümetin Türkiye’yle ve Suudi Arabistan’la ayrı düştüğü, Suriye’de rejim değişikliğine büyük ölçüde karşı çıkıp Arap Birliği’nin Suriye’ye baskısına dâhil olmayan ve İran’ın Suriye’ye desteğinde lojistik rol oynayan, ama Suriye çatışmasının taşma etkisinden de çekinen ikircikli tutumu; (2) Kataib Hizbullah ve Asaib Ehli’l-Hak gibi Şii milislerin Suriye’de rejim saflarında savaştığı bir fiilî durum; (3) Irak’taki Sünni aşiretlerin Suriye’ye savaşçı geçişinde oynadıkları rol; (4) IKBY’nin Suriyeli Kürtlerle ilişkileri (Kinninmont vd., 2013, s. 33).

Son olarak, bu mezhepçi anlatının hemen yanında etnik bir anlatı yer alıyor. Körfez Savaşı’ndan sonra ABD liderliğindeki koalisyonun 36. paralel hamlesinin ardından kuzeyde fiilî olarak özerk bir Kürt bölgesinin oluşmasıyla Kürt siyasî hareketi, devlet inşası dönemine geçmişti. 2003 işgaliyle birlikte sağlamlaşan ve yasallaşan bu siyasî yapının içerisinde Kür-

distan Demokratik Partisi (KDP) ve Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB), önceki dönemlerde aralarında gerçekleşen çatışmalarının ötesine geçerek birleşik bir cephe oluşturdular ve Irak siyasetinde diğer partiler için de belirleyici bir role sahip oldular (Voller, 2013, s. 70). Öte yandan Kürtler, Irak'ın merkezî ulus-inşasının anlatılarını reddederek IKBY'yi "işgal altında topraklar" olarak gösterip kendi mitlerini, sembollerini, hatıralarını ve değerlerini öne çıkaran bir siyasî-kültürel anlatıyı okullar, parti programları, uluslararası örgütler gibi birçok platformda öne çıkarttılar (Rafaat, 2016, ss. 489-493). IKBY, *de facto* bir devlet olarak uluslararası toplumda meşru bir yer edinmeye yönelik (bir sonraki kısımda detaylı olarak incelenecek olan) çabalarıyla öne çıkarken, 2017'deki bağımsızlık referandumuna kadar yerel anlamda tekbaşınacı siyasetiyle Araplar arasında Irak'ın bütünlüğüne yönelik Irak milliyetçiliğinin konsolidasyonuna da hizmet etti (Gunter, 1993, ss. 295-319; Stansfield, 2003; Voller, 2014, ss. 68-89).

Netice itibariyle, Irak'ın iç politikasında kimliğin ve ideolojinin hatları hemen göze çarparken, dış politikasında kimliği ve ideolojiyi takip etmenin yolları oldukça bulanıktır. Geline nokta, bir taraftan, IKBY'yi bastırıp IŞİD'i püskürterek iki temel kimlik bunalımını şimdilik baypas etmiş bir Irak vardır. Diğer taraftan, (Şii) kalabalıkların hem İran nüfuzunu "yabancı" olarak tanımladığı hem de kötü yaşam standartlarını protesto ettiği (devlet-altı kimliklerden ve ideolojilerden azade) öfke dalgası vardır. Bu Irak, bir önceki kısımda görüldüğü üzere, (özellikle Şii hâkimiyeti ve İran'la ilişkileri sebebiyle) dışarıdan "fazla tanımlanmış" bir ülke olsa da, dayatılmış tanımların ötesindeki kuvvetli işaretleri de içermeye devam ediyor.

Maliye, Refah ve Rantiye

Kullandığımız son anlamda, Irak tarihi, rantileşmenin ve bir rantile devlet in en önemli dayanağı olan petro-dolarların sorunlu hale gelmesiyle ortaya çıkan istikrarsızlığın tarihidir, ki bunun en önemli yansımasının yukarıda bahsettiğimiz üzere devlet kapasitesinin ve iktidarının iç ve dış toplumuyla alakalı olarak aşınmasında görüldüğü söylenebilir. 1920'lerde ve 1930'lar da Britanya yardımlarına bağımlı olan Irak, 1950'lerden 1970'lere uzanan süreçte petrolünü millileştirip tam anlamıyla bir rantile devlet haline geldi. 1973'teki Arap-İsrail Savaşı'nın ardından uygulanan OPEC petrol ambargosuyla tavan yapan petrol fiyatları ve OPEC'in ambargo sonrasındaki kısıtlamalarına rağmen tek taraflı olarak artırdığı petrol üretimi ve satışları (Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s. 156) sonucunda Irak, çok ciddi ekonomik

büyüme göstermişti: Devlete bağımlı ekonomik sektörler gelişmişti; yeni iş alanları oluşmuştu; orta sınıf genişlemişti ve hayat standartları yükselmışti; devlet yardımları, toplumsal refah ve toplumsal adalet programları artmıştı; dar gelirliyle yönelik (özellikle eğitim, sağlık ve barınma alanlarında) korumacı politikalar geliştirilmişti (Fattah ve Caso, 2009, s. 212-213; Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s. 173; Dawisha, 2009, s. 220). Devlet-toplum ilişkilerinin diğer ucunda ise, devletin malî imkânlarının genişlemesiyle güvenlik aygıtının gelişmesi, devletin toplumsal hayatın her yerine nüfuz etmesi ve toplumsal gruplarla yapılan ittifaklara duyulan ihtiyacın ortadan kalkması vardı. Petrol gelirleri, Irak'ı felakete götüren aktif dış politikanın da önünü açmıştı. Ekonomik yükselişin ilk tersine dönüşü, 1980 ile 1988 arasındaki İran-Irak Savaşı ile olmuştu (Dawisha, 2009, s. 223). Petrol zengini Kuveyt'in işgaliyle ise ekonomik sorunlarını çözmeyi öngören rejim, 1991'deki Körfez Savaşı'nın ardından gelen uluslararası yaptırımların sonucu olarak 1996'ya kadar petrol ihraç edememişti ve bu yıllarda 1970'lerin kazanımları tamamen yok olmuştu (Dawisha, 2009, ss. 226-227): Kamusal hizmetler çökmüş, gıda güvencesizliği artmış, altyapı ıslah edilememiş, gayri safi yurtiçi hasıla yüzde 83 oranında azalmış, memur maaşları düşmüş, kayıt dışı ekonomi serpilmiş ve kişiselleştirilmiş patronaj ağları pekişmişti (Yousif, 2010, s. 360; Moore ve Parker, 2007, s. 9; Looney, 2006, s. 995; Herring ve Rangwala, 2008, ss. 113-115). Rantiyelik, 1996'da başlatılan Gıda Karşılığı Petrol Programı kapsamında görece iyileşme gösterse de 2003 işgalinde yeniden yerle bir olmuştu (Luciani, 2009, s. 106).

Ekonomik anlamda petrol üzerinde Amerikan kontrolünü sıkılaştırmayı, bu şekilde hem en zengin petrol rezervlerine sahip olan Suudi Arabistan üzerinde hem de Körfez petrolüne bağımlı olan Doğu ve Güneydoğu Asya üzerinde baskı kurmayı ve petrolün dünyaya arzını daha güvenli hale getirmeyi öngören 2003 işgaline (Callinicus, 2008, ss. 35-36) gelindiğinde rantiyelik kapasitesi ciddi oranda aşınan bu devlet, işgal sonrasında çok daha sorunlu ve nevi şahsına münhasır bir hal aldı. Bir yandan, petrol üretimi, 2020 itibarıyla 3,7 milyon varile ulaşsa da üretimin zirve yaptığı 1979 seviyesine 2016'ya kadar ulaşamadı (Calamur, 2018). Irak'ın on yıllardır içerisinde bulunduğu ekonomik darboğaz, yoksullaşma, kurumsal çöküş ve siyasî istikrarsızlık düşünüldüğünde ve bunları IŞİD sürecinde yaşanan petrol fiyatlarındaki ciddi düşüş ve IŞİD'in tasfiyesinin getirdiği malî külfet ile birleştirince petrol gelirlerinin hayatî önemi artıyor. Özellikle 1970'lerde devletin toplumdan koşullu da olsa özerklik kazanabilmesinde ve aktif bir

dış politika seyredebilmesinde anahtar olan petrol gelirleri, şimdi çoklu ihtiyaçlara aktararak bu fonksiyonunu tam anlamıyla yerine getiremiyordu. Geçmişte petrol gelirleri, Irak'ın büyük güçlere (önce Britanya'ya, sonra ise SSCB'ye) bağımlılığını ciddi oranda azaltmıştı. Şimdi ise Irak, uluslararası donörlere çağrı yapıyordu ve egemenlik ile birlikte ekonomik yeniden yapılanma kavramı da Irak yönetiminin en sık vurguladığı kavramlardan biri olarak kalacaktı (Soffar, 2008, s. 224).

Diğer yandan, işgal, neoliberal eğilimli ama kamusal petrol gelirlerine bağımlı bir siyasal iktisat üretti. İşgalin hemen ardından yapılan yasal düzenlemeler, hemen hemen tüm ekonomik alanları özel sektöre açtı; 50 milyar dolar değerindeki yeniden yapılandırma sözleşmelerinin neredeyse tamamını 150 Amerikan şirketine verdi (ancak uygulanmadığı için birçok sözleşme daha sonra iptal edildi); yabancı şirketler için yüzde 25'lik bir vergi indirimi sağladı; bankacılık, yabancı yatırım, medya, tarım ve ticaret gibi birçok alanı neoliberal ilkelere göre düzenledi; ülkeyi Dünya Bankası, IMF ve Birleşmiş Milletler kalkınma programlarına entegre etti; Irak bankalarının yaklaşık yarısının yabancı bankalar tarafından satın alınmasını mümkün kıldı; temel sanayi sektörlerini hızlıca özelleştirerek yerli ticarî faaliyetleri, meslekî orta sınıfı ve genel kamuoyunu marjinalleştirdi (Zabcı, 2010, ss. 96-97; Herring ve Rangwala, 2008, ss. 107-113; Barakat, 2008, ss. 13-14). Bu düzenlemelerle Irak sanayisi üzerindeki devlet koruması kaldırıldı ve kamu şirketlerinin yabancı ve sürgünden yeni gelen elitlere müzayedeye satılması da mümkün oldu (Al-Jaberi, 2014). Bu eğilimler, sadece ABD denetmenliğindeki geçici idarenin tek taraflı kararları değildi; 2015'te bile Haydar el-İbadi hükümeti, özel sektörün teşvik edilmesini, olgunlaşmasını ve süreklilik kazanmasını 2030 yılına uzanan bir aralıkta planlayan Özel Sektör Gelişim Stratejisi'ni ilan ediyordu (Costantini, 2017, s. 68). Bu kapsamda, sunulan kolaylıklar, yapılan çağrılar ve yürütülen anlaşmalar üzerinden yabancı sermayeyi ülkeye çekmek, bir dış politika stratejisi olarak kaldı (Salem, 2013, s. 14).

Gelgelelim, bütün neoliberal eğilimlere rağmen bölge-dışı sermayenin ülkeye girişi, süregelen siyasî istikrarsızlık nedeniyle sınırlı kaldı; ancak bölgesel sermaye akışı artış gösterdi. 2008 itibarıyla ülkede görece istikrarın sağlanmasıyla dolaysız dış yatırımlar, yüzde 200'ün üzerinde artış gösterdi ve 2009'da 156 milyar dolara ulaştı; bu yatırımların büyük kısmını başta Necef ve Kerbela'da din turizmine yönelik olmak üzere altyapı, enerji ve bankacılık gibi birçok sektörde İran yaptı; Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt, Lübnan, Ürdün ve Suriye de diğer önemli yatırımcılar oldular

(Marr, 2012, s. 361-362). Ancak, Irak ekonomisi hâlâ fazla korumacı, kontrolcü, müdahaleci ve tekeldiydi; yaklaşık 200 devlet teşekkülünün özelleştirilmesine yönelik önemli bir girişim meydana gelmedi; 2015 itibariyle hâlâ iş gücünün yarısı kamu sektöründe çalışıyordu; kamu ve emekli maaşları, toplam gayrisafi yurt içi hasılanın yüzde 16'sıydı (Costantini, 2017, s. 69-70). Hâlâ bir rantiyeye devlet olarak 2015 itibariyle devletin toplam gelirinin yüzde 90'ından fazlasını ve ihracatının yüzde 98'ini petrol gelirleri oluşturuyordu; vergi gelirlerinin 2005'te yüzde 1,2 olan payı 2011 itibariyle ancak yüzde 2,4'e çıkabilmişti (The World Bank, 2016). Başka bir devamlılık olarak da siyaset alanında olduğu gibi ekonomi alanında da kurumlaşmadan ziyade kişiselleştirilmiş ve kimliklendirilmiş bir patronaj ağı devlet sektörü ile özel sektör arasına konumlanmıştı (Dodge, 2010a; Al-Ali, 2014).

Aslında, uluslararası sermaye açısından en önemli kazanım, petrol sektöründe elde edildi. Bush ve Obama yönetimleri ile yabancı şirketler, petrol sektörünün özelleştirilmesine yönelik kanun çıkarılması için yıllarca baskı yaptı (Jamail, 2012). Petrol sektörünün geliştirilmesi için malî kaynakların, nitelikli elemanın, teknolojinin, yedek parçaların, su ve elektrik alt yapısının yokluğunda Irak yönetimi 2008 itibariyle, yüzünü yabancı firmalara çevirdi (Marr, 2012, s. 356). Sonunda işgal, 1972-1975 arasında ülkeden gönderilen yabancı petrol şirketlerinin yenileriyle birlikte dönmesine yol açtı: ABD'den ExxonMobil, Chevron, Occidental Petroleum, ConocoPhillips, Halliburton ve Baker Hughes, Çin'den PetroChina ve CNPC, Rusya'dan Lukoil, İngiltere'den British Petroleum, Fransa'dan Total ve Schlumberger, Hollanda'dan Shell, İtalya'dan Eni SpA, İsviçre'den Weatherford, Norveç'ten Statoil, Malezya'dan Petronas, Endonezya'dan Pertamina, Güney Kore'den Korea Gas Corp, Angola'dan Sonangol, Türkiye'den TPAO.⁵ Her biri farklı üretim, işletme, sondaj, üretim paylaşımı, teknoloji aktarımı ve yatak araştırma, geliştirme ve iyileştirme anlaşmalarıyla Irak'taki petrol piyasasına dâhil oldu. 2018 itibariyle Irak yönetimi, yabancı şirketlerin çalışma şartlarını kolaylaştıracak çalışmalar yaptıklarını duyurmaktaydı ("Iraq Negotiating with US Oil, Gas Companies," 2018). Batılı şirketlerin başlangıçtaki heveslerine rağmen genel olarak düşük kârlı bulunduğu bu petrol piyasasında aslan payını alan ise Çin oldu (Salem, 2013, s. 11). Irak'ın Çin'le kurduğu petrol ilişkisinin skalası Irak'taki Çinli şirketlerin ötesindedir, öyle

5 2020 itibariyle, TPAO, Vast eyaletindeki Bedre sahasında, Basra eyaletindeki Siba sahasında ve Meysan eyaletindeki Missan sahasında paya sahiptir (bu sahalarla yönelik TPAO'nun yaptığı anlaşmalar hakkında bilgi için bkz. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, t.y.).

ki Uluslararası Enerji Ajansı, 2035 itibarıyla Irak'ın petrol üretiminin yüzde 80'inin Çin'e gideceğini tahmin ediyor (Kinninmont vd., 2013, s. 43). Aslında, Irak petrolünün trendinin yükselmesi uluslararası dinamikler açısından da önemlidir, nitekim İran'a uygulanan/uygulanacak yaptırımların, petrol piyasasını ciddi ölçüde etkilememesi bir anlamda Irak petrolüne bağlıdır (Salem, 2013, s. 17).

Öte yandan, 2003 sonrası devlet zayıflığının önemli zorlayıcılarından biri olarak enerji ticareti öne çıktı. Esasen, Irak'ı mevcut zafiyetleri içerisinde komşularıyla iyi geçinmeye zorlayan saiklerden birisi enerji arzı oldu (Salem, 2013, s. 10). Bu kapsamda başta Türkiye, İran, Ürdün ve Kuveyt olmak üzere, enerji arzı konusunda komşularıyla yaptığı görüşmeler, taslak projeler ve anlaşmalar, dış politikasının en önemli gündem maddelerinden biri olarak kaldı. Bunun en güncel örneklerinden birisi, 2019'da Türkiye ve Irak arasında yapılan enerji görüşmelerinde tekrar gündeme gelen yeni boru hattı projesidir (Şengül, 2019a; Şengül, 2019b). Ancak, enerji-komşular ilişkisinin gerilimli bir tarafı da bulunuyor: Bir taraftan, onarılmış bir Irak, Suudi Arabistan'ın petrol piyasasındaki hâkimiyetine yönelik müstakbel bir tehdit oluştururken; diğer taraftan, İran'la yakın ilişkiler içerisinde olan Irak, petrol piyasasında yüksek fiyatlar yönünde baskı yaparak, ortalama fiyatları tercih eden Suudi Arabistan'ın OPEC'teki hâkimiyetine meydan okuyan bir görüntü vermektedir (Guzansky, 2012, s. 42). Enerji konusunun diğer ucundaki kritik bir konu olarak da dışarıdan Irak'a gelen enerji duruyor. Irak, ülke içi elektrik talebinin ancak yarısını karşılayabilmektedir (Salem, 2013, s. 12). Bu anlamdaki zayıflık da Irak'ı komşularıyla anlaşmaya ve başta İran ve Türkiye olmak üzere komşularından elektrik enerjisi ithal etmeye yönlendirdi. Nitekim 2018'de güney vilayetlerinde başlayan geniş çaplı protestoların temel meselelerinden birisi elektrik kesintileriydi ve gösteriler devam ederken İran'ın Irak'a elektrik akışını durdurması gösterileri alevlendirmişti ("Iran Resumes Electricity Supplies to Iraq," 2018). Bu, temel hizmetleri sunma konusunda bile dış politikanın istikrarsızlaştırıcı potansiyele sahip etkisini de ortaya koyuyor.

Bahsedilen enerji ithalatı konusu, aslında, Irak'ın ekonomik ilişkilerinin daha geniş bağlamının bir uzantısıdır. Nitekim, dış ticaret üzerindeki gümrük vergileri kaldırılınca Irak pazarı, tüketim mallarıyla doldu; ancak bu da yeni bir tüccar sınıfı oluştururken yerel sanayinin gelişmesine ket vurmuş oldu: Gerçekten de Irak, tükettiği mal ve hizmetlerin çok azını kendi üreten bir ithalat ülkesine dönüşüyordu (Marr, 2012, s. 361). Özellikle ucuz

ithalat mallarının etkisiyle Irak'ın ulusal özel sektörü, rekabetçi bir çizgi tutturamadı ve önemli bir gelişme gösteremedi (Marr, 2012, ss. 364-365). Irak, özellikle İran mallarının önemli bir pazarı haline geldi; sübvansiyonların kaldırıldığı noktaları İran'dan ithal edilen ucuz mallar doldurdu; tek taraflı olarak İran'a yönelik gümrük vergileri kaldırıldı; İran şirketleri başta inşaat, enerji, güvenlik, turizm ve finans sektörleri olmak üzere önemli ihaleler aldı (Strakes, 2011, ss. 103-106). 2011'de İran'a yönelik uluslararası yaptırımların sıkılaştırılmasıyla Irak, İran'ın ticaret açığını kapatması için en önemli pazarlardan oldu (Esfandiary ve Tabatabai, 2015, s. 4). 2003 sonrası Irak'ının tek istikrarlı bölgesi olarak görünen IKBK de başta Türkiye ve takiben İran için önemli bir pazar ve yatırım bölgesi oldu. Netice itibariyle Irak'ın özel sektörü, küçük ölçekli işletmelerin oluşturduğu, üretici olmaksızın ithalat merkezli bir alan olarak kaldı (Costantini, 2017, s. 67).

Son olarak, 2003 işgali, petrolün paylaşımına yol açtı ve iki rantiyeye otorite üretmiş oldu: merkezî hükümet ve IKBK. İki rantiyeye otorite arasındaki en önemli gündem maddelerinden ikisi olarak petrolün paylaşımı ve kullanım hakları ile petrol zengini Kerkük bölgesinin hangi yönetime ait olduğu öne çıktı. Bunlar, IKBK'nin 2003 sonrası tartışmalı egemenliğini pekiştirme-si ve uluslararası topluma ispat etmesi için hayati önemdeydi ve IKBK'yi petrol yasaları ve satışı gibi konularda tek taraflı uygulamalara götürdü, ki bu uygulamalar da merkezî hükümet ile petrol şirketleri ve başta Türkiye olmak üzere bölge devletleri arasında gerilimlere yol açtı (Voller, 2013, ss. 68-75). IKBK, bu şekilde merkezî hükümete yeni iç politika krizleri hazırladığı gibi dış politika krizleri için de ortam oluşturmuş oldu. IKBK'yle enerji anlaşması yapan ülkeleri kendisine yönelik tehdit ilan eden Irak hükümeti, anlaşmalara imza atan şirketleri de kara listeye almakla tehdit etti (Tüysüzöğlu, 2015, s. 85). Bunun en görünür örneği, IKBK'nin ana ticaret ortağı olan Türkiye'nin Irak merkezî hükümetini baypas ederek IKBK yönetimiyle yaptığı petrol anlaşması sonucu oluşan tablodur. 2012'den 2014'e iç ve dış politikanın önemli bir gündemi olarak kalan bu meselede, merkezî hükümet bir taraftan IKBK'yi bütçe kesintisiyle tehdit ederken, özellikle 2009'da Basra'da bir Türk başkonsolosluğunun açılmasından bu yana hızla gelişen Türkiye-Irak ilişkilerinde de gerilime neden oldu ve Türk şirketlerinin Irak'ın diğer bölgelerindeki imtiyazlarının iptaline dair tehditlere götürdü (Tüysüzöğlu, 2015, ss. 84-85). Netice itibariyle, IKBK'nin merkezî hükümetle gerilimleri artırtıkça dış aktörlere yöneldiği, bu yönelimlerin de bahsedilen gerilimleri artırmaya devam ettiği bir döngü söz konusudur. IŞİD süreci, önce 2014'te IKBK'nin

Kerkük'ü ve Kerkük petrolünü kontrol altına almasını ve 2017'de bağımsızlık referandumu yapmasını getirdi (Al-Nidawi, 2017); ancak oluşan Şii ittifakı ve uluslararası destek sayesinde süreçten güçlü olarak çıkan merkezî hükümetin Peşmerge'yi Kerkük'ten çıkartarak daha avantajlı bir konumda kalmasıyla son buldu.

Gelinen noktada, bu “yetmeyen” devletin en önemli telafi mekanizması olan rantiyeliğin aksadığı, dolayısıyla diğer yetmezlikleri negatif yönde beslediği ve aynı yetmezlikler tarafından aynı yönde beslenen bir Irak tablosu ortaya çıkıyor. Ne var ki, bu tabloda devletin, ekonomik alanı Irak'ın dışarıya açılımının ya da dışarıyla etkileşiminin en müsait noktası olarak görme eğilimi de devam ediyor. Bir önceki kısımda bahsettiğimiz öfke dalgası ise 2003 işgaliyle Şii toplumsal sınıflar için üstünlüğe dair gerçek bir ihtimalin tebarüz etmesine rağmen, Şii orta ve alt sınıfların nasıl da paylaşım-dışı kaldığına işaret ediyor.

SONUÇ

Bu bölümde, Irak'ı birkaç farklı anlatı içerisinde ele aldık: toplumsal düzen ve egemenliğe yönelik bir çelişkiler tarihi, devletin tanımına dair şiddetli ve kanlı bir tartışma ve rantiyeye devletin sorunsallaşmasının açmazı. Irak'ın geleceği de yapaylığından ziyade bu çelişkilere, tartışmalara ve açmazlara getirilen yönetsel çözümlere bağlıdır; yani ulus-devletin bir yönetim meselesidir. Irak, işlevsel anlamda sorunlu da olsa ilkesel olarak ulus-devlet formatındadır ve aşağı yukarı yaşıtı olan birçok Üçüncü Dünya ülkesinin tecrübe ettiği gibi ulus-devlet kurulum sürecinin başlarındadır. Bu, gelecek bir zamanda Irak'ın mevcut haliyle mükemmel bir yerleşik ulus-devlet olacağı anlamına gelmez. Daraltılmış ya da genişletilmiş kombinasyonlarıyla birkaç farklı Irak senaryosu mümkündür. Dolayısıyla, bahsettiğimiz istikrarsızlık süreçlerini yapaylık ya da dış müdahaleler gibi sabitlediğimiz değişkenlere bakmaktan ziyade, yine bu süreçlerin bizzat kendisine dönerek çözümleyebiliriz. Bilhassa yapaylık tezi, devlet altı ve devlet üstü kimlikleri verili ve Ortadoğu devletler sistemiyle kesinlikle uyumsuz olarak varsaydığı için özcü bir noktadan hareket ediyor. Benzer şekilde, dış müdahaleler tezi de fazlasıyla Batı-merkezci bir tablo çiziyor. Oysaki çizdiğimiz analitik şablonlar, topluma, toprağa, kültüre ve ekonomiye yönelik iktidar iradesi zirve yapmış olan modern ulus-devlet çerçevesinin getirdiği yönetsel süreçlerdir ve her birinin içerisinde yaşananlarla anlam kazanıyorlar. Bu yüzden, standart bir ulus-devlet kullanım kılavuzuna sığınarak Irak'ın neden bir denge/kararlılık

noktasına ulaşamadığını sorup aynı cevaplar etrafında dolaşıyorsa, bahsettiğimiz süreçlerin nasıl var olduğuna tarihsel-sosyolojik bir bakış açısıyla odaklanmak daha önemli ve anlamlı gibi duruyor. Bu şekilde, özcülükten ve Batı-merkezcilikten kaçınma yolu da açılmış oluyor.

KAYNAKÇA

- Abdullah, T. (2006). *Dictatorship, imperialism and chaos: Iraq since 1989*. Zed Books.
- Aldroubi, M. (2019, Nisan 17). Iraq and Saudi sign 13 new agreements to deepen economic and political relations. *The National*. <https://www.thenationalnews.com/world/mena/iraq-and-saudi-sign-13-new-agreements-to-deepen-economic-and-political-relations-1.850034>
- al-Ali, Z. (2014). *The struggle for Iraq's future: How corruption, incompetence and sectarianism have undermined democracy*. Yale University Press.
- Anscombe, F. F. (2006). The Ottoman empire in recent international politics: The case of Kuwait. *The International History Review*, 28(3), 537-559.
- Barzegar, K. (2008). Iran's foreign policy in post-invasion Iraq. *Middle East Policy*, 15(4), 47-57.
- Baram, A. (1997). Neo-tribalism in Iraq: Saddam Hussein's tribal policies, 1991-96. *International Journal of Middle East Studies*, 29(1), 1-31.
- Barakat, S. (2008). Post-Saddam Iraq: Deconstructing a regime, reconstructing a nation. S. Barakat (Der.), *Reconstructing Post-Saddam Iraq* (ss. 7-27) içinde. Routledge.
- Batatu, H. (1978). *The old social classes and the revolutionary movements of Iraq*. Princeton University Press.
- Calamur, K. (2018, Mart 19). Oil was supposed to rebuild Iraq. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/03/iraq-oil/555827/>
- Callinicus, A. (2008). Iraq: Fulcrum of world politics. S. Barakat (Der.), *Reconstructing post-Saddam Iraq* (ss. 29-44) içinde. Routledge.
- Choucrair-Vizoso, J. (2017). Iraq. E. Lust (Der.), *The Middle East* (ss. 487-515) içinde. SAGE Publications.
- Christia, F., Dekeyser, E. ve Knox, D. (2016). *To Karbala: Survey in religious Shi'a from Iran and Iraq*. Massachusetts Institute of Technology.
- Costantini, I. (2017). A neoliberal rentier system: New challenges and past economic trajectories in Iraq. *The International Spectator*, 52(1), 61-75.
- Connable, B. (2020). *An enduring American commitment in Iraq: Shaping a long-term strategy with Iraqi army partners*. RAND Corporation.
- Dawisha, A. (2008). The prospects for democracy in Iraq: Challenges and opportunities. Sultan Barakat (Der.), *Reconstructing post-Saddam Iraq* (ss. 159-173) içinde. Routledge.
- Dawisha, A. (2009). *Iraq: A political history from independence to occupation*. Princeton University Press.
- Delanty, G. ve Isin, E. F. (Der.). (2003). *Handbook of historical sociology*. SAGE Publications.
- Dodge, T. (2003). *Inventing Iraq: The failure of nation-building and a history denied*. Columbia University Press.
- Dodge, T. (2005). Iraqi transitions: From regime change to state collapse. *Third World Quarterly*, 26(4-5), 705-721.

- Dodge, T. (2010a). State collapse and the rise of identity politics in Iraq. M. Guibernau ve J. Rex (Der.), *The ethnicity reader: Nationalism, multiculturalism and migration* (ss. 110-124) içinde. Polity Press.
- Dodge, T. (2010b). The ideological roots of failure: The application of kinetic neo-liberalism to Iraq. *International Affairs*, 86(6), 1269-1286.
- Dodge, T. (2012a). From bully to target: Iraq's changing role in the Middle East. *Adelphi Series*, 52(434-435), 181-198.
- Dodge, T. (2012b). Iraq's road back to dictatorship. *Survival*, 54(3), 147-168.
- Doyle, D. ve Dunning, T. (2018). Recognizing fragmented authority: Towards a post-Westphalian security order in Iraq. *Small Wars & Insurgencies*, 29(3), 537-559.
- Esfandiary, D. ve Tabatabai, A. (2015). Iran's ISIS policy. *International Affairs*, 91(1), 1-15.
- Farouk-Sluglett, M. ve Sluglett, P. (2001). *Iraq since 1958: From revolution to dictatorship*. I.B. Tauris.
- Fattah, H. (2003). The question of the 'artificiality' of Iraq as a nation state. S. C. Inati (Der.), *Iraq: Its history, people and politics* (ss. 49-62) içinde. Humanity Books.
- Fattah H. ve Caso, F. (2009). *A brief history of Iraq*. Infobase Publishing.
- Gause, F. G. (2014). *Beyond sectarianism: The new Middle East cold war*. Brookings Doha Center.
- Gordon, M. R. (2010, Aralık 5). Meddling neighbors undercut Iraq stability. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2010/12/06/world/middleeast/06wikileaks-iraq.html>
- Gunter, M. (1993). A de facto Kurdish State in northern Iraq. *Third World Quarterly*, 14(2), 295-319.
- Guzansky, Y. (2012). Iraq and the Arabs following the American withdrawal. *Strategic Assessment*, 15(3), 39-48.
- Haddad, F. (2008). The terrorists of today are the heroes of tomorrow: The anti-British and anti-American insurgencies in Iraqi history. *Small Wars and Insurgencies*, 19(4), 451-483.
- Halliday, F. (2005). *The Middle East in international relations: Power, politics and ideology*. Cambridge University Press.
- Herring, E. ve Rangwala, G. (2008). Iraq, imperialism and global governance. S. Barakat (Der.), *Reconstructing post-Saddam Iraq* (ss. 103-119) içinde. Routledge.
- Hinnebusch, R. (2014). Historical sociology and the Arab uprising. *Mediterranean Politics*, 19(1), 137-140.
- Hinnebusch, R. (2016). State deconstruction in Iraq and Syria. *PVS Politische Vierteljahresschrift*, 57(4), 560-585.
- Hobson, J. M. (2002a). What's at stake in 'bringing historical sociology back into international relations'? Transcending 'chronofetishism' and 'tempocentrism' in international relations. S. Hobden ve J. M. Hobson (Der.), *Historical sociology of international relations* (ss. 3-41) içinde. Cambridge University Press.
- Hobson, J. M. (2002b). The two waves of Weberian historical sociology in international relations. S. Hobden ve J. M. Hobson (Der.), *Historical sociology of international relations* (ss. 63-81) içinde. Cambridge University Press.
- Hobson, J. M., Lawson, G. ve Rosenberg, J. (2010). *Historical sociology*. LSE Research Online.
- Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı. (t.y.). *Iraq*. <https://www.tpao.gov.tr/en/iraq>
- Iran resumes electricity supplies to Iraq. (2018, Ağustos 21). *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-iran-iraq-electricity-idUSKCN1L60HH>
- Iraq can't defend itself fully before 2020. (2011, Ekim 31). *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/idINIndia-60211820111031>

- Iraq negotiating with US oil, gas companies. (2018, Ocak 6). *Financial Tribune*. <https://financialtribune.com/articles/energy/79326/iraq-negotiating-with-us-oil-gas-companies>
- Iraqi Shi'ites show solidarity with Bahraini protesters. (2011, Nisan 22). Voice of America. <https://www.voanews.com/world-news/middle-east-dont-use/iraqi-shiites-show-solidarity-bahraini-protesters>
- Ismael, S. & Ismael, J. S. (2011). *Government and politics of the contemporary Middle East: Continuity and change*. Routledge.
- al-Jaberi, A. (2014, Temmuz 1). Iraq crisis: Divide-and-rule in defence of a neoliberal political economy. *Open Democracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/iraq-crisis-divideandrule-in-defence-of-neoliberal-political-economy/>
- Jamail, D. (2012, Ocak 7). Western oil firms remain as US exits Iraq. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/features/2012/1/7/western-oil-firms-remain-as-us-exits-iraq#:~:text=According%20to%20the%20US%20Energy,world%2C%20only%20behind%20Saudi%20Arabia.>
- Kerr, M. H. (1971). *The Arab cold war: Gamal ' Abd al-Nasir and his rivals, 1958-1970*. Oxford University Press.
- Kinninmont, J., Stansfield, G. & Sirri, O. (2013). *Iraq on the international stage foreign policy and national identity in transition*. Chatham House.
- Lawson, F. H. (2014). Syria's mutating civil war and its impact on Turkey, Iraq and Iran. *International Affairs*, 90(6), 1351-1365.
- Lewis, B., Menage, V. L., Pellat, C. & Schacht, J. (Der.). (1986). *The encyclopaedia of Islam: Volume III*. E. J. Brill.
- Looney, R. (2006). Economic consequences of conflict: The rise of Iraq's informal economy. *Journal of Economic Issues*, 40(4), 991-1007.
- Luciani, G. (2013). Oil and political economy in the international relations of the Middle East. Louise Fawcett (Der.), *International relations of the Middle East* (ss. 103-126) içinde. Oxford University Press.
- Maggiolini, P. (2013). *Iraq's foreign policy directions and regional developments: Where does Iraqi foreign policy start?*. The Italian Institute for International Political Studies.
- Mahoney, J. (2000). Path dependence in historical sociology. *Theory and Society*, 29(4), 507-548.
- Malone, B. (2012, Nisan 21). Iraq calls Turkey "hostile state" as relations dim. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-iraq-turkey-idUSBRE83K00120120421>
- Mann, M. (1984). The autonomous power of the state: Its origins, mechanisms and results. *European Journal of Sociology*, 25(2), 185-213.
- Marr, P. (2012). *The modern history of Iraq*. Westview Press.
- Moore, P. & Parker, C. (2007). The war economy of Iraq. *Middle East Report*, 243(37), 6-15.
- al-Nidawi, O. (2017, Aralık 1). How ISIL changed the oil map of Iraq. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/opinions/2017/12/1/how-isil-changed-the-oil-map-of-iraq>
- Ostovar, A. (2016). *Vanguard of the imam: Religion, politics, and Iran's revolutionary guards*. Oxford University Press.
- Ramadani, S. (2014, Haziran 16). The sectarian myth of Iraq. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/jun/16/sectarian-myth-of-iraq>
- al-Rawi, A. K. (2015). Sectarianism and the Arab spring: Framing the popular protests in Bahrain. *Global Media and Communication*, 11(1), 25-42.
- Rogan, E. L. (2013). The emergence of the Middle East into the modern state system. Louise Fawcett (Der.), *International relations of the Middle East* (ss. 37-59) içinde. Oxford University Press.

- Salem, P. (2013). *Iraq's tangled foreign interests and relations*. Carnegie Middle East Center.
- Schmitt, E. ve Rubin, A. J. (2019, Şubat 3). Trump calls for keeping troops in Iraq to watch Iran, possibly upending ISIS fight. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/02/03/us/politics/trump-iraq-troops-syria-iran.html>
- Skocpol, T. (Der.). (1984). *Vision and method in historical sociology*. Cambridge University Press.
- Soffar, M. (2008). Foreign policy under occupation: Does Iraq need a foreign policy?. B. Korany ve A. E. H. Dessouki (Der.), *The foreign policies of Arab states: The challenge of globalization* (ss. 195-251) içinde. AUC Press.
- Stansfield, G. (2003). *Iraqi Kurdistan: Political development and emergent democracy*. Routledge Curzon.
- Stansfield, G. (2010). The reformation of Iraq's foreign relations: New elites and enduring legacies. *International Affairs* 86(6), 1395-1409.
- Stokes, D. (2009). The war gamble: Understanding US interests in Iraq. *Globalizations*, 6(1), 107-112.
- Strakes, J. E. (2011). The "omnibalancing" proposition and Baghdad's foreign policy: Reinterpreting contemporary Iraq-Iran-US relations. *Mediterranean Quarterly*, 22(3), 95-108.
- Şengül, E. (2019a, Ağustos 28). Turkey, Iraq discuss construction of new oil pipeline. *Anadolu Agency*. <https://www.aa.com.tr/en/energy/electricity/turkey-iraq-discuss-construction-of-new-oil-pipeline/26419#:text=Turkey%20and%20Iraq%20discussed%20the,Minister%20in%20Baghdad%20on%20Wednesday>.
- Şengül, E. (2019b, Eylül 4). Proposed Iraq-Turkey p/line to offer greater oil trade. *Anadolu Agency*. <https://www.aa.com.tr/en/energy/electricity/proposed-iraq-turkey-p-line-to-offer-greater-oil-trade/26471>
- al-Tikriti, N. (2007). Ottoman Iraq. *The Journal of the Historical Society*. 7(2), 201-211.
- Tripp, C. (2002). The foreign policy of Iraq. R. Hinnebusch ve A. Ehteshami (Der.), *The foreign policies of Middle East states* (ss. 167-192) içinde. Lynne Rienner Publishers.
- Tripp, C. (2007). *A history of Iraq*, Cambridge University Press.
- Tüysüzöğlu, G. (2015). Kürdistan bölgesel yönetimi: Rantçı devlet yaklaşımı çerçevesinde bir değerlendirme. *Uluslararası İlişkiler*, 12(47), 73-98.
- Visser, R. (2009). Proto-political conceptions of 'Iraq' in late Ottoman times. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), 143-154.
- Voller, Y. (2013). Kurdish oil politics in Iraq: Contested sovereignty and unilateralism. *Middle East Policy*, 20(1), 68-82.
- Voller, Y. (2014). *The Kurdish liberation movement in Iraq: From insurgency to statehood*. Routledge.
- The World Bank (2016). *Iraq economic monitor: Labouring through the crisis*. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/771501472633954273/pdf/108102-WP-The-World-Bank-Iraq-EM-Spring-2016-PUBLIC.pdf>
- Yıldız, T. (2019). Iraklılık kimliği: Irak'ta kimliğin alternatif tarihi. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 6(1), 169-202.
- Yousif, B. (2010). The political economy of sectarianism in Iraq. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 4(3), 357-367.
- Zabcı, F. (2010). Neoliberalism and the politics of war: The case of Iraq. A. Saad-Filho ve G. L. Yalman (Der.), *Economic transitions to neoliberalism in middle-income countries: Policy dilemmas, economic crises, forms of resistance* (ss. 90-103) içinde. Routledge.

3

Bölgesel ve Küresel Siyasetin Odağında Suriye Dış Politikası

ÖZLEM TÜR

GİRİŞ

2011 öncesinde Suriye, içinde pek çok etnik ve dini grup barındıran, zayıf bir ekonomiye sahip, doğal kaynakları kısıtlı, Türkiye ve İsrail gibi güçlü komşularla çevrili, 20 milyonluk küçük bir devlettir. Batı emperyalizmi ve Fransız mandası altında toprakları küçülmüş, tarihi olarak Suriye diye adlandırılan topraklardan Birinci Dünya Savaşı sonrası Ürdün, Filistin ve Lübnan devletleri oluşturulmuş, eski büyük Suriye’den geriye küçük bir devlet kalmıştır. Manda döneminde özellikle Lübnan’ın Suriye’den koparılıp yeni bir devlet yapılması ve sonra Hatay’ın Türkiye’ye katılması, daha sonrasında 1967 Savaşı’nda Golan Tepeleri’nin kaybı Suriye devleti için önemli belirleyiciler haline gelmiş, kaybedilen toprakların geri alınması ve “büyük Suriye hayali” dış politikanın temel taşlarından birisi olmuştur. Büyük Suriye’yi yeniden kurmak ve “kayıp toprakları” yeniden ele geçirmek rejimin ideolojisinin temelinde yatmaktadır. Peki zayıf ve “küçük devlet” Suriye, nasıl olup da bölge siyasetinde özellikle de 1970’ten itibaren kilit rol oynar hale gelmiştir? Böyle küçük bir ülke nasıl bölge siyasetinin ve olası bölgesel barışın vazgeçilmez aktörü olabilir? Suriye dış politikasının temel unsurları

ve dönüm noktaları nelerdir? Bu makale bu sorulara cevap arayacak ve Suriye dış politikasında süreklilik ve değişim temalarını dört önemli çerçeveyi göz önünde tutarak anlamaya çalışacaktır.

İlk çerçeve, Suriye ile ilgili sıkça dile getirilen mevcut sınırlarıyla tatmin olmama durumudur. Bu durum Benjamin Miller tarafından Ortadoğu'da neden barış olamayacağı konusunu tartışırken ortaya attığı millet/devlet uyumsuzluğu olarak tanımlanmıştır (Miller, 2011). Suriye milletinin sınırları ile Suriye devletinin sınırları uyumsuzdur; tarihsel olarak bugünün Lübnan, Ürdün, İsrail ve işgal altındaki Filistin topraklarını da kapsayan Suriye ile (*bilad-el-Sham*) Fransız mandası döneminde bölünen ve küçülen Suriye toprakları arasındaki fark bölgesel tahayyüllere ve dış politikaya açıkça yansımıştır. Arap milliyetçiliği üzerine kurulu ideolojisi ile birlikte sınırlarına dair duyduğu tatminsizlik Suriye dış politikasının önemli bir parçasıdır. Bu bağlamda Suriye dış politikası revizyonisttir ve daha büyük bir coğrafyayı kontrol edebilme arzusuyla şekillenen bölgesel tahayyülü, radikal hareketleri desteklemesini ve düzeni değiştirme çabasını ön plana çıkarmasına neden olmaktadır.

Ancak bu değişim çabası ile uyumsuz şekilde Suriye “küçük devlettir” Küçük devletler, bölgesel/uluslararası siyasete kendi başlarına herhangi bir etki yapamazlar ve ittifak ilişkileriyle etkin olmaya çalışırlar (Tür ve Salık, 2017). Suriye devleti de küçük devlet olmasına rağmen kurduğu ittifak ilişkileri sayesinde bölge siyasetinde etkin olmayı başarmıştır. Bu makalede Suriye dış politikasının bölgesel boyutu ön plana çıkartılacak, hatta Patrick Seale'ın söylediği gibi Suriye ile ilgili iç meselelerin aslında nasıl “dış” ile bağlantılı olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Seale'ın 1950-60 yıllarında Suriye siyasetine dair analizine göre darbeler silsilesiyle savrulan Suriye'de yönetimler işbaşında kalabilmek için hep bölgesel ittifaklar aramışlardır ve Irak ya da Mısır arasında seçim yaparak yönetimlerine destek sağlamışlardır (Seale, 1987). Suriye'nin küçük devlet olduğunu ve kendisine ihtiyaç duyacağını bilen bölgesel güçler de Suriye siyasetini yakından takip etmişler, kendilerine yakın grupların yönetime gelmesine çalışmışlardır (Seale, 1987). Bu durum Suriye'yi bölgesel güç mücadelesinin odağı yapmıştır. Aynı şekilde küresel çekişmelerin de odağı haline gelen Suriye, Soğuk Savaş yıllarını zaman içinde daha az ideolojik daha çok stratejik bir hal alıp derinleşen bir ilişkiyle önemli bir Sovyetler müttefiki olarak geçirmiştir. Suriye, küresel gelişmelerden ve mücadeleden direkt olarak etkilenmiş, “dış” iç siyaseti önemli şekilde etkilemiş, “küçük devlet” olmasına rağmen kurduğu ittifaklarla bölgesinde etkin olmuştur.

Makalenin altını çizeceği üçüncü nokta, İsrail ile mücadelenin Suriye dış politikasının en temel prensibi olmasıdır. Bölgede İsrail'in gücünü sınırlamak, Filistin sorununu çözmek, Golan'ı geri almak en önemli amaçtır. Hafız Esad'ın başa gelmesiyle birlikte BM 242 ve 338'i tanıyan, yani 1967 Savaşı'nda işgal ettiği topraklardan çekilmiş İsrail'in varlığını kabullenmeye başlamış olsa da Suriye'nin dış politikasını İsrail'e karşı direniş ve mücadele fikri şekillendirmiştir. Çokça tekrar edildiği gibi Suriye zaman içinde bölgede kendisini bu mücadelenin en önemli güç odaklarından birisi haline getirmiştir – bölgede Mısır'sız savaş, Suriye'siz barış olmaz denilmektedir. Peki “küçük devlet” Suriye bunu nasıl başarabilmektedir? Kendi gücünün çok ötesinde bölgesel bir rol oynamasının temelinde Fouad Ajami'nin deyişiyle Suriye'nin “başla bela olma potansiyeli” (*capacity for mischief*) bulunmaktadır (Ajami, 1982, s. 16). Suriye, İsrail karşıtı her türlü ittifakı destekleyerek ve radikal gruplara ev sahipliği yaparak mücadelede güçlenmeyi, müzakere masasında kullanılacak kartları biriktirmeyi amaçlamıştır. Diğer güçlü komşu Türkiye ile ilişkilerinde de aynı taktiği uygulamış, Hafız Esad Türkiye'ye karşı silahlı sol gruplara ve PKK'ya senelerce ev sahipliği yapmıştır.

Suriye dış politikasını anlamak için kullanılabilecek bir başka merceğe Suriye'nin güvenlik devleti olmasıdır. Bu çerçevede Clement Henry ve Robert Springborg'un kullandığı “sığınak devlet” (*bunker state*) kavramı önemlidir (Henry ve Springborg, 2001). Söz konusu modelde devlet, ideolojik saiklerle hareket eden tek parti ve ordu dayanışması ile oluşmuştur ve rejimin bekası için her yol izlenebilir. Her türlü muhalefet hareketinin baskılandığı bu modelde sadece dış tehditler değil iç tehditler de zor yoluyla bertaraf edilmeli ve mevcut yönetim işbaşında tutulmalıdır. Suriye devleti bu bağlamda özellikle 1970 sonrasında daha az ideolojik ve daha fazla pragmatik bir yol izlemeye başlamış olsa da hiç kuşkusuz bölgesel olarak Arap milliyetçiliğinin lideri iddiasında olmuştur. Suriye, Henry ve Springborg'a göre, Arap Soğuk Savaşı döneminde ve sonrasında rejimin bekası için değişik iç koalisyonlar oluşturup gerektiğinde de kendi halkına karşı ordusunu kullanmaktan çekinmemiş, azınlık yönetiminde radikal bir cumhuriyettir ve “sığınak devlet” grubunun en “iyi” örneğidir (Henry ve Springborg, 2001). Yine de burada altını çizmemiz gereken nokta dış politika yapımında cumhurbaşkanının –Hafız Esad'ın ve sonrasında Beşar Esad'ın– yönetimde kontrolü paylaştığı değişik gruplarla işbirliği yapıyor olmasıdır. Eyal Zisser'in detaylarıyla gösterdiği gibi, ve pek çok iddianın aksine, Esad rejimi sadece Alevi gruplar üzerine kurulmamıştır. Alevi gruplar rejimi destekleyenlerin başında gelmekle birlik-

te kırsaldaki Sünni grupların önemli bir kısmı, Hristiyan, Dürzi ve İsmaili azınlıklar ve en önemlisi de Şam'ın Sünni ekonomik seçkinleri bu yönetici koalisyondun parçasıdır (Zisser, 1998). Suriye yönetiminin Alevi karakterini yadsımamakla beraber Suriyeli yönetici seçkinlerinin farklı gruplardan geldiği ve iktidarın bu değişik grupları dengeleyerek tatmin etmeye çalışması gereği önemlidir. Zisser'in belirttiği gibi alınan her dış politika kararının tüm halka anlatılabilecek ve kabul görebilecek olması Esad yönetiminin en önemli kaygısı olmuştur. Bu kaygı da bize Suriye'nin kurduğu ittifaklarda ve dış politika hamlelerinde temel motivasyonun mezhep olamayacağını gösterebilir. Özellikle İran ile ilişkilerde bu nokta dikkate alınmalıdır. Bu çalışma Suriye dış politikasını anlamak için özellikle 2003 Irak Savaşı sonrası çokça kullanılan mezhep odaklı yaklaşıma mesafelidir. İlerideki tartışmalarda da gösterileceği gibi Suriye'nin bölgeye yönelik dış politikasının ve Şii güçlerle kurduğu yakın ilişkilerin temel motivasyonu İsrail ile mücadele ve bölgedeki Batı yanlısı düzeni değiştirme isteğidir. Dış politikada stratejik çıkarlar temeldir ve mezhepsel kaygılar güdüldüğüne dair elimizde yeterli kanıt yoktur.

Bu bölüm, yukarıda çizilen çerçeve ve dikkate alınan temel noktalar doğrultusunda Suriye'nin dış politikasında özellikle 1970'ler sonrasına odaklanmakla birlikte çalışmanın ilk bölümü 1946-1970 arasındaki gelişmeleri kapsamaktadır. Bu dönemde sürekli darbeler yaşandığı ve her yönetim ile birlikte yeni bir pozisyon alındığı için ülkenin dış politikasını incelemek oldukça zordur. Yine de genel eğilimler ve belirli prensiplerin altı çizilmeye çalışılacaktır. İkinci dönem Hafız Esad'ın yönetimi ele geçirdiği 1970 yılından ölümüne ve oğlu Beşar'ın işbaşına geldiği 2000 yılına dek dış politikada yaşanan gelişmeleri inceleyecektir. Bu dönemde Suriye siyasetinde istikrardan ve dış politikada da pragmatizmden bahsedilebilir. Golan Tepeleri'ni geri almak ve İsrail'in gücünü sınırlandırmak en temel prensip olmuş, bu dönemde Suriye sarsılmaz ittifaklar kurmayı başarmıştır. Üçüncü dönem, 2000-2011 yıllarını kapsamaktadır. Bu bölümde iktidarı devralınca bir dizi değişim başlatan Beşar'ın kısa süre sonra küresel ve bölgesel gelişmelerle dış politikasını nasıl yeniden gözden geçirmesi gerektiği ve sonuçta bir değişim gerçekleştirmekten ziyade güvenlik devletini nasıl yeniden ürettiği gösterilmeye çalışacaktır. Son kısımda ise dış politikadan bahsetmenin zor olduğu, daha çok Suriye'nin bölgesel ve küresel mücadele alanı haline geldiği 2011 yılı sonrası gelişmeler ele alınacaktır.

1946-1970 – Darbeler Silsilesi, Baskın İdeoloji ve İsrail ile Mücadele

Suriye, Fransız mandasının bitip bağımsızlığına kavuştuğu 1946 sonrasında darbe yoluyla iktidarı ele geçiren bir dizi kısa süreli yönetim ile iç siyasetinde büyük istikrarsızlık yaşadı. 1970’e dek devam eden bu darbeler silsilesinde yönetime gelen her yeni grupla birlikte dış politikada değişiklikler gözlemlense ve aileler ve bölgeler (Şam ve Halep) arasındaki çekişme kim iktidara gelirse kendi adamlarını işbaşına getirmesiyle sonuçlanmışsa da Suriye dış politikası önemli devamlılıklar da sergilemiştir. Bölgesel olarak Arap birliği ve İsrail karşıtlığı dış politikanın temel prensipleriyken, uluslararası bağlamda da Soğuk Savaş içinde Sovyetler Birliği ile ittifak bu sürekliliğin önemli parçalarıdır.

1948 Savaşı öncesi Suriyeli liderlerin konuşmalarına baktığımızda Filistin’i Suriye’nin bir parçası olarak görmeye devam ettiklerini ve güney Suriye diye tanımladıklarını görebiliriz (Rathmell, 1995, s. 14). 1948 Savaşı, Birleşik Arap güçlerinin bir parçası olarak savaştan Suriye için, tıpkı diğer Arap ülkeleri gibi tam bir hezimet olmuştur. Birleşen Arap orduları, “yeni kurulan” İsrail’i yenememiş ve İsrail devleti BM’de önerilen 1947 Paylaşım Planı’nın (*Partition Plan*) öngördüğünün ötesinde önemli toprak kazanımlarıyla genişleyerek kurulmuştur. Bu hezimet Suriye için önemli sonuçlar doğurmuş, İsrail’in İngilizler tarafından “bir hançer gibi Arap dünyasının kalbine saplandığı” yerden sökülüp atılması söylemi Suriye’nin ve bölgedeki Arap milliyetçilerinin gündeminin en önemli parçası haline gelmiştir. Topraklarına kaçan Filistinli mültecilere vatandaşlık statüsü vermeden onları mülteci kamplarında tutan Suriye yönetimi ile İsrail ateşkes sonrası barış anlaşması imzalamamış ve iki ülke savaş halinde olmayı sürdürmüştür.

“Küçük devlet” olması nedeniyle Suriye bölgede daha güçlü devletlerle ittifak arayışında olmuştur. İşbaşına gelen yönetimler, ya Mısır/Suudi Arabistan tarafıyla ya da Haşimi rejimleri (Ürdün/İrak) ile ittifak kurmuşlardır. Darbe ile iktidara gelen yöneticiler bölgede etkin rol oynayabilmek için bu iki kamptan birisi ile işbirliği içine girmiş, aynı zamanda iç siyasetteki pozisyonlarını da bu iki kampın birinden yardım bekleyerek sağlamlaştırmayı ummuşlardır. Örneğin, üç kez darbe yaşanan 1949 yılının Ağustos ayında iktidara gelen Hinnawi, Irak ile birliği ön plana çıkarak girişimlerde bulunmuştur. Ancak sonra fikrini değiştirip geleneksel olarak tercih edilen Mısır/Suudi Arabistan kampında yer almıştır (Bu döneme dair iyi bir analiz için bkz. Salık, 2014). Yukarıda bahsedildiği gibi bölgedeki ülkeler de kendilerine ihtiyacı olduğunu düşündükleri grupların iç siyasetteki güç mücadeleleri-

ne dahil olmuşlar, değişik zamanlarda değişik liderlere destek vererek kendi bölgesel güçlerini de bu süreçte artırmaya çalışmışlardır.

Arap dünyasını birleştirme ve bunun ilk adımı olarak diğer Arap ülkeleriyle birleşme amacı da Suriyeli siyasetçilerce sıkça gündeme getirilmiştir. Bağdat Paktı'nın kuruluşu bir taraftan iki-kutuplu uluslararası sistemin bölgeyi ve Suriye siyasetini nasıl etkilediğini göstermesi açısından diğer taraftan da Suriye'nin Mısır ile birleşmeye giden yolunu açması bakımından önemlidir. Suriye, Bağdat Paktı'nı kendisini hedef alan bir birlik olarak algılamıştır (Rathmell, 1995, s. 94). Buna tepki olarak gerek Nasır ile gerekse Sovyetler Birliği ile zaten iyi olan ilişkileri 1955 sonrası iyice perçinlenmiştir. Suriye ve Rusya 1946 yılında gizli bir anlaşma ile ilişkilerine başlamış ve özellikle de 1956 Süveyş Krizi sonrası daha da yakınlaşmıştır. Suriye 1956'da Mısır'ı takip ederek Çekoslovakya ile silah anlaşması imzalamış ve 1957 sonrası SSCB Suriye'nin en önemli askeri tedarikçisi olmuştur. 1957 yılında imzalanan ekonomik anlaşma ile birlikte müttefiklik ilişkilerinin derinleşmesi Batı dünyasında önemli tepkiye neden olmuştur. Zamanın İngiliz Dışişleri Bakanlığı anlaşma sonrası, "Artık Suriye Sovyet uydusu olarak kabul edilebilir" açıklaması yapmış, NATO üyesi Türkiye askeri güçlerini Suriye sınırına göndermiştir (Lund, 2019, s. 4). Moskova'nın Suriye'ye saldırı gerçekleşirse "gereken tüm önlemleri alacağını" söylemesi üzerine iki kutup arasında da gerginlik artmış, ABD olası bir saldırıya karşı nükleer silahlarını kullanıma hazır hale getirmiştir. Savaş beklentisi yükselmışken kriz beklenenin aksine sakince aşılmış ancak Şam'daki iç gerginlik devam etmiştir. Sovyetlerle yakınlaşmanın ülkedeki Komünistleri güçlendirmesinden rahatsız olan Baasçılar Suriye'yi Mısır ile birleşmeye yönlendirmişler ve üç sene sürecek olan Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni (BAC) kurmuşlardır. Zaten sürekli bölgesel ittifaklar arayan Suriyeli yöneticiler 1958 yılında Mısır ile kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti ile hem ittifaklarını sağlamlaştırıyor hem de Arap milliyetçiliğinin, daha sonra tüm Arap dünyasına yayılmasını umdukları birleşmesini gerçekleştiriyorlardır. Bölgede devam eden Arap Soğuk Savaşı çerçevesinde Arap milliyetçiliğinin baskın olduğu radikal cumhuriyetlerin birleşmesi önemliken yönetimleri darbe ile değişmemiş monarşileri de ideolojik olarak tehdit ediyordu. Ancak BAC tecrübesi çok uzun süremedi. 1961 yılındaki darbe ile Mısır karşıtı grup işbaşına gelince Birleşik Arap Cumhuriyeti tecrübesi de sona ermiş ve ülke bu sefer de Irak ile yakın ilişkiler izlemeye başlamıştır. Ancak 1963 yılında Baasçıların işbaşına gelmesiyle Mısır ile yakın ilişkilerin devamını sağlayan siyasete geri dönmüştür. Görüldüğü

gibi yönetime gelen grupların çıkarları doğrultusunda işbirlikleri değişkendir – bir ülkeyle birleşmeye gidebilecek kadar derin ancak daha sonrasında ayrılıp başka işbirliğine girip daha sonra da yine yeni bir yönetimle geri gelebilecek kadar değişken yapıdadır. Yine de altını çizebileceğimiz bir nokta bu dönemde ideolojinin rolüdür. Arap Soğuk Savaşı'yla birlikte Suriye ittifak ilişkilerini radikal cumhuriyetlerin bir üyesi olarak oluşturmuş, monarşilerle ittifaka girmemiş, hatta Arap milliyetçiliğini en önemli baskın ideolojik pozisyonu olarak belirleyerek monarşileri ideolojik olarak tehdit etmiştir.

1966 yılında Baas içinden çok daha radikal bir grubun başa gelmesiyle birlikte İsrail ile ilişkiler gerilmiş ve 1967 savaşına giden yol açılmıştır. Suriye ile İsrail arasındaki sınır gerginliği bir şekilde Mısır'ı savaşa sürüklemiştir. Mısır'ın gerçekten savaş isteyip istemediği ya da savaşa hazır olup olmadığı literatürde çokça tartışılan bir mesele olsa da burada bu konuya girilmeyecektir. Nasır'ın Parlamento'da İsrail ile savaşa hazırız sözlerini dinleyen, 1956 savaşı sonrası Sina'da konuşlandırılmış olan Birleşmiş Milletler'in ilk barışı koruma gücünü (UNEF) ülkesinden attığını ve Mısır-Suriye-Ürdün savunma anlaşmasının imzalandığını gören İsrail, öncü savaş stratejisiyle Mısır'a saldırmış, henüz uçakları havalanamadan Mısır hava kuvvetlerini yenilgiye uğratmıştır. İsrail, Suriye'ye de saldırarak stratejik konumda olan ve açık bir havada Şam'a dek gözlem yapılabilen, Şam çevresinde en küçük bir silahlı hareketlenmenin gözle bile gözlemlenebileceği Golan Tepeleri'ni ele geçirmiştir. 1967 yenilgisi Suriye için tam bir yıkım olmuştur. Stratejik Golan Tepeleri'ni bu savaşla kaybeden ve toprak varlığı bir kez daha azalan Suriye bu gelişmenin ardından Golan'ı geri almayı en önemli siyasi önceliği haline getirmiştir. 1967 yenilgisi sonrası süreçte Sovyetler Birliği ile ilişkiler derinleşmiş, Sovyetler yenilgiyle karşılaşan müttefikleri Mısır ve Suriye'ye yaptığı askeri yardımlara hız vermiştir. 1968'den itibaren Sovyet mühendisleri baraj yapımı gibi Suriye'nin büyük milli projelerine destek için Şam'a gelmeye başlamışlardır. Suriye, bu dönemde ABD ile ilişkilerini kesmiştir.

1970-2000 – “Ortadoğu'nun Aslanı”, Suriye'de İstikrar ve Bölgesel Etkinlik

1970'te Hafız Esad, yürüttüğü “düzeltici hareket” (*corrective movement*) ile Baas partisinin radikal unsurlarını ortadan kaldırarak başa geçti. İşbaşına gelmesiyle Hafız Esad, ilk resmi ziyaretini Moskova'ya yapmıştır. Ancak bununla beraber Esad, Golan'ı geri alabilmenin yolunun Batı ile ilişki kurmaktan geçtiğinin altını çizmiş ve İsrail ile mücadelenin daha aktif sürdürülebil-

mesi için hem muhafazakâr Arap devletleriyle hem de Batı ile ilişkilere daha sıcak baktığını vurgulamıştır. Bu bağlamda, Esad döneminde Suriye daha az ideolojik, daha fazla pragmatik bir politika izlemeye başlamıştır. 1970’ler öncesine dair görüşlerini ve ‘yeni pragmatizmi’ göstermesi açısından Esad’ın şu sözlerine bakabiliriz:

1970 öncesi bizimle ve diğer Araplar arasında neredeyse tam bir ayrım vardı. Davanın Arap Davası olduğunu söylüyorduk ancak diğer Arapların bize katılmasına izin vermiyorduk. Bazı meslektaşlarım diğer ülkeleri büyük bir fanatikle reddediyorlardı. Ben diğer Arapları da [Dava için] ortak çabanın yıkıcı değil yapıcı aktörü olmaları için kendilerine düşen rolü oynamaları yönünde desteklememiz gerektiğine inanıyordum. Rejimler arasındaki anlaşmazlıklar ne olursa olsun, Araplar ortak bir tehlike ile karşı karşıyadır (Seale, 1987, s. 147).

Hafız Esad’ın işbaşına gelmesiyle birlikte Sovyetler Birliği ile de ilişkiler güçlenip derinleşti. Esad bir taraftan Sovyetler Birliği ile daha yakın işbirliği kurulması gereğinden bahsederken genel olarak da Suriye’nin “yalnızlığına” dikkat çekiyor ve başka ülkelerle de dış ilişkileri geliştirmenin gereğini dile getiriyordu. Bu bağlamda, Suriye’nin yalnızlaşmasını ve bölgede izolasyonunu önlemek Esad döneminin en önemli stratejik hedeflerinden biri olacaktı. Esad bu konuda yine 1970 öncesi döneme dair şöyle diyordu:

Sovyetler Birliği ile ilişkilerimiz tatmin edici değildi. Görünen o ki hükümetimiz ne sosyalist devletlerle ne de sosyalist olmayan devletlerle işbirliği içindeydi. Kimse ile işbirliği içinde değildik. Bu sorunlarımızı çözmek için iyi bir yol değil. Bir ülke tehlike ile karşılaştığında, bizim durumumuz gibi, bulabileceği her türlü desteği almalıdır (Seale, 1987, s. 147).

Sovyetler Birliği ile ilişkilerin güçlenmesi ve derinleşmesine örnek olarak 1971 yılında Sovyet donanmasına Lazkiye ve Tartus limanlarını kullanma izni verilmesi gösterilebilir – bu izin karşılığı Şam daha fazla silah alacaktı. İlişkiler stratejik olarak derinleşse de ideolojik olarak yakınlaşma görülmedi. Suriye’de daha önceki dönemlerde yasaklanan Komünist Partinin yasal varlığı Esad döneminde kabul edilmiş olsa da kendi başına bir güç olmasına izin verilmedi ve Sovyetler, Hafız Esad’ı yeterince etkileri altına alamadıklarından yakınmaya devam ettiler. Örneğin, Sovyetlerin 1968’den 1977’ye dek Şam’daki büyükelçiliğini yapan Mukhitdinov aralarındaki ilişkiyi şu şekilde özetliyordu: “Suriye’nin Sovyetler Birliği’nden yardım, kredi,

öğrenci değişimi, askeri programlar kabul ettiği doğrudur – düşünürsek aslında bizden gelen her şeyi kabul ediyor – tavsiye hariç” (Lund, 2019, s. 7).

Bu dönemde, Suriye’nin bölgesel politikasına baktığımızda İsrail ile mücadelenin dış politikanın en önemli parçasını oluşturduğunu görebiliriz. Bu dönemde Suriye’nin bölgedeki radikal cumhuriyetlerin başını çektiği, Filistinli gruplara destek verdiği ancak kendi toprakları içinde bu mücadelenin gerçekleşmesini önlemeye çalıştığı görülmektedir. Esad iktidara gelmez Filistin Kurtuluş Örgütü’ne (FKÖ) Suriye topraklarını kapatmış ve Filistin davasına direkt desteğini Suriye Baas partisi içinde kurduğu *Saiqa* isimli silahlı grupla göstermiştir. Böylece, mücadeleyi kontrol de edebileceğini düşünmüştür. Kendinden bağımsız hareket eden, Ürdün’de olduğu gibi devlet içinde devlet yapısı oluşturabilecek FKÖ yapılanmasına Suriye içinde müsaade etmemiştir. İsrail ile savaşını da 1973 Savaşı hariç, başka ülkelerin toprağında, özellikle de Lübnan’da, müttefikleri üzerinden yürütmüştür.

1970 yılında Ürdün’de konuşlanmış olan FKÖ ile Ürdün ordusu arasında Kara Eylül adı verilen olaylar yaşanmıştır. FKÖ Ürdün’de kralı devirecek kadar güçlenmiş ve Ürdün ordusu ile FKÖ arasında kanlı bir mücadele başlamıştır. Esad, bu dönemde Suriye’nin savunma bakanıdır ve Suriye tanklarını Filistinli gerillaları desteklemek üzere Ürdün’e göndermiştir. Suriye tanklarının desteğine rağmen FKÖ yenilmiş ve Ürdün’den çıkarılmıştır. Bu kanlı mücadelenin ardından güney Lübnan’a yerleşen FKÖ, İsrail’e saldırılarını Lübnan içinden yürütmüştür ve aşağıda detaylarıyla anlatılacağı gibi FKÖ’nün buraya yerleşmesi, gücü zaten kırılgan bir siyasi temele oturan Lübnan’ı iç savaşa sürükleyecek kapıyı aralamıştır. Suriye’nin Lübnan’daki rolü ve İsrail ile mücadelesi de bu bağlamda aşağıda ele alınacaktır.

1973 yılında Mısır ile koordineli şekilde İsrail’e sürpriz bir saldırı düzenleyen Suriye’nin savaşın başındaki ilerlemesi kısa zamanda durdu ve umulanın aksine Golan Tepeleri’ni ele geçiremedi. Bu gelişme, Suriye dış politika yaklaşımını çok daha pragmatik hale getirdi. Esad, kendisinden önceki liderlerin tüm Filistin’i kurtarmak ve büyük Suriye’yi kurmak hayallerini bir tarafa bırakırken, BM 242 ve 338 doğrultusunda Golan’ı geri almak ve sadece Batı Şeria ve Gazze’de bir Filistin devletinin kurulması amacını benimsemeye başladı. Bu değişimle Esad, bölgesel gelişmeleri iyi okuyan, gerçeklerini kabul ederek “Suriye’nin emelleriyle yapabilecekleri arasındaki köprüyü kurabilen” ilk lider olarak anılmaya başlandı (Hinnebusch, 2009, s. 9). Hinnebusch, Hafız Esad’ın bundan sonraki dış politikasının iki uzun soluklu strateji üzerine kurulduğunu söylemektedir. Hinnebusch’a göre bun-

lardan birincisi İsrail'in bölgede güçlenmesini önlemek, ikincisi ise Suriye'nin bölgesel gücünü artırmak ve siyasal olarak yalnızlaşmasını önlemektir.

Yukarıda da belirtildiği gibi İsrail ile mücadele en önemli amaçtır ancak İsrail'in güçlenmesini önlemenin yanında diğer komşularının da güçlenmesini önlemek önemli olmuştur. Suriye bir taraftan diğer güçlü komşusu, Soğuk Savaş çerçevesinde de rakibi ve Hatay'ı kaybettiği Türkiye'nin de güçlenmesini önlemeye çalışmıştır. Aynı zamanda Arap dünyası içinde de ideolojik rakibi Iraklı Baasçılarla mücadele etmiştir. Esad rejimi komşuların güçlenmesini önlemek ve müzakere masasında elini güçlendirebilmek için komşularına karşı mümkün olduğunca çok karşıt grubu desteklemiş, gerek Lübnan'a yerleştiği 1976 sonrasında Lübnan üzerinden İsrail ile mücadelesini yürütmüş, gerekse 1970'lerin sonunda Türkiye'deki muhalif gruplara kucak açmıştır. 1973 savaşı tecrübesinin de gösterdiği gibi İsrail ile Golan'ı almak için savaşamayacağını bilerek mücadelesini vekâleten savaşlarla yürütmeyi seçmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi Ajami, Suriye'nin bölgesel gücünü "başa bela olma kapasitesi" olarak tanımlamaktadır ve bu "başa bela olma kapasitesi", değişik radikal grupları desteklemesinde, İsrail'e karşı vekâleten savaşlar yürütmesinde ve böylece kendi topraklarını direkt İsrail saldırısından korurken İsrail'i her an tetikte tutup zayıflatmaya çalışmasında görülebilir. 1970'lerin ikinci yarısından itibaren Dev-Yol, Dev-Sol, ASALA, PKK gibi grupları da barındırdığı ve kontrol ettiği Lübnan'ın Bekaa Vadisi'ni eğitimleri için açtığı düşünüldüğünde Suriye'nin Türkiye'ye karşı da benzer taktikleri uyguladığı görülmektedir.

İkinci amaç olan Suriye'nin yalnızlaşmasını önlemek doğrultusunda da Esad yönetimi bölgesel ittifaklar kurmaya çalışmıştır. Özellikle 1979 Camp David Mısır-İsrail barış antlaşması imzalanana dek Mısır ile iyi ilişkiler devam etmiştir. Mısır'ın "Filistin davasına ihaneti" ve ABD ile yakın ilişkiler içine girmesiyle birlikte İsrail'in bölgedeki gücünü artırdığından endişe eden Suriye İsrail ile farklı mücadele alanları oluşturmaya çalışmıştır. Devrim ile birlikte değişim yaşayan İran bu dönemde Suriye için önemli bir işbirliği olasılığı sunmuştur. ABD ve İsrail ile iyi ilişkileri olan Şah rejiminin devrilmesi sonrasında İran'da kurulan rejimin anti-emperyalist duruşu, Siyonizm/İsrail karşıtlığı ve Filistin "davasını" sahiplenmesi Suriye için kaybettiği Mısır'ın yerine koyabileceği bir ortak olarak görülmüştür. Sinkaya'nın da altını çizdiği üzere yeni İran rejimini Arap dünyasında tanıyan ve desteklediğini belirten ilk ülke olan Suriye, dönemin dışişleri bakanı Abdül Halim Haddam'ı Ağustos 1979'da Tahran'a göndermiş ve Haddam İran Devrimi'ni "çağdaş

tarih içerisindeki en önemli olay” olarak nitelendirip, Suriye’nin İran Devrimi’ni “daha ortaya çıkmadan önce, devrim sırasında ve sonrasında” desteklediğini ifade etmiştir (Sinkaya, 2012, s. 39).

İran ile gelişmeye başlayan ilişkiler, 1980 yılında İran-İrak Savaşı’nın başlamasıyla ilerlemiş, diğer Arap ülkelerinin tersine Suriye bu savaşta İran’ı desteklemiştir. Suriye, Mısır’ın Camp David sonrası Arap dünyasından uzaklaşmasının ardından, zaten ideolojik olarak rakibi olan Irak’ın da savaşa girmesiyle birlikte bölgede İsrail ile olan mücadeleden uzaklaşıldığı endişesi duymaya başlamış ve İran’ı desteklemiştir. Bu destek 1982 yılından itibaren ittifak ilişkisine dönmüş ve iki ülke beraber hareket etmeye başlamışlardır. Genellikle kısa süreli ilişkilerin ve beraberliklerin yaşandığı bölge işbirliklerine bakıldığında Suriye’nin İran ile işbirliği bir istisna olarak görülebilir, nitekim 1982 yılından bu yana sarsılmaz şekilde devam etmektedir. Bazı analizler bu işbirliğinin mezhepsel yönüne dikkat çekmeye çalışmışlardır. Ancak hem Suriye tarafından bakıldığında hem de İran tarafı incelendiğinde bu işbirliğinin iki ülkenin de bölgesel çıkarları için önemi ortaya çıkmakta ve işbirliğinin devam etmesinde çıkar temelli argümanların rolü görülebilmektedir (Goodarzi, 2013). Suriye için İran ile işbirliği kuşkusuz güçlü bir müttefik ilişkisidir ve Lübnan üzerinden İsrail’i zayıflatma politikasının temelini oluşturmuştur.

Hafız Esad dönemi Suriye dış politikası bu iki genel strateji etrafında şekillenirken aynı zamanda da olabilecek en kötü senaryoyu önlemeye çalışmıştır: Lübnan ve Ürdün’ün İsrail ile barış anlaşması imzalayarak Suriye’yi İsrail ile savaşında yalnız bırakmaları – ve böylece Golan’ın hiçbir zaman geri alınamaması; Amerika Birleşik Devletleri’nin Türkiye, Ürdün ve belki de Irak üzerinden bölgesel rolünü artırması – ve böylece İsrail’in güçlenmesi; ve Filistin’in yalnız kalması ve Filistin davasının sonu – İsrail’in zaferi ve Arap milliyetçiliğinin sonu. Soğuk Savaş’ın sona ermesine dek bölgesel dinamikler Esad’ın bu kötü senaryosunu önleyecek şekildeydi ancak 1990 sonrası Ortadoğu Esad rejimi için yeni riskler içerecekti.

Bu kötü senaryonun gerçekleşmemesi için Suriye, kilit rolünü Lübnan’da oynayacaktır. Özellikle 1970 yılında Ürdün’den çıkartılmasından sonra Lübnan’a yerleşen FKÖ, İsrail ile mücadelesini Lübnan topraklarından yürütmeye başladı ve Lübnan, özellikle de güney Lübnan Arap-İsrail çatışmasının ana eksenini oluşturmaya başladı. Bu mücadelenin de yarattığı süreçler sonucunda zaten son derece hassas olan Lübnan içindeki dengeler bozulmaya başladı ve 1975’ten 1989 Ta’if Antlaşması’na dek süren iç savaş

ile birlikte Lübnan bir taraftan kanlı bir iç mücadeleyle boğuşmaya diğer taraftan da bunu fırsat bilen komşularının –Suriye ve İsrail– müdahalesi ve işgali ile karşılaştı. Bu süreçte Lübnan Cumhurbaşkanı Farancıye’nin “dave-ti” üzerine Suriye, 1976 yılında iç savaşa müdahil oldu ve ülkeden çıkartıldığı 2005 yılına dek güneydeki Litani nehrine kadar Lübnan topraklarını ve önemli kurumları kontrol etmeye devam etti. Suriye’nin Lübnan iç savaşına dahil olması Arap dünyasında önemli tepkilere neden oldu. Nitekim, Suriye Lübnan’a beklenebileceğın aksine Filistinli grupları değil, Hristiyan grupları Filistinlilere karşı korumak amacıyla girdi ve Filistinli ve sol düşüncedeki grupları savunma pozisyonuna geçirirken Hristiyan milislere aktif destek verdi. Suriye’nin desteğiyile Hristiyan milisler Filistinli ve Şii grupları barındıran kamplara saldırıp buraları ele geçirdiler. Örneğın, Doğu Beyrut’taki Tel al-Zatar kampına Hristiyan grupça yapılan saldırıda yaklaşık 3000 sivil Filistinli öldürölmüştü. Suriye’nin bu gruplara verdiği destek Arap ölkeleri arasında önemli tepkilere yol açıp Suriye’yi iyice yalnızlaştıtırırken, Seale’a göre bölgedeki analizler şu cümleyi tekrarlıyordu – “Arabizmin aslanı Arabizmin kutsal inegini parçalıyor” (Seale, 1987, s. 285). Suriye’nin bu hareketini düşmanı İsrail memnuniyetle izliyordu. Gelişmeler karşısında İsrail Başbakanı Rabin, Lübnan’da “Arafat’ın teröristlerini öldüren Suriye ordusunu rahatsız etmemek gerektiğini” söylüyordu.

Yaşananlara tepki olarak Sedat, Suriye ile ilişkilere son verirken Mısır dışişleri bakanı da Esad’ı soykırım yapmakla suçladı. Saddam Hüseyin, Suriye sınırına asker göndererek Esad’ı “çılğın ihtiraslarla kendisini kan banyosuna daldırmış bir megalomanyak” olmakla itham etti (Seale, 1987, s. 285). Körfez Arap ölkeleri tepkilerini göstermek için Suriye’ye sağladıkları parasal desteğı kısıarken, Sovyetler Birliğı de Esad’a Lübnan’dan çekilmesi için mesaj göndermiş ve silah anlaşmalarını ertelemiştir. Tüm bu tepkilere rağmen Esad, Lübnan’a müdahalesinden amacına ulaşana dek vazgeçmeyecektir – amacı Filistinlileri Hristiyan bölgelerinden uzaklaştırmaktır ki böylece İsrail onları korumak için müdahalede bulunamasın. Ayrıca solcu Milli Hareketi de zayıflatmak istemektedir. Böylece hem Filistinlileri hem de Milli Hareketi kontrol altına alıp İsrail’e karşı mücadelesinde kullanabilecektir. Tüm tepkilere rağmen Esad, bu dönemde İsrail’in Lübnan’a müdahalesini engelleyerek Arap çıkarlarını koruduğunu ve Lübnan’ı İsrail işgalinden kurtardığını düşünüyordu. Nitekim Lübnan’daki varlığı devam eden aylarda Arap dünyasında meşru görölmeye başlandı; Suudi Arabistan ve Kuveyt, Suriye askerlerini “caydırıcı Arap gücü” nün bir parçası olarak tanıyıp finanse

edeceklerini ilan ettiler. Filistinliler kamplarına geri döndüler ve Şam yönetimi de Batı Beyrut'u kontrol altına aldı. Varlığı toplantılarla meşrulaşsa da bu dönemde yaşananlar Esat'ın üzerinde bir gölge olarak kalmaya devam edecektir (Seale, 1987, s. 288).

Öte yandan, İsrail, Lübnan'daki FKÖ varlığını ortadan kaldırmak için Lübnan'a iki kez müdahale etti – 1978 Litani operasyonu ve 1982 işgali. 1982 tarihinde ülkeyi Beyrut'a dek işgal eden ve başkenti aylarca abluka altında tutan İsrail FKÖ savaşçılarının ülkeden çıkartılması karşılığında Litani'nin güneyine çekildi ancak güvenlik bölgesi yaratarak güney Lübnan'ı 2000 yılına dek işgal altında tutmaya devam etti. Yani Lübnan bir taraftan iç savaş yaşarken bir taraftan da işgal altında bölgesel çatışmanın ana eksenine haline geldi.

İtamar Rabinovich'in de belirttiği gibi Suriye'nin Lübnan'da izlediği politika “rejimin önceliklerinin ve kapasitesinin bir yansımasıydı ve bunun ötesinde de çok daha büyük ihtiraslarını gerçekleştirmek için önemli bir araçtı” (Rabinovich, 1986, s. 179). Daha önce de bahsedildiği gibi Lübnan'ı zayıf bırakarak İsrail ile barış anlaşması imzalamasına engel olmak bu çerçevede önemliydi. 1985 yılında ilan ettiği açık mektup ile kurulan ancak İran Devrimi sonrasında oluşmaya başlayan, İran ve Suriye tarafından desteklenen Hizbullah'ın varlığı bu dönemde önemli oldu. İran-Suriye işbirliği Hizbullah'ın güçlenmesini sağladı; İran, müttefiki ve Lübnan'da bulunan Suriye üzerinden Hizbullah'a her türlü desteği verdi ve İsrail ile mücadelede ve Arap dünyasındaki etkinliğinde önemli bir fırsat yakaladı. Suriye'nin Hizbullah ile kurduğu yakın ilişki de Lübnan dengeleri içerisinde Suriye'yi güçlendirmiş, İran ile ilişkilerini de pekiştirmiş ve en önemlisi de Lübnan topraklarından İsrail ile mücadelesinde kritik rol oynamıştır. 1973 Savaşı sonrası Suriye-İsrail sınırından tek bir kurşun atılmamıştır, mücadele toprağı artık Lübnan'dır. Hafız Esad'ın 2000 yılında ölümüne dek Suriye'nin Lübnan'daki varlığı çok fazla sorgulanmamış, bölgesel ve uluslararası dinamikler Suriye'nin bu ülkedeki nüfuzunu sürdürmesinde etkili olmuştur.

1990-2000 – Değişen Uluslararası Dengeler ve Suriye Dış Politikası

1980'lerin sonuna doğru yaklaşırken Suriye'nin bölgesel rolü zayıflamaya başladı. İran-Irak savaşıyla birlikte ilgi bölgenin kuzeyine odaklanmıştı ve İsrail ile mücadele, bölgedeki güç mücadelelerinden sadece bir tanesi haline gelmişti, ana eksen değişiyordu. Savaşın tam bir galibi olmamasına rağmen Irak'ın savaştan büyük bir yenilgi ile çıkarmaması Suriye'nin çıkarlarıyla uyuş-

muyordu. Savaş sürésince diğér Arap devletlerinin aksine İran'ı destekleyen Suriye, Arap dünyasında yalnızlaşıyordu, ki bu yukarıda anlatıldığı gibi dış politikasında önlemeye çalıştığı önemli bir gelişmeydi. Savaş sonrasında Irak lideri Saddam Hüseyin de Suriye'nin bölgedeki rolünü kısıtlamaya çalışıyordu – örneğin o dönemde Lübnan'da Suriye karşıtı milislerin başını çeken Mişel Aun'u destekliyor ve ekonomik girişimlerle Ürdün ile daha yakın ilişkiler oluşturunuyordu. Afganistan'da uğradığı yenilgi sonrası Sovyetler Birliği'nin de gücü azalıyordu ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Suriye en önemli müttefikini, Sovyetler Birliği'ni kaybetmişti. Hafız Esad bu noktada önemli ve stratejik bir karar vererek siyasi ve diplomatik yalnızlığını aşmaya çalıştı. Camp David Antlaşması sonrası ilişkilerini kestiği Mısır ile görüşmelere başladı, Suudi Arabistan ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştı ve en önemlisi Irak'ın Kuveyt'i işgali üzerine oluşturulan ABD önderliğindeki harekâta destek verdi. Senelerce karşı kutuplarda yer aldığı ve İsrail'in bir numaralı destekçisi olarak gördüğü ABD ile yaşadığı ilişkilerdeki değişim ile Suriye hem bölgedeki önemli rakibi Irak'ı bir defa daha güçsüzleştirmeye çalıştı hem de kendisini Lübnan siyasetine daha da derin yerleştirmeye çalıştı. Bu stratejik hamle ile Suriye ABD'ye verilen destekle bölgedeki ılımlı Arap devletlerinin tarafında olduğu mesajını verecek, ABD'nin olası tepkisinden uzak şekilde Lübnan'daki varlığını sürdürecektir ve belki de Sovyet desteğinin azaldığı bir ortamda dış yatırım çekebilecek ve yeni kaynaklar oluşturabilecekti.

Bu stratejik siyaset değişikliğinin yanında Suriye ayrıca o döneme dek topyekûn reddettiği İsrail'e karşı da yeni bir siyaset izlemeye başladı. 1991 yılında Madrid Barış Konferansı'na katılıp İsrail ile ilk yüz yüze görüşmeleri gerçekleştirerek tutumunu değiştirdi. Esad bu müzakerelerle bir taraftan Golan'ı geri alırken diğér taraftan da ekonomik ve siyasi olarak bölgesel gücünü arttırabilmeyi umuyordu. Elbette en önemli amaçlarından birisi sürecin içinde yer alarak Suriye Golan'ı geri almadan Lübnan'ın İsrail ile ayrı bir barış anlaşması imzalamasına da engel olmaktı. Ancak Suriye'nin gücünü arttırma çabasının 1993 yılında FKÖ ile İsrail arasında başlayan barış görüşmeleri ve 1994'de Ürdün ile İsrail arasında imzalanan barış anlaşmasıyla gerçekleşemeyeceği ortaya çıktı. Esad'ın İsrail'e karşı birleşik bir Arap pozisyonu belirleyerek beraber müzakere etme stratejisi 1990'ların başında böylece çöktü ve Suriye'nin de İsrail karşısındaki gücü azaldı. Her ne kadar bu durum Esad'ın siyaseti ile uyuşmasa da Esad, pragmatik bir yaklaşımla Suriye'nin çıkarları ile Filistin'in çıkarlarını birbirinden ayırarak İsrail ile direkt olarak Golan Tepeleri'ni geri alabilmek için müzakere etmeye başladı.

Bu görüşmeler 2000 yılında sona erdi ve Suriye amacına ulaşamadı ancak bu gelişmeler bize Esad rejiminin dış politikada izlediği pragmatik yaklaşımı ve bölgesel ve uluslararası gelişmeler karşısında güçlü bir Arap milliyetçiliği ideolojisine rağmen nasıl gerektiğinde ülkenin çıkarlarını ön plana çıkarabildiğini göstermektedir. Hiç şüphesiz Hafız Esad gelişmeleri doğru okuyup ülkesinin dış politikasını buna göre değiştirebilen önemli bir stratejist olmuştur.

2000-2010 – Beşar Esad ve Küresel Siyasetin Gölgesinde Dış Politika

2000 yılında Hafız Esad'ın ölümünün ardından Beşar Esad ülkenin liderliğine geçti ve sonrasında zorlu bir dış politika gündemi ile karşılaştı. Özellikle 11 Eylül sonrası ortaya çıkan uluslararası ve bölgesel konjonktür Suriye'yi zorlayan yeni bir dizi gelişmeye yol açtı. Beşar Esad'ın iktidara geldiği ilk yıllar, teröre karşı savaşı destekleyen ABD yanlısı mesajların eşliğinde ülkede fazlasıyla beklenen reformların yapılabileceği ve açılım ve değişimin gerçekleşebileceği beklentisini yaratsa da 2002 yılında çokça bahsedilen “Şam Baharı”nın sonuna gelindi ve güvenlik odaklı ve rejimin bekasını önceleyen siyasete hızlıca geri dönüldü. Beşar Esad'ın “Değişimi ve sürekliliği dengeleyeceğim; babamın mirasına sahip çıkacak ama aynı zamanda onu geliştirecek ve derinleştireceğim” (Lesch, 2005, s. 52) sözleri belki de başından itibaren güvenlik devletin devam edeceğinin işareti olarak algılanabilirdi. Nitekim, bu “yeni” dönemde “eski” dönemden süregelen önemli devamlılıklardan bahsedilebilir, ki İsrail ile mücadele dış politikanın en temel eksen olmaya devam etmiştir. Ancak özellikle 11 Eylül sonrasında sertleşen ABD politikası Suriye'yi direkt olarak hedef alarak etkileyecek ve Beşar'ın Lübnan ve Irak'a dair dış politika hesapları ters tepecektir.

Başa gelir gelmez Beşar, önemli bölgesel ve küresel meydan okumalar ve kritik gelişmelerle karşılaştı. Lübnan'a bakacak olursak, 2000 yılının başında İsrail'in tek taraflı olarak güney Lübnan'dan çekileceğini açıklaması ve Mayıs 2000'de çekilmeyi tamamlaması Suriye'nin bu ülkedeki varlığını sorgulanır hale getirerek dengeleri bozdu. İsrail'in çekilmesi Suriye destekli Hizbullah'ın başarısı olarak görülmüş ve Hizbullah İsrail'e karşı zafer ilan edip bu gelişmeyle güçlenmiştir. Ancak aynı zamanda, İsrail'in işgali bittiğine göre Hizbullah'ın silahlarını bırakması ve Suriye'nin Lübnan'daki varlığını bitirmesi yolunda Lübnan'da, bölgede ve Batı'da önemli çağrılar yapılmaya başlandı. Hizbullah, Birleşmiş Milletler'in İsrail işgalinin bittiğine ve tam çekilmenin gerçekleştiğine dair açıklamasının üzerine Şeba çiftlikleri mese-

lesini üreterek silahlarını tutmasının gerekli olduğunu iddia etmiştir. Burada detaylarına girilmeyecek olmakla beraber aslında Şeba, BM haritalarına göre de işgal altındaki Golan Tepeleri'nin parçasıdır ve Suriye toprağıdır ancak Hizbullah Şeba'nın Lübnan toprağı olduğunu iddia ederek silahlarını tutmuştur. Suriye ise İsrail işgali bitince Lübnan'daki varlığını destekleyecek benzer bir güçlü iddia bulamamış ve köşeye sıkışmıştır. Filistin meselesinde de bu dönemde el-Aksa intifadasının başlaması ve Ariel Şaron'un başa gelmesiyle birlikte tırmanan gerginlik Suriye-İsrail ilişkilerine yansımıştır. Zaten 2000 yılında Hafız Esad'ın yürüttüğü barış görüşmelerinin çökmesiyle gerginleşen Suriye-İsrail ikili ilişkileri Suriye'nin Lübnan'da da köşeye sıkışmasıyla birlikte kritik bir hal almaya başlamıştır.

Küresel gelişmeler bağlamında, Amerika'da George W. Bush'un iktidara gelmesi ve neo-con'lar olarak bilinen ve Suriye'yi barış sürecinin engelleyicisi ve İsrail'in düşmanı olarak tanımlayan grupların dış politika yapımında artan rolleri ile birlikte ABD'nin Suriye siyasetinin sertleştiği görülmektedir. Bu durum bölgesel gelişmeler için anahtar rol oynamak isteyen Suriye'nin durumunu zora soktu. 11 Eylül saldırılarıyla birlikte kendisini "teröre destek veren ülke" olarak ABD güvenlik stratejisinin ve rejim değişikliği politikasının ortasında bulan Suriye, zaten Beşar Esad'ın kendi yönetimini güçlendirme çabalarıyla iç sorunlar yaşarken, 2003 yılında Irak'ın işgali ile birlikte bir dizi yeni bölgesel ve uluslararası tehditle de karşı karşıya kalacaktır.

11 Eylül, Irak Savaşı ve Suriye

11 Eylül saldırıları sonrasında ABD'ye taziye mesajları yollayan, terörü lanetleyen ve El Kaide konusunda istihbarat paylaşımında bulunan Beşar Esad, Irak'a müdahalenin gündeme gelmesiyle birlikte pozisyonunu değiştirdi. Zaten 1979 yılından beri ABD'nin terörü destekleyen ülkeler listesinde olan Suriye, bu süreçte ABD'deki pek çok grup tarafından terörü desteklediği, kitle imha silahlarına sahip olduğu ve uluslararası toplumun değerlerine karşı geldiği nedenleriyle daha da yakından izlenmeye başlanmıştı. İran ile ilişkileri de elbette bu süreçte Suriye'nin karşısına çıkan önemli bir faktördü. Neo-con'lar arasında teröre karşı savaşın nereden başlaması gerektiği yolundaki tartışma, Irak mı ilk hedef olmalı, İran ile mi başlanmalı yolunda müzakerelerin yapıldığı bu süreçte (Bu sürecin detaylarıyla ilgili olarak bkz. Mearsheimer ve Walt, 2007) Suriye, ABD'nin rejim değişikliği politikasında sıranın kendisine geleceği endişesiyle de ABD'nin bölgeye müdahalesini

önlemeye çalıştı. Bu bağlamda senelerce karşısında yer alıp rekabet halinde olduğu Saddam rejimi ile yakınlaştı – örneğin yaptırımlara rağmen Irak’tan petrol almaya başladı. Suriye’nin Irak’a müdahale karşısındaki tutumunu Suriye Başkan yardımcısı Abdül Halim Haddam şu şekilde özetlemekteydi:

ABD’nin Irak saldırısı, İsrail’in stratejik çıkarları doğrultusunda, Irak’ı bölmeye yöneliktir. Biz bir Arap devleti olan Irak’ı savunuyoruz, ki bütün Arapların kaderi onun kaderine bağlıdır. Biz Finlandiya değiliz, Irak’ın geleceğine, kaderine kayıtsız kalamayız. Irak, Suriye’nin İsrail ile mücadelesindeki stratejik hinterlandıdır. Biz, Irak Kuveyt’e saldırdığında Kuveyt’i destekledik, ancak bugün Irak saldırı altındadır ve bunun için Irak’ın yanındayız (Zisser, 2003, s.50).

İran ile ittifak ilişkisi zaten bilinen Suriye rejimi mercek altındaki Irak ile de yakınlaştınca Washington’ın şimşeklerini iyice üzerine çekti. Hinnebusch’a göre “küçük devlet” Suriye, kendisinden beklenecek dış politika davranışı olan hegemon güç ile işbirliği yapmak yerine, gücünün yetmeyeceği hegemonla karşı gelme stratejisini benimsedi, ki bunun sonuçlarını da ödeyecekti (Hinnebusch, 2006). Örneğin, Eylül 2002’de ABD Temsilciler Meclisi’nde Suriye’nin Irak’a petrol karşılığı silah verdiği, teröristleri barındırdığı ve nükleer silah elde etmeye çalıştığı konuşulmuş ve bu nedenle de daha ağır yaptırımlar uygulanması yönünde görüş bildirilmişti. Bu toplantıda daha önce gündeme gelmemiş ve tartışmaya açılmamış olan Suriye’nin Lübnan’daki varlığı da ele alınmıştı. Bu toplantıda Colin Powell ABD’nin “Suriye’nin kitle imha silahları edinme konusundaki ilgisini ve Hizbullah’a verdiği desteği yakından izlediklerini” belirtmişti (Zisser, 2003). Aralık 2003’te ABD Suriye Sorumluluk ve Lübnan’ın Egemenliğinin Tesisi Yasası’nı (*Syria Accountability and Lebanese Sovereignty Restoration Act*) imzaladı ve Suriye’ye ek yaptırımları hayat geçirdi.

Beşar Esad, Irak’ın işgalini direkt olarak Suriye’nin çıkarlarına ve rejim güvenliğine bir tehdit olarak algıladı. İşgal başladıktan birkaç gün sonra Esad şöyle diyordu: “Bu bir fırtına değil, çünkü fırtına geçer ve siz saklanabilirsiniz. Bu, daha çok “bölgeyi yeniden yapılandırmak için bir ABD-İsrail planı”. Beşar Esad’a göre, Irak’ta ABD yanlısı bir Irak yönetiminin oluşturulması Suriye’nin çevresindeki Batı yanlısı ülkeler zincirini güçlendirecek ve Şam’ı sadece Lübnan üzerinden nefes alabilir hale getirecektir. Alternatif olarak da Irak’ın çözülmesi etnik ve mezhepsel bölünmeleri tetikleyerek Suriye’nin de bölünmesine neden olacaktır (Salloukh, 2009, s. 162). Belki de bu nedenlerle Suriye,

güçlü iddialara göre Irak'a savaş öncesi silah sattı, Arap savaşçıların sınırlarından Irak'a girmesine göz yumdu ve Irak'ın yöneticilerine mülteci statüsü vererek onları ülkeye kabul etti (Salloukh, 2009, s. 162).

Bu bağlamda 1990 Körfez Krizi'nde ABD'nin yanında olan Hafız Esad ile 2003'te ABD'nin karşısında duran Beşar Esad yönetimleri arasında önemli fark olduğu görülebilir. Hinnebusch'a göre süper güce bu şekilde kafa tutmak Hafız Esad'ın asla yapmayacağı bir davranıştır; eğer Hafız Esad hâlâ hayatta olsaydı bu politikanın sonuçlarını tahmin edebilecek ve bu nedenle de kesinlikle kaçınacaktı (Hinnebusch, 2009, s. 18). Ancak Beşar Esad bu tecrübeden yoksundu. ABD'nin karşısında durmanın ağır bir bedeli olacağını da tahmin edememiş olmalı – bu bedel Lübnan'dır. Hinnebusch'un sözleriyle anlatacak olursak: “Hafız Esad 1990 yılında ABD'nin yanında yer alarak Lübnan'ın kontrolü ile mükâfatlandırılmıştı, 2003 yılında Beşar bunu ABD'nin karşısında durarak kaybetti” (Hinnebusch, 2009, s. 18).

ABD, 2003 yılında Suriye'ye yaptırımları başlattı ve ayrıca Suriye'nin Filistinli teröristlere destek vermeye devam etmesi, Lübnan'ı işgal etmeyi sürdürmesi, kitle imha silahları edinme çabalarına hız vermesi ve Irak'a müdahale etmeyi sürdürmesi halinde yeni yaptırım kararlarının da geleceğini belirtiyordu. Mayıs 2004'te ABD tıbbi malzeme, gıda ve yiyecek hariç Suriye'ye giren tüm ABD mallarını durdurdu, Suriye havayollarının ABD'ye inmesini yasakladı ve Suriye bankalarının tüm finansal faaliyetlerini kısıtladı. Buna paralel olarak bu dönemde Başkan George W. Bush, Suriye'nin ABD milli çıkarları için önemli bir tehdit olduğunu da belirten Suriye karşıtı önemli konuşmalar yapıyordu.

Pek çok analize göre, ABD'nin Irak işgali sonrası bölgede bir taraftan “Şii ekseninin” ve “direniş”in gücü artarken, diğer taraftan da silahlı devlet dışı aktörlerin gücü artıyordu ve her iki gelişmenin de merkezinde Suriye-İran ve Hizbullah eksenini bulmaktaydı. Bu güç, Batı'yla işbirliği içindeki Sünni, statükocu kuvvetlerin karşısında radikal hareketleri ve değişimleri başlatabilecek ve bölgedeki dengeleri değiştirebilecek potansiyele sahipti. Aşağıda detaylandırılacağı gibi, dikkatler gitgide tüm bu güçleri bir araya getiren Lübnan siyasetine odaklanacaktı.

Bu kritik gelişmeler yaşanırken, Beşar Esad halen bölgedeki süreci kendi lehine çevirebileceğini düşünüyordu. Yaptırımlara rağmen Beşar, rakibi Irak rejiminin ortadan kalkmasıyla bölgedeki güç boşluğunu Suriye'nin doldurabileceğini ve ABD ile de ilişkilerini sınırlı da olsa, özellikle Irak içindeki değişik gruplar ile müzakerelerde arabulucu rolü oynayarak geliştire-

bileceğini düşündü. Örneğin, Ağustos 2004'te Muqteda el-Sadr direnişini Necef'ten başlatınca Esad hemen Hizbullah lideri Nasrallah kanalıyla bölgedeki durumu sakinleştirmek için mesajlar gönderdi. Ancak bu çaba başarılı olmayınca Irak'ta oynayabileceği rolün sınırlarını görmeye başladı. Bu süreçte bir de Lübnan iç siyasetine cumhurbaşkanı Lahud'un görev süresini uzatmak için anayasa değişikliği dikte etmeye çalışarak müdahale edince işler Beşar Esad'ın iyice aleyhine döndü. Suriye'yi Lübnan'dan çıkartma politikası bu koşullar altında güçlenerek öne çıktı.

2000'lerde Suriye ve Lübnan

Hiç kuşkusuz Lübnan, ABD'deki neo-con'lar için Suriye'deki rejimi değiştirmenin en kilit aktörü olarak görülüyordu. Neo-conlara göre Lübnan'daki Suriye varlığı sona erdirilebilirse ve sonrasında Lübnan'da Batı yanlısı bir rejim başa gelirse Lübnan İsrail ile barış anlaşması imzalayabilir ve iyice yalnızlaşan Suriye rejiminde de değişim bu şekilde gerçekleşebilir, yani Esad yönetimi ortadan kalkabilirdi. Lübnan'da ortaya çıkan Cumhurbaşkanlığı krizi de tam bu ortamda ve bu düşüncelerin gerçekleşmesinin önünü açacak şekilde gelişti.

2004 yazında Suriye taraftarı Cumhurbaşkanı Emil Lahud'un görev süresinin bitmesine birkaç ay kala ve tam da ABD'nin baskılarını artırdığı bir dönemde, Suriye yeni bir aday göstermek yerine anayasayı değiştirerek Lahud'un görev süresini üç yıl daha uzatmayı talep etti. Suriye daha önce de 1995 yılında o dönemdeki Cumhurbaşkanı Elias Hrawi'nin görev süresinin üç yıl daha uzatılmasını sağlamıştı. Ağustos 2004'te Suriye bir kez daha Lahud'a destek vererek Lübnan siyasetine doğrudan müdahale edince, Lübnan muhalefeti ve ABD açıkça Suriye'ye karşı çıktılar. Aynı ay içerisinde, ABD yönetiminin Lübnan sorununu BM'ye taşımasıyla birlikte Suriye üzerindeki baskılar daha da arttı.

Esasında Lübnan Başbakanı Refik Hariri ile Esad rejimi arasında son birkaç yıldır var olan güvensizlik de Lahud'un görev süresinin uzatılmasıyla başlayan süreçte iyice belirgin olmaya başlamıştı. Henüz bu süreç başlamadan önce bile Hariri'nin Lahud'a karşı olduğu biliniyordu. Diğer yandan Ağustos ayının sonlarına doğru ABD ve Fransa'nın 1559 Sayılı karar tasarısı üzerinde çalışması Suriye'nin tepkisine yol açmıştı. Hariri ve Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın çok iyi dost oldukları bilinen bir durumdu ve Suriye, Hariri'nin bir şekilde Fransa üzerinden kararın yazım aşamasında yer aldığını varsaymaktaydı. Beşar Esad, Hariri'nin politikalarını yeniden

gözden geçirmesi için kendisiyle 26 Ağustos'ta Şam'da görüşerek Lahud'un görev süresinin uzatılmasına karar verdiklerini söyledi. Hariri'nin bu konuyu konuşmalıyız yönündeki telkinlerinin üzerine ise Esad, *"Ben Lahud'um ve Lahud da Ben... Eğer senin arkadaşın Chirac beni Lübnan'dan atmak istiyorsa, ben en kısa zamanda Lübnan'ı senin ve Chirac'ın başına yıkacağım..."* diye cevap vermişti. Bu sözler üzerine Hariri, kendisinin 20 yıldır Suriye'nin dostu olduğunu söylemesi üzerine, Esad'dan *"ben seni yalnızca dört yıldır tanıyorum"* cevabını almıştı. Ardından Esad, Hariri'ye Suriye yanlısı mı yoksa Suriye karşıtı mı olacağına dönük bir seçim yapmasını ve kararını 48 saat içinde Suriye'nin Lübnan'daki Askeri İstihbarat Daire Başkanı Rüstem Gazali'ye bildirmesini söylemişti (Blanford, 2006, ss. 100-101). Görüşmeyle ilgili olarak, Hariri'nin oğlu Saad Hariri'ye göre, Esad babasını doğrudan *"Benim istediğim bu. Eğer Başkan Chirac'la beraber Lübnan'ı yöneteceğini düşünüyorsan, yanılıyorsun. Bu böyle olmayacak. Ben, Cumhurbaşkanı Lahud'um. O, ben ne söylersem onu yapar. Ya bu uzatma gerçekleşecek ya da Lübnan'ı senin ve Velid Canbolat'ın başına yıkarım. Bu yüzden ya sana söylediğimi yaparsın ya da seni ve aileni nerede olursanız olun, buluruz"* sözleriyle tehdit etmişti (Blanford, 2006, ss. 100-101; ayrıca bkz. Mehliş, 2005, ss. 17-18).

28 Ağustos'ta toplanan Bakanlar Kurulu'nda Lahud'un görev süresinin uzatılmasına yönelik yasal değişiklik gündeme alındı ve teklif oy çokluğuyla kabul edildi. Bu arada ABD ve Fransa 1559 sayılı karar tasarısını BM gündemine almak için çalışmalarını yoğunlaştırmışlardı ve 2 Eylül günü BM Güvenlik Konseyi'nin söz konusu karar tasarısını kabul etmesi, Lübnan ve Suriye'de büyük bir şok dalgası yarattı. Karar, *"Lübnanlı olan ve olmayan tüm silahlı güçlerin dağıtılması ve silahsızlandırılması, Lübnan hükümetinin idaresinin tüm Lübnan topraklarını kapsayacak şekilde genişlemesi, tüm yabancı güçlerin Lübnan topraklarından çekilmesi, Lübnan'ın bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne, birliğine ve siyasi serbestliğine tam saygı gösterilmesi, Lübnan Anayasası'na uygun, adil ve özgür seçimlerin, hiçbir dış müdahale ve etki olmaksızın sonuçlandırılması"* (UNSC Resolution, 2004) yolunda çağrı yapıyordu. Karar, 2000'lerin başından beri tartışılan ve yukarıda belirtilen iki önemli konuyu, Suriye'nin Lübnan'daki varlığını ve Hizbullah'ın silahsızlandırılmasını gündeme taşıyordu. 1559 sayılı kararın açıklanmasını takip eden gün ise Suriye destekli Lübnan Meclisi, Cumhurbaşkanı Lahud'un görev süresini üç yıllığına uzatan yasayı 29 karşı ve 96 lehte oyla kabul etti (Sakr, 2005, s. 89). Görev süresinin uzatılması kararı, açıkça Suriye'nin

1559 Sayılı karara verdiği cevaptı. Böylelikle hem görev süresi 23 Kasım 2004'te bitmesi gereken Lahud'un üç yıl daha görevde kalması garanti altına alınmış oldu, hem de dünyaya Lübnan'ın Suriye'nin 'arka bahçesi' olduğu mesajı verildi.

Lahud'un görev süresinin uzatılması üzerine artan muhalefetin etkisiyle Başbakan Hariri, Suriye'nin Lübnan üzerindeki müdahaleci politikalarını protesto eden bir istifa dilekçesiyle hükümetin istifasını sundu. Bu istifa, Suriye'nin Lübnan politikasındaki rolünde sonun başlangıcı oldu. Tüm bu gerginlikler ve krizlerin sürdüğü sırada, 14 Şubat 2005'te Refik Hariri'nin bombalı bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine gözler bir kez daha Esad rejimine çevrildi. Suikastı takip eden saatlerde binlerce Lübnanlı'nın katıldığı gösteriler bir anlamda Suriye'nin Lübnan'dan çekilmesine yol açacak 'Sedir Devrimi'nin başlangıcı oldu. Gösteri yapan gruplara ABD'den de mesaj gelmiştir.

Haziran 2005'te Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nde konuşan ABD Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice, Lübnan'daki demokrasi yanlılarını dış güçlerden bağımsızlık talep eden değişim yanlıları olarak nitelemiş ve bu grupların yalnız olmadıklarını söylemiştir. Rice, komşuları demokratikleşmeyle ve siyasi reformlarla uğraşırken Suriye'nin bu çabalara gözünü kapatmasını eleştirmiş, sadece Lübnan'daki değil, Suriye'deki değişim yanlısı grupların da Suriye rejiminden kurtulmak istediklerini savunmuştur (Rice, 2005).

7 Nisan 2005 tarihinde BM Güvenlik Konseyi, Hariri suikastının araştırılmasında Lübnan otoritesine yardımcı olması amacıyla Uluslararası Bağımsız Araştırma Komisyonu'nun kurulması yönünde 1595 Sayılı karar (UNSC Resolution, 2005) tasarısını kabul etmiş ve Suriye rejimi üzerindeki uluslararası baskıları artırmıştı.¹ Nitekim bu baskılara daha fazla dayanamayan Esad rejimi, 27 Nisan 2005'te Lübnan'da kalan yaklaşık 14 bin askerini çekmek zorunda kalmıştı. Suriye'nin çekilmesinin ardından pek çok yazara göre Lübnan "sonunda" normalleşebilecekti ancak Suriye'nin askerlerini çekmesi Lübnan'daki varlığının sona erdiği anlamına gelmemektedir. Özellikle Hizbullah ile devam eden ittifak ve İran-Suriye-Hizbullah işbirliği ve "direniş cephesi" için Lübnan kilit rol oynamaya devam etmiş, İsrail ile

¹ Uzun bir aradan sonra Ağustos 2020'de mahkeme, kararını açıklamıştır. Mahkeme, "Suriye ve Hizbullah'ın Hariri'yi ve siyasi müttefiklerini ortadan kaldırma güdülerine sahip olabileceği görülmüştür. Ancak Hizbullah liderliğinin ve Suriye'nin Hariri'nin cinayetiyle herhangi bir bağlantısı olduğuna dair kanıt yok" açıklaması yapmıştır. Kararda, Hizbullah ile ilişkili dört kişinin bu suikasta yer aldığı açıklanırken firari Selim Cemil Ayyaş "suikastı planlamak ve düzenlemek"ten suçlu bulunmuş, belirtildiği üzere Suriye hükümeti ve Hizbullah'ı açıkça suçlamaktan kaçınılmıştır.

çatışma, 2006 Savaşı'nda görüldüğü gibi Lübnan'da vekâleten çatışmalarla devam etmiştir. Bu süreçte ABD ve İsrail'in çıkarlarını direkt olarak tehdit ettiği düşünülen “direniş cephesi”nin kilit aktörü Suriye bölgede ABD tarafından yalnızlaştırılmış ve engellemeye çalıştığı en temel stratejisi olan bölgedeki/Arap dünyasında izolasyon ile karşılaşmıştır. Bu bağlamda en önemli gelişme Suriye'nin Türkiye ile yakınlaşması ve yalnızlığını Türkiye ile kurmaya başladığı ilişkiler ile aşmaya çalışmasıdır.

2000'lerde Türkiye-Suriye ilişkileri

Bu dönemde Suriye'yi Türkiye ile yakın ilişkiler kurmaya yönlendiren en önemli faktör yukarıda anlatılan 11 Eylül sonrası bölgesel gelişmeler ve Irak Savaşı sonrası ortaya çıkan yalnızlaşmasıdır. Geleneksel olarak 1990'ların sonuna dek Hatay, su sorunu (Fırat ve Dicle'nin sularının nasıl paylaşılacağı üzerine farklı yaklaşımlar) ve Suriye'nin PKK'ya verdiği destek iki ülke ilişkilerinin son derece gergin seyretmesine neden olmuştu. 1998 yılında Hafız Esad yönetiminin Şam'da yaşayan PKK lideri Abdullah Öcalan'ı ülkeden çıkartması ve sonrasında imzalanan Adana Mutabakatı çerçevesinde ilişkiler normalleşmeye başlamıştı. Türkiye'nin Irak savaşı öncesi dış müdahaleye dair kaygıları ve Irak'ın işgali sonrasında bölgesel siyasete dair, özellikle de Kürt meselesindeki gelişmelerle ilgili endişeleri Suriye ile ortak bir pozisyon alabilmelerini sağlamıştır. İki ülkenin 1998'de neredeyse savaşmanın eşiğine geldikleri düşünüldüğünde Irak Savaşı sonrası 2004'te Beşar Esad'ın Ankara'yı ziyareti ve “Kürt meselesi bizim de kırmızı çizgimizdir” şeklindeki açıklamaları iki ülkenin bölgesel gelişmelerle ilgili ortak kaygılarını ortaya çıkarması ve nasıl bir yakınlaşma yarattığını göstermesi açısından önemlidir. Suriye'nin tam da Hariri suikastı sonrası uluslararası toplum tarafından yalnızlaştırıldığı, Irak sınırını El Kaide'ye açmakla suçlandığı dönemde, 2005'te, Türk Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Şam ziyareti iki ülkeyi bir araya getiren ve Suriye açısından “nefes alabildiği” bir işbirliğinin gelişmesinde önemli oldu. Bu dönemde Suriye'nin Türkiye ile ekonomik ilişkileri özellikle 2007'de Serbest Ticaret Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte gelişirken Kürt meselesinden su sorununa iki ülke arasındaki sorunlar da bir tarafa bırakılmaya başlandı. Nisan 2009'daki ortak askeri tatbikat ve Hatay sınırındaki ortak baraj projesi ikili ilişkilerdeki derinleşmeyi göstermesi açısından önemlidir.

Özellikle Batı'ya Suriye'yi yalnızlığı içinde gittikçe daha da itildiği İran'ın kollarından kurtardığını söyleyen Türkiye (Uzgel, 2009, s. 364), böl-

gesel barışı inşa etme arzusunda olduğunu söyleyerek bu süreçte Suriye'nin özellikle İsrail ile ilişkilerinde de önemli bir arabuluculuk rolü oynadı. Her ne kadar bir sonuç alınamamış da olsa, 2007 yılında başlayan ve beş kez Suriye ve İsrail arasındaki dolaylı görüşmelere ev sahipliği yapan Türkiye bu dönemde Beşar Esad tarafından "Suriye adına konuşabilecek" kadar yakın ilişkilere sahip olunan ülke olarak tanımlanmıştır (Türkiye-Suriye ilişkilerinin 2010 yılına dek izlediği seyir ile ilgili olarak bkz. Tür, 2010). Temelde İsrail ile barış arayışının Türkiye arabuluculuğunda yüz yüze görüşmelere dönüşmemiş olması Suriye-İsrail ikili ilişkilerinde yaşanan gelişmelerden dolayı değil, Gazze'de başlayan Dökme Kurşun Operasyonu ve Türkiye ile İsrail arasında bu süreçte yaşanan gerginliktir. Beşar Esad'ın Golan'ı alma karşılığında İsrail ile barış istemesi bu dönemde yalnızlığını aşmak ve yeni oluşan bölgesel dengelerde ülkesine yeni bir rol bulma çabası olarak görülebilir.

Türkiye ile derinleşen ilişkiler bu dönemde Suriye'yi bölgesel olarak güçlendirmiştir. Ekonomik, siyasi ve askeri boyutlarının Suriye'ye sunduğu fırsatlar dışında bu ilişki, Türkiye-İsrail ilişkilerinin bozulmasıyla birlikte Suriye'nin kendisine İsrail ile mücadelesinde de yeni bir ortak bulmasını sağlamıştır. Türkiye'nin NATO üyesi olduğu, bu dönemde Avrupa Birliği ile aktif katılım müzakereleri sürdürdüğü ve içinde olduğu her örgüt ve organizasyonda İsrail'i yalnızlaştırmak için elinden geleni yapacağını deklare etmesiyle birlikte Türkiye, Suriye için bölgesel anlamda da, Irak'taki ortak pozisyonlarına ek olarak, önemli bir partner haline geldi.

2010'dan Günümüze – Arap Baharı ve Değişen Dengeler

Arap Baharı olarak adlandırılan süreç öncesinde Suriye'nin 2000'ler boyunca yaşadığı pek çok sorunu yavaş yavaş atlatmaya başladığı, istikrarı bir şekilde sağladığı bir dönemde olduğundan bahsedebiliriz. Bölgesel siyasette de rolünü ve önemini değişik aktörler ve stratejiler üzerinden oturttuğunu görebiliriz. Lübnan'dan çekilmek zorunda kaldıysa da Hizbullah ile ilişkileri ve 2008 yılında Hizbullah'ın Lübnan siyasetini dize getiren bir dizi girişimi üzerinden Suriye bu ülkede devam eden stratejik çıkarları olduğunu tüm bölgeye duyurdu. Filistin meselesinde Hamas ve Hizbullah'ın artan rolü ve Suriye'nin bu iki örgütle yakın ilişkileri Suriye'yi "İsrail karşısında diz çökme-yen Arap ülkesi" olarak bölgede öne çıkarttı. Ancak 2010 yılının sonunda Tunus'ta başlayıp daha sonra Mısır'a sıçrayan halk hareketleri ile bölgenin radikal cumhuriyetlerinde değişim başlayıp on yıllardır başkanlığı bırakmayan liderler halk tarafından devrilince kendisini yeni yeni rahat hissetmeye

başlayan Suriye yönetimi yepyeni ve derin bir mücadelenin yaşanacağı bir sürece girdi.

Beşar Esad, 2011 yılında, *Wall Street Journal*'a çok önemli bir mülakat vermişti. Tunus ve Mısır'daki halk hareketlerine bakarak benzer hareketlerin asla Suriye'de yaşanmayacağını söylüyordu. Esad'a göre Suriye halkı yönetimine karşı ayaklanmazdı çünkü diğer ülkelerin aksine Şam yönetimi halkından uzak değildi, halkını dinliyordu (Mısır'ın İsrail ile barış anlaşması imzalayarak halkına ihanet ettiğini söylüyor) ve Şam, "Arap milliyetçiliğinin atan son kalbi" olarak bu hareketlerden uzak kalacaktı. Diğer taraftan da eğer ayaklanmalar Suriye'ye sıçrarsa, Esad uyarıyordu, tüm Ortadoğu yangın yerine dönerdi. Tam da öyle oldu.

Mart 2011'de Şam karşıtı hareketler Dera'da başladı, Esad'ın kayınbiraderi (kızkardeşi Büşra'nın eşi) Asef Şevket'in güçlerinin gösteri yapan halk üzerine ateş açması sonrası tüm ülkeye yayılan silahlı bir mücadeleye dönüştü. Ayaklanmanın iç boyutu bu makalenin konusu olmamakla birlikte 1950'ler ve 60'lar için Patrick Seale'in söylediği ve yukarıda altını çizdiğimiz noktayı burada hatırlamak son derece önemli: Suriye'nin içindeki mücadele ister istemez bölge ülkelerini kendine çeker ve onların rekabetinin bir parçası olur; Suriye içindeki gruplar da bölgesel müttefiklerine dönüp iktidarda kalabilmek için onlardan yardım/destek bekler. 2011 sonrası Suriye siyasetinde de tam bu şekilde oldu, üzerine bir de mezhepsel dinamikler işin içine girdi ve zamanla "vahşi" bir iç savaşa dönüştü.

Suriye rejimi karşıtı ülkeler ve gruplar Esad'ı devirmeye çalışan muhalefeti desteklemek için hızlıca hareket ettiler. Suriye'ye askeri müdahale önerisi Şubat 2012 tarihinde toplanan BMGK'da Rusya ve Çin'in vetolarıyla karşılaştı. Bunun üzerine örtülü operasyonlar önemli bir rejim değişikliği yöntemi olarak ortaya çıkmaya başladı. Suriye'deki muhalefet kendisine bölgesel ve küresel destekçiler bulmaya çalışırken aynı şekilde rejim değişikliğini savunan ülkeler de içerideki mücadelede destekleyecekleri aktörler bulup/oluşturup onlarla işbirliği yapmaya başladılar. Pek çok yazar Suriye rejimine karşı savaşan silahlı grupların dış güçlerin uzantısı olduğunu iddia etmiş ve bu grupların vekâleten savaşan aktörler olduğunu belirtmiştir. Ancak, Harris'in açıkça ortaya koyduğu gibi bu aktörlerin çoğu Suriye'de kendi çıkarları olan, iç siyasete dair kendi mücadelelerini veren ve dış aktörler tarafından "kullanılan" ancak aynı zamanda kendileri de dış desteği "kullanan" ve çıkarları doğrultusunda değişik ittifak ilişkilerine girip, süreç içinde çıkarları uyuşmayınca işbirliklerini değiştirebilen gruplardır. Suriye'de yaşa-

nan çok aktörlü, çok katmanlı ve Harris'in deyimiyle "cıva savaşı" (*quick-silver war*) – toksik ve pahalı (Harris, 2018).

Bölgesel olarak baktığımızda muhalefeti destekleyenler arasında Suudi Arabistan, Körfez ülkeleri, Ürdün ve Türkiye'yi görmemiz mümkündür. Şam ile ilişkileri İran ile yakın işbirliği nedeniyle zaten kötü olan ve özellikle Hariri suikastı ve 2006 savaşı sonrası eleştiri dozunu artırmış olan ve Suriye'nin İran'la ilişkilerinden rahatsızlık duyan Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleri ile Ürdün muhaliflere kucak açmıştır. 2004 sonrası yakın ilişkiler kurduğu ve halk hareketinin başlamasının öncesine dek tam bir uyum içinde olduğu Türkiye de Suriye'deki değişimi kısa bir tereddüitten sonra açıkça destekledi. Türkiye'nin Beşar Esad rejiminin değişmesi yolundaki açık desteğinin bölgede artan Müslüman Kardeşler etkisi –Mısır ve Tunus'ta güçlenip iktidara gelmeleri– ve Türkiye'nin bu gruplar ile yakın işbirliği ile de açıklanması mümkündür. Türkiye'nin siyaseti İbrahim Karagül'ün açıkça belirttiği gibi bölgedeki değişimin galibinin Tunus'tan Şam'a Müslüman Kardeşler olacağı beklentisi doğrultusunda şekillenmiş ve bu durumda Türkiye'nin bölgenin liderliğini Müslüman Kardeşler birliği üzerinden sağlayabileceği düşünülmüştür. (Karagül, *Yeni Şafak* 19 Haziran 2012). Suriye içinde zamanla güçlenen IŞİD'den ve özellikle de PKK'nın uzantısı Kürt gruplardan (PYD/YPG) tehdit algılamaya başlayan Türkiye, bu grupları sınırdan uzaklaştırmak ve etki alanlarını azaltmak için bir dizi askeri operasyon düzenlemiş [Fırat Kalkanı (2016), Zeytin Dalı (2018), Barış Pınarı (2019) ve Bahar Kalkanı (2020)] ve Suriye'nin kuzeyinde askeri varlığını artırmıştır. Beşar Esad bu operasyonları "işgal" olarak değerlendirmiştir.

Avrupa Birliği ve ABD de muhalif hareketi desteklemiş, ancak Libya'nın aksine ve Libya tecrübesinden çıkartılan dersler nedeniyle Şam'da rejim değişikliği amacıyla askeri girişimde bulunmamıştır. ABD, Suriye muhalefeti içinde özellikle bazı Kürt gruplarla yakın ilişkide olmuş, IŞİD'e karşı mücadele çerçevesinde oluşturulan koalisyonda Halk Savunma Birlikleri (Yekîneyên Parastina Gel YPG)'nin başını çektiği Suriye Demokratik Güçleri kilit rol oynamıştır. IŞİD'le mücadele çerçevesinde 2014 yılında kurulan koalisyon güçleri ile paralel olarak ABD Suriye'nin kuzeyinde 15 üs kurmuş, Rakka'da inşa ettiği büyük silah deposundan IŞİD ile mücadele çerçevesinde özellikle PYD/YPG'ye silah ve mühimmat transferi gerçekleştirmiştir. Bölgede Kürt grupların güçlenmesi Türkiye ile ABD'nin arasında gerginliğe neden olurken Ekim 2019'da Trump'ın tüm ABD askerlerini ku-

zey Suriye'den çekeceğini açıklaması şaşkınlık yaratmıştır. Trump yönetimi Suriye'deki Kürtleri yarı yolda bırakmakla ve Türkiye'nin silahlı müdahalesine açık hale getirmekle eleştirilmiştir. Bu adımın genel olarak ABD'nin Ortadoğu'daki silahlı varlığını sonlandırma politikasının bir parçası olduğunu belirten Trump, "Hiçbir zaman Ortadoğu'da olmamalıydık [...] Bizim için sonu gelmeyen aptal savaşların sonu geldi" diyerek Suriye ile askeri ilişkisini kestiğini açıklamıştır (Donald J. Trump, Twitter, 9 Ekim 2019). Her ne kadar Suriye'deki ABD askeri varlığı sona ermemiş olsa da bu açıklama Trump yönetiminin Suriye'de izlediği siyasetin çok da sağlam temellere oturmadığını göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan İsrail ise, direkt olarak dahil olmamış olsa da Suriye topraklarında İran'a ait tesisleri ve askeri konvoyları süreç içinde vurarak Suriye'deki İran varlığını sınırlandırmaya çalıştı.

Rejimi destekleyen tarafta ise 1982'den beri sarsılmaz bir şekilde devam eden işbirliği çerçevesinde Tahran yönetimi ve Suriye ve İran'ın Lübnan'daki baş ortağı ve uzantısı Hizbullah bulunmaktadır. Suriye rejiminin yanında savaşan Hizbullah güçleri iç savaşta oldukça etkili rol oynadı. Olayların başından itibaren Suriye'de değişik kapasitelerde rejime destek olan Hizbullah'ın silahlı rolü Nisan 2013'te Kuseyr savunmasında ortaya çıktı. Aktif olarak savaşan grup, geçmiş dönemin aksine resmi olarak da Suriye'deki varlığını açıklamıştı. Suriye'deki rejim çökerse İran ile bağlantısı da kopacak olan Hizbullah'ın aslında Suriye'de bir varoluş savaşı verdiği, Esad rejiminin devamı sayesinde örgütün varlığını sürdürebileceği açıktır. Ancak Hizbullah lideri Nasrallah'ın Suriye'deki gelişmelerle ilgili analizi ve Beşar Esad'ın da benzer konuşmaları "direniş cephesinin" Suriye'deki gelişmeleri ne şekilde okuduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Nasrallah'ın belirttiği üzere Hizbullah Suriye'de "mesele Suriye'nin, Lübnan'ın, Filistin'in ve tüm bölgenin kaderi ile ilgili olduğu için" savaşıyordu. Nasrallah, 2006 Lübnan-İsrail savaşındaki zaferlerine referansla ABD'nin 2006 yılında gerçekleştirmeyi başaramadığı bölgesel düzeydeki planı "şimdi yeni bir versiyonuyla" ortaya koyduğunu ve bu sefer "savaş alanının Suriye" olduğunu belirtmiş, bu planın yok edileceğini ve "direniş cephesinin" zaferi ile sonuçlanacağını ilan etmişti. Direniş cephesinin parçası olarak İran da Suriye'ye desteğini esirgemedi. İran'ın Rusya ile işbirliği içinde verdiği diplomatik desteğin yanında ekonomik katkısı da yadsınamaz. Ancak en kritik olan, çatışmaların iç savaşa dönüşmesiyle birlikte verdiği askeri destektir. Sinkaya'nın detaylarıyla anlattığı gibi İran'ın askeri desteği üç alanda önemli olmuştur: Birincisi, mühimmat ve silah desteğidir ki çatışmaların devam edebilmesi için kilit

roldedir. İkincisi, İran tarafından örgütlenen ve çatışmada aktif şekilde savaşan milis gruplardır. Bu gruplara örnek olarak Şii milislerden oluşan Ebu Fadıl el-Abbas Tugayı ve Afganistanlı milislerden oluşan Fatimiyun Tugayı verilebilir (Sinkaya, 2017, s. 57). Üçüncü ve en önemli destek ise bizzat çatışmalara katılan ve yöneten İranlı askerlerdir, yani Devrim Muhafızlarıdır ve tam olarak açıklanmasa da sayılarının 2015 sonrası 4000'e dek çıktığı düşünülmektedir. İran ordu mensupları, Hizbullah ve diğer milislerden oluşan bu savaşan güç, Rusya'nın desteği ile birlikte Esad rejiminin ayakta kalmasında en etkin rolü oynamıştır.

İran Devrim Muhafızlarının elit birimi, Kudüs Gücü Komutanı Kasım Süleymani'nin Moskova ziyareti sonrası 30 Eylül 2015 tarihinde Rusya'nın Suriye'deki mücadeleye dahil olmasıyla birlikte İran'ın desteğine rağmen her an düşebilecek gibi görülen ya da içten bir anda çöküp dağılacağı beklenen Suriye rejimi güçlenmiştir. Özellikle Rusya'nın hava savunma desteği önemli olmuş, 2015 sonrası Şam yavaş yavaş etki alanını genişletmeye başlamış ve zayıf olsa da ülkenin önemli bir kısmını yeniden kontrolü altına almıştır. Rusya'nın Suriye'deki çıkarlarını, Suriye'nin toprak bütünlüğünün korunması, egemenliğine saygı duyulması ve "terörle mücadele" olarak tanımlamak mümkündür (Taştekin, 2020). Rusya, Tartus limanını genişletirken ayrıca hava üssü de kurmuş, Ortadoğu'ya Suriye üzerinden daha da yerleşmiştir. Lazkiye'de bulunan Himeymim Hava Üssü'nü de aktif olarak kullanmış, Şam, Lazkiye, Halep, Hama ve İdlib bölgelerinde faaliyet gösterdiği 12 askeri üs inşa etmiş; hava savunma sistemi desteği ile de rejimi ayakta tutmuştur (HaberTürk, 2018). Ayrıca, 2019'da Trump'ın Suriye'deki askeri üsleri boşaltma kararı sonrası çoğu üs Rusya'nın kontrolüne girmiştir. Diplomatik olarak Rusya'nın liderliğinde Rusya, İran ve Türkiye arasında başlatılan Astana süreci ile birlikte Rusya'nın Suriye'nin siyasi geleceğine dair de söz sahibi olacağı açıktır. Mevcut durumda rejim, gücünü ülkenin çoğuna genişletmiştir ve ülkedeki muhalif savaşan grupların yok edilmesi en kritik nokta olarak ortaya çıkmaktadır. Astana süreci çerçevesinde İdlib'deki muhalif savaşçıların kontrolü Türkiye'ye verilmiştir. Bu grupların tamamen silah bırak(tırıl)masını öngören ve çok da kolay olmayan bu sorumluluk Türkiye, Rusya ve Suriye arasında ve Astana süreci açısından da en kırılgan mesele olmaya devam etmektedir.

Elbette, rejime desteğe gelen bu ülkeler/gruplar Suriye rejiminin devamı için verdikleri mücadele karşılığı Suriye'nin geleceğinde de söz sahibi olacak gibi gözükmektedirler. Özellikle Temmuz 2020'de Suriye ile İran ara-

sında imzalanan anlaşma bu duruma bir örnek olarak ve de Suriye üzerinden yeni bir güç mücadelesine girilebileceğinin bir göstergesi olarak algılanabilir. Anlaşmayla Suriye'ye İran hava savunma sistemi yerleştirilmesi konusunda ittifaka varılmıştır. Bu durum, İsrail ile İran'ı Suriye'de karşı karşıya getirme riski taşıması bağlamında önem kazanmaktadır. Rusya Suriye'ye verdiği silahlara İsrail'e karşı kullanılmaması koşulunu koymuştur. Suriye topraklarını İsrail ile mücadelenin ön cephesi yapabilecek ve Rusya'nın bölge politikası ile uyuşmayacak bu anlaşma bu bağlamda yeni krizlere neden olabilir. Elbette bölgedeki İran karşıtı ülkelerin de tutumları düşünüldüğünde Suriye'nin sadece İsrail ile değil, diğer bölge ülkelerinin de dahil olduğu yeni bir bölgesel mücadelenin alanı olacağını görmek mümkündür.

SONUÇ

Suriye'nin dış politikası ile ilgili tartışmaları yeniden değerlendirecek olursak, son dönemde yaşananlarla birlikte Suriye'nin "küçük devlet" karakterinin çok daha ön plana çıktığını görmekteyiz. İç savaş sırasında nüfusunun önemli bir bölümünü kaybettiği ve yeniden yapılanma çabalarının zorluğu düşünüldüğünde fiziksel olarak Suriye çok daha zayıf bir ülke haline gelmiştir. Bu duruma, bir de rejimin ayakta kalması için "yardıma gelen" aktörlerin varlığı eklendiğinde Suriye'nin çok daha "bağımlı" bir "küçük devlet" olacağını görmek mümkündür. Son dönemde imzalanan doğal kaynak ve enerji anlaşmalarıyla da bu durum açıktır. İsrail ile mücadele "küçük devlet" Suriye için bu süreçte ne derece sürdürülebilir? Beşar Esad, Arap milliyetçiliğinin ve Batı'ya karşı tüm rejim değişikliği çabalarına rağmen direnmiş bir yönetimin temsilcisi olduğunu tekrar edecektir. Yakın zamanda yazılan bir analiz, Suriye'nin İsrail için yakın gelecekte tehdit olamayacak kadar zayıf olduğunun altını çizmiştir. Ancak, bu analiz Suriye'nin İran ile daha da yakınlaşan ilişkilerini ve yeni çok kapsamlı askeri anlaşmalarını göz ardı etmektedir. İran'ın pozisyonu ve Hizbullah'ın Lübnan siyasetindeki rolü düşünüldüğünde Suriye'nin pozisyonunun İsrail ile mücadele çerçevesinde şekilleneceği ve İsrail ile mücadeleyi dış politika önceliği olarak devam ettireceği düşünülebilir. Suriye'nin, İsrail'e karşı aktif ve direkt bir müdahale tutumuna girmesinin Rusya için ne derece kabul edilebilir olduğu kuşkuyla olsa da hiç şüphesiz bu gelişmeler bize Seale'ın Suriye ile ilgili tespitinin gelecek için de geçerli olacağını sinyali veriyor. Suriye'de yaşananlar, Suriye içinde kalmıyor, her zaman bölgesel ve küresel rekabetin ön saflarında oluyor.

KAYNAKÇA

- Blanford, N. (2006). *Killing Mr. Lebanon: The Assassination of Rafik Hariri and Its Impact on the Middle East*. I.B. Tauris.
- Goodarzi, J. (2013). Syria and Iran: Alliance Cooperation in a Changing Regional Environment. *Ortadoğu Etütleri*. Ocak, 4(3), 31-54.
- HaberTürk (2018, 8 Ekim) ABD, Rusya ve İran'ın Suriye'de üs kurma yarışı. <https://www.haberturk.com/abd-rusya-ve-iran-in-suriye-de-kac-ussu-var-2171458>
- Harris, W. (2018). *Quicksilver War: Syria, Iraq and the Spiral of Conflict*. Hurst and Company.
- Henry, C. ve Springborg, R. (2001). *Globalization and the Politics of Development in the Middle East*. Cambridge University Press.
- Hinnebusch, R. (2006). Syria: Defying the Hegemon. R. Fawn ve R. Hinebusch (der.). *The Iraq War: Causes and Consequences*. Lynne Rienner.
- Hinnebusch, R. (2009). Syrian Foreign Policy Under Bashar al-Asad. *Ortadoğu Etütleri*. 1(1), 7-26.
- Karagül, İ. (2012, 19 Haziran). Müslüman Kardeşler Dünyası Kuruluyor. *Yeni Şafak*. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ibrahim-karagul/musluman-kardeler-dunyasi-kuruluyor-32883>
- Lesch, D. (2005). *The New Lion of Damascus: Bashar al-Asad and Modern Syria*. Yale University Press.
- Lund, A. (2019). *From Cold War to Civil War: 75 Years of Russian-Syrian Relations*. Swedish Institute of International Affairs. <https://www.ui.se/globalassets/ui-se-eng/publications/ui-publications/2019/ui-paper-no.-7-2019.pdf>
- Mearsheimer, J. ve Walt, S. (2007). *The Israel Lobby and the US Foreign Policy*. Farrar, Straus and Giroux.
- Mehlis, D. (2005, 19 Ekim). Report of the International Independent Investigation Commission Established Pursuant to Security Council Resolution 1595 (2005). Beyrut.
- Miller, B. (2006). Balance of Power or the State-to-Nation Balance: Explaining Middle East War-Propensity. *Security Studies*. 15(4), 658-705.
- Rabinovich, I. (1986). The Changing Prism: Syrian Policy in Lebanon as a Mirror, an Issue and an Instrument. M. Ma'oz ve A. Yaniv (der.), *Syria Under Asad* (ss. 179-184) içinde. Routledge.
- Rathmell, A. (1995). *Secret War in the Middle East: The Covert Struggle for Syria, 1949-1961*. I.B. Tauris.
- Rice, C. (2005). Remarks at the American University in Cairo. U.S. Department of State Archive. <https://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2005/48328.htm>
- Salık, N. (2014). *Syrian Foreign Policy – From Independence to the Bathist Coup 1946-1963*. Orion.
- Sakr, E. (2005). The Politics and Liberation of Lebanon. *Middle East Review of International Affairs*. 9(4), Aralık. 86-105.
- Salloukh, B. F. (2009). Demystifying Syrian Foreign Policy under Bashar al-Asad. F. H. Lawson (der.), *Demystifying Syria* (ss. 163-168) içinde. London Middle East Institute.
- Seale, P. (1987). *The Struggle for Syria: A study in Post-War Arab Politics, 1945-1958*. Yale University Press.
- Sinkaya, B. (2012). İran-Suriye İlişkileri ve Suriye'de Halk İsyanı. *Ortadoğu Analiz*. Eylül, 3(33), 38-48.
- Sinkaya, B. (2017). İran'ın Suriye Stratejisi. *Akademik Ortadoğu*. 11(2), 49-64.
- Taştekin, F. (2020, 6 Mart). İdlib: Suriye, Türk-Rus ortaklığıyla oluşan fiili durumu nasıl görüyor? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-51766933>

- Tür, Ö. (2010). Turkish-Syrian Relations – Where are we going? *UNISCI Discussion Papers*. No. 23, 163-175.
- Tür, Ö. ve Salık, N. (2017). Uluslararası İlişkilerde “Küçük Devletler”: Gelişimi, Tanımı, Dış Politika ve İttifak Davranışları. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*. 14(53), 3-22.
- UNSC Resolution 1559. (2004, 2 Eylül). S/RES/1559/2004. <https://www.un.org/press/en/2004/sc8181.doc.htm>
- UNSC Resolution 1595. (2005, 7 Nisan). S/RES/1595/2005. <https://unispal.un.org/unispal.nsf/8f4ec1ce53ed321c852574740014cfd7/aaf6aac927e83bee85256fdd0050fcfa?OpenDocument>
- Uzgel, İ. (2009). Dış Politikada AKP: Stratejik Konumdan Stratejik Modele. İ. Uzgel ve B. Duru (der.). *AKP Kitabı – Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde. Phoenix.
- Zisser, E. (2003). Syria and the War in Iraq. *MERIA Journal*. 7(2), 44-56. https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria03_zie01.pdf

4

Suudi Arabistan: Devlet, Toplumsal Gruplar ve Dış İlişkiler AMR M. ELLITHY

GİRİŞ

Bu bölümde Suudi Arabistan'daki monarşi sistemi bir güç alanı (*field of power*) olarak farklı aktörler arasındaki süreçler (*processes*) ve ilişkiler (*relationships*) üzerinden incelenmektedir. Suudi Arabistan'ın kaynaklarını ve topraklarını nasıl domine ettiğini açıklayabilmek adına Suudi örneğindeki süreçler ve ilişkilerin incelenmesinin analitik açıdan daha verimli olduğu savunulmaktadır. Çalışmada farklı tarihi bağlamlar içerisinde Suudi Arabistan'daki devlet-toplum ilişkileri ve ülkenin dış politikası incelenerek devletin fiili inşasının izleği aranacaktır. Suudi monarşisinin gelişme süreci tarih boyunca devletin önemli toplumsal gruplarla olan ilişkilerinden etkilmiştir. Bu açıdan bu grupları Suudi politikalarında statik aktörler olarak analiz edebilmek zordur. Örneğin, "Vahhabi Uleması" denilen dini kurum Suudi Arabistan'ın çağdaş tarihi boyunca üyeleri, fikirleri ve iletişim araçları açısından büyük değişim ve çeşitlilikler yaşamıştır. Bu değişimler farklı zamanlarda monarşinin dış politikası ve devlet-toplum ilişkilerinin yapılarını ve süreçlerini etkilemiştir. Bu çalışmadaki her kısımda farklı bir dönem anlatılmış ve belirlenen dönemlerdeki değişen anlatılar ve Suudi iç politikası

ve dış siyasetindeki önemli toplumsal gruplar ile iç ve dış kurucu faktörlere odaklanılarak bu değişimleri vurgulamak amaçlanmıştır.

Suudi monarşisindeki devlet-toplum ilişkilerinin analiz edilebilmesi için çalışmada Charles Tilly'nin devlet inşası üzerine olan sosyolojik kuramsal yaklaşımı kullanılmaktadır. Tilly'nin bu yaklaşımında devletlerin baskıcı sömürsünün devlet inşasında nasıl önemli bir rol oynadığını göstermesi açısından örgütlü suçlar (*organized crimes*) ve devlet şiddeti arasında bir benzetme yapılmaktadır. Tilly (1985), devletlerin domine ettiği topraklarda şiddet ve baskı tekeli muhafaza ederek taklit, tahrik ve icat ettikleri tehditlerin karşılığında bir "bedel" olarak destekçilerine koruma sağladığını öne sürmektedir. Devlet aktörleri bu haraççı (*racketeer*) rollerini devam ettirebilmek adına meşru şiddet ve baskı tekeli kullanarak birbirine bağımlı dört görev yürütmektedir: hükümete karşı muhalifleri başarılı bir şekilde tasfiye eden devlet kurma (*state making*), kaynak sağlama (*resource extraction*), rakiplerine karşı önemli destekçilerini koruyabilme (*protection*) ve dış rakiplerine savaş açabilme (*war making*) kabiliyetlerini güçlendirmektedir (Tilly, 1985, s. 181). Tilly ayrıca içeride devlet inşası/savaş yapma (*state/war making*) süreçlerini yöneten lider veya elit kesime yurtdışından sağlanan dış krediler, teknolojik uzmanlık ve askeri desteklere de atıfta bulunmaktadır (Tilly, 1985, s. 185).

Çalışmada Tilly'nin örgütlü suç ve devlet inşası benzetmesinin Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası Arabistan'daki siyasi görünüm için tarihsel olarak uygulanabilir olduğu düşünülmektedir. Arabistan'da baskın olan kabile temelli emirlik sistemi ticaret yolları ve tarım alanlarının güvenliklerini sağlamak ve diğer kent halklarından koruma harcı (*khuwa*) toplamak adına kentli kabile ailelerini diğer göçebe ve kentli halklara karşı savaş açmaya (*ğazou*) teşvik etmekteydi (Fattah, 1997). Bu çalışmada, yukarıda sözü edilen dört devlet görevi sırası farklı olarak tartışılacaktır. Bunun nedeni bu faaliyetlerin Suudi tarihindeki çeşitli mekân ve zamanlarda farklı derecelerde örtüşmesidir. Genel olarak bu bölümde Suudi monarşi siyasetindeki devamlılık ve değişim biçimlerinin açıklanması ve Suudi iç politikası ile dış politikası arasındaki bağlantılar ortaya konularak Suudi Arabistan üzerine tarihsel bir okuma yapılması amaçlanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşından Önce Al-Suud Emirlikleri

Güney Necd'de bulunan Der'iye şehri, 1744'te din âlimi Muhammed ibn Abdülvehhab ve müritleri sığınmadan önce Suud ailesi yönetimindeydi. Al

Suud Der'îye'deki kent halkı üzerindeki hâkimiyetinin meşruiyetini Necid'deki diğer kabile ailelerine benzer şekilde kabilesel bağlarından elde etmekteydi (Al-Dakhil, 2013). Muhammed ibn Abdülvehhab farklı ailelerin yönetimi altında olan Necid'deki bu parçalanmayı ve Arabistan'da merkezi bir otoritenin bulunmayışını sık sık eleştirmektedir. Memleketi El Uyina'da bir ulema üyesi ve kadı olarak, bu bölünmeyi Kuran'ın terk edilmesinden kaynaklanan bir çeşit yozlaşma ve ihmalcilik olarak görmekte ve putperestliği (*şirk*) andıran tüm faaliyetleri reddedip tektanrıcılık inancının (*tevhid*) İslami yorumuna riayet edilerek sahabelerin (*salaf al-salih*) teamül ve uygulamalarına itaat edilmesi ile ilgili vaaz ve hüküm vermektedir (Niblock, 2006).

Bu fikirler her ne kadar Muhammed ibn Abdülvehhab'ı bazı ulemalar ve emirlik hükümdarları ile karşı karşıya getirirse de bazı ulemalar ile de yakınlaştırdı. Tevhid inancının savunucuları olan Abdülvehhab'ın müritleri kendilerini Müvahhidin hareketi olarak adlandırdı (Moulin, 2013). Evliyaların mezarlarını tahrip etmeleri gibi eylemleri birçok tartışmalara yol açmış ve Arabistan'ın doğusundaki Benu Halid ailesinin tehditlerinden sonra bu tartışmalar Müvahhidin hareketine memleketleri El Uyina'yı terk etmekten başka seçenek bırakmamıştı. Bu olaylar sonrasında Muhammed ibn Abdülvehhab ve müritleri 1744'te Al Suud emirlerinden koruma talep etti (Niblock, 2006). Tarihçiler bu anı Suudi Arabistan modern tarihi anlatımının başlangıç noktası olarak nitelendirmektedirler. Al Suud ve diğer kabile aileleri arasındaki rekabet ile birlikte Necid'deki Abdülvehhab karşıtı seferberlik Suudi emirliğinin Arabistan'daki yükselişi ve düşüşü ile sonuçlanacak savaşların da çerçevesini oluşturdu.

Charles Tilly'nin teorisi bu iç ve dış etkileşimlerin Suudi Arabistan'ın devlet inşasını nasıl etkilediğini açıklamak adına bütüncü bir perspektif sunmaktadır. Tilly, “devlet tarafından sosyal gruplara sağlanmakta olan koruma bedelinin mecburi hizmet ve merkezi yönetime bağlılık olarak geri döneceğini ve ilerideki fetih girişimleri için kaynak oluşturmaya yardımcı olacağını” iddia etmektedir (Tilly, 1985; Rich ve Macqueen, 2017). Müvahhidin'in de Der'îye'ye önemli bir sosyal-dini grup olarak kabul edilmesini hareketin camiler, eğitim ve yargı üzerinde hâkimiyet oluşturması izlemiştir ki sonrasında bu hâkimiyet Der'îye kentini dini eğitim almak isteyen diğer kentlerden gelen öğrenciler için önemli bir çekim noktası haline getirmiştir (Moulin, 2013, s. 96). Fakat bu yeni yönetim modeli ve Der'îye'deki öğrenci hareketliliği hem Al Suud ailesi hem de Müvahhidin hareketine karşı fazla bir öfke yaratmış ve Der'îye karşıtı savaşlara da sebebiyet vermiştir

(Moulin, 2013, s. 100). Bu savaşlar Al Suud güçlerinin ellerine geçirdikleri bölgelerdeki “Al Umara ve Al Ulema” yönetim formunun çerçevesini oluşturdu; Müvahhidin, Al Suud ailesinin el koyduğu yeni bölgelerde din, eğitim ve yargı işlerini idare etmiş, Abdülvehhab ise vergi (zekât) ve korunma harcı (*khuwa*) toplayıp ganimetleri savaşlara katılan bedevi muharipler arasında bölüştürerek genişlemekte olan emirliğin mali işlerinin denetimini yapmıştır (Kechichian, 1986).

Bu değişikliklerin sonucu, Al Suud’un Necid ve doğu Arabistan’dan Irak’a doğru olan hâkimiyetini kayda değer şekilde büyütmesi oldu. Ticaret yollarını korumak adına göçebe savaşçılara karşı düzenlenen akınlar (*ğazou*) putperestlere karşı bir cihat eylemi haline gelmiş ve Suud devleti tarafından tevhit anlayışının yayılması temelinde yapılandırılmıştır (Al-Fahad, 2004). Bu gerçeklik, Al Suud ailesi 1805 ve 1806’da Mekke ve Medine’yi ele geçirdiğinde ve Müvahhidin hareketi türbeler ve kubbeli camileri tahrip ederek Hicazlıları kendi dini yorumlamalarına uymaya zorladıklarında da doğrulanmış oldu (Yamani, 2009). Necid dışındaki genişleme ise Osmanlı İmparatorluğu’nun koruması altındaki Hicaz’ı yönetmekte olan Beni Haşim ailesinin önde gelenleri gibi diğer politik ve dini otoritelerle karşı karşıya gelme ve dışlanma tehlikelerini de beraberinde getirdi. Bu sırada ise Osmanlı hükümeti Mısır valisi Muhammed Ali Paşa’yı Al Suud ve Müvahhidin’i Hicaz’dan Necid’e geri sürmek için görevlendirdi (Vassiliev, 2000). Al Suud’un 1811’de Osmanlı birliklerine yenilmesi ve Hicaz’ın kaybedilmesi “Al-Umara ve Al-Ulema” yönetim formunun imkânlarını zafiyete uğrattı. Uteiba, Harb ve Muteir¹ gibi hac kaynaklı işlerde çalışan büyük kabileler ise Al Suud’a karşı Hicaz’ın yeni hâkimi Muhammed Ali’nin oğlu İbrahim Paşa ile yeni ilişkiler kurdu (Al-Rihani, 1927, s. 86). Al Suud hükümdarları bu kabilelerle savaşmış fakat İbrahim Paşa 1818’de Der’iye’ye yaptığı akınlar sonucunda kentin yöneticisi Abdullah ibn Abdül Aziz ibn Suud’u idam edilmek üzere İstanbul’a göndererek hem kenti yıkmış hem de Müvahhidin hareketini dağdırmıştır (Moulin, 2013).

Der’iye kentinin yıkılması Müvahhidin hareketinin daha içe dönük bir yaklaşım benimsemesine ve Osmanlılara karşı düşmanca duygular beslemesine neden oldu. Bu mağduriyet Al-Umara ve Al-Ulema yönetim formülünü uygulayabilecek tek aktörün Al Suud ailesi olduğu fikrini güçlendirdi (Moulin, 2013, s. 126). Abdülaziz ibn Abdurrahman ibn Faysal (bilinen adıyla

1 Tarihçi Amin Al-Rihani, İbn Suud ile birlikte zaman geçirerek hayatının detaylı bir tarihoyografisini yayımlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Al-Rihani, 1927.

İbn Suud) 1902’de Riyad’a el koyup, El-Kasım ve güney Necid’de şehirleri yönetmek adına Müvahhidin fikrine sahip olan Necidlileri ve akrabalarını tekrar yönetime aldı. İbn Suud iç düzen ve güvenliği sağlamak ve akrabaları arasındaki ihtilaflara bir çözüm olması adına akrabaları arasında yerel yönetim paylaşımı yoluna gitti. Aynı zamanda Ulema bu kentlerde yargı ve dini eğitimin icrasındaki prestijli konumunu geri kazanmış ve kabile reislerini dini eğitim almaya zorlamıştı (Al-Rasheed, 2010).

Al-Umara ve Al-Ulema yönetim formülünün uygulamaları İbn Suud’un yeni yönetim fikirleri ve hırslı siyasi kişiliğinden etkilenmişti. Mutavva olarak adlandırılan üst düzey ulemalar öğrencilere “gerçek” İslam âdetlerini öğretmek ve hatta dini kurallara uymayanları da (namaz kılmayanlar gibi) cezalandırmak üzere yeni başkent Riyad’a gönderilmekteydiler. Mutavvalar İbn Suud adına bedevilerden vergi toplamaktaydı ve akınlar sonrasında kazanılan hediye, tohum, eşya ve ganimetleri onlara dağıtmaktaydılar (Vassiliev, 2000). Bedevilerin bu şekilde iskân edilmesi iktisadi faaliyetlerinin düzenli olarak vergilendirilmesi ve dini indoktrinasyonları Suudi yönetiminin devamlılığını korumak açısından önemli bir adımdı. Kabileler ise akınlar sonrasında dağıtılmamış (Al-Rasheed, 2010) fakat Mutavva ile birlikte Hüccar’da iskân edilmeye ve eskiden “dira” olarak adlandırılan kendi bölgelerindeki tarım faaliyetlerini sürdürmeye zorlanmışlardır (Vassiliev, 2000). Kabileler dira hakları korumalarının, kabilelerinin yapısını muhafaza etmelerinin ve Müvahhidin fikirlerini yaymada İbn Suud ve güçlerine kardeş olmalarının (ihvan) karşılığında vergilerini ödeyip devletten dini eğitim alarak İbn Suud’a bağlılıklarını bildirmekteydiler (Al-Fahad, 2004, s. 51).

İbn Suud yönetimi altında Al-Umara ve Al-Ulema yönetim formülü Charles Tilly’nin hipotezini netleştirmiştir. Tilly bir bölgede yaşayan popülasyondan savaş varlıklarının (silah, asker, yemek, para, at ve develer) toplanması neticesinde başarılı bir hâkimiyet kurulabileceğini savunmaktadır (Tilly, 1985, s. 183). Bunun bir uygulaması olarak Mutavva’nın kurulması ve İbn Suud’un Riyad ve Al-Kasım kentlerindeki yerel savaşçılarından oluşan kendi Al-A’raid güçlerini oluşturması örnek verilebilir (Al-Rihani, 1927). Bu strateji savaş zamanlarında farklı sosyal grupları mobilize etme kabiliyeti kazandırarak İbn Suud’u devlet inşası ve savaş süreçlerinde merkez bir konuma yerleştirdi. Hüccar iskânı programıyla birlikte çıkarları devlet ile benzeşen büyük kabilelerden gelen ve sonradan “İhvan” güçleri olarak bilinecek olan askeri güçler İbn Suud’un Al-A’raid güçlerine katıldı (Steinberger, 2005).

Bu uygulamalar neticesinde İbn Suud'un 1913'te Arabistan'ın doğusundaki zengin Al-Hasa ve Katif şehirlerini istila etmesiyle gittikçe zayıflamış olan Osmanlı birliklerinin askeri konumlarının ele geçirilmesinde Al-A'raid güçleri ile birlikte İhvan'ın da rolünün altını çizilmiştir. Doğudaki Ayan aileleri İbn Suud'a bağlılıklarını dile getirmişler ve herhangi bir zarara yol açmadan Osmanlı birliklerinin geri çekilişine aracılık etmişlerdir (Matthiesen, 2015, s. 45). Birinci Dünya Savaşı başlamak üzereyken Osmanlılar 1914'te İbn Suud'u Necid valisi olarak tanımışlar ve 1915'te de İbn Suud körfezdeki yeni pozisyonu sebebiyle İngiliz korumasını ve desteğini alabilecek hale gelmiştir (Al-Rasheed, 2010).

1920'ler-1950'ler: İki Dünya Savaşı Arasında Suudi Arabistan Kraliyetinin İnşası

Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra, Hicaz'daki Haşimiler ve Hail'deki Al Raşid'ler Müvahhidin fikirlerinin çeşitli kabileler içerisinde yayılışındaki ve Necid çevresindeki sınır bölgelerinde Hüccar iskanlarının artışıdaki tehlikeyi fark ettiler (Kostiner, 1985). Müvahhidin doktrini aşılanmış olan İhvan grupları cihat bayrağı altında putperestlere karşı akınlar düzenlemiş ve kendi kısıtlayıcı din anlayışlarını diğer toplumlar üzerinde uygulamayı hedeflemişlerdir. Kostiner'in de savunduğu üzere, İhvan tarım faaliyetleri yürüten, Arabistan'da "Jund Al-Tawhid" olarak savaşımlara katılan ve kendilerine tahsis edilmiş resmi bir rol üstlenmeden Al Suud ailesi mensuplarının politik tartışmalarının içinde yer alan siyasi bir elit şeklini almıştı (Kostiner, 1985, s. 307). İhvan, İbn Suud yönetimine olan bağlılığını Haşimiler ve Al Raşid arasındaki ittifaka karşı İbn Suud'un yanında savaşmasıyla da kanıtladı. 1921'de Hail düşene ve kendi nüfuz alanına dahil olana kadar bu bölgeyi abluka altına alırken İbn Suud'un Al Raşid'e karşı askeri gücü de İhvan'a dayanmaktaydı (Al-Rihani, 1927). Al Raşid Hail'deki yenilgisinin ardından Necid'i Hicaz Kraliyeti, Irak ve Trans-Ürdün'de İngiliz koruması altında olan yeni krallıkların kuşatmasına bıraktı. İhvan'ın Trans-Ürdün ve Irak'taki kabilelere yaptığı saldırıların Britanya'nın aleyhine çevrilme ihtimali yükseldi (Toth, 2002). İngiliz diplomatları Necid ve Irak arasında sınır belirleme müzakerelerinde İbn Suud ile görüşüp, İhvan'ın Irak'a saldırılarının ve göçebe tarımcılığın kontrolünü İbn Suud'a verdi (Kostiner, 1993, s. 85).

1922-1924 tarihlerinde imzalanan antlaşmalar İbn Suud ve bu bölgedeki önde gelen İhvan grupları arasındaki gerilimi artırdı. İbn Suud'un sınır antlaşmaları sınır hatlarındaki bölgeleri kontrol eden göçebe İhvan üyele-

rinin hareket özgürlüğünü kısıtlamakta ve bu bölgelerdeki (dira) mülkiyet haklarını daraltmaktaydı. Hicaz'ın fethi ve Mekke ve Medine'nin ele geçirilmesi ise İbn Suud ve İhvan arasındaki işbirliğinin son durağı oldu (Steinberger, 2005). İngiliz hükümetinin dış yazışmalarına göre Hicaz ve Necid arasındaki çatışmalar İslam dünyasında bir 'din' meselesiydi (Troller, 2013, s. 219). Bu nedenle İngiliz hükümetinin Irak'tan farklı davranıp bu konuda "nötr" bir pozisyon almasının ardından İbn Suud 1924'ün sonlarına doğru İhvan ile beraber Mekke'yi ele geçirdi. İbn Suud, Haşimi kralı Ali'nin geri çekilmesiyle Cidde'ye kadar olan bölgeyi kuşatma altına aldı ve Britanya ile Hicaz ve Trans-Ürdün sınır belirleme müzakereleri imzaladı. Bunun ardından Hicazlı ayanlar ve tüccarlar 1926'nın Ocak ayında İbn Suud'a Hicaz kralı olarak biat ettiler (Vassiliev, 2000).

Hicaz'ın ele geçirilmesi sonrasındaki gelişmeler İbn Suud'un İhvan yoldaşları ile uzlaşmaya vararak uluslararası tanınma kazanılmasının ne derecede önceliklendirildiğinin göstergesi oldu. İhvan ve Mutavva'lar ise Hicaz'da bulunan hacılar ve toplumun kendi dini yorumlamalarına riayet etmeleri için yeni uygulamalar getirdi. Fakat, İbn Suud Mısır, İran ve Irak gibi 1925'te haccı boykot etmiş başlıca Müslüman ülkelerle de anlaşma yoluna gitmeyi tercih etti (Al-Sarhan, 2016, s. 200). Necidli Ulema tarafından yönetilecek yeni bir teşkilat inşa edildi ve Mutavva'lar İhvan'dan uzaklaştırılarak ulemanın kontrolü altında bulunan teşkilata entegre edilmeye başlandı. İbn Suud Hicaz'daki yönetiminin uluslararası alanda tanınmasını sağlamak adına İhvan yerine Müvahhidin fikirlerini yönetimde uygulaması için Necidli ulemaya geniş yetkiler verdi (Vassiliev, 2000). Arabistan'da Jund Al-tawhid rolünü üstlenmiş olan İhvan'ın savaşlar sonrasındaki düşüşü ile birlikte bu dönem ulemanın devlet içindeki artan rolünü belirginleştirdi. 1927'den sonra iç ve dış aktörler bir isyan hareketine dönüşmüş olan İhvan'ın iç muhalefetine karşı mobilize oldular. Ulema ise cihadı İbn Suud'ın emirleri ile sınırlayarak fetvalar vermekte ve İbn Suud'a karşı muhalefeti yasaklamaktaydı (Moulin, 2013). Irak'ta bulunan İngiliz kuvvetleri Irak sınırını tehdit eden İhvan gruplarını bombardıman altında tutarken İbn Suud da bu çatışmayı kendi yerleşim yerlerinde sürdürdü (Kostiner, 1993). İbn Suud 1929'da İhvan muhalefetini etkisiz hale getirmeyi başarmış ve Eylül 1932'de devletin adını "Suudi Arabistan Krallığı" olarak ilan etmişti.

Monarşinin bu şekilde isimlendirilmesi Arabistan'ın birleşmesindeki Al Suud ailesinin rolünün altını çizdi ama bu birleşmenin gerçekleştirilmesi sürecinde İhvan ya da Necidli ulema gibi Tilly'nin bahsettiği devlet yapıcı-

larının (*state agents*) ve yurtdışından sağlanan dış desteğin önemli rolleri bulunmaktadır. Bu dönemde, Suudi monarşisinin iktisadi profilinde aktif olan yeni aktörler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Hicaz'ın fethedilmesinden sonra Hicaz'da bulunan yabancı danışmanlar, teknokrat memurlar, uluslararası şirketler ve iş fikrine sahip olan hırslı “girişimciler” İbn Suud ile birlikte Arabistan'da mevcut olan piyasaları yürütmekteydiler.

Hicazlı memurlar Necid, Al-Hisa ve Asir'deki vergi uygulamalarının İbn Suud'un 1933 yılında merkezileştirmiş olduğu Hicaz vergi sistemi-ne bağlanması yönünde çalışmalar yürüttü (Chaudhry, 1997). İbn Suud'un yabancı danışmanları ise Hicaz'da çalışan uluslararası şirketlerin işlerini büyütme için ticari antlaşmalarda aracılık etmekteydiler. “The Eastern Telegraph Company” ve “Marconi Company” Hicaz'da bulunan telgraf ve radyo sistemlerini tüm ülke genelinde tesis etmeye başlamışlardı. İbn Suud hac geliri ve vergilerini monarşiyi finanse etmekte kullanmaktaydı. Buna ek olarak, danışmanları da farklı bölgelerdeki tüccarlardan yerel kredileri ve uluslararası kredi veren kurumlarından da dış borç alımını güvence altına aldı (Kostiner, 1993).

1930'lardaki büyük buhran sırasında biriken mali borçlar ve hac gelirlerindeki azalmalar aracı-danışmanları yeni iş fırsatları arayışlarına daha çok teşvik etti. Bu iş fırsatlarından bir tanesi de petrol arama çalışmaları için 1933'te imzalanan Standard Oil of California (SOCAL) antlaşmasıydı.² Suudi Arabistan Arabian American Oil Company (Aramco) denilen Amerikan petrol şirketlerinin elde ettiği petrol imtiyazları konsorsiyumu sayesinde modern ekipman ve teknolojilere erişimini ve finansmanını güvence altına aldı (Anderson, 1981). Aramco petrol çıkarımı ve nakliyatını güçlendirmek için yollar, havalimanları ve diğer taşıma araçlarının inşasında yer almış ve bu da okul, hastane ve elektrik istasyonları ihtiyaçlarını temin ederek doğu şehirlerine kamusal hizmet sağlamıştır (Al-Rasheed, 2010).

Aramco'nun büyüyen iş profili monarşinin yerel siyaset projesinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir ki Aramco'nun yıllık raporları bu durumdan Arabistan'daki ‘Küçük Marshall planı’ olarak bahsetmektedir (Jones, 2010). Bu isimlendirme Suudi Arabistan'ı dünya siyasetinin merkezine yerleştirmiş olan Arabistan'daki İbn Suud yönetiminin güçlendirilmesi ve İkinci

2 Toby Craig Jones ekonomik kriz süresince Suudi hükümetinin doğal kaynaklar, mineral, altın ve su keşfine dayalı büyük projelerin başlatılması konusunda oldukça kararlı olduğunu öne sürmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Jones, 2010.

Dünya Savaşı'ndan sonra yükselen küresel petrol politikaları ile arasındaki karşılıklı bağımlılığın ne derecede olduğunu yansıtmaktadır. Petrol 20. yüzyıl boyunca küresel endüstrinin temeli olmaya başlarken İbn Suud da yerleşim yerlerindeki tarım faaliyetlerini ve vergileri artıracak modern su sondajı sistemleri, pompalar ve diğer tarım ve sulama teknolojilerinin ithal edilmesiyle yakından ilgilenmekteydi.³ Bunun neticesinde, Suudi Arabistan 1943'te ABD'nin savunması için önem arz eden ülkelere sağladığı (Lend-Lease) fon desteğini almaya uygun hale geldi. Buna paralel olarak ABD askeri üssünü Dhahran'da kurmuş ve eski İhvan güçlerini de içeren Ulusal Muhafızlar'a askeri eğitim ve yardım sağlamıştır (Mitchell, 2002).

Yurtdışından sağlanan sürekli desteklerin sadece iktidarın konsolidasyon sürecinde değil aynı zamanda Suudi monarşisindeki devlet-toplum ilişkilerinde de önemli bir etkisi bulunuyordu. Aramco'daki Arap ve Suudi işçiler, uluslararası firmalar tarafından inşa edilen radyo istasyonları aracılığıyla, Mısır'da Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesine yönelik haberleri takip ediyorlardı ve işçi kampları arasındaki eşitsizlikler ve düşük ücretlere karşı birden çok kez grev yapma yoluna gitmişlerdi (Vitalis, 2004; Vitalis, 2009). Diğer bir yandan işçi grevlerine katılan bu üyeler daha iyi bir eğitim almak üzere Mısır ve diğer Arap ülkelerine gönderilen seçkin işçiler arasında yer alıyordu. Geleceğin Suudi resmi teknokratları ise emperyalizm, sömürü ve sınıf tartışmalarında yer alan Arap milliyetçi rejimlerin siyasi diline gitgide daha da aşına olmaya başlamıştı (Al-Rasheed, 2010). Ancak petrol temelindeki, yurtdışından rejimin güvenliğine sağlanan destek bu durumun güvenlik boyutunu çözüme kavuşturdu. Aramco'ya ait güvenlik birimindeki yabancı çalışanlar grev liderleri ile ilgili bilgi toplayarak ulusal muhafızlara iletti (Mitchell, 2002). Aşağıda da anlatılacağı üzere, 1950'lerden sonra hükümet tarafından yetkilendirilmiş olan devlet yapıcılar (state agents) Arap milliyetçiliğinin ürettiği iç siyasi tehditlere karşı aktif ve teyakkuzdaydı.

1960'lar-1970'ler: Arap Milliyetçiliği Dönemi

Yukarıda bahsedilen olayların gidişatında Suudi Arabistan'daki çağdaş devletin inşa izleğinin diğer Arap ülkelerine kıyasla farklı olduğu okunabilir. Suudi Arabistan'ın bağımsızlığı milliyetçi bir elit sınıf ya da sömürgeci bir yönetim sonrası değil, tıpkı Ürdün, Irak ve Libya'daki Kraliyetler gibi sa-

3 Irvine Anderson, Aramco uzmanlarının Riyad'ın güneyindeki El Harc şehrindeki yönetim tarafından başlatılmış olan çeşitli sulama ve tarım projelerindeki rolünü detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Anderson, 1981.

vaşlarla ve antlaşmalarla oluşturulmuş bir kraliyet olarak diğer Arap devletlerinden farklı şekilde elde edilmiştir (Chaudhry, 2012). Necid ve Hicaz'ın Al Suud ailesi yönetimi altında bütünleştirilmiş olması ve anayasa yerine yönetimin Kuran ve hadise dayanması sömürgeci mirasın yerini aldı. Bu semboller, üzerinde “kılıç” ve “tanrının teklifi” sloganlarını taşıyan milli bayraklarında da ifade edilmiştir. Suudi monarşi halifeliğin kaldırılmasından sonra yeni bağımsız Arap ülkelerinde nasıl bir yönetim şekli olması gerektiği ile ilgili tartışmalarda da ilgi odağı olmuştur. Fakat sosyalist Arap milliyetçiliği söyleminden etkilenen Aramco protestolarındaki talepler monarşi için ciddi zorluklar yarattı. 1956 Aramco grevini organize eden işçi komitesi işçi dernekleri kurabilmek için kanun ve hakların çıkarılması taleplerine yönelik olarak işçileri mobilize etmekteydiler. Bölgeden gelen Arap milliyetçiliği söyleminin yansımaları İbn Suud'dan sonra gelen oğlu Kral Suud ve hükümetinin 1960'taki reform politikası programı üzerinde de görülebilmekteydi (Bligh, 1984). Bu hükümet Kral Suud'un Pan-Arap kardeşi Prens Tilal'i Maliye Bakanı ve milliyetçi teknokrat Abdullah Al-Tariki'yi de Petrol Bakanı olarak atamıştı. Aramco'yu millileştirmek adına Dhahran'daki Amerikan hava üssünün kiralanmasını sona erdirmek ve Kamu Ahlak Teşkilatı'ndaki ulema etkisini kontrol altına almak için bir iş kanunu önerisi verilmiş ve Suudi Arabistan için bir anayasa tasarısı ortaya konmuştu (Niblock, 2006).

Bu reformlar devlet içinde önemli yer tutan gruplardan yeterli destek almadı. Tersine, Suudi Arabistan'ın laik milliyetçi figürlerin öncülük ettiği Arap ülkelerindeki istikrarsızlığın etkisine maruz bırakılarak Arap milliyetçiliğini ithal edeceği tehlikesi olduğunu iddia edenlerin sesini yükseltti. Örneğin, ulema İslami şariat kanun ve mahkemelere karşı oluşumlar olduğu gerekçesiyle çağdaş sivil ve idari kanun ve mahkemelerin kurulmasına karşı çıktı. Milliyetçilik karşıtı fetvalar vermeye devam etti ve Arap milliyetçiliğini destekleyen gazetelerin yayılmasını sınırlamak için bazı dini dergiler yayımlandı (Moulin, 2013). Kral Suud'a karşı gittikçe artan bu tereddütler önemli aktörlerin kendini muhafazakâr bir reformcu olarak tarif eden veliaht prensi Faysal'a yakınlaşmasını sağladı. Nasır'ın Yemen'i işgalinden sonra Suudi pilotların 1962'de jetleri ile Mısır'a iltica etmeleri hadisesi Suudi Arabistan içerisindeki Nasır sempatisanlarının askeri darbe yapabilme tehdidini ortaya çıkardı. Dolayısıyla ulema ve üst düzey prensler icra yetkisini veliaht prens Faysal'a bırakması için Kral Suud'a baskı yaptılar. Faysal reformcu bakanları azlederek devlet görevlileri ve Nasır yanlısı subayları tutuklattı (Al-Rasheed, 2010). Prens Tilal'in yönettiği “al-umara al-ahrar” denilen genç prensler

hareketine karşı ağırlık koymaları ve Suud'un oğullarının yerine geçmeleri için kardeşlerinin hepsini, Abdullah, Halid, Fahd ve Sultan'ı, üst düzey görevlere atadı (Niblock, 2006).

1962 krizi yurtdışından Suudi rejimine karşı körüklenmekte olan reformist ve milliyetçi söylemleri destekleyenlerin rejim açısından ne kadar tehlikeli olabileceğini göstermiş oldu. Faysal, ulema ve Al Suud prensleri tarafından koordine edilen Arap milliyetçilik karşıtı mobilizasyon Yemen üzerinde Mısır-Suudi çatışması ile de iyice şiddetini artırdı. Tüm bunlar 1964'te ulemanın bir fetvasıyla Kral Suud'un ihraç edilmesi ve yerine Faysal'ın kral olarak atanmasıyla sonuçlandı (Vassiliev, 2000). Faysal, Müslüman bir ülke olarak Suudi Arabistan'ın teknolojik uzmanlık ithal edebilir ve "muhafazakâr" bir kral yönetiminde "modernize" edilebileceği karşıt-savını geliştirdi. İşçiler için sosyal yardım programı, üst düzey ulemalar için bir meclis, yeni yerel yönetim sistemi ve Şeriat kanunlarına göre yeni bir Şura Meclisi içeren 10 maddelik bir programı ilan etti. Hükümet ise bir yandan köleliği kaldıracak adımlar attı, kızlar için geniş ölçekli okullaşma programı başlattı ve bir televizyon kanalı açtı. Faysal'ın 10 maddelik programı Kral Suud'un 1960'taki millileştirme programından oldukça farklıydı fakat ülke içinde ve yurtdışında Faysal'ın yönlendirdiği "modernizasyon" ve İslam arasındaki "bağ" metaforunun atfedilmesi için yeterli düzeydeydi (Beling, 1980).

Suudi Arabistan'ın dış politikası açısından 1960'larda Suudi Arabistan'ın Pan-İslamcı dış politikasını anlamak için ulemanın dış ilişkilerinin de altının çizilmesi gerekir. Faysal döneminde Suudi Arabistan Arap Birliği'nin cazibesine karşı dış politikada kendi liderliğinde İslami Dayanışma'yı (Islamic Solidarity) kurmada ulemanın aktörlüğünü araç olarak kullanmıştır (Hegghammer, 2010, ss. 16-38). Nasır'ın Kahire'den yayın yapan "Sawt al-Arab" radyosundaki konuşmalarına karşı bir ağırlık oluşturmak için Mekke'deki "Sawt al-Islam" radyosunu kurmuştur (Lacroix, 2010). Buna ek olarak, hükümet Medine İslam Üniversitesi'ni ve İmam Muhammed ibn Suud İslam Üniversitesi'ni kurmuş ve buralarda Suriye ve Mısır'daki Arap milliyetçi rejimlerin baskılarından kaçan Müslüman Kardeşler'i (*al-ikhwān al-muslimin*) istihdam etmiştir (Moulin, 2013). Suudi Arabistan ayrıca dini alimlerinin güncel İslam meselelerini tartışmaları, Afrika ve Asya'daki bazı Müslüman ülkelere yardım dağıtılması ve yurtdışında İslami eğitim merkezlerinin inşa edilmesi için Mekke'de Dünya İslam Birliğini (World Muslim League) kurdu (Hegghammer, 2010). Arap devletlerinin 1967'de İsrail'e askeri yenilgisi sonrası bölgedeki koşullar Suudi Arabistan'ın İslami dayanışma politikasına

büyük ilgi çekti. Bu sırada ise Mısır, Ürdün ve daha az oranda Suriye Filistin'in özgürleştirilmesinin kendi bölgelerinin özgürleştirilmesi anlamına geldiği fikrinden dönmeye başlarken Suudi Arabistan İsrail ile mücadele eden ülkelere mali yardım yapacağını ilan etti. Bu durum Mısır'ı Suudi Arabistan'ın "gerici bir güç" olduğu söylemini terk ederek Arap-İslam dünyasında "öncü kutup" söylemini kullanmak zorunda bıraktı (Korany, 1984).⁴

Suudi monarşinin Arap siyasetinde "Öncü Müslüman ülke" olarak seslendirilmesi yönündeki söylem değişikliği Suudi Arabistan'ı Arap-İsrail çatışmasının ön sıralarına itti. Suudi Arabistan İslami Dayanışma yaklaşımını teşvik etmek için bu değişikliğin bilfiil arkasında durdu. Bu bağlamda El Aksa camii'nin 1969 yılında yakılması sonrasında Müslüman ülkeler için İslam İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmasında öncülük etmiş ve 1973 savaşı sırasında Arap petrol ambargosunda yer almıştır (Dawisha, 1983). Burada Suudi Arabistan'ın Arap siyasetindeki "öncü rolünü" anlamak adına Suudi Arabistan'ın Pan-İslamcılığını Pan-Arapçılığı ile değiştirmeye genel olarak bir ihtiyaç duymadığının altı çizilmelidir. Monarşisinin inşa izleğini dikkate alarak, bazı dini özgeçmişe sahip olan entelektüeller (Muhammed Reşid Rida gibi) yazılarında Suudi Arabistan'daki "Al Umara ve Al Ulema" yönetim şeklinden yeni oluşan devletler için bir model olarak bahsetmekteydiler. Suudi Arabistan bu fikirlerin siyasi boyutundan faydalanarak Arap siyasetindeki kendi önderliğini ispatlamak adına 1948 ve 1967 savaşlarına kendi askerlerini göndermiş ve 1973'te petrol "silahını" kullanmıştır.

1980'ler-1990'lar: Siyasal İslamcılık Dönemi

Ortadoğu siyasi tarihinde 1967 Savaşı'ndan sonra ve Arap milliyetçiliğinin düşüşünün ardından bölgesel bir muhalif siyasal İslam söyleminin yükseldiğinden bahsedilmektedir (Ajami, 1978; Ayubi, 1991). Bölgedeki rejimlere karşı örgütlenen bu muhalif siyasal İslam eylem süreci içinde Suudi monarşisi bir istisna olmadı. Hükümet dışında çeşitli dini gruplar da Suudi ve küresel dini kamusal alanında bulunan Pan-İslamcılık adına resmi ulema kurumlarının devamlı konferanslar düzenlenmesi, cami inşaları ve dini yayımlarından faydalandı. Bu dini gruplar kızların eğitimi, radyo ve TV kurulması ve Al Suud prenslerinin lüks harcamalarına karşı çıkarak cuma namazlarında,

⁴ Bahgat Korany, Sedat dönemindeki Mısır'da Suudi Arabistan'a karşı söylem değişikliğini incelemiştir. 1973 savaşı öncesi ve sonrasında Mısır yazılı basınındaki Suudi imajının medya içerik analizini yapmıştır. Ayrıca Mısırlı gazeteci Muhammed Heikal, Sedat zamanında Mısır-Suudi ilişkileri üzerine önemli detayları belgelemiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Heikal, 1976.

gençlik kamplarında, haftalık dini eğitimlerde ve hac dönemlerinde halka vaazlar vermeye başladılar (Lacroix, 2010). Bazı vaizler hükümet tarafından kurulan Yüksek Ulema Meclisi üyelerini kralın atamasını siyasetin din usullerine müdahalesi olarak eleştirerek, Al Suud'un Ulema'ya bağlı kurumlar üzerindeki genişleyen kontrolünü sorgulamışlardır (Moulin, 2013).

Dini militan bir hareketin 1979'da gerçekleştirdiği Mekke'deki Kâbe baskını devletin dini alandaki kontrolünü sorgulatmıştır ve Suudi Arabistan'da Siyasal İslamcılık'ın nasıl bir muhalefet ideolojisine dönüştüğünü gözler önüne sermiştir (Hinnebusch, 2003, s. 68). Eski bir Ulusal Muhafızlar üyesi olan Cuheyman Al Utaybi'nin önderlik ettiği grup Al Suud'a karşı "biâtını" feshetmiş ve devletin din kurumlarının boykot edilmesi için çağrı yapmıştır. Bu grup, liderlerinden birinin peygamber anlatılarında tasvir edilen Mehdi'nin özelliklerine sahip olduğunu iddia etmiş ve bu lideri Al Suud ailesinin yerine geçecek kişi olarak takdim etmiştir. Sonuçta grup hükümetin Kâbe baskınına sona erdirmesi için çağırdığı Fransız jandarma güçlerinin karşısında ateş gücüne sahip olmadığı için direnememiştir. Ayrıca Yüksek Ulema Meclisi grubun hadisleri "zayıf" yorumladığını belirterek Cuheyman'ın "Mehdi" söylemlerini bir uydurma ve yapıları da meşru bir yöneticiye karşı bir isyan olarak adlandırmıştır (Kechichian, 1986).

Suudi hükümeti ve resmi ulema kurumları bu hadiseden sonra dini alandaki faaliyetlerin devlet kontrolünü yeniden sağlamak için, devlet karşıtı pozisyon alan dini gruplara baskı yaratıp hükümete yakın gruplara devletin desteği sunmuştur (Lacroix, 2010). Bu durumdan faydalanan gruplardan birisi dini üniversitelerde bulunan Al Sahva grubu oldu. Hükümete yakın olan Al Sahva alimleri kendi gençlik kamplarında, çalışma gruplarında ve vakıflarında resmi ulemayı eleştirmeden dinsel sosyalleştirme ve eğitim faaliyetleri sürdürmekteydi. Hükümet ve ulemanın dini meşruiyetini korumak için Faysal'ın 1970'lerdeki "modernizasyon" söylemlerinden iyice uzaklaşarak monarşiyi farklı bir konuma yerleştirdiler. Kızların eğitiminin zorlaştırılmasının yanında dini polis ve mercileri geniş alana yayarak televizyon kanallarının sansürlenmesi ve sinemaların kapatılması yönünde adımlar atıldı (Hegghammer, 2010).

Stephen Lacroix, Al Sahva vaizlerinin resmi ve gayriresmi Suudi kurumlarına bağlı genç Suudilerin sosyalleşme ve eğitim süreçlerindeki aktif rolü sebebiyle 1980'lerdeki Suudi kuşağını "Al Sahva kuşağı" olarak tanımlamaktadır (Lacroix, 2010, s. 122). Al Sahva daha liberal bir kamusal alan oluşturulmasını destekleyen Batı üniversitelerinde eğitim almış Suudi figürle-

re karşı eleştirilerde siyaseten aktif olmuş ve toplumdaki rolünü devam ettirmiştir. Hükümetin Al Sahva'nın faaliyetlerini kabul etmesi 1980'lerde Orta-doğu düzenindeki yapısal değişimlere ve bölgedeki siyasal İslamcılık söylemi artışına siyasal bir tepki olarak görülebilir (Schulze, 2000). Afganistan'daki Sovyet müdahalesi Suudi rejimine bölgesel ve küresel siyasette artan İslami söylemini sahiplenmekten başka bir seçenek bırakmadı. Afganistan'da komünizme karşı küresel cihat çağrısı Suudi Arabistan rejimi için içeride ve dışarıda dini meşruiyetini güçlendirmek için iyi bir fırsattı (Mitchell, 2002). Hükümet Afganistan için bağış komiteleri kurmuş, Yüksek Ulema Meclisi "kâfir" komünistlere karşı cihadı destekleyen fetvalar yayımlamış ve Al Sahva üyesi genç Suudiler Afganistan'daki "Mücahidin" gruplarına katılmıştı (Hegghammer, 2010). 1980'lerdeki hac dönemlerinde yaşanan güvenlik krizlerinin ardından Kral Fahd Suudi Arabistan'ın dini meşruiyetini kanıtlamak adına Osmanlıların Mekke ve Medine ile ilgili fermanlarında kullanmakta olduğu "Hâdim'ul-Harameyn'uş-Şerifeyn" unvanını tekrardan kullanmaya başlamıştı.⁵ Bu sırada Müslüman dünyasında hegemonya arayışında olan Humeyni yönetimindeki İran dış siyasetinin yeni yönelimleri ve Suudi Arabistan'ın doğu şehirlerinde meydana gelen Şii protestoları ile ilgili Humeyni'nin muhalif söylemlerinin ardından Suudi Arabistan İran-Irak savaşında Saddam'ın yanında yer almıştır (Gause ve Legrenzi, 2016, s. 307).

Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında Suudi Arabistan'ın ABD birliklerini topraklarına kabul etmesi ve ABD ile yakın ilişkiler devlet ve Al Sahva arasındaki ilişkilerde bir tartışma konusu oldu. Al Sahva üyelerinin önde gelenleri bu durumu ABD'nin Müslüman dünyayı tahrip edecek bir "tuzağı" olarak karşılamış ve rejimin imzaladığı savunma antlaşmalarının faydasını sorgulamıştır. Öte yandan, resmi Ulema Meclisi "gayrimüslimlerin" desteği bile gerekse Saddam'a karşı cihat edilmesini onaylayan bir fetva verdi. Al-Sahva ve Körfez Savaşı'na karşı çıkan bölgedeki muhalif İslamcı hareketlerin arasındaki benzer görüşler Al Sahva ve hükümet arasındaki ilişkileri olumsuz etkiledi (Al-Rasheed, 2010).

Körfez Savaşı'nın bitişi Suudi topraklarında Amerikan birliklerinin varlığı Suudi monarşisindeki siyasal katılım ve demokratikleşme ile ilgili tartışmaları yoğunlaştırdı. Sahva hareketine bağlı üniversitelerdeki profesörler ve vaizler Kral'a "bağımsız" bir dış politika ve şura meclisi kurulması çağrısı yapan taleplerde bulundular. Diğer yandan da Suudi liberaller insan hak-

5 1980'ler döneminde hacdaki Suudi idaresi ile ilgili bu noktaya dikkat çektikleri için Prof. Dr. Meliha Altunışık ve Doç. Dr. Mustafa Serdar Palabıyık'a müteşekkirim.

larının korunması çağrısı yapmışlar ve Şii siyasi aktivistler Şii tutukluların serbest bırakılmasını ve kendi dini ritüellerini yerine getirme haklarını savunmuşlardı. Bunu takiben, Kral Fahd Şura Meclisi kurulması emrini verdi ve ilk defa olarak bir Yerel Yönetim Kanunu sundu. Sahva hareketinin önderleri “tavsiye genelgesi” adlı bir yazı ile dini kurumların devletten bağımsız şekilde kurulmasını talep etti. Ulemanın bu yazıyı reddetmesiyle rejim de Sahva hareketindeki muhalif liderleri tutuklayıp devlet kurumlarından ihraç etmiştir (Alshamsi, 2011). Sahva üzerindeki bu baskılar rejim ile talepleri hakkında müzakerelerde bulunmak isteyen diğer muhalif grupların yararına oldu. Şii aktivistlere ise yurtdışındaki siyasi faaliyetlerini durdurmaları ve Suudi Arabistan’a geri dönmeleri karşılığında afla serbest bırakılacaklarına dair garanti verildi (Matthiesen, 2015).

Körfez Savaşı’ndan sonra oluşan siyasi kamusal alanda Al Sahva’nın gösterdiği muhalefet, 1979’dan sonraki oluşan dini alanda elde ettiği çıkarların ve hükümete yakın bir devlet destekçisi rolünün aleyhinde oldu (Fandy, 1999). Hükümet, Al Sahva’nın iktidara karşı aldığı pozisyonun ardından Al Sahva’ya muhalif gruplarla anlaştı ve onlarla faydalı ilişkiler kurdu. Ancak devlet ile Al Sahva üyeleri arasındaki ilişkiler kısa bir süre sonra tekrar tesis edilmeye başlandı. Dini kamusal alanda El Kaide’nin Bosna ve Çeçenistan’daki cihat çağrıları Al Sahva’nın boşluğu döneminde yoğunlaştı. Bu çağrıların etkisi Amerikan askeri personelinin El Huber’deki konutlarına yapılan terör saldırısında ve devamında Suudi Arabistan’daki yabancıları hedef alan çeşitli saldırılarda da belirgindi ve El Kaide’nin yaygın saldırıları ardından devlet ve Al Sahva arasındaki anlaşmaya yeni bir ivme kazandırdı. Hükümet dış politikalarını eleştirmemeleri karşılığında sadece belirlenen kurumlarda dini vaazlar vermeyi kabul eden Sahva liderlerini affetmeye başladı (Lacroix, 2010). Bu şekilde rejim Al Sahva’nın Suudi-ABD ilişkileri ile ilgili taleplerini başarılı bir şekilde başka bir yöne çevirebilmiş ve kısmen dini alanda Al Sahva’yı yeniden konumlandırmış fakat Arap yarımadasındaki Amerikan varlığını bir işgal olarak tanımlayan El Kaide’deki cihatçılarla aynı başarıyı gösterememişti. Bu durum aşağıda da anlatılacağı üzere Suudi-ABD ilişkilerinde önemli bir mesele haline geldi. New York ve Washington’daki 11 Eylül 2001’deki El Kaide saldırıları sonrasında saldırganların büyük çoğunluğunun Suudi vatandaşı olması üzerine gözler Suudi Arabistan’a çevrildi. Bu gelişmeler tüm dünyada Suudi Arabistan’ın okullara, camilere ve yardım vakıflarına sağladığı kaynaklar ile ilgili ciddi baskı yarattı ve rejimi Ortadoğu’daki terörizm ve demokratik reformlar tartışmaları içine sürükledi (Gause, 2002).

2003 Irak Savaşı Sonrası Dönem

2000'lere gelirken ABD'nin Afganistan ve Irak'taki demokratikleşme ve rejim değişikliği söylemi tıpkı diğer Arap ülkelerinde olduğu gibi Suudi Arabistan'ı da etkiledi. Hükümet 2005'te belediye meclisleri için ilk defa yerel seçimleri organize etti fakat adayların programlarına sadece yerel meseleleri ele almaları koşulunu da birlikte getirdi. Kendini bir reformcu olarak tanıtan Kral Abdullah Şii aktivistlerin, Sahva İslamcılarının ve liberal entelektüellerin reform taleplerinin tartışılması için bir "milli diyalog" düzenini başlattı (Okruhlik, 2005). Öte yandan, ABD'nin rejim değişikliği söyleminden rahatsızlık duyan Suudi Arabistan ABD'nin Irak'taki askeri müdahalesine karşı çıktı. Kendi topraklarında bulunan Amerikan üsleri nedeniyle bu dönemdeki Amerikan karşıtlığı dalgasına kapılmamak için Saddam rejimiyle müzakere temelli bir çözüm tercih etti. Fakat bu seçenek George W. Bush yönetimi döneminde uygulanabilir olmadığından Suudi Arabistan Amerikan işgali içinde yer almamak için ABD birliklerinin ülkeyi terk etmesini talep etti (Ellithy, 2015).

Suudi-ABD ilişkilerini zora sokan bir diğer konu da Al Sahva vaizleri ve diğer Selefî din adamlarının Amerikan işgalcilerine karşı cihadı destekleme çağrısında bulunmasıydı. Amerikan askerlerine karşı Irak'ta gerçekleşen eylemlerdeki cihatçı katılımcılar arasında Suudilerin sayısı gitgide artmaktaydı (Al-Rasheed, 2008). Öte yandan, bu dönemde Suudi Arabistan Çin, Rusya, Hindistan, Türkiye ve Malezya gibi bölgesel ve uluslararası yükselen güçler ile ilişkiler kurmada istekli davranmış ve Kral Abdullah Arap siyasetinde daha geniş bir rol almak adına girişimlerde bulunmuştur. 2007 Arap Ligi zirvesinde ABD'nin Irak'taki mevcudiyetini "yasadışı bir işgal" olarak nitelendirmiş ve Filistin sorununu çözüme ulaştırmak adına "Arap Barış Girişimi" olarak adlandırılan Arap Ligi üzerinden kendi vizyonunun tanıtımını yapmıştır (Al-Turki, 2005).

ABD'nin Irak'ı işgalinin neden olduğu yapısal değişim Suudi Arabistan ve İran arasındaki Müslüman dünyasında hâkimiyet arayışı rekabetini Arap bölgesel siyasetine doğru yönlendirdi. Bu yapısal değişim 1967 Savaşı'ndan bu yana Arap bölgesel siyasetinde Suudi Arabistan'ın koruduğu yukarıda bahsedilen öncü Müslüman ülke rolüne karşı bir meydan okumaydı. Suudi dış politikasını Morten Valbjørn ve André Bank'in sunduğu "Yeni Arap Soğuk Savaşı" perspektifi açısından anlamak mümkündür (Valbjørn ve Bank, 2012). İran'dan destek alan devlet-dışı Arap aktörlerin (Hizbullah ve Hamas) şekillendirdiği yeni bir bölgesel düzenin oluşmasını engellemek adına

Suudi Arabistan, Mısır ve Ürdün gibi diğer Sünni Arap ülkeleriyle müttefik oldu. Filistin ve Lübnan da ortaya çıkan yeni meselelerde İran karşıtı bir yaklaşım izledi. 2006 Lübnan Savaşı sırasında Hizbullah'ın İsraili askerleri rehin almasını İran'ın bölgesel "ajandasına" hizmet eden "maceraperest" bir adım olarak değerlendirdi (Korany ve Fattah, 2008). Aynı zamanda, Suriye'nin İran ile olan ilişkilerini kesmek isteyen Riyad suikastla öldürülen eski Lübnan başbakanı Refik Hariri Özel Mahkemesi'ni Esad rejimine karşı kullandı (Wherey vd., 2009).

Türkiye'yi Batı ile güçlü ilişkileri bulunan çoğunluğu Sünni bir ülke ve ABD ile müttefik devlet olarak gördüğünden Suudi Arabistan bölgede Türkiye'nin daha geniş çaplı müdahalelerine güvenmiştir. Türkiye'nin Filistin, Suriye ve Lübnan'daki arabuluculuk girişimleri Türkiye'nin Arap kamuoyundaki imajının olumlu olduğu günlerde Suudi Arabistan tarafından sıcak karşılanmaktaydı. Fakat her iki ülkenin İran ile farklı tarihsel tecrübeleri bulunması nedeniyle Suudi Arabistan ve Türkiye'nin İran'ın nükleer programı konusuna farklı şekilde yaklaştıkları aşikardı. Suudi hükümeti Saddam sonrası İran etkisinin olası sonuçlarına karşı uyarı yaparak ABD'nin Irak'tan çekilme kararına itiraz etti.⁶ Trans-Arap kamusal alanında yer alan Suudi medya kuruluşları ve Selefî web sitelerinde Irak'ın Şii-İranlılar tarafından "ele geçirilmesine" karşı uyarılar yapılmaktaydı (Wherey vd., 2009). Suudi dini vaizleri 2011'den sonraki Arap Sünni rejimlerine karşı ayaklanmaları, "İran-Safevî-Şii" kumpası olarak değerlendirdi. Al Sahva figürleri ve resmi Ulema üyeleri Cuma namazları ve dini TV programlarında protestoların aleyhinde verdiği vaazlar ile önemli bir role sahip oldu (Lacroix, 2011). 2011 ayaklanmaları döneminde Al Sahva ve resmi Ulema'nın üstlendiği bu rol, haliyle Suudi Arabistan'daki yerel düzenin şekillenmesinde de etkili oldu.

Arap Ayaklanmaları Dönemi

2011'de Arap ülkelerindeki otoriter rejimlere karşı ayaklanma süreci içinde Suudi Arabistan bir istisna oluşturmadı. Suudi monarşisinde reform talepleri için sosyal medya platformlarında sokağa inme ve reform çağrıları yapılmaktaydı (Steinberger, 2014). Bir yandan da bazı Al Sahva hareketi figürleri, reform destekçisi entelektüeller ve genç liberal aktivistler çeşitli kampanyalar üzerinden siyasi katılım ve sosyal reform için hükümete çağrıda bulunmaktaydılar. Doğu illerindeki Şii protestolar Bahreyn'deki ayaklanma-

6 Washington'daki Suudi elçiliğinin resmi sözcüsü bu noktayı *Washington Post*'taki yazdığı makalesinde tartışmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Obaid, 2006.

ları desteklemekte ve Suudi rejiminin düşürülmesi çağrılarında bulunmaktaydılar. Hükümet maaş artışları, konut yardım inisiyatifleri ve daha fazla işsizlik kredisi sağlamak için petrol fiyatlarındaki tarihi artışlardan (100\$/varil) faydalandı (Gause, 2018). Fakat protesto çağrılarına karşı rejimin gösterdiği direnci mali güç ile açıklamak yeterli olmayacaktır (Altunışık, 2014). Şii siyasi aktivistler, Al Sahva figürleri ve liberaller arasındaki ideolojik ayrışmalar, rejim güvenlik stratejisinin yerel ve bölgesel çıkarları adına verimli bir zemin hazırlamaktaydı. Güvenlik güçleri Şii protestoları sonlandırmaya çalışırken rejim Şii olmayan muhalif gruplar arasındaki ayrışmaları kendi avantajına çevirmiş ve bu anlaşmazlıklarını büyütmeye yönelik adımları atmıştı. Rejim katılımcı yönetim şekli çağrısı yapanları tutuklayarak Al Sahva ve diğer aktörler arasındaki muhtemel antlaşmaların önünü kesmiş oldu (Al-Rasheed, 2011).

Bu durum “İran-Safevi-Şii komplosu”na karşı Suudi Arabistan’ın selefî öğretisini muhafaza etme çağrısı yapan Sahva vaizlerini daha fazla insan ve kadın hakları talebinde bulunan liberal aktivistler ile karşı karşıya getirdi. Tam da bu anda rejim Şura Meclisine kadın üyeleri atamasıyla bazen liberallerin yanında, bazen de dini eğitim kurumlarının bütçelerini artırmasıyla Sahva hareketinin yanında kalarak durum üzerinde kendine bir arabulucu pozisyonu kurmuştur. Dolayısıyla rejimin düşmemesi hem Sahva İslamcılarının tehditlerine karşı liberaller için, hem de Şii tehlikesine karşı Sahva hareketi için en iyi korunma aracı haline gelmiştir (Lacroix, 2011).

Bu sonuç Bahreyn’deki Suudi askeri müdahalesinin arkasında bulunan mantığı anlamak açısından oldukça önemlidir. Rejim bu şekilde Manama’da Sünni bir hükümete karşı çıkan “Şii” ayaklanmasını bastırarak farklı Suudi muhalifler arasında ortaya çıkan güç dengelerindeki konumunu da korumuş oluyordu (Al-Rasheed, 2011). Suudi Arabistan Bahreyn’deki Sünni monarşiye karşı protestoların durdurulmasına yardımcı olmak adına araya girmiş ve Arap ayaklanmaları süresinde, NATO’nun Libya müdahalesinden sadece iki hafta önce, bölgede sert güç kullanan ilk devlet olmuştur. Buna ek olarak, bu müdahale rejimin monarşilerin yeterli güce sahip olduğu ve yıkılmayacağı anlatımları için de güçlendirici bir adım olmuştur. Malmvig’in de tartıştığı üzere, 2011 sonrasında çatışma yaşanan ve güvenlik kaygısı bulunan ortamlarda yerel ve bölgesel güvenlik mantıkları birbirinden beslenmektedir (Malmvig, 2014, s. 148). Bahreyn’den sonra Suriye’deki savaş da yine Suudi Arabistan içerisindeki Şiilere karşı iç güvenlik tedbirleri için önemli bir

noktadır. Hizbullah ve İran, Şii militanları Esad rejiminin yanında savaşması için desteklerken Suriye savaşı, Suudi rejimin Sahva'nın Suriye'deki cihat çağrılarını müsaade ederek kendi meşruiyetini güçlendirdiği bir alan haline gelmiştir. Görüldüğü üzere monarşinin iç siyaset düzeni, dış politikasının Suriye'deki ayaklanmayı desteklerken aynı zamanda Bahreyn'deki bir başka ayaklanmayı bastırması çelişkisini aydınlatabilmektedir.

Arap ayaklanmalarının gidişatında, İsrail ve Filistin meselelerine verilen önem azalırken iktidardaki rejimlerin siyasal ideolojileri, İslamcı kimlikleri ve dış politikaları Ortadoğu siyasetinde daha fazla yer almaya başladı (Malmvig, 2014). Örneğin, Libya ve Mısır'a karşı Suudi dış politikasının arkasında var olan gerekçeler bölgesel kimlik siyasetleri üzerinden okunabilir. Suudi Arabistan, Libya'daki son Arap milliyetçisi rejimi düşürmeyi amaçlayan NATO'nun askeri müdahalesine karşı çıkmamıştır (Rieger, 2014). Doğrusu, Kaddafi'nin cemahiriyesinin düşüşü Suudi monarşinin "Kraliyetlerin güçlü yönetim kurumlarına sahip olduğu" söylemini desteklemiştir. Suudi Arabistan, Mısır'da ise Mübarek'ten sonra gelen hükümetlerle ne ordunun liderliğindeki geçici hükümet ne de Müslüman Kardeşler yönetimi ile kolay baş edebilmiştir. Mısır'ın İran ve Türkiye ile olan bir ölçüde popülist ve kamuoyunda da bilinen iyi ilişkileri Suudi Arabistan için uyarıcı olmuştur.⁷ Riyad, Mursi'ye karşı çıkan 2013 ayaklanmalarının desteklenmesinde aktif uluslararası bir rol oynamış ve Mısır'daki yeni gelen hükümete geniş mali ve siyasi yardımlar sunmuştur (Farouk, 2014).

Mısır Bölümü'nde bahsedildiği üzere Mursi'nin devrilmesi ve 2013 Rabia olayları Suudi Arabistan içinde bir tartışma konusu olmuştur. Mısırlı Müslüman Kardeşler'e yapılan baskı Sahva vaizleri arasında bir sempati yaratmıştır. Bu sempati Suudi politikalarının kınanması ve sosyal medyadaki görsel, sembol ve Müslüman Kardeşler'e dayanışma mesajları aracılığıyla da beslendi. Rejim, diğer ülkelerdeki Sahva ve Müslüman Kardeşler arasında büyüyen bölgesel görüş benzerliklerini 2011'den beri sağlamayı başarmış olduğu yerel denge açısından bir tehlike olarak görmekteydi. Suudi rejimi Müslüman Kardeşler ile görüş birliği bulunan tüm faaliyetleri güvenlikleştirmiş ve Müslüman Kardeşler örgütüyle birlikte "fıkren, söylemde ve fiilde Müslüman Kardeşler ile benzeşen" tüm örgütleri terör örgütü olarak ilan etmiştir (Lacroix, 2011). Siyasal İslam karşıtlığı, gitgide Mısır'daki Müslü-

7 Türkiye ve İran'a ilişkin Mısır dış politikası üzerine daha fazla bilgi için bkz. Al-Labbad, 2013a ve Al-Labbad, 2013b.

man Kardeşler karşıtı bir yaklaşıma dönüştüğünden, Suudi dış politikasında oldukça belirgindi. Bu durum Suudi Arabistan'ın Türkiye'ye yaklaşımını olumsuz etkiledi. Suudi Arabistan kendi iç siyasetine olası Türkiye müdahalelerinden çekinirken bir yandan da Türkiye'nin Arap ülkelerinde Müslüman Kardeşler'e desteğini sorgulamaya başlamıştı.

Suudi monarşisi dış politikasında bir yandan kendini İran'a karşı Sünni bir Arap bölgesel güç olarak tanımlarken diğer yandan da Müslüman Kardeşler karşıtlığını gitgide açığa vurmaktaydı. Bu iki temel hedefini koordine etmede Suudi dış politikası birçok farklı zorlukla karşı karşıya kaldı. Bu zorluklardan ilki Suudi Arabistan'ın sert gücünü ikinci kez Yemen'de kullanmış olmasıdır. Suudi hükümeti, 2014 yılında Yemen'de İran tarafından da desteklenen Husi militan grubu ve Müslüman Kardeşler'e bağlı olan İslah partisi arasında artan çatışmalarda pasif kaldı. Tarih boyunca güvensizlik ve sınır çatışmalarıyla anılan komşu ülke Yemen'de Husiler kuzey bölgelerinden güneye doğru ilerlerken Suudi Arabistan Mart 2015'te Yemen'e askeri müdahalede bulundu. Suudi Arabistan Husiler tarafından el konulan Yemen ordusunun savunma sistemlerini yok edip Suudi bölgelerine karşı herhangi bir saldırıyı engellemek adına Yemen'in altyapısını bombaladı (Hill, 2017).

Monarşinin karşılaştığı bir diğer zorluk da İran ve Batı ülkeleri (P5+1) arasında Temmuz 2015'te imzalanan nükleer antlaşmasıydı. Suudi Arabistan ABD'nin İran üzerindeki yaptırımlarını kaldırırken Obama'nın "Orta-doğu'yu İran ile paylaşmanın öğrenilmesi" çağrılarına olumlu yanıt vermedi.⁸ Suudi Arabistan İran üzerindeki "haydut devlet" (*rouge state*) imajını devam ettirmek için ABD'deki düşünce kuruluşları, üniversiteler, basın ve kamu ilişkileri firmalarını finanse etme yoluna gitti (Mabon, 2018).

Arap Ayaklanmaları Sonrası Bölgesel Düzendeki Suudi Arabistan

Obama yönetiminden oldukça farklı bir bölgesel siyaset benimseyen Donald Trump yönetimi sırasında Suudi dış politikası Arap ayaklanmaları sonrası ivme kazandı. Trump faktörü yeni Kral Selman ve oğlu Velihaht Prens Muhammed'in Kral Abdullah döneminden kalan zorlukların üstesinden gelebilmesi için oldukça önemlidir. Suudi Arabistan'a ilk yurtdışı ziyaretini yapan Trump hevesle aradığı medya ve uluslararası ilgiyi Riyad'da bulmuş ve kar-

⁸ ABD Başkanı Barack Obama *Atlantic* dergisine ABD dış politikası ile ilgili Suudi Arabistan'a Orta-doğu'yu İran ile paylaşmasını tavsiye ettiği bir röportaj vermiştir (Goldberg, 2016). Bunun üzerine Suudi Prensi Türki ibn Faysal bu röportaja cevap olarak *Arab News*'ta bir yazı yayımlamıştır (Al-Faisal, 2016).

şılığında ise Suudi Arabistan İran'ın uluslararası alanda izole edilmesi için onay ve destek almıştır (Ahmadian, 2018). Suudi Arabistan Trump döneminde İran üzerine “maksimum baskı”ya dayanan ABD politikasına yatırım yaparak dış politikasında karşılaştığı iç ve dış zorlukları fırsata çevirme imkânı buldu (Bartolucci, 2019). Bu bağlamda, Riyad Yemen'deki Husilere karşı operasyonu “İran destekli terörizme karşı savaş” olarak ifade etmiştir. Suudi Arabistan Trump'ın 2018'de İran'la olan nükleer anlaşmasından geri çekilmesini olumlu karşılamış ve ABD'nin Körfez'de bir bölgesel güç olarak kabul edilmesi fikrine sıcak bakmıştır. 2019'da Riyad, İran'ı suçladığı Suudi havalimanları ve petrol tesislerine balistik füzelerle gerçekleştirilen saldırılardan sonra ABD birliklerini ülke içerisinde barındırmayı ise kabul etmiştir. Kral Selman döneminde Suudi Arabistan İran'ı Kuzey Kore, Venezuela ve Küba gibi bir “haydut devlet” olarak resmetmek adına İran tarafından geliştirilen balistik silahlar ve bu silahların Körfez güvenliği üzerinde yarattığı tehdit ile daha çok ilgilenmektedir.

Burada Kral Selman ve Veliyaht Prens Muhammed bin Selman (bilinen adıyla MBS) yönetimi sırasındaki dönüm noktalarını anlamak için monarşinin politikasındaki yeni değişkenlerin altını çizmek önem arz etmektedir. Ortadoğu'daki Arap ayaklanmaları sonrasında monarşi iç güvenlik tehditlerindense bölgesel güvenlik tehditleriyle daha çok ilgilenmiştir. Kral Abdullah'ın Müslüman Kardeşler'e karşı sürdürdüğü siyaset Kral Selman döneminde de devam etmiştir, fakat yeni yönetim Türkiye ve Katar gibi Müslüman Kardeşler'i destekleyen devletlerle daha çok karşı karşıya gelmeye başladı. Suudi Arabistan, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri ile birlikte Katar'ın Müslüman Kardeşler'e sağladığı desteğin IŞİD'in bölgedeki yükselişine neden olduğunu iddia etmiş ve Doha ile olan tüm ilişkilerini kesmiştir (Cafiero, 2019). Bunun sonucunda, Suudi Arabistan Suriye'deki politikalarında değişikliğe gitmiştir. Suriye askeri muhalefetine doğrudan desteklenmesinde etkin rol oynamak yerine Suudi Arabistan, Mısır, BAE ve Ürdün ile birlikte, Suriye'de Türkiye ve Katar karşıtı bir pozisyon almıştır.

Suudi dış politikasındaki bu değişim yeni bölgesel düzende öncü Arap gücü olabilme yolunda monarşinin arzusunu açık bir şekilde yansıtmaktadır. Arap siyasetindeki kendi önderliğini ispatlamak adına, Suudi Arabistan hem Türkiye hem de İran'ı Arap ülkelerinin bütünlüğüne karşı bir tehdit oluşturan iki Arap olmayan bölgesel güç olarak görmüştür. Kral Selman Bağdat'ta İran karşıtı bir etki oluşturmak için Irak ile ilişkilerini geliştirmiştir. Suudi

Arabistan Türkiye'nin Kuzey Irak'taki askeri operasyonlarını defaatle eleştirmiş ve bu girişimleri bağımsız bir Arap ülkesine karşı bir saldırı olarak değerlendirmiştir. Son dönemlerde Suudi Arabistan Türkiye'nin politikalarına karşı daha agresifleşip Akdeniz Bölgesi'nde Yunanistan ve Kıbrıs ile Türkiye karşıtlığı temelinde ilişkilerini geliştirmiştir. Arap siyasetine karşı Suudi dış politikasının bölgesel yönelimi 2003 sonrasında Kral Abdullah zamanında başlamış ve bu yönelim Kral Selman yönetiminde Mısır ve BAE ile koordine bir şekilde sadece İran konusunu değil Müslüman Kardeşler meselesini de kullanarak devam etmiştir.

Kral Selman yönetimindeki monarşi Müslüman Kardeşler'e karşı daha da ileri giderek 2014'te yerel güvenlikleştirme siyasetini daha baskıcı bir şekilde uygulamış ve Müslüman Kardeşler'e yakın olan Sahva liderlerini terörizme destek vermekle suçlayarak tutuklatmıştır. Ülke içinde ise Kral Selman ve Velihaht Prens MBS Kral Abdullah'ın ayaklanmalar esnasında yaptığı gibi liberaller ve Sahva arasında arabulucu bir pozisyon alma gereği duymamıştır. Suudi rejimi Al Sahva'ya karşı şiddet tekeline kullanmakta tereddüt etmeyip eskiden devlet yapıcı rolü bulunan bu vaizlerden bazılarını muhalif güç olarak nitelendirmiştir.

Velihaht Prens MBS'nin siyasi teşebbüsü 1980'lerden beri Suudi Arabistan'daki ulema tarafından onaylanmayan sosyal ve iktisadi liberalleşme adına tepeden inme adımlar sayesinde var olmuştur. MBS dini polisin tutuklama yetkilerini kaldırarak ve kadınlara muhafazakâr dini figürlerin onaylamadığı medeni haklar vererek dini polisin gücünü azaltmış oldu. Devlet-ulema ilişkileri üzerine yapılacak olan gelecekteki çalışmalarda 2015 sonrasında Al Sahva hareketi üzerindeki baskı etkilerinin neler olduğu, Al Sahva'ya karşı iktidarın baskısından dolayı hangi dini grupların kazanım sağladığı araştırılabilir ve rejimin monarşideki diğer dini gruplar ile olan ilişkilerinin güncel durumu incelenebilir. Ulemanın konumunda yaşanan bu yeni değişim karar alma mekanizmalarının velihaht prensin elinde toplanması ile gerçekleşmiştir.

İktidara geldiğinden itibaren velihaht prens monarşideki neredeyse tüm kamu kurumlarını doğrudan kontrolü altına almış ve işleyişlerinin denetiminde kendisi şahsen dahil olmuştur (Lacroix, 2019). Karar alma prosedürleri daha az muhafazakâr hale gelmiş ve hem iç hem de dış siyasette risk almaya daha yatkın olunmuştur. Kral Selman'ın desteğiyle velihaht prens Kral Abdullah zamanında siyasi ve ekonomik açıdan öne çıkan nüfuzlu prens-

lerin yetkilerini ellerinden almış ve herhangi bir siyasi ajandası bulunmayan prensler ve teknokratlardan oluşan yeni bir elit sınıfı yaratmıştır. 2030 Vizyonu ışığında monarşinin petrol dışında gelirini artırmak adına oldukça cesur kararlar alınmıştır. Suudi hükümeti mega projelerin inşa edilebilmesi adına devlete ait olan Aramco'da küçük bir hissesini satmaya başlamıştır (House, 2017).

Yukarıda bahsedildiği üzere Arap ayaklanmalarından sonra monarşideki karar alma usullerindeki değişim ABD'de veliaht prens MBS'nin rolüne dair büyük tartışmalara yol açtı. 2018'de bir süredir *Washington Post* gazetesinde yazı yazan Suudi gazeteci Cemal Kaşıkçı'nın İstanbul'daki Suudi konsolosluğunda vahşice öldürülmesinin ortaya çıkması sonrasında Batı medyası tüm gücün veliaht prensin elinde bulunmasını eleştirmiş ve prensin Yemen'deki savaş kararını, yurtdışındaki Suudi muhaliflerin hedef alınmasını ve ABD'nin bölgedeki çıkarları için zarar oluşturan politikalarını sorgulamıştır. 2020 ABD cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan Joseph Biden'ın Ortadoğu politikasında yaptığı ilk değişiklik Yemen'deki insani krizi gerekçe göstererek Suudi Arabistan'a silah ambargosu uygulamak olmuştur. Aslında Yemen'deki insani krize karşı genel olarak Batı'da yükselen hassasiyet Suudi Arabistan'ın Yemen cephesindeki pozisyonunu zayıflatmıştır. Bu duruma cevaben Riyad bir taraftan Yemen'de diplomatik çözüm arayışlarına girmiştir. Öte yandan, Suudi Arabistan Rusya ile eskiden beri devam eden ilişkilerine güvenlik boyutunu da katarak yeni bir ivme kazandırmıştır. Ayrıca, İran'a karşı bölgesel cepheyi korumak için BAE ve Bahrein'in İsrail ile imzaladıkları İbrahim Antlaşmaları'na itiraz etmeyip, diğer bir Körfez ülkesi Katar'la da krizi sona erdirmiştir. Son olarak, İran destekli Hizbullah'ın Lübnan'da artan gücünü gerekçe göstererek bu ülkeye diplomatik ve ekonomik ambargo uygulamaya başlamıştır.

Bu zamana kadar 2030 reform vizyonu ışığında monarşinin ne derecede iç muhalefetinin ve dış rakiplerinin önüne geçebildiği konusu gelecekte bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Son olarak da 2030 vizyonunun iktisadi profili, Suudi ekonomisine yönelik konulmuş olan bu cesur hedeflerin kapsamlı bir incelemesini gerekli kılacaktır. Petrol dışı yatırımları finanse etmek adına petrol gelirlerini kullanma stratejisi KOVID-19 krizi sırasında petrol fiyatlarının oynamasıyla zayıflığını ortaya koydu. Rantiye ekonomisinden uzaklaşması monarşinin geleceğiyle ilgili güvensizlikler oluşturmuş ve veliaht prensin dış politikaları Suudi Arabistan'ın yurtdışındaki müttefikleri ve rejimin destekçileri arasına endişe yaratmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmadian, H. (2018). Iran and Saudi Arabia in the Age of Trump. *Survival*. 60(2), 133-150.
- Ajami, F. (1978). The end of Pan-Arabism. *Foreign Affairs*. 57.
- Al-Dakhil, K. (2013). *Al-Wahhabiya Bayn Al-Shirk Wa Tasadu' Al-Kabila*. Beirut: Arab Network For Research and Publishing.
- Al-Fahad, A. (2004). The 'Imama vs. the 'Iqal: Hadari-Bedouin Conflict and the Formation of the Saudi State. M. Al-Rasheed ve R. Vitalis (der.), *Counter-narratives history, contemporary society, and politics in Saudi Arabia and Yemen* (ss. 35-75) içinde. Palgrave.
- Al-Faisal, T. (2016). Mr. Obama, we are not "free riders" Arab News. <https://www.arab-news.com/columns/news/894826#.VubddRYBwbU.twitter>
- Al-Labbad, M. (2013a). Egypt's Iran policy linked to Muslim Brotherhood. al-Monitor. <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2013/02/ahmadinejad-visit-egyptian-foreign-policy.html>
- Al-Labbad, M. (2013b). Turkey and Muslim Brotherhood: A bit with unsecured endings. *Assafir*. <http://m.assafir.com/content/1348446668181353200/Opinion>
- Al-Rasheed, M. (2008). The Minaret and The Palace: Obedience at Home and Rebellion Abroad. M. Al-Rasheed (der.). *Kingdom Without Borders: Saudi Arabia's Political, Religious and Media Frontiers* (ss. 199-220) içinde. Hurst & Company.
- Al-Rasheed, M. (2010). *A History of Saudi Arabia*. Cambridge University Press.
- Al-Rasheed, M. (2011). Sectarianism as Counter-Revolution: Saudi Responses to the Arab Spring. *Studies in Ethnicity and Nationalism*. 11(13), 513-526.
- Al-Rihani, A. (1927). *Tarih Najd Alhadith Wa Mulhakatuh*. Dar Al Fakhiriya.
- Al-Sarhan, S. (2016). The Saudis as Managers of The Hajj. Shawkar M. Toorawa ve Eric Tagliacozzo (der.), *The Hajj pilgrimage in Islam* (ss. 196-212) içinde. Cambridge University Press.
- Alshamsi, M. (2011). Islam and political reform in Saudi Arabia: the quest for political change and reform. Routledge.
- Altunışık, M. (2014). Rentier State Theory and the Arab Uprisings: An Appraisal. *Uluslararası İlişkiler*. 11(42), 75-91.
- Al-Turki, M. (2005). *Tatwur Al Siyasa Al Kharijiya Al Saudiya*. Riyadh: Institute of Diplomatic Studies.
- Anderson, I. (1981). *Aramco, The United States and Saudi Arabia*. Princeton University Press.
- Ayubi, N. (1991). *Political Islam: religion and politics in the Arab world*. Routledge.
- Bartolucci, V. (2019). The Discourse on Terrorism of Donald Trump . H. Kowalski (der.), *Reading Donald Trump: A Parallax View of the Campaign and Early Presidency* (ss. 127-147) içinde. Palgrave Macmillan.
- Beling, W. (1980). *King Faisal and The Modernization of Saudi Arabia*. Routledge.
- Bligh, A. (1984). *From Prince to King: Royal Succession in the House of Saud*. New York University Press.
- Cafiero, G. (2019). The Trump Factor in the Gulf Divide. A. Krieg (der.), *Divided Gulf: The Anatomy of A Crisis* (ss. 127-144) içinde. Palgrave Macmillan.
- Chaudhry, K. (1997). *The price of wealth : economies and institutions in the Middle East*. Cornell University Press.
- Chaudhry, K. (2012, March). Kingdom of the terrified. *Aljazeera*. <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2012/02/2012227164648156470.html>.

- Dawisha, A. (1983). Saudi Arabia and the Arab-Israeli Conflict: The Ups and Downs of Pragmatic Moderation. *International Journal*, 38(4), 674-689.
- Fandy, M. (1999). *Saudi Arabia and the Politics of Dissent*. Palgrave Macmillan.
- Farouk, Y. (2014). More than Money: Post-Mubarak Egypt, Saudi Arabia, and the Gulf. Gulf Research Meeting Paper. Gulf Research Center.
- Fattah, H. (1997). *The politics of regional trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900*. SUNY Press.
- Gause, G. (2002). Be Careful What You Wish for: The Future of U.S.-Saudi Relations. *World Policy Journal*. 19(1), 37-50.
- Gause, G. (2018). Saudi Regime Stability and Challenges. M. Al-Rasheed (der.), *Salman's Legacy: The Dilemmas of a New Era in Saudi Arabia* (ss. 31-44) içinde. Oxford University Press.
- Gause, G. and Legrenzi, M. (2016). The International Politics of the Gulf. L. Fawcett (der.), *International Relations of Middle East* (ss.304-323) içinde. Oxford University Press.
- Goldberg, J. (2016). The Obama Doctrine: The U.S. president talks through his hardest decisions about America's role in the World. *The Atlantic*, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2016/04/the-obama-doctrine/471525/>
- Hegghammer, T. (2010). *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism since 1979*. Cambridge University Press.
- Heikal, M. (1976). *Road to Ramadan*. Fontana.
- Hill, G. (2017). *Yemen Endures: Civil War, Saudi Adventurism and the Future of Arabia*. Oxford University Press.
- Hinnebusch, R. (2003). *The International Politics of the Middle East*. Manchester University Press.
- House, K. E. (2017). *Saudi Arabia in Transition: From Defense to Offense, But How to Score?* Belfer Center for Science and International Affairs: Harvard Kennedy School.
- Jones, T. (2010). *Desert kingdom : how oil and water forged modern Saudi Arabia*. Harvard University Press.
- Kechichian, J. (1986). The Role of the Ulama in the Politics of an Islamic State: The Case of Saudi Arabia. *International Journal of Middle East Studies*. 18(1), 53-71.
- Kerr, M. (1971). *The Arab Cold War: Gamal Abd al-Nasir and His Rivals, 1958-1970*. Oxford University Press.
- Korany, B. (1984). The Glory that was? The Pan-Arab, Pan-Islamic Alliance Decisions. October 1973. *International Political Science Review*. 5(1), 47-73.
- Korany, B. and Fattah, M. (2008). Irreconcilable Role-Partners? Saudi Foreign Policy between the Ulama and the US. B. Korany ve A. E. Hillal Dessouki (der.), *The Foreign Policies of Arab States: The Challenges of Globalization* (ss. 343-396) içinde. American University in Cairo Press.
- Kostiner, J. (1985). On instruments and their designers: the Ikhwan of Najd and the emergence of the Saudi state. *Middle East Studies*. 21 (3), 298-323.
- Kostiner, J. (1993). *The Making of Saudi Arabia, 1919-1936*. Oxford University Press.
- Lacroix, S. (2010). *Awakening Islam: The Politics of Religious Dissent in Contemporary Saudi Arabia*. Presses Universitaires de France.
- Lacroix, S. (2011). Comparing the Arab Revolts: Is Saudi Arabia Immune? *Journal of Democracy*, 22 (4), 48-59.
- Lacroix, S. (2019). Saudi Arabia and the Limits of Religious Reform. *The Review of Faith & International Affairs*. 17 (2).

- Mabon, S. (2018). Muting the trumpets of sabotage: Saudi Arabia, the US and the quest to securitize Iran. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 45 (5), 742-759.
- Malmvig, H. (2014). Power, Identity and Securitization in Middle East: Regional Order after the Arab Uprisings. *Mediterranean Politics*, 19 (1), 145-148.
- Matthiesen, T. (2015). *The other Saudis : Shiism, dissent and sectarianism*. New York: Cambridge University Press.
- Mitchell, T. (2002). McJihad: Islam in the U.S. Global Order. *Social Text*. 20 (4), 1-18.
- Moulin, M. (2013). *Ulama ul Islam: Tarikh Wa Benyat ul Mu'assasa al Diniya fil Saudiyya*. Arab Network for Research and Publishing.
- Niblock, T. (2006). *Saudi Arabia: Power, Legitimacy and Survival*. Routledge.
- Obaid, N. (2006). Stepping Into Iraq. *Washington Post*. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/11/28/AR2006112801277.html>, Son Erişim Tarihi: 12 Aralık 2019.
- Okruhlik, G. (2005). The Irony of Islah (reform). *The Washington Quarterly*. 28(4), 153-170.
- Rich, B., and Macqueen, B. (2017). The Saudi State as an Identity Racketeer. *Middle East Critique*, 26(2), 105-121.
- Rieger, R. (2014). In Search For Stability: Saudi Arabia and Arab Spring. Gulf Research Meeting Papers. Gulf Research Center.
- Schulze, R. (2000). *A Modern History of the Islamic World*. I.B.Tauris & Co Ltd.
- Steinberger, G. (2005). The Wahhabi Ulama and the Saudi state : 1745 to the present. P. Aarts ve G. Nonneman (der.), *Saudi Arabia in the balance: political economy, society, foreign affairs* (ss. 278-302) içinde. Hurst & Company.
- Steinberger, G. (2014). *Leading the Counter-Revolution: Saudi Arabia and the Arab Spring*. SWP.
- Tilly, C. (1985). War Making and State Making as Organized Crime. Theda Skocpol, Dietrich Rueschemeyer ve Peter B. Evans (der.), *Bringing the State Back In* (ss. 169-191) içinde. Cambridge University Press.
- Toth, A. (2002). Conflict and a Pastoral Economy: The Costs of Akhwan Attacks on Tribes in Iraq, 1922–29. *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 11 (2), 201-227.
- Troller, J. (2013). *The Birth of Saudi Arabia: Britain and the Rise of the House of Saud*. Routledge.
- Valbjørn, M. and Bank, A. (2012). The New Arab Cold War: Rediscovering the Arab dimension of Middle East regional politics. *Review of International Studies*. 38 (1), 3-24.
- Vassiliev, A. (2000). *The History of Saudi Arabia*. New York University Press.
- Vitalis, R. (2004). Aramco World: Business and Culture on the Arabian Oil Frontier. M. Al-Rasheed, ve R. Vitalis (der.), *Counter-narratives history, contemporary society, and politics in Saudi Arabia and Yemen* (ss. 151-181) içinde. New York: Palgrave MacMillan.
- Vitalis, R. (2009). *America's Kingdom: Mythmaking on the Saudi Oil Frontier*. Verso.
- Wherey, F. vd. (2009). Saudi-Iranian relations since the fall of Saddam: rivalry, cooperation, and implications for U.S. policy. Rand Corporation.
- Yamani, M. (2009). *Cradle of Islam: the Hijaz and the quest identity in Saudi Arabia*. I.B. Tauris.

Kargaşa İçerisinde Düzen: Lübnan'da İç ve Dış Siyaset

MURAT TINAS

GİRİŞ

Belirli bir coğrafyada yaşayan insanların gayrişahsi siyasal bir düzende vatandaşlık ilkesiyle bir arada yaşadığı ulus devlet olgusu Ortadoğu'ya, Britanya ve Fransa'nın nüfuzlarını farklı coğrafyalarda kurumsallaştırmalarıyla gelmiştir. Her ne kadar teoride farklı ulusların farklı devletleri olması prensibine dayansa da günümüzde birçok ulus devlet, çeşitli etnik grupları ve farklı mezheplerden toplulukları ihtiva edecek şekilde kurulmuştur. Bu anlamda Lübnan, mezhebe dayalı siyasal temsiliyetin anayasal ilke olarak tanındığı ve bu sistem çerçevesinde güç paylaşımının gerçekleştirildiği yapıyla modern ulus devletler sisteminde kendine has bir örnek teşkil eder.¹

Günümüzde Lübnan'ın bulunduğu coğrafya, tarih boyunca gerek yerel gerek bölgesel gerekse uluslararası güçlerin iktidar mücadelesinin gerçekleştiği topraklar olagelmıştır. Bu mücadele hem devlet hem de devlet dışı aktörlerin yoğunlukla rol aldığı savaşlar, iç çatışmalar ve paralel olarak çeşitli düzeylerde kurulan ittifaklar üzerinden yürütülmüştür. Ortadoğu bölgesi

¹ Lübnan'da resmi olarak İslam dini içerisinde Sünni, Şii, Dürzi, İsmaili ve Nusayri mezhepleri; Hristiyanlık içinde Marunî, Rum Ortodoks, Rum Katolik, Ermeni Ortodoks, Ermeni Katolik, Süryani Katolik, Süryani Ortodoks, Protestan, Roma Katolik, Keldani Katolik, Nasturi ve Kıpti mezhepleri ile Yahudiliğe mensup topluluklar tanınmaktadır.

üzerine uzmanlaşanlar, farklı dini inançlara mensup yaklaşık altı milyonluk nüfusu ve mezhepsel katılıma dayalı siyasi sistemiyle Lübnan'ı, bölgenin aynası olarak tanımlamaktadır (Mackey, 2009). Bu nedenle Lübnan, Michael Hudson'ın deyimile, kırılğan dengeler üzerine kurulmuş istikrarsızlık cumhuriyetidir (Hudson, 1968). Öyle ki, ülkede yaşanan tarihsel tecrübe neticesinde 1991 yılında *Larousse* Fransızca sözlüğüne 'farklı topluluklar arasındaki çatışmanın sonucu olarak bir devletin parçalanma süreci' tanımıyla Lübnanlaşma (*Libanisation*) sözcüğü eklenmiş ve sonraları akademik literatürde farklı coğrafyalarda yaşanan benzer süreçler için de kullanılan bir kavrama kaynaklık etmiştir (Harris, 2006, s. 1).

Kendisine has siyasi, ekonomik ve toplumsal yapısıyla Ortadoğu'nun aynası olan Lübnan, aynı zamanda özellikle bağımsızlığının ilk yıllarında sahip olduğu liberal ekonomisi ve demokratik sistemiyle bölgeden ayrılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'da kurulan düzen, tarihsel mirasın aksine devletlerin ve sınırların yapay bir şekilde oluşturulmasına sebep olmuştur (Hinnebusch, 2014, s. 4). Buna karşın gerek uluslararası düzeyde gerek bölgesel düzeyde var olan statüko, mevcut düzenin azami ölçüde sürdürülebilmesini kolaylaştırmıştır. Ancak 2000'li yıllarla başlayan süreçte ve özellikle ABD'nin Afganistan ve Irak'a müdahalesi neticesinde oluşan güç boşluğu, bölge ülkelerinin desteği ve himayesiyle dini ve etnik temelli farklı devlet altı gruplar arasında çatışmaların meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu çerçevede Ortadoğu'daki söylemin ve siyasetin, yeniden radikal bir şekilde mezhebileşmesiyle birlikte bölgenin birçok ülkesi, sosyal ve iç siyasal sistem itibarıyla bir zamanlar Arap dünyasının anomalisi olarak anılan Lübnan gibi görünmeye başlamıştır (Salloukh, 2014). Bu kapsamda Hudson'ın ulusal kimlik inşası karşısında bölgedeki devlet altı toplumsal kimliklerin kalıcılığı konusundaki tespiti her zamankinden daha güncel ve geçerli olmuştur (Hudson, 1968, s. 25). Bu çerçevede bu çalışma, bölgeyi anlamak için önemi giderek artan Lübnan'ın iç ve dış siyaseti arasındaki bağlantı ve ilişkiyi tarihsel olarak ele alacak olup Lübnan'ın kuruluşu, toplumsal yapısı ve bunların gelişimini irdelleyecektir. Buna paralel şekilde ise ülkenin dış politika yaklaşımını belli başlı dış politika meseleleri üzerinden ele alacaktır. Görüleceği üzere Lübnan'ın farklı mezhebi grupları ihtiva eden toplumsal yapısı ve bunun siyasette kurumsallaşması neticesinde Lübnan'ın iç ve dış siyaseti, devletin kurumsal yapılarının çok ötesinde çok aktörlü ve çok düzeyli bir analizi gerektirmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Cebel-i Lübnan: Göreceli İstikrar Dönemi
 Bugünkü Lübnan coğrafyası I. Selim'in 1516'da Memlûklülere karşı elde ettiği zaferle Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılın başlarından itibaren hâkim olduğu Arap coğrafyasında, imparatorluğun diğer bölgelerine kıyasla daha esnek bir idare oluşturmuş ve bu nedenle mahalli otoriteler ile bunların yönetim üslupları özellikle ilk dönemde yaşamaya devam etmiştir (Ortaylı, 1984, s. 89). Bahse konu genel kuralın bir parçası olan Lübnan coğrafyasında Osmanlı İmparatorluğu, önce Şam valiliğine bağlı emirlikler tesis etmiş, 1842'de ise Cebel-i Lübnan (Lübnan Dağı) Sayda valisine bağlı ancak geniş yetkilerle donatılan iki kaymakamlık olarak taksim edilmiştir (Salibi, 1965, ss. xi-xiii; Akarlı, 1993; Farah, 2000). Çifte kaymakamlık sisteminde bugünkü Lübnan'ın siyasal sistemiyle ilgili önemli bir ayrıntı, her iki kaymakama idarede danışmanlık vazifesiyle görevlendirilen altı üyeli Danışma Meclislerinin kurulmasıdır. Altı üyeli bu meclislerin Sünni, Mütevali (Şii), Marunî, Dürzi, Rum Katolik ve Rum Ortodoks temsilcilerden oluşması kararlaştırılmıştır ("Cebel-i Lübnan Kaim-makamları Nezinde Bulunan İki Meclisin Nizâm-nâmesi"nin tam metni için bkz. Keleş, 2008, ss. 150-157). Yoğun dış baskılar neticesinde hayata geçirilen farklı mezhebi grupların danışmanlık meclislerinde birer üyeyle temsil edilmesi sistemi, bugünkü konfesyonel sistemin idari bir ilke olarak hayata geçirilmesi açısından önemlidir (Tınas, 2017a, ss.92-94).

Çifte kaymakamlık sistemi bölgede istikrarın tesisi açısından yeterli olmamış ve 1860'ta başlayan geniş bir iç çatışma neticesinde 9 Haziran 1861'de Lübnan Dağı Mutasarrıflığı kurulmuştur. Kurucu nizamnameye göre, geniş salâhiyetlere sahip olan mutasarrıfa yardımcı olmak üzere on iki üyeden müteşekkil bir İdare Meclisi kurulması kararlaştırılmıştır ("Cebel-i Lübnan Nizamnamesi"nin tam metni için bkz. Reyhan, 2006). Bahse konu İdare Meclisi'nin o dönemki nüfuslarına oranla üye sayısı belirlenecek şekilde Marunî, Dürzi, Rum Ortodoks, Rum Katolik, Sünni ve Şii üyelerden oluşması üzerinde mutabık kalınmıştır (Salibi, 1965, s. 108; Akarlı, 1993, s. 30; Fawaz, 1994; Traboulsi, 2007, s. 42). Mutasarrıflık dönemi, Avrupalı güçlerin baskıları neticesinde Cebel-i Lübnan'a tanınan otonominin genişliği ve mezhebe dayalı temsiliyetin nisbi olarak uygulanması açısından önemlidir. Lübnan'ın bahse konu ayrıcalıklı statüsü, 1913'te İttihat ve Terakki Partisi'nin İstanbul'daki iktidarını pekiştirmesiyle son bulmuş ve Lübnan'ın kaderi Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere ve Fransa'nın bölgesel nüfuz paylaşımlarında Fransız mandater yönetime devredilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dört asırlık hâkimiyetinde tek bir yönetim üslubundan bahsedilemese de bazı ortak öğeler üzerinde durulabilir. Bunların ilki, Lübnan Dağı'nda halihazırda mevcut olan otonomi geleneğinin bu dönemde kurumsallaşmaya başlamasıdır. Bunda Lübnan'ın dağlık ve vadilerden müteşekkil coğrafi yapısının, merkezi idareyle sorun yaşayan grupların bu bölgeye sığınmalarını kolaylaştırmasının etkisi önemlidir (Harris, 2006, ss. 59-60). Öte yandan, Lübnan'ın bugünkü profesyonel yapısının, idari teşkilatlanmadaki ilk örnekleri yine bu dönemde görülmüştür. Yukarıda bahsedilen idari yapıları kuran nizamnamelerde sıklıkla yer alan "cemaatler tarafından seçilmişlik", "mezhebine göre" ve "cemaatçi temsiliyet ilkesi" ifadeleri bölgedeki nüfus yapısının mezhep temelli cemaat esasına dayalı birimler olarak tanımlandığına işaret etmektedir (Reyhan, 2011, ss. 215-216). Aynı dönemde Lübnan siyasetinde öne çıkan bir diğer olgu farklı mezhebi gruplar arasındaki mücadele ve çatışmaların gerek bölgesel gelişmelerden gerek dönemin büyük güçleri olan Avrupalı devletler arasındaki mücadelelerden bağımsız olmayışı ve bahse konu çatışmaların çözümünün yine bölge dışı aktörlerin mutabakatıyla gerçekleşmesidir (Salibi, 1965, ss. 28, 38-39, 41-42 ve 44; Weinberger, 1986, s. 42; Akarlı, 1993, ss. 25 ve 27-28; Makdisi, 1996; Harris, 2009a, s. 10). Farklı mezhebi gruplara yapılan vurgu neticesinde dönemin Avrupalı büyük güçleri, bölge ahalisini himaye adı altında kendi nüfuz ve çıkarlarını koruma imkânı elde etmişlerdir. Benzer şekilde Lübnan Dağı'nda yaşayan farklı mezhebi grupların feodal liderlerinin gerek merkezi otoriteyle gerek kendi aralarında yaşadıkları problemlerde dış müttefik ve koruyucu arayışında oluşları Osmanlı dönemiyle alakalı literatürde üzerinde durulan bir gerçektir (Hourani, 1946, s. 147; Abu-Husayn, 2009, s. 36).

Fransız Manda Dönemi: Profesyonelizmin Kurumsallaşması

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra galip devletler, Nisan 1920'de San Remo'da bir araya gelerek bugünkü Lübnan ve Suriye topraklarında Fransız manda yönetiminin kurulmasını kararlaştırdılar. Bu karar, her ne kadar yerel güçler tarafından kabul edilmese de Fransa, direnişi kısa sürede bertaraf ederek 1 Eylül 1920'de Büyük Lübnan (Grand Liban)'ın kuruluşunu ilan etmiştir. Fransız mandası altında kurulan Büyük Lübnan, tarihsel mirasın aksine Lübnan Dağı'na ilave olarak sahildeki Beyrut, Trablus, Sur ve Sayda şehirlerini ayrıca Baalbek ve Beka Vadilerini içerecek şekilde oluşturuldu. Bahse konu coğrafi genişleme, ismi Büyük Lübnan olsa dahi ülkeyi daha

büyük yapmamış, tam aksine problemlerini büyüt müştür. Öncelikle bu kararlar, Lübnan'daki dini çoğulculuk artarken Marunî özgöl ağırlığı da sona ermiştir. Lübnan Dağı nüfusunun yaklaşık %55'i Marunî olmak üzere Hristiyanlar %80'ini oluştururken; genişleyen coğrafyadaki toplam nüfusta Hristiyanlar ancak %50'ler kadardı. Diğer yandan eski yapıda Müslümanlar içerisinde çoğunluğu oluşturan Dürziler ise yeni kurulan devlette Sünni ve Şiilerin gerisinde kalmıştır (Zamir, 1985, s. 98; Hinchcliffe ve Milton-Edwards, 2007, s. 62). Diğer bir deyişle bahse konu coğrafya, tarihsel olarak meşruiyeti olmayan, siyasi anlamda ise derin çatlakları olan bir toplum meydana getirmiştir.

Büyük Lübnan, sadece genişleyen sınırları nedeniyle değil aynı zamanda daha temel bir ontolojik direnişle de karşılaşmıştır. Suriye'den ayrı bir Lübnan'ın tahayyül edilmesi, başta Sünni Müslümanlar ve Ortodoks Hristiyanlar olmak üzere Arap milliyetçilerinin tepkisini çekmiştir (Harris, 2006, ss. 40-41). Buna karşılık başta Marunî Patrik Huvayyik olmak üzere bazı Marunî önde gelen entelektüel ve feodal beyler ise Hristiyan kimliği belirgin olan ve bu yanılla başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletlerle yakın ilişkide olacak Suriye'den ayrı bağımsız bir devletin kurulmasından taraf olmuşlardır. Sonuç olarak ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun rızasının hilafına Fransız Manda Yönetimi ve Marunî Kilisesi ittifakıyla kurulan Büyük Lübnan, pan-Suriye kimliklerinden vazgeçmeyen Sünniler, güneydeki otonomilerini kaybedecekleri korkusu yaşayan Şiiler, Lübnan Dağı'nda hâkim oldukları bölgeleri Marunîlere kaybedecekleri endişesini yaşayan Dürziler ve Katolik hâkimiyetine girmek istemeyen şehirli Ortodokslar nezdinde ilk yıllarında meşruiyetini sağlamakta zorluk çekmiştir. Salibi'nin de belirttiği gibi, 'bir ülke yaratmak ayrı şey, bir ulus yaratmak ise ayrı şeydir' (Salibi, 1988, s. 19) ve Fransızlar modern Lübnan Devleti'ni kurarken Lübnan ulusu inşa sürecini göz ardı etmişlerdir. Bu meşruiyet krizi, kısa ve orta vadede ulusal kimlik inşa sürecinin önündeki en büyük engele dönüşürken; uzun vadede ise farklı mezhebi grupların nihai kimlik arayış ve yönelimlerinin zemininin ülke dışında olmasına sebep olacaktır.

Fransız manda dönemine ilişkin bir diğer önemli nokta 23 Mayıs 1926'da kabul edilen Lübnan Anayasası'dır. 1926 Anayasası, mezhep gruplarını anayasal düzeyde tanınması ve bu gruplara siyasi ve idari yapıda nüfuslarına oranla temsil hakkı tanınması açısından önemlidir. Esasen mezhebi temsile dayalı konfesyonel sistemin Lübnan'da anayasal bir prensip olarak tanınmasına ilişkin literatüre bakıldığında, bunun ülkedeki anayasa yazım

sürecinde ne tek ne de en popüler sav olduğu belirtilmektedir (Thompson, 2000, ss. 50-51; Malaspina, 2008, s. 48). Ancak konfesyonelizme yönelik eleştiriler kısa sürede bastırılmış ve Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki tüm kolonilerinde uyguladığı böl-yönet politikası uygulamaya konulmuştur. Esasen Fransız Manda Yönetimi, bu konuda kendisine yerel ortaklar bulmakta zorlanmamıştır. Mezhebi kimlik bazlı güç paylaşımı, Beyrut ve Lübnan Dağı'nda önde gelen Hristiyan ailelerin, kırsalda ise Sünni ve Şii toprak sahibi feodal ailelerin güçlerini pekiştirmiştir. Modern Lübnan'ın kuruluşu esnasında tarihsel olarak edinilmiş imtiyazlarını bu şekilde korumayı başaran ve literatürde *zaim* (çoğul: *zuama*) olarak adlandırılan feodal sınıf, bugünkü Lübnan'ın siyasal, ekonomik ve toplumsal yapısında çok önemli bir yer teşkil eder (Atlioğlu, 2014, ss. 60-69). Bahse konu feodal sınıf, dini ve mezhebi farklılıklarına rağmen mevkilerini güçlendirmek ve imtiyazlarını korumak amacıyla yeni devletin kurumlarını istismar etme konusunda işbirliğine gitmekten çekinmemişlerdir (Zamir, 2000, s. 31). Sonuç olarak, modern Lübnan'ın kuruluşunda mezhebi temsiliyete dayalı konfesyonelizmin anayasal bir prensip olarak kabul edilmesi, Lübnan'ın günümüzdeki anlamıyla bir ulus devlet olmasını engellerken aynı zamanda Lübnan toplumu ile iç ve dış siyasetini derinden şekillendiren bir gerçekliğe dönüşmüştür. Bu nedenle bugünkü Lübnan'ın iç ve dış siyaseti, her biri güçlü feodal aileler veya dini cemaat liderleri tarafından hâkim olunan mezhebi kantonlar bileşimi arasındaki etkileşim olarak tanımlanabilmektedir.

Mezhebi kantonlar şeklinde kurulan yeni siyasal düzen, ülkede zayıf bir merkezi otorite teşekkülü öngörürken, paralel şekilde Lübnanlılar için de nihai bir bağıllık merkezi olmaktan uzak kalmıştır. Bu anlamda Lübnan'da modern anlamdaki vatandaşlık kavramından bahsetmek mümkün değildir. Doğumdan ölüme kadar geçen süreçte hayatlarının her alanında Lübnanlılar, konfesyonel sistemi hissetmişler ve yaşamlarını bunun kurallarına göre şekillendirmişlerdir. Bu anlamda Lübnanlılar için mezhebi grupların feodal veya ruhani liderleri temel referans kaynağı olmuş; gerek eğitimlerinde gerek sosyal yaşamlarında gerek profesyonel meslek seçimlerinde dahi etkili olmuştur. Böylesi bir toplumsal yapı ise Lübnan'ın bağımsızlık döneminde vatandaşlık kavramı üzerine kurulu modern anlamda bir devletin ortaya çıkmasını engellemiş ve gerek iç siyaset gerek dış siyaset konuları sözü edilen feodal patronaj ilişkileri çerçevesinde şekillenmiştir.

Modern Lübnan tarihine etkisi hasebiyle Fransız mandası altındaki Lübnan dönemine ilişkin değinilmesi gereken bir diğer husus da Marunî

cemaatinin siyasal ve toplumsal yaşamda yükselişi ve özellikle de Marunî Kilisesi'nin önemli bir siyasi aktör olarak gücünü pekiştirmesidir (Moaddel, Kors ve Gärde, 2012, s.7). 19. yüzyılın sonlarına kadar bugünkü Lübnan topraklarında şehirli tüccar ve entelektüel sınıf, genellikle Sünniler ile Rum Ortodokslardan oluşurken; Marunîler ve Dürziler daha çok kırsal bölgelerde tarımla uğraşmaktaydılar. Bu durum, Marunîlerin Mutasarrıflığın kurulmasıyla birlikte başta Fransa'yla olmak üzere halihazırda mevcut olan ilişkilerini güçlendirmelerine paralel olarak değişmiştir. Özellikle Marunî Kilisesi'nin Fransa manda yönetiminin kurulmasındaki kolaylaştırıcı rolü karşılıksız kalmamış ve yeni kurulan devlette Marunî toplum ayrıcalıklı bir muamele görmüştür. Lübnan'ın ilk dönem siyasal sisteminde yasal manada cumhurbaşkanlığıyla birlikte başbakanlık ve meclis ihdas edilse de salahiyyetleri açısından başbakanlık ve yasama organı etkin sayılamazdı (Zamir, 2000, s.245). 1926 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı, kurulması amaçlanan mezhebi cemaatler arası dengeyi tehlikeye atabilecek oranda güçlendirilirken yürütmenin başı olarak bakanları ve başbakanı atama ve görevden alma, yasaları veto etme ve meclisi feshetme gibi mutlak yetkilere sahipti (Lübnan Anayasası, 1926, Madde 60). Diğer bir ifadeyle, Fransız Manda döneminde oluşturulan siyasal sistemde "Lübnan'daki devlet başkanı (cumhurbaşkanı) devlet yaşamının tüm alanlarının vücut bulmuş hali" olarak varsayılabilir (Rabbath, içinde Traboulsi, 2007, s.109).

Bağımsızlığa Giderken Milli Misak: Arap Yüzü olan Bağımsız Ülke

Birinci Dünya Savaşı sonrasında her ne kadar Fransa kendi çıkarları doğrultusunda bir Lübnan kurmayı başarsa da Suriye'den ayrı bağımsız Lübnan fikri üzerindeki tartışmalar son bulmamış ve özellikle de mevcut sınırlarıyla genişleyen coğrafyada farklı mezhebi grupları içeren toplumsal yapıda bir ulus kimliği inşası mümkün olmamıştır. Bu nedenle 1920'de başlayan manda dönemi, Fransa karşıtı muhalif hareketlerin, ayaklanmaların ve ülke geneline yayılan şiddet olaylarının yaşandığı bir dönem olarak not edilebilir (Traboulsi, 2007, ss.75-80). Lübnan'daki gelişmelerin yanı sıra Avrupa'da Almanya'nın yükselişine paralel olarak kıta siyaseti de Fransa lehine gelişmemektedir. Bu çerçevede Fransa, 1936'da Suriye ve 1939'da Lübnan'la anlaşma imzalayarak ülkelerin bağımsızlıklarına giden yolda uzlaşma sağladı. 1920'lerden itibaren var olan ve birbirleriyle uzlaşması mümkün görünmeyen iki grup, bağımsızlıktan söz eden 1939 Antlaşması'na karşı muhalefette birleşmişlerdir: çoğunluğu Marunî olan Fransız mandası taraftarı gruplar ile

Suriye'ye ilhakı savunanlar. Marunîlerin temel kaygısı Fransız himayesinin yokluğunda Suriye'nin Lübnan'ı kolayca işgal etme ihtimaliyken; Suriye'yle bütünleşmeyi savunanların korkusu ise uluslararası bir anlaşmada bağımsızlıktan bahsedilmesinin Suriye'ye katılmanın önünde kalıcı bir engel teşkil edebilecek olmasıydı.

Bağımsızlığa giden yol 1939 Antlaşması'yla açılmış ve bu süreç, İkinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'da oluşan güç boşluğu, Fransa'nın Almanya tarafından işgal edilmesi, sömürgeler üzerinde Fransa ile İngiltere arasındaki rekabet ve Lübnan'daki Fransa karşıtı muhalefetin yaygınlaşmasıyla olgunlaşmıştır. Bu ortamda 21 Eylül 1943'te devlet başkanı seçilen Bışara El-Huri, Riyad Es-Sulh'ü başbakan olarak görevlendirmiş ve yeni kabine 8 Kasım'da bir dizi anayasal değişiklikle Fransız manda yönetiminin otoritesini zayıflatan kararlar almıştır. Bahse konu kararların hükümsüz olduğunu ilan eden Fransız Manda Komiserliği, cumhurbaşkanı, başbakan ve bazı bakanları tutuklamıştır. Fransız Komiseri George Catroux'nun söz konusu doğrudan müdahalesi ülke çapında şiddet içeren eylemlerle ve genel grevlerle cevaplanmış ve istikrarın kurulmasının mümkün olmaması neticesinde Catroux, 22 Kasım 1943'te tutukluların serbest bırakılmasını emretmiş ve Lübnan'daki Fransız mandasının sona erdiğini ilan etmiştir (Traboulsi, 2007, ss.106-108).

Lübnan'da bağımsızlığa giden süreç ülkenin kimliği ve yönelimi üzerine tartışmaları tetiklemiştir. Bu nedenle 1943'te üzerinde mutabakata varılan Milli Misak, bağımsız Lübnan Devleti'nin meşruluğu ile Fransa ve Suriye'yle ilişkilerin nasıl olacağı tartışmalarına bir yanıt olarak hazırlanarak temel referans ilkesi olmuştur. Esasen Milli Misak, dönemin iki önemli siyasi lideri olan Bışara El-Huri ve Riyad Es-Sulh tarafından hazırlanan sözlü bir mutabakattır ve bu açıdan değerlendirildiğinde bağımsız Lübnan'ın kuruluşundaki temel siyasi belge, geçmişte olduğu gibi feodal patronaj ilişkileri çerçevesinde geleneksel siyaset yapısıyla oluşturulmuştur (Tinas, 2016, s. 110). Sözlü bir mutabakat olması nedeniyle içeriği, mutabakatın akabinde kurulan kabinenin ilanı esnasında Es-Sulh'un Meclis'te yaptığı konuşmadan anlaşılmaktadır (El-Beyân el-Vezârî, 1943).

Ülkenin idari yapısında konfesyonelizmi ilke olarak kabul etmesinin yanı sıra Milli Misak'ın bir diğer önemi, Lübnan'ı 'Arap yüzü olan bağımsız bir ülke' olarak tanımlamasıdır. Lübnan kimliğine yönelik bu tasvir, Arap bütünlüğünü savunan, çoğunluğunu Sünni Müslümanların oluşturduğu siyasi liderlerle başta Fransa olmak üzere Batı dünyası ile daha yakın ilişki geliştirilmesini savunan ve ülkenin Hristiyan yapısına vurgu yapan Marunî

liderler arasında anlayış birliği yaratmayı ve manda döneminde ülkenin iç siyasi tartışmalarının merkezinde yer alan Lübnan'ın nihai yönelimi hakkında ilke geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu perspektiften, Attié bahse konu misak hakkında Hristiyanları Araplaştıırken, Müslümanları da Lübnanlaştırmıştır demektedir (Attié, 2004, ss. 8-9).

Lübnan'daki Hristiyanları Araplaştırma ve Müslümanları da Lübnanlaştırma çabası her ne kadar bir iç siyaset tartışması ve ülkenin ulusal kimliğine ilişkin bir inşa çabası olarak görülse de bu uzlaşa aynı zamanda dönemin büyük güçlerinin mücadelesinin bir yansımasıydı. Literatürde bahse konu uzlaşının arka planında, bölgedeki çıkarlarını korumak ve Fransız nüfuzunu sınırlandırmak isteyen Britanya'nın önemli bir aktör olduğu; ayrıca uzlaşya varan sürece Suriye ve Mısır'ın dâhil olduğu belirtilmektedir (Attié, 2004, s. 8; Gürçan, 2007, s. 63; Rabil, 2011, s. 14; Salloukh ve Barakat, 2015, s. 16). Lübnan'ı Arap yüzü olan bağımsız bir ülke olarak tanımlamak, ülkenin dış politikasına doğrudan etki eden bir olgudur; çünkü ülkenin ulusal kimliği ve temel yönelimi konusundaki prensipler, aynı zamanda onun bölgesel ve uluslararası gelişmeler konusundaki algılarını ve tepkilerini şekillendirmektedir. Öncelikle Lübnan'ın bağımsızlığına yapılan vurgu, Suriye'yle bütünlüşme fikrine karşı önlemdi. Aynı zamanda Arap kimliğine olan referans ise Fransa'ya olan temayüle karşı bir önlem olarak düşünülmelidir. İkisi birlikte düşünüldüğünde bahse konu prensip, Lübnan dış politikasının tarafsızlığı konusunda bir uzlaşya işaret etmektedir (Roberson, 1998; s. 4; Zahar, 2005, s. 227). Lübnan'ın tarafsızlığı üzerine mutabakata varılan bu prensip, görünüşte ideal bir başlangıç olarak kabul edilmekle birlikte Lübnan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından mezhebi grupların dış politika eğilimleri ve cihetlerindeki farklılıklar nedeniyle uygulanamamıştır. Ayrıca bu dönemde gerek bölgesel nedenlerle gerek Soğuk Savaş'ın süper güçlerinin çekişmesi neticesinde Lübnan'ın istikrarlı bir şekilde tarafsız kalabilmesi her zaman mümkün olmamıştır.

Lübnan'da Hassas Dengeler Üzerine Kurulu İç ve Dış Siyaset

Lübnan'ın ilk bağımsızlık yıllarında gerek bölgesel güçlerin Lübnan üzerindeki çıkarları gerek yerel aktörlerin hedefleri hassas dengeler üzerinde kurulu istikrara meydan okuyan gelişmelere yol açmıştır. Lübnan, ilk iç siyaset-dış siyaset sınavını Arap Birliği'nin kuruluşu sürecinde vermiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kolonyal ülkelerin çıkarları doğrultusunda tasarlanan Ortadoğu'da parçalı birçok devlet kurulmasına rağmen Arap-

ların tek bir millet olarak birleşmelerini savunan Arap milliyetçiliği fikri, Batılı manda rejimlerinden kurtulma ve bağımsız devlet kurma sürecinde oldukça etkili olmuştur. Bu siyasi atmosferde ve tabandan gelen toplumsal baskı neticesinde resmi adı Arap Devletler Birliği olan örgüt, Mart 1945'te kurulmuştur. Lübnan'ın örgüte üyeliği tarafsızlığın ihlali çerçevesinde tartışmalara sebebiyet vermiştir. Cumhurbaşkanı El-Huri'nin girişimleriyle örgütün kuruluş çerçevesini çizen 7 Ekim 1944 İskenderiye Protokolü'ne "görüşmelere katılan devletlerin Lübnan'ın bağımsızlığını ve egemenliğini tanıdığı" (İskenderiye Protokolü, 1944, Madde 4) şeklinde bir hüküm dâhil edilmesi ve örgütün karar alma şartının oybirliği ilkesine bağlanması (Salem, 1994, s. 74) Arap Birliği'ne Lübnan'ın katılımını başarılı bir dış politika hamlesine dönüştürmüştür. Lübnan'ın bağımsızlığı her şeyden önce en çok bölgesel anlamda meşruiyetten yoksundu, bu anlamda bahse konu protokolle başta Suriye olmak üzere bölge ülkeleri Lübnan'ı ayrı bir devlet olarak tanımış oldular. Ayrıca birliğin karar alma şartının oybirliği ilkesine bağlanması, bölgesel gelişmelerde Lübnan'ın bir oldubittinin içerisine dâhil edilmesini engellemesi açısından önemlidir.

Lübnan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında karşılaşılan bir başka önemli bölgesel gelişme İsrail'in kuruluşu ve 1948 Savaşı'dır. 14 Mayıs 1948'de David Ben-Gurion tarafından İsrail Devleti'nin kuruluşunun ilan edilmesi üzerine Mısır, Suriye, Irak, Ürdün (Trans-Jordan) ve Lübnan, İsrail'e savaş ilan ettiler. Yaklaşık bir yıl kadar süren savaşta zaten aktif bir çatışmaya katılmayan Lübnan, 23 Mart 1949'da İsrail'le ateşkesi kabul etti (Malaspina, 2008, s.48). Lübnan açısından savaşa katılım esasen Pan-Arabizm çerçevesinde değerlendirilmelidir. Hitti, Lübnan'ın savaş kararının dönemin siyasi elitlerinin büyük çoğunluğu açısından tercih edilen bir alternatif olmadığını, ancak tabandan gelen baskıya karşı iç politik nedenlerle alınmış bir karar olduğunu belirtmektedir (Hitti, 1989, s. 9). Bu nedenle Lübnan, 1948 Savaşı'na katılmış olsa da muharebede ciddi bir rol almamıştır (Ellis, 2002, s. 26). Lübnan, *de facto* manada kendisini savaşa girmekten koruyabilse de ilerleyen yıllarda bölgenin ve Lübnan'ın kaderini derinden etkileyecek Filistinli mülteciler meselesinden uzak kalamamıştır. Büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşan mülteciler, Lübnan'ın hassas ilkeler üzerine kurulu kırılgan mezhebi dengelerini derinden etkileyerek iç siyasetinde en tartışmalı konu olmuş; sonraları İsrail - Lübnan ilişkilerinin temel meselesi haline gelmiştir.

Lübnan'ın dış politika, bölgesel ittifaklar ve uluslararası sistemde nerede olduğu tartışması, ülkenin ilk bağımsızlık yıllarında önemli bir tartışma

konusu olmuştur. Kurulan bölgesel ittifaklarda yer alan Lübnan'da başta Marunî elitler olmak üzere Batı'yla daha yakın ilişkiler kurulmasını savunan çevrelerin karşıt yöndeki baskıları devam etmekteydi. Bu siyasi ortamda 1952'de cumhurbaşkanı olan Kamil Şamun dönemi, komşu ülkeler askeri darbelerle siyasi karışıklıklar yaşarken Lübnan için nisbi bir barış döneminde hızlı bir ekonomik büyüme ve dış politikada Batı'ya eğilimin artması olarak tanımlanabilir (Gaspard, 2004, ss. 1-2). Bu anlamda bölgesel ve uluslararası meselelerde başta ABD olmak üzere Batı yanlısı bir tutum alınmış, bu duruş ülkedeki farklı siyasi gruplar tarafından eleştirilmiştir. 1950'li yıllarda Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdül Nasır'ın Arap milliyetçiliğini ülkesinin bölgesel nüfuzunu artırmak amacıyla etkili bir söylem olarak kullanmasıyla Lübnan da dâhil olmak üzere bölge çapında güçlenen milliyetçi hareketler Şamun'un politikaları için önemli bir direnç merkezi olmuştur. Nasır'ın 1956'da Süveyş Kanal Şirketi'ni millileştirmesiyle gerginleşen bölgesel jeopolitikte Şamun'un Mısır'a savaş ilan eden İngiltere ve Fransa'yla ilişkilerini sürdürmesi, Lübnan'daki ayrışmayı derinleştirmiş ve ülkenin Lübnan'ın hassas dengeler üzerinde kurulu tarafsızlık politikasını sürdürülebilir olmaktan uzaklaştırmıştır. Bu siyasi durumda Şamun, kendi iktidarını kuvvetlendirmek adına, Lübnan'da olağan olduğu üzere dış müttefikleriyle bağına kuvvetlendirmeyi seçmiş ve ABD'yle ittifakını güçlendirecek adımlar atmıştır. Şamun'un Nasır'la doğrudan çatışması ve ABD'nin bölgesel politikalarına dâhil olması, gerginlikleri artırmış ve 1958'deki ilk iç savaşa giden yolu açmıştır (Attié, 2004, ss. 100-119; Traboulsi, 2007, s.132; Rowayheb, 2011, s. 416; Salloukh, 2008, ss. 304-305).

Şubat 1958'de Mısır ve Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni kurlmaları ve Temmuz ayında Irak'ta Batı yanlısı monarşinin ihtilalle iktidardan devrilmesi Lübnan'da Şamun karşıtı protestoların ülke çapında bir isyana dönüşmesine sebep olmuştur. Cumhurbaşkanı Şamun, Genelkurmay Başkanı Fuad Şihab'a Müslüman protestocuları bastırma emri verse de General Şihab, hem ordu içerisindeki mezhebi kırılğanlıklar hem böylesi bir toplumsal olayda ordunun kullanılmasını tasvip etmemesi nedeniyle emri uygulamamıştır. Bunun üzerine Şamun'un kendi Marunî milisleri olaylara müdahale etmiş ve çatışmalar Müslüman-Hristiyan çatışmasına dönüşmeye başlamıştır. Şamun'un talebiyle ABD liderliğindeki uluslararası güç Beyrut'ta olaylara doğrudan müdahale etmiş ve ABD'nin onayıyla Müslümanların da desteklediği Fuad Şihab, ülkenin yeni cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir (Malaspina, 2008, ss.64-65). Dönemin bölge siyasetindeki sakinliğinin el-

verdiği fırsatla Şihab, dış politikada tarafsızlık ilkesine belirgin bir şekilde sadık kalabilmiş ve dönemi göreceli olarak istikrarlı geçmiştir (Harris, 2006, ss.146-147; Salloukh ve Barakat, 2015, s.19; Traboulsi, 2007, ss.138-141; Rowayheb, 2011, s. 416; Rabil, 2011, ss. 20-21; Salem, 1994, s.74; Salamé, 1988, ss. 355-358; Wilkins, 2013, s. 27).

1960'ların ikinci yarısı bölge siyasetinin tekrardan hareketlendiği ve özellikle Filistin meselesinin yeniden canlandığı bir dönemdir. Lübnan iç siyaseti bölgedeki gelişmelere paralel olarak ve kendi iç dinamiklerinden de etkilenerek yeniden kamplaşmaya başlamıştır. Ayrıca ülkenin değişen demografik yapısı ve sosyo-ekonomik gerçekleri Lübnan siyasetinin yeniden formüle edilmesi yönündeki talepleri de yoğunlaştırmıştır. Diğer bir ifadeyle Marunîlerin ülkedeki en büyük demografik grup olarak tanınması ve buna ilişkin siyasi ve idari yapıdaki güç paylaşımının, mezhepler arasında eşitsizliğe neden olduğuna dair inanç toplumsal muhalefetin önemli bir iddiasıydı. Ayrıca, 1948 Savaşı nedeniyle Lübnan'a mülteci olarak sığınan ve Eylül 1970'te Ürdün'den gönderilen Filistinlilerin, Lübnan'da silahlanarak Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) altında güçlenmeleri ve bu yolla Arap - İsrail çatışmasında Lübnan'ın dolaylı olarak merkez ülke olması ülkedeki dengeleri temelden sarsmıştır.

Filistinli mülteciler konusu Lübnan modern tarihinin en önemli meselelerinden birisidir. Öncelikle Filistinli mültecilerin güney Lübnan'ı örgütlenme, silahlı eğitim ve İsrail'e karşı saldırılarını düzenleyebilecekleri alan olarak kullanmaları nedeniyle Lübnan Arap-İsrail çatışmasından uzak kalamamıştır. Özellikle 1960'lı yılların ikinci yarısında silahlı Filistinlilerin aktif olarak faaliyetlerini sürdürmeleri sebebiyle güney Lübnan, zaman zaman İsrail'in saldırılarına maruz kalmıştır (Harris, 2006, ss.151-152; Traboulsi, 2007, s.152; Malaspina, 2008, ss.67-68). Bu saldırılar ağırlıklı olarak Şii olan bölge halkını huzursuz etmiştir. Ayrıca bölgede mevcut olan Şii zuama da silahlı Filistinlileri kendi geleneksel otoritelerine tehdit olarak görmüşlerdir. İlave olarak Pierre Gemayel, Kamil Şamun ve Süleyman Frangiye gibi önemli Marunî liderler ile Sünni grupta geleneksel otoriteye sahip Salam ve Es-Sulh gibi aileler de güçlenen Filistinlilerden hoşnut değillerdi. Gerek içerideki grupların gerek bölge ülkelerinin baskısı altında Lübnan Hükümeti, kendi hâkimiyeti açısından sorun teşkil eden bahse konu gruplara müdahale etmek istese de yeterli güvenlik gücü olmamıştır (Harris, 2006, s.152; Traboulsi, 2007, ss.152-153). Başta FKÖ olmak üzere silahlı gruplar-

la yakın işbirliği içerisine giren tek lider, bahse konu gücü arkasına alarak Lübnan'daki diğer popülist partilerle işbirliği oluşturan ve bunları Lübnan Ulusal Hareketi (LUH) çatısı altında birleştiren Kemal Canbolat olmuştur (Harris, 2006, ss.152-153; Bergersen Huse,, 1976, s. 91). Filistinli gruplar ile Lübnan Ordusu arasındaki artan silahlı çatışmalar, 1969 Kahire Antlaşması'yla (Cairo Accord) çözümlenmeye çalışılmıştır. FKÖ Lideri Yaser Arafat ve Lübnan Genelkurmay Başkanı Emile El-Bustani arasında imzalanan uzlaşya göre Lübnan, Filistin Mülteci kamplarındaki Filistinli gerillaların varlığını ve otoritesi tanımıştır (Cobban, 1984, ss. 47-48; Ellis, 2002, ss.29-30; Malaspina, 2008, ss. 66-67; Rabil, 2011, s. 22). Bu gelişmenin üç önemli sonucu vardır. Birinci olarak bu uzlaşy aynı zamanda ağırlıklı olarak Marunîlerin kontrolünde olan Lübnan güvenlik kuvvetleriyle Lübnanlı Sünni taban arasında bir kopuşun işaretidir. İkinci olarak 1960'lı yılların ikinci yarısında güvenlik kuvvetleriyle çatışan Arap milliyetçileri, sol partiler, FKÖ ve Kemal Canbolat arasında bir ittifakın doğuşunun mührüdür ki bu ittifak yakın zamanda başlayacak olan iç savaşın ilk dönemindeki bir cepheyi teşkil edecektir. Son olarak bu anlaşma FKÖ'nün mülteci kamplarında otoritesini kurmasına müsaade ederek hem örgütün devlet içinde devlet halini almasını sağlamış hem de İsrail'in 1982'de ülkeyi işgal etmesine zemin hazırlamıştır (Traboulsi, 2007, ss.154-155; El-Khoury ve Jaulin, 2012, s. 10).

Sonuç itibarıyla üzerinde asgari düzeyde dahi uzlaşılmış bir ulusal kimliğin bulunmadığı ve çok çeşitli sosyo-ekonomik farklılıkların toplumsal düzeni defaatle aksattığı Lübnan'da farklı mezhebi grupların bölgesel gelişmelere ilişkin ülkede istikrarın devamı adına tarafsızlığı sürdürebilmeleri veya *ad hoc* uzlaşılarla varabilmeleri uzun dönemde mümkün olamamıştır. Bağımsızlıktan İç Savaş'a kadar geçen dönemde Lübnan'da iki farklı dış politika eğiliminden bahsedilebilir: Bir tarafta Arap-İsrail çatışmalarında tam tarafsız bir duruş sergilemeyi ve Batı'yla ilişkileri güçlendirmeyi savunan gruplar ile diğer tarafta Filistin meselesine taraf ve Nasır liderliğindeki Pan-Arabizme aktif şekilde dâhil olmayı savunan Sünni elitlerle Dürzi lider Kemal Canbolat. Batıcı-Bölgeselci şeklinde adlandırabilecek olan bu kamplaşma, bölgesel ve uluslararası güçlerin ülkenin bahsedilen parçalı yapısından istifadeyle Lübnan'ın dış politikasını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek amacıyla müdahalelerine de zemin oluşturmıştır. İlk bağımsızlık yılları dış politika eğilimleri konusundaki farklılıklar, iç siyasette doğrudan etki gösterebilmiş, kolaylıkla bir iç çatışmaya evrilebilebilmiş ve daha fazla

dış müdahalenin önünü açmıştır (Salem, 1994, s. 74; Salloukh, 2008, ss. 283-284). Bu ortamda mezhebi grup liderleri, kendi rakipleri karşısında finansal, askeri ve siyasi anlamda güçlenebilmek amacıyla devletten bağımsız ve bazı zamanlarda devletin dış politikası hilafına bölgesel ve uluslararası aktörlerle ilişkilerini ve ittifaklarını pekiştirmişlerdir. Burada belirtilmesi gereken önemli husus, bu ittifaklar kimi zaman hükümetin politikalarıyla çelişse veya bizzat hükümete baskı unsuru olarak kullanılsa dahi bağımsızlıktan iç savaşa kadar geçen süreçte halihazırda işleyen bir devlet mekanizmasından bahsedilebilmektedir. Bu dönemde mezhebi grupların ellerinde bulundukları çeşitli kontrol mekanizmalarını ve kurdukları ittifakları karar alma süreçlerini şekillendirme için kullandıkları ve retorikte de olsa Milli Misak'a güçlü bir şekilde referans verdikleri görülmektedir (Tinas, 2016, ss.130-131). Ancak iç savaş yılları hem devletin hem toplumun tam manasıyla parçalandığı, öne çıkan milis liderlerin devletimsi roller edindiği ve Lübnan düşüncesinin dahi tartışmaya maruz kaldığı bir dönemi başlatacaktır.

Lübnan İç Savaşı: Bir Devletin Parçalanması

1960'lı yılların sonlarından itibaren Lübnan'ın mevcut yapısında önemli sosyal ve demografik değişimler yaşanmaya başlamıştır. Halihazırda feodal toprak sahiplerinin kontrolünde olan tarım sektöründe çalışan işçiler, Suriye'den ucuz işgücünün gelmesiyle birlikte kırsal bölgede hayatlarını sürdüremez duruma gelmişler ve başta Beyrut olmak üzere şehirlere göç etmişlerdir. Kırsaldaki tarım sektörüne benzer şekilde, Lübnan'ın ekonomik mucizesi sonunda finans, ticaret ve turizm sektörünün gelişmesiyle şehirlerde de gelir dağılımı adaletsizliği artmış, ekonomik refah sınırlı sayıda Marunî ve Sünni ailenin tekelinde kalmıştır. Ayrıca 1970'te Ürdün'den sınır dışı edilen Filistinliler hem şehirlerde hem de güneyde önemli bir sosyal problem haline gelmiş, özellikle güneydeki Şiilerle yer yer çatışmalar başlamıştır. Lübnan'ın kronik problemi olan merkezle kırsal arasındaki ayrımın büyümesi ve bu ayrımın şehirlerde bir arada yaşamaya başlayan farklı dini grupların etkileşimiyle daha görünür bir şekilde cemaatler arası refah ayrımı olarak algılanmaya başlamasıyla hem kırsalda hem şehirlerde yaşayan halk yığınlarının radikalleştiği görülmektedir (Zahar, 2005, s.229). Diğer bir ifadeyle mezhebi ayrıcalıklar ve feodal himayeler üzerine kurulu Lübnan siyasal sistemi, sorunlu bir bölge siyaseti, sosyal değişimler, gelir adaletsizlikleri, katlanılamaz yaşam standartları ve dış müdahalelerle birleşince ülke on beş yıl sürecek iç savaşa hazır hale gelmiştir.

13 Nisan 1975 tarihinde başlayan Lübnan İç Savaşı, bir ülkenin farklılıklara ve uyuşmazlıklara rağmen bir arada yaşama kültüründen ülkenin bütünüyle parçalanmasına giden hikâyesinin adıdır. 1975'te başlayan çatışmalar, ancak Ekim 1990'da ilgili bütün uluslararası ve bölgesel güçlerin uzlaşmayı dayatmasıyla son bulabilmiştir. Lübnan İç Savaşı'nı yalnızca Müslüman-Hristiyan çatışması veya Marunîlerin kontrolündeki devletle Müslüman muhalifler arasındaki bir çatışma gibi tasavvur etmek gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Her ne kadar savaş ilk başladığında savaşıyan taraflar, bir tarafta Marunî milisler ve Marunîlerin kontrolündeki devlet ile diğer tarafta Kemal Canbolat, Filistinliler ve bu gruplara destek veren Müslümanlar olsa da zamanla hem savaşıyan taraflar hem de ittifaklar değişmiş, özellikle savaşın son yıllarında çatışmalar Şii ve Marunî grupların ayrı ayrı kendi içerisindeki iktidar mücadelesine dönüşmüştür. Ancak farklı mezhebi gruplar arasındaki sosyo-ekonomik ve siyasi eşitsizliklerden beslenen cemaatler arası karşılıklı husumetleri yok sayan yaklaşımlar da savaşın bir başka temel boyutunu görmezden gelmektedir (Horner, 1977, ss. 10-12; Sorby, 2011, s. 2002; Nedelcu, 2013, s. 1). Lübnan tarihindeki hiçbir olay, Lübnanlıların ortak toplumsal hafızalarında –hala böyle bir tanımlamadan bahsedilebilirse– çatışan mezhebi kimliklerin yeniden inşası çerçevesinde bu derecede bir etki bırakmamıştır. Bu nedenle Harris, Lübnan'ın 1975'te bağımsız bir devlet olmaktan çıktığını ve günümüze kadar geçen süreçte halen 20. yüzyılın ortalarında yaşadığı ahengi tekrardan kuramadığını belirtir (Harris, 2012, s. 232). Benzer şekilde Huse, ara ara yaşanan çatışmalara rağmen çeşitli mezhebi grupların yüzyıllara dayanan bir arada var olma kültürüne rağmen, iç savaşın ülkede mutabakata dayalı bir yaklaşım için herhangi bir dayanak bırakmadığını vurgular (Huse, 2014, s. 53).

Lübnan İç Savaşı'nın detaylı analizi bu çalışmanın sınırlarını aşacağı düşüncesiyle bu bölümde çalışmanın temel meselesi çerçevesinde 1975-1990 arası dönemin ana gelişmeleri üzerinde durulmaktadır (Salibi, 1976; Salibi, 1985; Rabinovich, 1985; Weinberger, 1986; O'Ballance, 1998; Makdisi ve Sadaka, 2003; Khalaf, 2004; Harris, 2006, ss. 151-279; Henley, 2008, ss. 353-369; Rowayheb, 2011; Harris, 2012, ss.232-276; Huse, 2014). Bu anlamda Lübnan İç Savaşı'nın önemli bir neticesi, Lübnan siyasetinin kurulduğu ilkeler gereği zaten halihazırda kendi kurumsal kimlik ve yapıları olan mezhebi grupların devletimsi yapılara dönüşmeleridir. Oluşan güç boşluğunda belirli alanlarda hâkimiyet kuran milis grupların her biri, kendi silahlı kuvvetlerini, kamusal ve sosyal hizmetleri sağlayan yapılarını, kendilerine

has yönetim teşkilatlarını ve bunları finanse edecek vergi teşkilatlarını oluşturmuştur. Ülke temelde kendi illegal gümrük kapıları ve limanları olan kantonlara ayrılmıştır (Makdisi ve Sadaka, 2003, s.17; Traboulsi, 2007, ss.231-237; Sorby, 2011, s.200). Bu savaşla, Lübnan'da bulunan farklı mezhebi gruplar artık retorikte de olsa bir ulus inşası idealinden bahsetmezken her grup kendi tercih ettiği bölgesel veya büyük güçlerle açık ittifaklarını kurmaya başlamış ve bahse konu devlet gibi davranma kültürü savaştan sonra günümüze kadar devam etmiştir.

İkinci olarak, ülke bu dönemde hem Suriye hem İsrail tarafından işgal edilmiştir. İç savaşın karmaşık siyasetinde bu işgaller yerel gruplar tarafından kendilerini güçlendirmesi umuduyla olumlu da karşılanmıştır. İç savaşın ilk döneminde çatışmalar, Marunî milisler ile Kemal Canbolat tarafından desteklenen FKÖ arasında geçmekteydi ve bu iki taraf komşu ülkeler tarafından desteklenmekteydi. Vekâlet savaşını andıran bu dönemde Suriye temelde FKÖ'yü silahlandırırken, Hristiyan grupları da İsrail desteklemekteydi (Huse, 2014, s.52). 1975 yazının sonlarına doğru LUH sahadaki durumu kendi lehine çevirmiş olmakla birlikte doğu Beyrut, Marunî milislerin kontrolü altındaydı. Bu statükoda savaşın nihayete ermesini isteyen Şam'ın teşvikiyle Cumhurbaşkanı Süleyman Frangiye, Hristiyan-Müslüman dengesini eşit temsile dönüştüren bir anayasa değişikliği önermiş; ancak öneri LUH tarafından reddedilmiştir (Traboulsi, 2007, ss.194-195; Harris, 2006, s.166; Rabil, 2011, ss.23-24; Sorby, 2011, s.207; Huse, 2014, ss.67-68). Şam Yönetimi, dönemin yerel, bölgesel ve küresel dinamiklerini bir arada değerlendirerek stratejik bir taraf değiştirme hamlesiyle Lübnan'a askeri müdahalede bulunmuş ve Suriye Ordusu-Marunî milisler ittifakı karşısında LUH tüm cephelerde yenilgiye uğratılmıştır. Suriye'nin Lübnan'ı işgaline Marunî desteği, tarihin bir cilvesi olarak görülebilecekken bu tarih itibarıyla ülkede giderek güçlenecek olan fiili pax-Syriana'nın kurulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Esasen dönemin Marunî liderleri, kısıtlı bir Suriye müdahalesi ile var olan sistemi sınırlı reformlarla korumak niyetindeydiler; ancak bu çaba sonuç vermeyince taktiksel bir ittifak değişimiyle sistemin tamamıyla değişmesini engellemek adına Suriye'nin himayesini kabul etmişlerdir. İlk bakışta tarihsel gelenek itibarıyla Marunî cephesinde kabul görmeyecek olan bu ittifak, Lübnan'daki ittifakların mezhebi grupların varoluşsal bir tehditle karşılaştıklarında değişebileceğini göstermesi açısından önemlidir.

1976'da Suriye'nin müdahalesiyle ülkede yaşanan geçici sakinliğe karşın Lübnan'ın güneyinden İsrail'e yönelik saldırılar devam etmiş ve Mart

1978'te İsrail, güney Lübnan'da Litani Nehri'ne kadar olan bölgeyi işgal etmiştir. Bundan sonra İsrail, uluslararası tepkilerin artması sonucu Haziran 1979'da çekilene kadar güney Lübnan'da bir güvenli bölge oluşturulmasını, kendisine bağlı bir milis kuvvet olan Güney Lübnan Ordusu'nun kurulmasını ve sınıra Birleşmiş Milletler gücünün yerleştirilmesini sağlamıştır (Ellis, 2002, s.33; Makdisi ve Sadaka, 2003, s.19; Malaspina, 2008, ss.79-80). Bu dönem aynı zamanda Beşir Cemayel'in, tüm Hristiyanları tek bir çatı altında toplayarak güçlenmesine sahne olmuştur. Geleneksel Marunî liderlerden farklı olarak Cemayel, Suriye işgaline yüksek sesle muhalefet etmiş ve İsrail'le ittifakını güçlendirmiştir. 1970'li yılların sonları ile 1980'lerin başları Lübnan'da hem grup içi hem de gruplar arası kanlı hesaplaşmaların görüldüğü, buna paralel olarak hem Suriye hem de İsrail'in çatışmalara yoğun bir şekilde dolaylı veya doğrudan şekilde müdahil olabildiği yıllar olmuştur.

3 Haziran 1982'de Londra Büyükelçisi Shlomo Argov'un suikastla öldürülmesini bahane gösteren İsrail, ertesi gün geniş kapsamlı hava harekâtıyla Lübnan'ı ikinci kez işgale başlamıştır. 6 Haziran'da kara gücüyle Lübnan'a giren İsrail Ordusu, 13 Haziran'da Beyrut'a kadar olan alanda hâkimiyetini sağlamış ve FKÖ'yü Batı Beyrut'ta kuşatma altına almıştır. Varılan uzlaşıyla FKÖ milisleri ve yakınları Beyrut'tan tahliye edilerek Lübnan dışına çıkarılmışlardır (Rabil, 2011, ss.45-50; Malaspina, 2008, ss.81-84). 1982 işgaliyle İsrail, Lübnan'daki hedeflerine ulaştığını düşünmüştür. Bu bağlamda, kendisine tehdit oluşturan FKÖ'yü Lübnan'dan çıkarmış, Suriye'nin etki sahasını kuzeye itelemiş, Beyrut'a kadar olan bölgede güvenli saha oluşturmuş ve kendisine yakın Beşir Cemayel'i 23 Ağustos'ta Cumhurbaşkanı seçirmiştir (Traboulsi, 2007, s.215; Malaspina, 2008, ss.84-85). Ancak beklentilerin aksine işgal ve sonrasındaki katliamlar, İsrail'in Lübnan'daki varlığını bütünüyle gayrimişru hale getirecek, FKÖ-Suriye ittifakını güçlendirecek ve Hizbullah'ın tarih sahnesine çıkışını tetikleyecektir. Esasen Lübnanlı Şiiilerin örgütlü yapılar altında siyasallaşarak ilk mobilizasyonu Musa el-Sadr'ın kurduğu Emel Hareketi ile başlamış olsa da Hizbullah'ın kuruluşu gerek Lübnan gerek Ortadoğu siyaseti açısından iç savaş sürecinde ortaya çıkan en önemli gelişmelerden birisidir. 1979'dan sonra İran, bölge çapında nüfuzunu artırmak amacıyla Ortadoğu ülkelerinde çeşitli muhalif hareketleri destekleyerek kendi kontrolü altına almaya çalışmıştır. Aynı dönemde Emel Hareketi'ni ılımlı bulanlar ile İsrail'e karşı daha sert askeri mücadeleyi savunanlar, 1980'li yılların başlarında gruptan ayrılarak Hizbullah'ı meydana getirmişler ve İran'ın desteğini almışlardır. Hizbullah,

İran'dan aldığı mali destek sayesinde Şii toplumuna sunduğu geniş bir sosyal hizmetler ağıyla Lübnanlı Şiiler arasındaki toplumsal tabanını genişletmiştir. Yine İran'ın desteğiyle Beka Vadisi'nde silahlı eğitim kampları kurulmuş, Hizbullah'a silah temin edilmiştir. Bu çerçevede İç Savaş ve 1990'dan sonra Suriye himayesi dönemlerinde Hizbullah, Lübnan'daki Şiilerin tarihsel geleneklerinin aksine örgütlenerek önemli bir milis ve siyasi güç olarak Lübnan sahnesine çıkmıştır. Sonuç olarak, Max Weiss'ın veciz ifadesiyle, bir zamanlar Arap dünyasının zayıf ve yoksun mezhebi toplumu olan Lübnanlı Şiiler, yarım yüzyıldan kısa bir zamanda siyasi etki ve daha fazla hak kazanmak adına 'kendi içinde bir mezhep grubu'ndan 'kendileri için bir mezhep grubu'na dönüşmeyi başarmışlar (Weiss, 2010, s. 187); zamanla Lübnan iç ve dış siyasetinin belirleyici aktörü olmuşlardır.

1980'lerin sonlarında bölgesel ve uluslararası aktörlerin uzlaşısı ve yönlendirmesiyle 1972'deki son seçimlerde seçilmiş ve hayatta olan parlamenterler Suudi Arabistan'ın Taif kentinde Eylül 1989'da bir araya getirilerek Ulusal Anlayış Belgesi veya bilinen adıyla Taif Antlaşması üzerinde mutabakata varmışlardır. Lübnan'daki çatışmaların sonlanması ve ülkeye barışın getirilmesi, yine bölgesel ve uluslararası aktörlerin onayı çerçevesinde gerek Sünni grupların gerek ülkedeki diğer güçlü Hristiyan lider Samir Caca'nın ve bu grupları destekleyen Suriye Silahlı Kuvvetleri'nin zoruyla Aun'un Ekim 1990'da Fransız Büyükelçiliği'ne sığınmasından sonra gerçekleştirilebilmiştir (Ellis, 2002, s.37; Harris, 2006, s.240; Traboulsi, 2007, ss.240-244).

Taif Uzlaşısı: Lübnan'ı Yeniden Tanımlamak

Taif Uzlaşısı'nın hayata geçirilebilmesi, Lübnan'ın geleneksel siyaset yapım süreçlerinden farklı olmamıştır. Çifte Kaymakamlık, Mutasarrıflık ve Milli Misak'ta olduğu gibi Lübnan'da barış, yine bölgesel ve uluslararası güçlerin uzlaşısı ve inisiyatifleriyle gerçekleşebilmiştir. 2 Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali, Körfez'e müdahaleden önce Lübnan'daki krizi nihayete erdirmeye konusunda bölgesel ve küresel mutabakatın doğmasına sebep olmuştur. Saddam Hüseyin'in Kuveyt'le meşgul olması nedeniyle Suriye'ye karşı Irak tarafından desteklenen Aun dış desteğini yitirmiş; Suriye'de Hafız Esad ise dış politikada Makyavelist anlayışın örnek vakası olarak görülebilecek şekilde Lübnan'da kendine açmayı planladığı alana uluslararası onay almak adına ABD'nin Irak'a karşı politikasına katılmıştır (Makdisi ve Sadaka, 2003, s.36; Harris, 2006, ss.237-241; Altunışık, 2007, s. 6; MacQueen, 2009, s. 47). Böylelikle

Suriye himayesinde uygulamaya konulan Taif Antlaşması, Lübnan iç ve dış siyaseti açısından ülkenin kimliğini yeniden tanımlaması, konfesyonel sistemi Müslümanlar lehine değiştirmesi, İsrail ve Suriye'yle ilişkiler hakkında prensipler getirmesiyle önemlidir.

Taif Antlaşması'na göre "Lübnan egemen, hür ve bağımsız bir ülkedir. Lübnan aidiyet ve kimlik bakımından Araptır" (Taif Antlaşması, 1989, Bölüm I, Madde A ve B). Bu noktada her ne kadar literatürdeki bazı yazarlar Taif Antlaşması'nın Lübnan'ı Arap vurgusuyla tanımladığını (Salem, 1994, s.76) iddia etse de anlaşmanın lafzında bir ara çözüme gidildiği ve Arap vurgusunun yanı sıra Lübnan'ın bağımsız ve hür bir ülke olduğunun altının çizildiğini ifade etmekte fayda vardır. Bu anlamda Taif Antlaşması, Lübnan'ı hem bağımsız hem de aidiyet bakımından Arap şeklinde niteleyerek yüzyıllardır süregelen problemi çözümsüz bırakmıştır. Bu kavramsal tartışma bir yana Taif sonrası başlayan Suriye himayesi döneminde tüm kararlar Şam'da alındığı için pratikte bağımsız bir Lübnan'dan ve dış politikadan söz etmek mümkün değildir. Lübnan'daki siyasi sistemin yapısına ilişkin ise Taif Antlaşması, mevcut konfesyonel nizamı korumakla birlikte yürütme ve yasamada Müslümanlar lehine değişiklikler getirmiştir (Makdisi ve Sadaka, 2003, s.35; MacQueen, 2009, s.60; Rabil, 2011, ss.63-65; Najem, 2012, s.50). Hükümette tüm grupların temsili ve Anayasa'da belirtilen önemli mevzuların oybirliğiyle alınacağı prensipleri bir arada düşünüldüğünde Lübnan'da işler bir siyasi sistemin, sürekli olarak devam ettirilmesi gereken mutabakata dayalı hale getirildiği söylenebilir (Taif Antlaşması, 1989, Bölüm I, Madde A ve B; Lübnan Anayasası, Madde 65). Hafız Esad'ın mutlak kontrolü altında yaşanan 1990'lı yıllarda tüm siyaset Şam'dan dayatılırken; benzer bir haminin olmadığı sonraki dönemde böylesi bir mutabakata varmanın pratikte ne kadar güç, hatta zaman zaman da imkânsız olduğu görülmüştür.

Lübnan'ın komşularıyla ilişkileri açısından Taif Antlaşması, İsrail'in Lübnan topraklarından Birleşmiş Milletler kararları çerçevesinde çekilmesi çağrısında bulunmaktadır. Suriye Ordusu hakkındaki muğlak ifadelere karşın İsrail Ordusu'nun Lübnan'daki mevcudiyetinin gayrimeşru ilan edilmesi, İsrail'in Lübnan politikasındaki başarısızlığı olarak yorumlanabilir. Suriye-Lübnan ilişkileri açısından Taif Antlaşması, 1976'dan itibaren devam eden Suriye'nin *de facto* olarak Lübnan siyasetine doğrudan müdahalesine gerekli hukuki-meşru çerçeveyi sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Taif Antlaşması, Suriye Ordusu'na Lübnan'da bulunma hakkı vermekle kalmamış, Suriye'nin ne zaman geri çekileceğine ilişkin kararı da Suriye-Lübnan hükü-

metleri arasında varılacak mutabakata bırakmakla Lübnan'ın bağımsızlığını tahakküm altına almıştır (Taif Antlaşması, 1989, Bölüm IV; MacQueen, 2009, ss.59-61; Harris, 2006, s.262; Rabil, 2011, s.61). Sonrasında iki ülke arasında imzalanan ikili antlaşmalar ise Şam'a Lübnan'a ilişkin hem iç hem dış siyasetle ilgili her konuda tam yetki vermiştir.

Taif sonrası kurulan Suriye hegemonyasının boyutları nedeniyle özellikle 1990'lı yıllarda bağımsız bir Lübnan ve paralel olarak Lübnan dış politikasından bahsetmek mümkün değildir, bu kapsamda Lübnan siyasetinin geneli özellikle Hafız Esad'ın 2000 yılında ölümüne kadar Suriye'nin yerel ve bölgesel amaçları doğrultusunda şekillendirilmiştir (Najem, 2003, ss. 218-219). Buna rağmen Lübnan'ın Suriye vesayeti altında bulunduğu dönemde dahi ana mezhebi grupların liderlerinin, sınırlı da olsa bir özerklik alanı oluşturmaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak bu dönemde Suriye vesayetine tanınan bölgesel ve uluslararası icazet, bahse konu grupların Suriye'yi dengeleyebilecek ittifaklar kurarak sonuç almalarını sınırlandırmıştır. Bu bağlamda her bir Lübnanlı mezhebi aktör, Şam'ın tepkisini göz önünde bulundurarak ve Suriye'nin tepkisine yol açacak herhangi bir doğrudan eylemden kaçınarak kendi dış politika algıları ve eğilimleri doğrultusunda sınırlı manevra alanı tesis edebilmiştir (Najem, 2003, s. 209; El-Khazen, 2003, s. 613; Salloukh, 2008, s.296; Najem, 2012, ss.104-116).

Savaş Sonrası Lübnan: Değişen Bölge Siyasetinde Yeni Dengeler

İç Savaş sonrası 1990'lı yıllar Suriye'nin vesayeti altında yaşanmıştır. Bu döneme dair önemli gelişmelerden birisi Refik El-Hariri'nin Sünni toplumunun lideri olarak öne çıkmasıdır. Sünni toplumunda liderlik eksikliği geleneğinin² aksine Saydalı orta sınıf bir aileden gelen ancak Suudi kraliyet ailesiyle kurduğu yakın ilişki sayesinde ciddi bir servet ve uluslararası destek elde eden Refik El-Hariri, gerek İç Savaş döneminde gerek sonrasında başta Sünni bölgeler olmak üzere ülke çapında gerçekleştirdiği sosyal yardımlar ve eğitim faaliyetleriyle geniş bir toplumsal taban edinmiştir. Tabandan aldığı desteğin yanı sıra Refik El-Hariri, Suudi Arabistan, Suriye, Fransa ve ABD

² Yazarın Lübnanlı siyasetçiler ve kanaat önderleriyle yaptığı mülakatlarda Lübnanlı Sünnilerin diğer topluluklardan farklı olarak grup içerisinde güçlü bir lider çıkaramamasının iki yaklaşımla açıklandığı anlaşılmaktadır. Birinci yaklaşımda Osmanlı Devleti döneminde merkezi yönetimle sorun yaşamayan ve bu nedenle şehirlerde burjuvayı oluşturan Sünniler arasında feodal-geleneksel otorite anlayışının diğer topluluklara göre daha az geliştiği vurgulanmaktadır. İkinci yaklaşım ise Sünnilerin Sayda, Beyrut ve Trablus gibi büyük şehirlerde coğrafi olarak dağınık bir şekilde yerleştiklerine ve bu nedenle her şehirde önde gelen Sünni ailelerin öne çıkarak toplum içerisinde parçalı bir liderliği oluşturduğunu öne sürmektedir.

yönetimleriyle iyi ilişkiler kurarak uluslararası destek de sağlamıştır. Suriye'nin öncelikli tercihi olmasa da ülkeye getirebileceği uluslararası mali yardımlar sebebiyle Refik El-Hariri, 1992'de Şam'ın onayıyla Başbakan olarak atanmıştır (Harris, 2006, ss.280-281). Lübnan'ın CEO'su (Norton, 1999, s. 41-42) olarak anılan El-Hariri'nin önceliği ekonomik reformlar ve savaştan çıkmış Lübnan'ın yeniden imarı olmuştur. Lübnan'ın ekonomik anlamdaki hızlı kalkınmasından Lübnan'da çalışan Suriyeliler ve onların ailelerine gönderdikleri mali kaynak yoluyla Suriye de fayda sağlamaktaydı. Bu da Hariri'ye özellikle ekonomi konularında özerklik sağlamıştır (Najem, 2003, s.216; Najem, 2012, ss.88-84). Bununla birlikte, Hariri'nin Batı'ya yönelimli tercihleri, iç siyasette gücünü giderek pekiştirmesi ve Suudilerle kurduğu özel ilişki, Şam'ı rahatsız etmiştir. Dolayısıyla Refik El-Hariri ile Şam arasındaki ilişki hem taraflar için fayda sağlarken hem de geleceğe yönelik çeşitli kaygılar nedeniyle gerginliklere gebe idi. El-Hariri'nin danışmanlarıyla yapılan mülakatlar çerçevesinde iki taraf arasında biriken gerginliklerin, onun Şam'la doğrudan yüzleşerek çatışmaya girdiği şeklinde yorumlanmasının yanlış olacağını, buna karşın El-Hariri'nin kendisine hareket alanı açma çabası olarak nitelendirilmesinin daha doğru olacağını belirtmek gerekmektedir (Tinas, 2016, s.166).

Aynı dönemde Hasan Nasrallah liderliğindeki Hizbullah ise İsrail işgalinin radikalleştiği Şii tabanı İsrail'e karşı direniş amacıyla örgütlemiş, gerek Suriye gerek İran'dan aldığı destekle askeri kapasitesini artırmıştır. Hizbullah'ın bu dönemde daha etkin faaliyetlerde bulunmasındaki temel sebepler, örgütün iç savaşın sona ermesinden sonra kendini İsrail'e karşı "direniş hareketi" olarak tanımlayarak diğer silahlı milis kuvvetlerin aksine silahlarını bırakmaması ve aynı dönemde Lübnan'ın büyük bölümünde kendisini destekleyen Suriye'nin otoritesinin kuvvetlenmesidir. Suriye himayesinde ve İran'dan aldığı cömert destekle silahlı mücadeleyi daha kapsamlı bir şekilde organize edebilen ve İsrail'e karşı direniş söylemini daha sert bir zeminde şekillendiren Hizbullah'ın yükselişi, 2000'de İsrail'in Lübnan'dan çekilişiyle pekişmiştir. Aynı dönemde Hizbullah, Lübnan siyasetine entegre olma sürecine girmiştir. Diğer bir deyişle, Hizbullah bu dönemde salt silahlı bir milis kuvvetten Lübnan siyasetinde rol alan meşru bir aktöre dönüşmeye başlamıştır. 1992'deki genel seçimlere katılarak başlattığı, radikalizmden pragmatizme şeklinde adlandırılabilir dönüşüm, 2000'lerin ortalarına kadar başarılı bir şekilde sürdürülmüştür. Hizbullah'ın Lübnan iç siyasetine yönelik bahse konu ılımlı duruşunun, çok kültürlü ve farklı dini azınlık gruplarını

ihativa eden Lübnan toplumunda bir gereklilik olduğu açıktır. Hizbullah'ın İran'dakine benzer bir devrim ısrarı yerine kendi çıkar ve politikalarını Lübnan siyasetine hulul ederek gütmeye stratejisi, örgüte Lübnan siyasetinde daha da etkili olma imkânı vermiştir (Norton, 2007).

Savaş sonrası Hristiyan cemaate bakıldığında parçalı bir yapı göze çarpmaktadır. Maruni Patrik Sfeir, Lübnan Kuvvetleri lideri Samir Caca'yla birlikte Suriye himayesinde Taif Antlaşması'nın uygulanmasından yana taraf olmuş olsalar da bunun esas sebebi, Suriye'ye sempatileri değil özellikle Hristiyan bölgelerde büyük yıkıma sebep olan savaşın ivedilikle bitirilmesi zorunluluğu ve değişen demografik dengeler nedeniyle Hristiyanların Taif'teki Hristiyan-Müslüman eşit temsil oranının elde edilebilecek en iyi şart olduğunu idrak etmeleriydi (Harris, 2006, s. 262). Taif Antlaşması'na ehven-i şer diyerek rıza gösteren Patrik Sfeir, 1990'ların başından itibaren Suriye'nin Taif'in ruhuna aykırı şekilde Lübnan'da tam bir vesayet kurması ve kendisine yakın olamayan tüm siyasi elitleri dışlaması karşısında Şam'a karşı muhalefetini açıklamaktan çekinmemiştir. Özellikle Suriye'nin girişimleriyle Marunî siyasi liderlerin pasifize edilmesi nedeniyle Patrik Sfeir, 1990'ların sonundan itibaren aktif bir şekilde siyasi faaliyetlerde bulunarak Marunî ve Hristiyan cemaat ile önderlerini bu yönde organize etmeye çalışmış ve önemli bir figür olarak Lübnan siyasetine girmiştir.

Bölge siyasetine bakıldığında 11 Eylül 2001'deki terör saldırıları ve ABD'nin müteakip Ortadoğu politikaları bölgenin jeopolitiğini derinden sarsmıştır. ABD'nin Irak'ı işgali sonrası oluşan güç boşluğu, sadece ülkedeki aktörler için değil bölgesel güç olma iddiasındaki devletler için de fırsata dönüşmüştür (Tinas ve Tür, 2018, s. 132). Bölgedeki bu rekabet hiç şüphesiz Lübnan'da kendisine oyun sahası bulabilmiştir. 2000'lerde Lübnan açısından bir başka değişiklik Suriye'ye Taif'te verilen Lübnan'ın hamiliği rolünün geçerliliğini yitirmesidir. 11 Eylül saldırıları sonrası ABD'nin değişen Ortadoğu stratejisinde, Beşar Esad istenmeyen adam ilan edilirken Suriye her açıdan baskı altına alınarak Lübnan'dan çekilmeye zorlanmıştır. Bu çerçevede Lübnan, tekrardan hem bölgesel hem uluslararası aktörlerin Ortadoğu'daki rekabetinin arenası olmuştur.

Böylesi bir konjonktürde İsrail'in 2000'de Lübnan'dan çekilişi, Suriye için önemli bir problem oluşturmuştur; çünkü Suriye Ordusu'nun Lübnan'daki varlığı tüm gruplarca eleştiri odağı haline gelirken Lübnan'daki Suriye vesayeti tartışılır olmaya başlamıştır. Aynı dönemde Şam'da liderliğin Hafız Esad'ın ölümünden sonra Beşar Esad'a geçmesi, Suriye'nin bölgesel et-

kisinde göreceli bir zayıflamaya sebep olmuştur. Suriye'nin varlığına meşruiyet kazandıran İsrail işgalinin son bulması ve geleneksel patronun göreceli olarak zayıfladığı algısı, Beyrut'ta Suriye karşıtı seslerin, daha kolay ve daha yüksek tonda dile getirilmesine imkân vermiştir (Zisser, 2011, s. 12).

Suriye karşıtı ilk örgütlü siyasi faaliyetler, Patrik Sfeir liderliğindeki Maruni Kilisesi önderliğinde 2000'de gerçekleştirilmiştir. Sonraları bu yapı-lara sınırlı da olsa Dürzi lider Velid Canbolat, destek vermeye başlamıştır. Her ne kadar Refik El-Hariri'nin Şam'la ilişkilerinin uyumlu olduğu söylene-mese de önderliğini yaptığı Sünni tabanda 2000'lerin başında ciddi bir Suriye karşıtlığından bahsetmek mümkün değildir. Ancak 2004 yılına gelindiğinde Şam-Beyrut tansiyonu sürdürülebilir olmaktan çıkmıştır. Esad yönetimi, ülke-deki tüm muhalefete ve Anayasa'ya rağmen Cumhurbaşkanı Emil Lahud'un görev süresinin uzatılmasını istemiştir. Şam'la uyumlu liderlerin birçoğu dahi bu talepten memnun olmasalar da Suriye'nin yoğun baskı ve zorlamasıyla Lahud'un görev süresinin uzatılması, Anayasa'da değişiklik yapılarak Eylül 2004'te mecliste onaylanmıştır. Ardından Lahud'un görev süresinin uzatılma-sına en çok karşı çıkanlardan biri olan Refik El-Hariri, kendi hükümetini öz-gürce kuramadığı gerekçesiyle istifa etmiştir. Şam Yönetimi, Lahud'da ısrarın kendisini sadece Lübnan'da değil uluslararası arenada da zor duruma düşür-düğünü görememiştir. Aynı dönemde "Lübnan'da cumhurbaşkanlığı seçim-lerinin özgürce gerçekleştirilmesi ile Lübnan'daki tüm yabancı silahlı kuvvet-lerin çekilmesi" çağrısında bulunan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin meşhur 1559 sayılı kararıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır (BMGK Kararı, Sayı 1559, 2 Eylül 2004; Harris, 2006, ss.237 ve 299).

Ülke 2005 Baharı'ndaki genel seçimlere yaklaşırken 14 Şubat'ta ger-çekleştirilen suikastla Refik El-Hariri'nin öldürülmesi, Lübnan'da tarihte gö-rülmemiş nispette bir Suriye karşıtı mezhepler üstü koalisyonun oluşmasını sağlamıştır. Hizbullah ve Emel kontrolünde olan Şiiler dışında tüm Lübnan'ı kapsayan bahse konu koalisyon, mevcut hükümetin derhal istifa etmesini, Suriye'nin Lübnan'daki askeri mevcudiyetinin son bulmasını ve suikastın uluslararası bağımsız bir kurulca araştırılmasını talep etmiştir. Refik El-Ha-riri suikastı ve ardından yaşanan gelişmeler, Lübnan tarihi ve Lübnanlı Sün-nilerin dış politika eğilimleri açısından önemli kırılmalara sebep olmuştur. Her ne kadar El-Hariri, Batılı ülkelerle iyi ilişkiler kurmuş olsa da ne kendi-sinin daha da önemlisi ne de liderliğini yaptığı Sünni tabanın açıktan Suriye karşıtı bir duruşu olmamıştır. Refik El-Hariri'nin esas arayışı, Şam'la daha dengeli ilişkiler kurulması ve özellikle Beyrut'ta adeta bir sömürge valisi tav-

rındaki Suriye'nin askeri ve istihbari yöneticilerinin etki sahasının kısıtlanmasıydı. Ancak kendisinin suikastla öldürülmesi, Beyrut'taki Şam vesayetine yönelik kısmi rızayı tamamen ortadan kaldırmıştır. Suriye karşıtı koalisyonu Sünnilerin katılması Şam'ın Lübnan'daki mevcudiyetini imkânsızlaştırmıştır. Suriye karşıtı koalisyonun gerek içeride gerek Suudi Arabistan'ın liderliğini çektiği bölgesel jeopolitikte güçlenmesi neticesinde Şam Yönetimi, kendisine sadık bir cumhurbaşkanını ofiste tutmanın Suriye'deki varlığını sürdürmeye yetmeyeceğini anlamış ve Nisan 2005'te askerlerini Lübnan'dan çekmiştir (Malaspina, 2008, s.98; Hinchcliffe & Milton-Edwards, 2007, s.70; Harris, 2009b, s. 63; Zisser, 2011, s.13).

Suriye karşıtı muhalefetin ülke genelinde yaygınlaşmasına karşı Hizbullah ve Emel Hareketi, 8 Mart'ta Beyrut'ta yaklaşık yarım milyon Lübnanlının katıldığı Suriye'ye destek gösterisi düzenlemiştir. Buna karşılık ise Saad El-Hariri, Velid Canbolat ve Hristiyan liderler 14 Mart'ta yaklaşık bir milyon Lübnanlının katılımıyla Suriye karşıtı bir gösteri düzenlemişlerdir. Bahse konu gösteriler, Lübnan'da günümüze kadar gelen ve halen etkisi görülen ana siyasi kampların kuruluşuna sebep olmuşlardır: Ağırlıklı olarak Sünni bloğun desteklediği Suriye karşıtı 14 Mart İttifakı ile Hizbullah liderliğindeki Suriye taraftarı 8 Mart İttifakı. 2000'li yıllar bölge siyaseti açısından büyük dönüşümlerin yaşandığı ve gerek uluslararası gerek bölgesel ölçekte bölgedeki rekabetin artarak kimlik ekseninde vekâlet savaşlarına dönüştüğü, bunun sonucunda da bölgedeki kurulu statükonun ilk kez ciddi bir şekilde değişme ihtimalinin ortaya çıktığı yıllar olmuştur. Bu çalkantılı bölge siyasetinde ortak bir ulusal kimliğin yokluğuna ek olarak güçlü kurumsal yapıları olmayan Lübnan, bölge rekabetinin küçük ölçekteki arenası olmuştur. Bahse konu bölge jeopolitiğinde Lübnan iç ve dış siyasetinin yönelimleri, farklı dış aktörlerle ittifak içerisinde olan mezhep liderleri arasındaki tartışmaya konu olmuştur. Daha önce değinildiği gibi Fransız mandası ve erken bağımsızlık dönemi boyunca 'Lübnanlık ve Lübnan'ın bulunduğu yer' üzerine tartışmalar büyük ölçüde Batıcılar ve Arap dünyası taraftarı Bölgeselciler arasındaki denge arayışı olarak nitelendirilebilecekken; 2000'lerle başlayan mevcut dönemde bahse konu tartışmaların ana eksenini bölgedeki Sünni-Şii güç merkezleri arasında bir yerde aranmaya başlanmıştır.

Arap Baharı ve Suriye Krizinde Lübnan

Lübnan'ın son yıllarda karşı karşıya kaldığı bölgesel sorunlardan en önemlisi Arap ayaklanmaları sürecinde başlayan Suriye İç Savaşıdır. Suriye'de Mart

2011'de başlayan ve sonrasında iç savaşa dönüşen kriz, Lübnan açısından üç ana nedenden dolayı hayatidir. Bunlardan ilki, iç savaşın Lübnan'a sıçrama ihtimaliydi. Lübnan'daki hemen hemen her grup Suriye İç Savaşı'nda doğrudan veya dolaylı bir şekilde taraf olup savaşta aktif bir şekilde yer alsa da iç savaş bazı sınırlı çatışmaların dışında Lübnan sahasına geçmemiştir. Esasen Suriye'deki iç savaşta gerek rejimi gerek muhalefeti destekleyen her iki taraf da diğerinin Suriye'deki bağlantılarını ve rolünü bilmesine karşın gerek Sünni liderler gerekse Şii liderler, mücadele sahasını Suriye'den Lübnan'a taşımamakta kararlı bir duruş sergilemişlerdir. Bunda hem Lübnanlı aktörlerin yaşamış olduğu iç savaş deneyimi hem de bölgesel ve küresel güçlerin Lübnan'ın bu savaş tiyatrosunun bir sahnesi olmaması yönündeki mutabakatı etkili olmuştur.

Mülteci krizi, diğer konular içerisinde hem bölgesel hem uluslararası düzeyde Suriye İç Savaşı'nın en büyük etkilerinden birisidir. Bu süreçte, coğrafi yakınlığı ve Suriye ile yoğun sosyo-tarihsel ilişkileri nedeniyle Lübnan, dünya genelinde kişi başına en yüksek mülteci yoğunluğuna sahip ülke haline gelmiştir. Sayıları tam olarak bilinmeyen ancak şüphesiz önemli oranda olan kayıt dışı Suriyelilerin sayısı ile birlikte, pek çok uluslararası kuruluş tarafından verilen resmi olmayan rakamlara göre, yaklaşık 6 milyon nüfusa sahip Lübnan'da 1,5 milyon civarında Suriyeli mültecinin bulunduğu tahmin edilmektedir (Lenner ve Schmelter, 2016, ss. 260-261). Esasen Lübnan için mülteci krizi, mezhepsel yapı ve mültecilerin demografik yönü göz önünde bulundurulduğunda daha da belirginleşmektedir. Lübnan için Suriyeli mülteci akını, sayı meselesinin ötesinde devletin kurulduğu mezhepsel denge için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Halihazırda yaklaşık %30 Şii, %30 Sünni ve %30 Hristiyan olmak üzere büyük dini gruplar arasında bir tür dengeye sahip Lübnan'da büyük çoğunluğu Sünni olan mültecilerin önemli bir bölümünün yasal bir izinle veya izinsiz bir şekilde ülkede kalıcı olarak yerleşmeleri, Sünni grubu en büyük topluluk haline getirecektir. Bu sebeple bu ihtimal, Marunîler ve Şiiler arasında ciddi endişelere sebep olmakta ve mevcut iç siyasi gerginliklere kaynaklık etmektedir.

Suriye İç Savaşı'na gerek coğrafi gerek sosyal yakınlığına karşın Lübnan, çatışmaların kalıcı olarak ülkesine yayılmasına engel olabilmemiş olsa da ülkedeki bazı radikal grupların gerek muhalifler gerek rejim saflarında iç savaşa doğrudan dahlini engelleyememiştir. Suriye'deki iç savaşın bir aşamadan sonra mezhebi bir görünümle algılanarak rejimin Sünni vatandaşlarına

zulmü olarak görülmesi, bazı radikal grupların özellikle Lübnan'ın kuzeyinde kendilerine yer edinmeleri ve bölgeden militan devşirmelerini kolaylaştırmıştır. Esasen belirtilmesi gereken, Lübnan Sünni toplumu içerisinde tarihsel olarak köktenci bir geleneğin bulunmadığıdır. Buna karşın gerek geleneksel Sünni zamanın toplumda oluşturduğu liderlik/güç boşluğu gerek içinde bulunulan sosyo-ekonomik koşullar, ortaya çıkan tansiyonun bireysel aşırılıklara ve radikalizme evrilmesinin önünü açmıştır (Tinas, 2017b, s. 44). Lübnan'daki radikalleşme araştırmalarında genellikle bir kanada yoğunlaşılırken Suriye'de rejim tarafında savaşa aktif olarak katılan gruplar göz ardı edilmektedir. Suriye İç Savaşı'nda Lübnanlı diğer gruplara rağmen Hizbullah'ın doğrudan ve bu derecede katılımı ve Hasan Nasrallah'ın söylemlerindeki mezhebi vurgular (Tinas, 2016, ss.260-261), Hizbullah'ın yukarıda bahsedilen entegrasyona yönelik çabalarını sekteye uğrattığı gibi örgütün artık 'mezhepsel bir hareket değilmiş gibi' davranmayı bıraktığını göstermektedir (Harris, 2017, s. 11). Sonuç olarak, Lübnanlı Sünnilerin çeşitli gruplar aracılığıyla, Şiiilerin ise Hizbullah kanalıyla Suriye'deki savaşta karşıt saflarda savaşması ülkede yeni gerginliklerin altyapısını oluşturmaktadır.

Suriye'de devam eden savaş Lübnan toplumunda uzun süredir var olan bölünmeyi derinleştirirken aynı zamanda iç savaş dönemini andırır şekilde Lübnan devletinin rolünü zayıflatmaktadır. Bu çerçevede Hizbullah'ın Suriye İç Savaşı'ndaki rolüne değinmekte fayda vardır. ABD'nin Irak'ı işgali ve ülkede yaratılan güç boşluğu nedeniyle 2000'li yıllarda yeniden şekillenmeye başlayan Ortadoğu siyasetinde İran, oluşan güç boşluğunu kendi nüfuz alanını genişletebileceği bir fırsata çevirirken Hizbullah'ın rolü ve misyonunu da tekrardan tanımlamıştır. Suriye'deki iç savaşın derinleştirdiği bölgesel kutuplaşmada esasında İsrail'e karşı direniş olduğu iddiasıyla meşruiyetini oluşturagelen örgüt, operasyon sahasını İran'ın bölgesel politikaları çerçevesinde genişletmiştir. Bu açıdan bakıldığında Hizbullah'ın sadece Lübnan'da bir aktör olmaktan öteye geçtiği ve İran'ın bölgesel nüfuz mücadelesindeki en önemli enstrümanlarından birisi haline dönüştüğü söylenebilir. Hizbullah'ın bahse konu bölgesel mücadeledeki rolü, öncelikle onun Lübnan'daki direniş söylemini zedelemektedir. Lübnanlı Şiiilerin sesi ve İsrail'e karşı direnişin en güçlü ögesi olduğu iddiasıyla ülkesinin sınırlarını aşan bir şekilde Suriye, Irak, Yemen ve Afganistan'da aldığı rollerin birbirleriyle uyumlu olduğunu söylemek güçtür. Açıkçası bu yolda Hizbullah liderlerinin bir seçim hakkının olup olmadığı da şüphelidir (Sayigh, 2017, s. 8). Suriye'deki iç

savaşa Hizbullah'ın bu derecede katılımı, toplumsal kutuplaşmayı derinleştirirken zayıf bir orduya ve çok çeşitli mezhep grubuna bağlı kırılgan bir güç dengesine sahip Lübnan Hükümeti'ni güç bir durumda bırakmış ve bazı durumlarda egemenliğini tehdit eder duruma dönmüştür.

2000'de İsrail'in güney Lübnan'dan çekilmesi Hizbullah'ı direnişin sembolü haline getirirken 2006'daki İsrail'e karşı savaşı da örgütün gücünü göstermesi ve Lübnan siyasetindeki yerini pekiştirmesi açısından dönüm noktası olmuştur (Tinas ve Tür, 2018, s. 132). İsrail'e karşı Lübnan'ın savunması için Arap direnişi söylemiyle hem sosyal tabanını kuvvetlendiren hem de elindeki silahları muhafaza eden Hizbullah, bu gücü 2008'de Lübnanlılara karşı Suriye İç Savaşı'nda da diğer Araplara karşı kullanabileceğini göstermiştir. Ayrıca Suriye İç Savaşı'nda Beşar Esad'ın Şam'da ayakta kalabilmesinin en önemli aktörlerinden birisi olması noktasındaki Hizbullah'ın rolü, örgütün silahlı kapasitesine ilişkin fikir vermektedir. Bu dönemde Hizbullah'ın Lübnan siyasetinde giderek artan rolü ve ağırlığı da dikkat çekicidir. Bu çerçevede Hizbullah'ın adeta devlet içinde devlet gibi hareket ederek Lübnan devletinin egemenliği hilafına eylemlerde bulunması resmi otoriteleri savunulması zor bir konuma düşürmektedir. Bu noktada, Hizbullah'ın mevcut durumunun sebeplerine ilişkin kendi Şii tabanında ikna edici olması ihtimaline karşın; diğer mezhebi gruplarda ve genel Arap coğrafyasında söylemini meşrulaştırması zor görünmektedir. Esasen son dönemde mezhepler üstü bir muhalefete dönüşen Lübnan sokak gösterilerine katılan Şii gençlerin, yaşadıkları derin ekonomik problemler ve iflas etmiş siyasal sistemin sorumlularından birisi olarak Hizbullah'ı göstermeleri Hizbullah'ın kendi tabanında dahi eleştirilerin olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Lübnan bağımsız bir devlet olarak modern devletler sistemine 1943 yılında katılıp egemen bir dış politika aktörü olsa da devlet altı düzeyde bulunan mezhep gruplarının liderleri, yüzyıllara dayanan ve özellikle de Avrupa emperyalizminin bölgede hissedilmesiyle birlikte yoğunlaşan bir dış politika geleneğine sahiptirler. Bu gelenek, güçlü kurumsal yapıları olmaması sebebiyle yürütme gücü zayıf olan Lübnan hükümetlerinin zayıf bir dış politika yürütmelerine sebep olmuştur. Bölgesel gelişmelerde doğrudan bir taraf olmaktan genellikle kaçınan Lübnan'da bahse konu bu politika tarafsızlık ilkesi olarak savunulmuştur.

Bağımsızlıkla birlikte Milli Misak, iç politika ve dış politika meselelerinde dönemin iki önemli aktörü olan Marunî ve Sünni uzlaşısıyla dış politikada tarafsızlık prensibini benimsemiştir. Ancak Milli Misak, gerek bahse konu grupların uzlaşması mümkün olmayan dış politika yönelimleri gerek 1940'ların küresel ve bölgesel siyasetindeki dönüşümler sebebiyle işler bir zemin oluşturmamıştır. Bu noktada cevabına ihtiyaç duyulan önemli soru, milli bir misakın gerçekten var olup olmadığıdır. Bu kesinlikle haklı bir sorudur ve uzlaşının ilkelerinin bağımsızlığın ilk yıllarında dahi tam olarak hayata geçirilemediği söylenebilir. Bununla birlikte ilk yıllarda bir ulus inşa etme fikrine genel bir atıfta bulunulduğu, devletin varlığının bir şekilde tanındığı ve dış politikada devlet altı aktörlerin resmi kanalları etkileyerek veya kontrol altına alarak temel referans olarak halen devleti kabul ettikleri de belirtilmelidir.

Milli Misak'ın çıktığı ve Lübnan Devleti'nin bütün kurumlarıyla birlikte parçalandığı iç savaş döneminde zaten halihazırda mevcut olan 'Lübnanlılık nedir' veya 'Lübnan nereye aittir' gibi sorular üzerindeki tartışmalar yoğunlaşarak devam etmiştir. Bu dönemde *de jure* olarak varlıklarını sürdüren devlet kurumlarının gerçek manada mevcudiyeti dahi tartışmalı bir hal alırken devlet altı aktör olarak güçlerini pekiştiren milis gruplar, kendi ittifakları ve yönelimleri doğrultusunda gerek iç gerek bölge gerekse küresel siyasette hareket edebilmişlerdir. Bu ortamda iç savaş, mezhep liderleri ve bölgesel/uluslararası güçler arasındaki karmaşık etkileşimle birlikte Lübnan'da politika yapımının nasıl parçalara ayrıldığını göstermesi açısından önemli bir vakadır.

İç savaş sonrası uzlaşının belgesi olan Taif Antlaşması, Lübnan'ın kimliğini yeniden tanımlarken bölgesel ilişkileri konusunda temel prensipleri belirlemiştir. Lübnan ve Suriye arasında imtiyazlı bir ilişki tesis ederek ülkenin hemen hemen her açıdan Suriye'nin vesayeti altına girmesinin meşrulaştırıldığı bu dönem, güney Lübnan'da İsrail işgali altında bulunan bölgeler hariç tüm ülkede Suriye askeri ve istihbaratının kontrolünü mümkün kılmıştır. 2000 yılında İsrail'in çekilmesi, Hizbullah'ı direnişin sembolü olarak konsolide ederken; aynı zamanda işgalin ortadan kalkması ise hem Hizbullah'ın silahlı bir yapı olarak devam etmesinin hem de Suriye'nin Lübnan'daki askeri varlığının meşruiyet zeminini ortadan kaldırmıştır. Diğer bir ifadeyle işgalcinin olmadığı bir ortamda ne direnişçiye ne de direnişin hamisine gerek kalmıştır. Hizbullah'a ve Suriye himayesine yönelik muhalefetin yoğunlaştığı dönemde Refik El-Hariri'nin suikastla öldürülmesi ve 2000'li

yılların çalkantılı bölge siyaseti, Lübnan iç ve dış siyasetini temelden dönüştürmüştür. Suriye Ordusu'nun çekilmesinden sonra baş gösteren demokratik bir süreçle toparlanma umudu, kısa sürede ortadan kaybolmuş ve 2000'li yılların Ortadoğu jeopolitiğindeki mücadeleler Lübnan'da yeni bölünmelere ve mezhepsel kamplaşmalara yol açmıştır.

Bu çalışmada gerek bağımsızlık öncesi gerek modern Lübnan tarihi, Uluslararası İlişkiler Disiplini'ndeki yaygın kuram klasik Realist okulun açıklamakta zorluk yaşadığı iç siyaset-dış siyaset denge ve ilişkisinin olayları anlamada ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Lübnan'ın iç ve dış politikası, tarihsel olarak yerelde, bölgede ve küresel ölçekte kurulan siyaset yapım süreçleriyle iç içedir. Bu yapı, dış güçlerin Lübnan'a yoğun müdahalede bulunabilmelerine imkân sağlarken Lübnanlı aktörler de bu müdahalelerden kendi yerel güçlerini artırarak istifade edebilmişlerdir. Bu anlamda Lübnan'daki devlet altı aktörler, Lübnan Devleti'nden ayrı olarak –kimi zamanlar da Lübnan Devleti'ne rağmen– hem iç politika hem de dış politika karar verme süreçlerinde rol alabilmişler ve daha da ötesinde bölgesel ve küresel siyasette ittifaklar geliştirebilmişlerdir.

Son olarak bu çalışma bir kez daha göstermiştir ki tarihsel ve sosyolojik gelenek ve mirasla uyumlu olmayan ulus inşası projeleri, ulusal hedefler yaratmaya yeterli olmamaktadır. Bu anlamda, ilk bakışta farklı grupların yönetime katılımını demokratik bir prensiple teminat altına alan bir yapı gibi görünse de Lübnan'daki konfesyonel sistem, modern ulus devlet yapısında esas olan vatandaşlık kavramının toplum nezdinde ve bireysel bilinç olarak yerleşmesinin önünde engel olmuş ve ülkede var olan mezhebi cemaatlerin uzun dönemde birbirlerine entegre olacağı bir ulus inşası sürecini engellemiştir. Bu nedenle de gerçek manada bütüncül bir Lübnan iç siyasetinden veya Lübnan dış siyasetinden bahsedebilmek zor görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Abu-Husayn, A. R. (2009). *Rebellion, Myth Making and Nation Building: Lebanon from an Ottoman Mountain Itizam to a Nation State*. Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo.
- Akarli, E. (1993). *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*. University of California Press.
- Altunışık, M. B. (2007). *Lübnan Krizi: Nedenleri ve Sonuçları*. TESEV Dış Politika Analiz Serisi, Sayı 5.

- Anayasa. (1926). <https://www.justice.gov.lb/public/uploads/lebanese%20constitution.pdf>
- Athloğlu, Y. (2014). *Savaşta ve Barışta Lübnan Marunileri: Aziz Marun'dan İç Savaş'a Maruni Kimliği ve Çatışma*. Kaknus Yayınevi.
- Attié, C. *Struggle in the Levant: Lebanon in the 1950s*. I.B.Tauris & Co. Ltd.
- BMGK Kararı. (2004, Eylül 2). Sayı 1559. <https://www.un.org/press/en/2004/sc8181.doc.htm>
- Cobban, H. (1984). *The Palestinian Liberation Organisation: People, Power and Politics*. Cambridge University Press.
- El-Beyân el-Vezârî. (1943, Eylül 25). Rîâset Meclis el-Vuzerâ. <http://www.pcm.gov.lb/arabic/subpg.aspx?pageid=268>
- El-Khazen, F. (2003). Political Parties in Postwar Lebanon: Parties in Search of Partisans. *The Middle East Journal*, 57 (4), 605-624.
- El-Khoury M. ve Jaulin, T. (2012). Country Report: Lebanon. Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, Eylül.
- Ellis, K. C. (2002). The Regional Struggle for Lebanon. K. C. Ellis (der). *Lebanon's Second Republic: Prospects for the Twenty-first Century*. (ss. 25-51) içinde. University of Florida.
- Farah, C. E. (2000). *Politics of Interventionism in Ottoman Lebanon, 1830-1861*, I.B. Tauris & Co Ltd.
- Fawaz, L. T. (1994). *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, University of California Press.
- Gaspard, T. K. (2004). *A Political Economy of Lebanon, 1948-2002: The Limits of Laissez-faire*, Brill Publishers.
- Gürcan, A. E. (2007). *Transforming Religious Communities into Ethnies: The Process of Lebanese Nation-Building 1920-1958*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Harris, W. (2006). *The New Face of Lebanon: History's Revenge*. Markus Wiener Publishers.
- Harris, W. (2009a) Reflections on Lebanon. B. Rubin (der) *Lebanon: Liberation, Conflict, and Crisis*. (ss. 9-23) içinde. Palgrave MacMillan.
- Harris, W. (2009b). Lebanon's Roller Coaster Ride. B. Rubin (der), *Lebanon: Liberation, Conflict, and Crisis*. (ss. 63-82) içinde. Palgrave MacMillan.
- Harris, W. (2012). *Lebanon: A History, 600 – 2011*. Oxford University Press.
- Harris, W. (2017). Lebanon: The Current Domestic Politics, the Effects of the Syrian Civil War and the Upcoming Elections. *ORSAM Mülakatları*, 43, Mayıs.
- Henley, A. D. M. (2008). Politics of a Church at War : Maronite Catholicism in the Lebanese Civil War. *Mediterranean Politics*, 13 (3), 353-369.
- Hinchcliffe P. ve Milton-Edwards, B. (2007). Sectarian Conflict: Lebanon, state without a nation, *Conflicts in the Middle East Since 1945*. (ss. 60-73) içinde. Routledge.
- Hinnebusch, R. A. (2014). Foreign Policy in the Middle East. R. Hinnebusch ve A. Ehteshami (der) *The Foreign Policies of Middle East States*, 2nd Edition. (ss. 1-34) içinde. Lynne Rienner.
- Hitti, N. (1989). The Foreign Policy of Lebanon: Lessons and Prospects For Forgotten Dimension. Centre for Lebanese Studies, Rapor Sayı 9, Nisan.
- Horner, N. A. (1977). The Churches and the Crisis in Lebanon. *Occasional Bulletin of Missionary Research*, 1, 8-12.
- Hourani, A. (1946). *Syria and Lebanon: A Political Essay*. Oxford University Press.
- Hudson, M. C. (1968). *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*, Random House.

- Huse, G. B. (2014). *A Dangerous Sideshow: The US and the Lebanese Civil War 1975-1976*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. University of Oslo.
- İskenderiye Protokolü. (1944, Ekim 7). http://avalon.law.yale.edu/20th_century/alex.asp
- Keleş, E. (2008). Cebel-i Lübnan'da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 131-157.
- Khalaf, S. (2004). *Civil and Uncivil Violence in Lebanon: A History of the Internationalization of Communal Conflict*. Columbia University Press.
- Lenner, K. ve Schmelter, S. (2016). Syrian Refugees in Jordan and Lebanon: between Refugee and Ongoing Deprivation? Mobility and Refugee Crisis in the Mediterranean. *IE-Med-Mediterranean Yearbook*. https://www.iemed.org/observatori/arees-danalisi/arxi-us-adjunts/anuari/med.2016/IEMed_MedYearBook2016_Refugges%20Jordan%20Lebanon_Lenner_Schmelter.pdf
- Mackey, S. (2009). *Mirror of the Arab World: Lebanon in Conflict*. W. W. Norton & Company.
- MacQueen, B. (2009). Lebanon and the Taef Agreement. B. MacQueen (der) *Political Culture and Conflict Resolution in the Arab World: Lebanon and Algeria*. (ss. 37-89) içinde. Melbourne University Press.
- Makdisi, S. ve Sadaka, R. (2003). The Lebanese Civil War, 1975-1990. American University of Beirut, Institute of Financial Economics Lecture and Working Papers, Sayı 3.
- Makdisi, U. (1996). The Modernity of Sectarianism in Lebanon: Reconstructing the Nation-State. Middle East Report. Middle East Research and Information Project, Sayı 20.
- Malaspina, A. (2008). *Lebanon: Creation of the Modern Middle East*, Chelsea House Publishers.
- Moaddel, M., Kors, J. ve Gärde, J. (2012). Sectarianism and Counter-Sectarianism in Lebanon. Institute for Social Research. University of Michigan, Sayı 12-757.
- Najem, T. P. (2003). Lebanon and Europe: The Foreign Policy of a Penetrated State. *The Review of International Affairs*, 3 (2), 209-231.
- Najem, T. P. (2012). *Lebanon: The Politics of a Penetrated Society*. Routledge.
- Nedelcu, C. (2013). *Identity Features in the Shadow of Sectarianism: Lebanon*. Editura Pro Universitaria.
- Norton, A. R. (1999). Lebanon's Conundrum. *Arab Studies Quarterly*, 21 (1), 41-53.
- Norton, A. R. (2007). *Hezbollah: A Short History*. Princeton University Press.
- O'Ballance, E. (1998). *Civil War in Lebanon, 1975-92*. Palgrave Macmillan.
- Ortaylı, İ. (1984). 19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar. *Osmanlı Araştırmaları IV*, 89-113.
- Rabil, R. G. (2011). *Religion, National Identity, and Confessional Politics in Lebanon: The Challenge of Islamism*. Palgrave MacMillan.
- Rabinovich, I. (1985). *The War for Lebanon, 1970-1985* (Revised Edition). Cornell University Press.
- Reyhan, C. (2006). Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi. *Memleket Siyaset Yönetim*, 1, 171-181.
- Reyhan, C. (2011). Lübnan'da Siyasal Kültürün Osmanlı Kökenleri. *Amme İdaresi Dergisi*, 44 (3), Eylül, 205-224.
- Roberson, B. (1998). The Challenges to Lebanon in the Future Middle East: An Introduction. *Mediterranean Politics*, 3 (1), 1-9.
- Rowayheb, M. G. (2011). Political Change and the Outbreak of Civil War : The Case of Lebanon. *Civil Wars*, 13 (4), 414-436.

- Salamé, G. (1988). Is a Lebanese Foreign Policy Possible? H. Barakat (der) *Toward a Viable Lebanon* içinde (ss. 347-360). Georgetown University Press.
- Salem, P. (1994). Reflections on Lebanon's Foreign Policy. D. Collings (der), *Peace for Lebanon? From war to reconstruction* içinde. Lynne Rienner Publishers.
- Salibi, K. (1965). *The Modern History of Lebanon*. Caravan Books.
- Salibi, K. (1976). *Crossroads to Civil War: Lebanon 1958-1976*. Caravan Books.
- Salibi, K. (1985). *East side story, west side story: Contrasting Lebanese views of the Civil War*. CCAS, Georgetown University.
- Salibi, K. (1988). *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered*. I.B. Tauris Publishers.
- Salloukh, B. F. (2008). The Art of the Impossible: The Foreign Policy of Lebanon. B. Koryany ve A. E. H. Dessouki (der), *The Foreign policies of Arab States: The Challenges of Globalisation*. (ss. 283-318) içinde. The American University of Cairo Press.
- Salloukh, B. F. (2014). Sect Supreme: The End of Realist Politics in the Middle East. *Foreign Affairs*, 14 Temmuz. <http://www.foreignaffairs.com/articles/141637/bassel-f-salloukh/sect-supreme>
- Salloukh, B. F. ve Barakat, R. (2015). A Political History of Sectarian Institution. B. F. Salloukh vd. (der), *The Politics of Sectarianism in Postwar Lebanon*. (ss. 12-31) içinde. Pluto Press.
- Sayigh, Y. (2017). Once Hezbollah had to commit to Iranian strategy, that was the end of it. *ORSAM Mülakatları*. Sayı 46, Temmuz.
- Sorby, K. R. (2011). Syria and the 1975-76 Civil War in Lebanon. *Asian and African Studies*, 20 (2), 193-213.
- Taif Antlaşması (1989) https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_tauf_agreement_english_version_.pdf
- Thompson, E. (2000). *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon*, Columbia University Press.
- Tinas, M. (2016). *Sectarian Groups as Sub-state Foreign Policy Actors? The Case Study of Lebanon*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Tinas, M. (2017a). Revisiting Lebanese Civil War. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, 92-94.
- Tinas, M. (2017b). Lübnan'da Radikalizm? *Ortadoğu Analiz*, 9 (80) Mayıs-Haziran, 42-45.
- Tinas, M. ve Tür, Ö. (2018). Sectarian Actors in Foreign Policy Making: 2006 Lebanese War Revisited. *Uluslararası İlişkiler*, 15 (59), 129-143.
- Traboulsi, F. (2007). *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press.
- Weinberger, N. J. (1986). *Syrian Intervention in Lebanon: The 1975-76 Civil War*. Oxford University Press.
- Weiss, M. (2010). *In the Shadow of Sectarianism: Law, Shi'ism and the Making of Modern Lebanon*, Harvard University Press.
- Wilkins, H. (2013). *The Making of Lebanese Foreign Policy: Understanding the 2006 Hezbollah-Israeli War*, Routledge.
- Zahar, M. J. (2005). Power Sharing in Lebanon: Foreign Protectors, Domestic Peace, and Democratic Failure. D. Rothchild ve P. Roeder (2005). *Sustainable Peace: Power and Democracy after Civil Wars*. (ss. 219-240) içinde. Cornell University Press.
- Zamir, M. (1985). *The Formation of Modern Lebanon*. Croom Helm.
- Zamir, M. (2000). *Lebanon's Quest: The Road to Statehood 1926-1939*. I.B. Tauris Publishers.
- Zisser, E. (2011). Lebanon - Changing Regional Role in the Middle East. B. Hansen ve B. Heurlin (der) *Lebanon: Strategic and Military Dimensions*. (ss. 7-16) içinde. Royal Danish Defence Collage.

Ortadoğu'da İstikrar ve Değişim Arasında Bir Denge Arayışı: Ürdün Haşimi Krallığı Örneği

NUR KÖPRÜLÜ

GİRİŞ

Ürdün Haşimi Krallığı, Arap-İsrail meselesine müdahil taraflardan biri olması ve bunun önemli bir sonucu olarak hatırı sayılır bir sayıda Filistinli nüfus barındırması nedeni ile bölgedeki ulus ve kimlik-inşa süreçleri irdelendiğinde istisnai bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki, Ürdün'ün coğrafi ve tarihsel olarak Filistin toprakları ve İsrail ile Arap dünyası arasındaki konumlanışı, Batı için – özelde (Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri-ABD) tarihsel olarak önem arz etmiştir (Susser ve Shmuelewitz, 1995; Yeşilyurt, 2015). Bu çerçevede, Gudrun Krämer (1994, s. 218), Ürdün Emirliğinin bölgede inşa edilen en yapay entitelerden biri olduğuna, ancak zaman içerisinde bölgedeki diğer ülkeler ile kıyaslandığında varlığını 'pekiştirmiş' olmasına dikkat çekmektedir.

Ürdün, Ortadoğu ve Kuzey Afrika (ODKA) coğrafyası içerisinde –göreceli olarak– monarşik çoğulculuğu ve istikrarı temsil eden yegâne ülkeler arasında gösterilmektedir (Shryock, 2000, s. 57). Özellikle Arap-İsrail meselesinden ve Filistinli mülteci akınından en fazla etkilenen ülkelerin başında gelen Ürdün Krallığı, Irak, Suriye ve Lübnan gibi diğer bölge ülkelerine kıyasla daha homojen bir toplum barındırmış olsa da Arap-İsrail savaşları sonrası ülkeye göç eden Filistinliler Ürdün'deki nüfus dengelerini doğrudan

değiştirmiştir. Bu nedenle, Ürdün'deki uluslaşma, dış politika yapımı ve demokratikleşme gibi önemli karar alma süreçlerinde ülkenin toplumsal yapısı ve Ürdünlüler ile Filistinliler arasındaki sosyo-ekonomik ve kimlik farklılıkları belirleyici olagelmıştır (Brand, 1995, ss. 46-61). 2010 yılında önce Tunus'ta başlayan ardından da neredeyse tüm Arap coğrafyasına sirayet eden Arap Baharı/Ayaklanmalarından en az etkilenen ülkelerin başında Ürdün Krallığı'nın gelmesi, monarşinin devlet ve ulus inşa süreçlerinde hayata geçirdiği denge (*omni-balancing*) politikaları (David, 1991, s. 236) ve muhalefetin/siyasi partilerin faaliyet alanının Ürdünlüler ve Filistinliler arasında yaşanan toplumsal bölünmeden ötürü zayıflaması ile doğrudan ilişkilidir. Nuri Yeşilyurt'un da ifade ettiği gibi:

Kendine tehdit oluşturan unsurlara karşı bastırma ağırlıklı strateji uygulayan bir rejim, çeşitli nedenlerle bunu dış desteğe dayanarak yapmak zorunda kalabilir[...] meşruiyet sorunları yaşadıkları için iktidarlarına karşı içeriden ciddi tehditlere maruz kalan Üçüncü Dünya rejimleri, hatta kalabilmek amacıyla kendileri için görece daha az tehdit oluşturan dış unsurlarla bağlaşma yaparak iç baskıları dengeleme eğiliminde olurlar (Yeşilyurt, 2013, s. 34).

Emirlikten Krallığa

Ürdün Haşimi Krallığı'nın ayrı bir siyasi oluşum olarak ortaya çıkması 1921 yılına, Britanya'nın Arap dünyası ile Filistin arasında bir *koridor* emirlik kurma isteğine (Ayubi, 1995, s. 114) ve bu gayenin Haşimi ailesinin bitmemiş Arap milliyetçiliği amaçlarını yerine getirmesine yardımcı olduğu döneme dayanır. Böylece Filistin ve Ürdün toplumlarının geleceği, coğrafi yakınlık ve ortak tarihsel örgü sebebi ile karşılıklı etkileşim içerisine girecektir. Hatta bu tarihsel örgü, Ürdün'ün ulus ve devlet oluşum süreçlerinin Filistin halkının ulusal özgürlük mücadelesi ile iç içe girmesine neden olacaktı.

Mavera-i Ürdün Emirliğinin (*Trans-Jordan*) kurulması sırasında İngiliz sömürge yönetimi, bu bölgenin Filistin ile özel bir bağının oluşturulması konusunda anlaşılmıştı. Bu bakımdan Ürdün devletinin ayrı bir siyasal oluşum olarak ortaya çıkması Filistin ve Ürdün ulus inşa süreçlerinin zaman zaman karmaşıklaşmasına neden olmuştur. Bu iki oluşum arasında Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sırasında tarihi, siyasal ve sosyo-ekonomik açıdan yakınlık sağlanmış, daha sonra yaşanan Birinci Arap-İsrail Savaşı'nı (1948-1949) müteakip Haşimi Krallığı'nın Batı Şeria'yı (Doğu Kudüs dâhil olmak üzere) ilhak kararıyla bu bağ hızlı bir şekilde artmıştır.

Krallığın 1950 yılında Doğu Yakası ile Batı Yakasının bütünleşmesiyle veya diğer bir deyişle Ürdün Nehrinin iki tarafının bir araya getirilmesiyle ülke ‘Ürdün’ ismini almıştır. Bu sayede, ülke nüfusunun büyük bir çoğunluğunu artık Filistin kökenli göçmenler oluşturacaktır. Filistinli ve Ürdünlü Arapları tek bir vatan altında toplayan bu Batı Şeria’yı ilhak kararı, çoğunlukla Ürdün’ün iki uluslu (*bi-national*) bir ülke olarak ifade edilmesine neden olmuştur (Fathi, 1994). Ürdün başlangıçta Filistinli kökenli Ürdünlüleri toplumla birleştiren “kontrollü bütünleşme” politikasını benimsemiş ve bu politikayı “Filistin” adının resmî belgelerden çıkartılması ve Filistinli-Ürdünlülerin siyasal alanda kısıtlı bir oranla temsil edilmesi şeklinde ortaya koymuştur. Mamafih bu kontrollü entegrasyon (Sayigh, 1991; Day, 1986, s. 60) çabaları Filistinlilerin siyasal haklarının inkâr edilmesi şeklinde yorumlanacak ve sonucunda Filistin kökenli Ürdünlülerin siyasal reform ve siyasal mücadele için daha fazla kamusal alan aramak adına toplumsal taleplerini gündeme getirecektir.

Ürdün kimliğinin oluşumu sırasında, Haşimi ailesi kısmen bölünmüş bir toplumda aşiret bağlılıkları üzerinden siyasal meşruiyet kaynağı oluşturmayı hedeflemiştir. Ürdün Krallığını inşa eden Haşimi ailesinin aslen Hicazlı olup Ürdün’ün yerlisi olmadığı dikkate alındığında, aşirete sadakat/bağlılık (*tribalism*), Ürdün ulusal kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Ryan, 2002, s. 5). Bu yüzden ülkenin toplumsal yapılanmasında Hicazlı Haşimi ailesi ve Mekke Şerifi Hüseyin’e yapılan atıf ve vurgu, yani Ürdün’ün Ürdünleştirilmesi için *Haşimileştirilmesi* tesadüfi bir politika değildir. Ürdün’ün büyük çoğunlukla Bedevilere (*Bedouins*–Ürdün Nehri’nin doğusunda yaşayan aşiretler) sadakat duygusuna dayanan Ürdün uluslaşma süreci zaman içerisinde kabilecilik konusu kaçınılmaz, tarihi ve sosyal bir gerçeklik haline gelmiştir (Fathi, 1994, s. 75). Kimlik oluşumunun ardındaki ana fikir, bir yandan Ürdün’ün tüm Arapların vatani olduğu gerçeğine işaret etmekte, diğer yandan ise ülkenin kendi yerli halkına ait olduğuna vurgu yapmaktadır. Örneğin, Al Oudat ve Alshboul’a göre:

Ürdün toplumunda kabileler her zaman Kral’a bağlıdır. Bu bağlılık kabilelerin Haşimi Krallığını desteklemesinde anahtar bir rol oynamıştır. Bedevi kabileleri Haşimiler olarak adlandırılır, çünkü Kral’ın halk tarafından kabul edilmesi (sosyal meşruiyeti) geleneksel kraliyet, din ve tarihi güç talebinden kaynaklanır (Al Qudat ve Alshboul, 2010, s. 70).

Bu sayede, Emirlik döneminde Ürdün meclisindeki sandalye dağılımı ülkedeki aşiret bağlılıklarını yansıtacak temelde düzenlenmiştir. 1946'da ülkenin bağımsızlığını kazanması ve Batı Şeria'nın ilhakının ardından Ürdün meclisi ortaya çıkan yeni demografik yapıya göre tekrardan şekillenmiştir.

Ürdün'ün “Kimlik” Sorunu: İki Katmanlı Toplum ve Ürdünlülük-Filistinlilik İkilemi

Ürdün'de ulus-inşa ve kimlik politikaları tarihsel olarak en hassas konuların başında gelmektedir. Emirlik, 1923 yılında dönemin İngiliz yönetimi ve Sömürge Bakanlığı tarafından ayrı bir varlık olarak kurulduğunda Ürdün Nehri'nin Doğu Yakasında yaşayanlar o tarihten sonra “yerli” Ürdünlüler (Mavera-i Ürdünlü) olarak kabul edilmiştir. Emir Abdullah'ın (daha sonra Kral I. Abdullah) Hicazlı Haşimi ailesinden gelmesi ve Mavera-i Ürdün'ün yerlisi olmaması göz önüne alındığında, Ürdün Krallığı kimlik inşa süreçleri sonrasında konsolide olmuş “yapay” bir varlık olarak nitelendirilmektedir (Harik, 1990).

Bu çerçevede, Ürdün ve Filistin'in iç içe örülmüş tarihleri ve özellikle Filistin toprağı olan Batı Şeria'nın Krallık tarafından 1950 yılında ilhak edilmesi ülkedeki halihazırda hassas olan kimlik ve ulus inşa süreçlerinde yeni bir dönem açarak Krallığın siyasal yapısını derinden etkileyen bir kırılma noktası yaratmıştır. Zira, Filistinli nüfusun Ürdün topraklarına katılmasına olanak tanıyan ilhak kararı, nihayetinde ülkenin demografik yapısında büyük ölçüde değişim meydana getirmiştir. Bu sebeple, Kral I. Abdullah ülkeye göç eden Filistinli mültecilere vatandaşlık vererek, bölge ülkeleri arasında Filistinlilere vatandaşlık hakkı tanıyan yegâne ülke konumuna gelmiştir. Bölgedeki diğer ülkelere kıyasla homojen bir toplum barındıran Ürdün'de nüfusun %93'ü Arap ve Sünni'dir. Birinci Arap-İsrail Savaşı'nın ardından Ürdün'e göç eden yaklaşık 700 bin Filistinli mülteci ülkedeki nüfus dengelerini değiştirerek Ürdünlülerin ülkelerinde “sayıca” azınlık konumuna gelmelerine neden olmuştur (ICG, 2012, ss. 1-2). Filistinli mültecilerin göç hareketleri ve ülke sınırlarının Doğu Yakasının Batı Yakası ile bütünleştirilmesi Ürdün Krallığı'na ayrıca, Birinci Dünya Savaşı sırasında yeşeren Arap milliyetçiliği (Nevo, 1995, s. 168) ve ilkelerini yeniden hayata geçirme fırsatı tanımıştır. 1950'li yıllardan sonra ülkedeki Filistin kökenli Ürdünlüler ve Ürdünlü-Ürdünlüler olarak ifade edilebilecek kimlik ayrımı meydana gelecek ve 1970-71 yılları arasında yaşanan –aşağıda bahsedileceği üzere– iç savaş (Kara Eylül olayları) ile bu ayrım derinleşerek yerini iki toplum arasında kimlik bölünmesine bırakacaktır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, őrün Krallığı siyasal desteğini ve meşruiyetini *Bedevilerden* ve aşiretlerden kazanmış, *Kara Eylül* olayları olarak da bilinen 1970-71 yılları arasında yaşanan iç savaş sonrasında ise söz konusu yerel kimlikler ve aşiret bağılılıklarına olan vurgu pekiştirilerek őrünlü kimliğinin Filistinli ve Arapçı bilişenleri kimlik politikalarından çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ile őrün rejimini karşı karşıya getiren Kara Eylül olayları ülkedeki kimlik politikalarına ve haliyle uluslaşma süreçlerine yeni bir yön kazandıracaktır (Köprülü, 2011).

1970'li yıllara gelindiğinde Filistin kökenlilerle őrünlüler arasında derinleşen kimlik ayrımını Kral Hüseyin'in 1968 *Karameh* Muharebesi sonrasında kullandığı ifadelere bakarak anlamaya çalışmakta fayda olacaktır:

Biz őrün olarak [őrün] Nehrinin Doğu ve Batısında durmaktayız. *Mu-hajirun* [őrünlü Filistinliler] ve *Ansarlar* [őrün'ün yerlileri] bir ailenin fertleri olarak Nehrin Doğusunda bu yükü başından beridir güçlü bir şekilde taşımaktayız (Fruchter-Ronen, 2008, ss. 248-249).

Kral Hüseyin bu sözler ile aslında, iç savaş yıllarına kadar Filistin kökenli őrünlülerin Krallık tarafından őrün'ün bölünmez bir parçası olarak görüldüğünü ve Filistinlilerin ulusal bağımsızlıkları için verdikleri mücadelenin sadece Filistin halkına ait olmadığını, bu davada Haşimi Krallığı'nın da söz sahibi olduğunun altını çizmektedir. Ancak, iç savaş sonrasında őrün Krallığı'nın Filistinli őrünlülere ilişkin "kardeşlik" algısı, ülkenin istikrarına yönelik tehdit algısı ile yer değiştirmesine zemin hazırlayacaktır. Bu tarihten itibaren, yerli őrünlüler ve Filistin-kökenli őrünlüler arasındaki ayrım kristalleşirken, őrün toplumu, őrünlü-őrünlülerden oluşan "Doğu Yakalılar" ve Batı Şeria göçmenlerinden oluşan Filistinli-őrünlüler yani "Batı Yakalılar" olarak iki katmanlı bir toplum olarak nitelendirilecektir (Brand, 1995; Abu Odeh, 1999).

őrün'de Siyasi Hayat ve Demokratikleşme Süreçleri

őrün'ün demokratikleşme çabaları ilk olarak 1989'u takip eden ve ülkenin güneyinde yer alan Maan şehrinde ortaya çıkan iç karışıklığın olduğu döneme dayanmaktadır. Ekonomik düşüş ve őrün Dinarının %45 oranında değer kaybetmesi, Filistinli nüfus barındırmayan Maan şehrinde ayaklanmaya yol açmıştır. Krallık ise, bağımsızlığını aldığı dönemden itibaren meşruiyet kaynağı olarak gördüğü bu kentte yaşanan sosyal hareketlilik karşısında

sessiz kalmayı yeğledi. Ardından Krallık, ekonomik temelli sorunları siyasi çoğulculuğa veya kontrollü demokratikleşmeye dönük attığı adımlarla çözümleme yoluna gitti.

Ürdün’de partiler tarihi ve siyasal yaşam değerlendirmeye alındığında, siyasi partilerin oluşumu Emirliğin ilk yıllarına kadar gitmektedir. Bu partiler ideolojik temelli olmamakla birlikte sosyal yapıyı ve aşiret bağılıklarını temsil etmekteydi. Ürdün’de farklı kökenden insanları kapsayan parti siyasetinin oluşturulması ise 1950’li yıllarda Arabizmin zirve yaptığı döneme rastlamaktadır.

1947 yılında yazılan Anayasa ile Ürdün’de, *Majlis al-Nuwab* ve *Majlis al-Ayan* olarak iki kamaralı meclis yapısı bulunmaktadır. Ürdün’de ilk siyasi parti yasası 1955’te yürürlüğe girmiş, ilk çok partili seçim ise bir yıl sonrasında yapılmıştır. Bu sırada, Pan-Arabist, Baasçı ve Nasırcı güçlerin büyüyen etkisiyle ülkedeki siyasi partilerin çoğu sosyalist Arabist fikir ve hedefleriyle şekillenmiş ve hareketlenmiştir. Siyasi partilerin hareketlenmesinin ardındaki temel etkilerden ilki, Birinci Arap-İsrail Savaşı’ndan (1948-49) sonra, 1950 yılında gerçekleşen Batı Şeria’nın ilhakı ve bunu takiben Filistinlilerin Ürdün’e göç etmiş olmasıdır. İkincisi ise; meslek kuruluşlarının oluşturulması ve ülkede ideolojik mobilizasyonu pekiştiren sendikaların kurulmasıyla ilişkilidir.

Ülkede ulusal sosyalist, komünist ve Baasçı partilerin bu süreçte biçimlenerek siyasete dahil olduğu görülmektedir. Örneğin, Nasırcı ulusal sosyalistler, İngiltere-Ürdün Antlaşması’na son vermeyi talep etmişlerdir. 1956 seçimlerinden sonra ve sosyalist Arap milliyetçisi Süleyman el-Nabulsi’nin zaferi ile Kral Hüseyin’e karşı örgütlenen muhtemel bir darbe girişimi Kral Hüseyin tarafından kontrol altına alınınca, Krallık meclisi feshederek askeri yönetim ilan etmiş ve tüm siyasi partileri yasaklamıştır. Siyasi partiler 1992 yılına kadar yasaklanmış ve aynı yıl yeni siyasi partiler yasası ile faaliyete geçmiştir.

1992 yılında Ulusal Pakt’ın (*Al-Mithaq al-Watani*) yürürlüğe girmesiyle, partiler resmi olarak ülke siyasetine geri dönmüş ve yeni siyasal oluşumlar kurulmaya başlanmıştır. Bu yıllarda kurulan koalisyonlar ve örgütlenmeler, 1950’lerde kurulmuş olan partilerin yapısından farklılık göstermekteydi. Ellen Lust-Okar’a göre:

Mevcut siyasi partiler dramatik bir şekilde daha önce kurulmuş partilerden daha zayıftırlar. 1957’de Kral onları yasadışı etmeden önce, Ürdün si-

yasi partileri daha güçlüydü [...] Kitleyle bağlantılıydı; sağlam bir ideolojik temelleri ve kitlesel destekleri vardı, siyasi liderlik yapma imkânları yoktu (Lust-Okar, 2001, s. 545).

Hem 1950'lerde hem de 1990'lar sonrasında siyasi partiler her seçimde gözlenebildiği üzere temelde çok büyük bir değişime uğramamışlardır. Bu gerçeğin ardındaki sebep Krallığın rejimi devam ettirme stratejisi (*regime survival*) temeline dayanmaktadır. Böylece bir şekilde meclisteki kabile ve rejime sadık adaylar garanti altına alınmaktadır. İlk sonuç olarak, monarşinin sürdürülebilirliği ve mevcut durumunu koruması için iki temel enstrümanı vardır; seçimler ve siyasi partiler. Bunun yanı sıra günümüzde ülkede; sayıları 30'u aşkın siyasi parti, 19 hareket ve 6 koalisyon bulunmaktadır (Map of Political Parties and Movements in Jordan 2013–14, 2014, s. 18). Bunların çoğu ise parlamentoda temsil edilmemektedir.

Müslüman Kardeşler Topluluğunun (*Al-Ikhwan Al-Muslimin* ya da kısaca bundan sonra İhvan) siyasi kanadı olan İslami Hareket Cephesi (İHC) 1992'den beri Krallığın tek ve en büyük siyasi oluşumunu temsil etmektedir. Hükümet yapısında bulunan partilerin zayıf yapısı, sadece hukuk sisteminin hâkim olmamasından kaynaklanmaz, bunun yanı sıra diğer partilerdeki gibi ideolojik yapı yerine aşiret bağlılıklarının ve sosyal yapının daha baskın olması ile de doğrudan ilişkilidir.

Yine de askeri yönetim sırasında siyasi partilerin faaliyetleri engellenmiş, birkaç seçim haricinde meclis seçimleri durdurulmuştu. Örneğin; 1967 Arap-İsrail Savaşı sonucunda Batı Şeria'nın kaybedilmesi nedeniyle sonraki seçimlerin ertelenmesi fikri İsrail'in Batı Şeria bölgesini işgal etmesini haklı çıkarabileceği düşüncesinden ortaya çıkmıştır. Askeri yönetim boyunca İhvan'ın siyasi parti olarak değil, yardım kuruluşu olarak faaliyette bulunmasına izin verilmiştir.

Ürdün'de İslamcı Hareket: Müslüman Kardeşler Topluluğu

Ortadoğu'daki en istikrarlı krallık rejimini temsil eden Ürdün'de İslami hareket özelde de Müslüman Kardeşler Topluluğu, monarşiye sadakat duyan ılımlı ya da köktenci (radikal) olmayan (*moderate*) İslami partilerin somut bir örneği olarak ifade edilmektedir. Zira Ürdün İhvanı bölgede siyasal liberalleşme ve reform taleplerini içeren parti politikası ile demokratikleşme süreçlerinde etkin rol alan muhalif grupların başında gelmektedir (Robinson, 1997). Şu hususu ifade etmekte yarar var ki, Ürdün İhvanı Krallık tarihinde sadık bir muhalefet (*loyal opposition*) olarak nitelendirilmiştir (Ryan, 2008).

Ürdün'deki İslamcı hareketlerin rolünün ve tavrının daha iyi anlaşılması için ülkedeki muhalefetin kısa tarihine bakmak yerinde olacaktır.

Müslüman Kardeşler Topluluğu ilk olarak 1928'de Hasan el-Banna tarafından Mısır'da kurularak hızla Arap Dünyası'nda diğer kollarını oluşturmuştur. Müslüman Kardeşler'in Ürdün kolu, Ortadoğu'da diğer ülkelerden farklı olarak ilk bakışta sosyal ve ideolojik olarak kamusal alanda faaliyet göstermiştir. 1992 yılında siyasi partiler yasasının yürürlüğe girmesi ile birlikte İslami Hareket Cephesi (İHC) kurularak bu demokratikleşme sürecinde siyasal kanadını hemen oluşturmuştur. Jillian Schwedler'in de belirttiği üzere; Müslüman Kardeşler Topluluğu, Haşimi Krallığı ile uzun yıllardır devam eden yakın ilişki sayesinde Ürdün'ün sosyal ve siyasal sahnesinde öne çıkan önemli bir aktör olmuştur (Schwedler, 2006, ss. 65-66).

1945'te Filistin'deki Siyonizme karşı mücadele veren bir grup iş insanı, Ürdün'de Müslüman Kardeşler'i kurmuştu. Başından beri bu gruba sadık kalan ve önderlik yapan Hajj Abd al-Latif Abu Qurah'ın sayesinde Ürdün İhvanı Kral I. Abdullah'tan destek görmüştür (Schwedler, 2006, ss. 65-66). 19 Kasım 1945'te Kral I. Abdullah, İhvan'ın Ürdün kolu ile yakın ilişki kurulduğunu ve topluluğun radikal değil İslami bir nitelik taşıdığını ortaya koydu. Ürdün İhvanının şimdiye kadarki yapısına bakıldığında bir yardım kuruluşu olarak faaliyet göstermiş olması nedeni ile zaman içerisinde halktan destek alması –diğer siyasi partilerle kıyaslandığında– nispeten kolay olmuştur. Kral Abdullah, eş zamanlı olarak İhvan'ın Genel Sekreteri Abdül Hâkim al-Din'e 1946 yılında Topluluğun, Ürdün'ün iç siyasetine dahil edilmesi amacıyla kendi kabinesini kurma izni vermiştir. Daha sonra İhvan monarşiyi dönüştürmekten ziyade orta yolu ve uzlaşmayı benimseyen bir muhalefet rolünü takip etmiştir. Özellikle 1950'li ve 1960'lı yıllarda Arabizm, Baaşçı ve Nasırcı kimliklerin siyaseten zirve yaptığı dönemlerde, Krallığın siyasi partileri ve parlamentoyu feshetme yoluna gitmesi ile İhvan ülkede muhalif gruba dönüşebilecek ve kamusal alanda faaliyet gösterecek yegâne kuruluş olma özelliğini taşımıştır (Ürdün'deki Müslüman Kardeşler'in tarihi için bkz. Boulby, 1999). Zira Müslüman Kardeşler'in bu süreçte yardım kuruluşu olarak faaliyetlerine serbest bir şekilde devam etmesi, siyasi partilerin legalleşmesinin ardından İHC'nin 1993 seçimlerinde önemli sayılabilecek bir oy oranı elde etmesine imkân tanıyacaktı.

Monarşi ile yakın işbirliğine dayalı bir ilişki kuran Ürdün'deki İhvan'a bağlı İslami hareket, zaman içerisinde “tarafsız müttefik” olarak nitelendirilmiştir (Wiktorowicz, 1999). *İhvan* ve rejim arasındaki yakın ilişkinin

ana sebeplerinden biri 1950'li ve 1960'lı yıllarda bölgeyi ve Ürdün'ü etkisi altına alan sosyalist Arabist muhalif kampanyalar sırasında İhvan'ın bir nevi tampon görevi yapmış olmasıdır. İhvan'ın ikna edici gücü ve Haşimi Krallığı'na sağladığı destek sayesinde sosyalist Arap milliyetçiliğinin yarattığı muhalefet bertaraf edilmiştir. Haşimi Krallığı'nın zor dönemleri olarak gösterilen 1950-1970 arası dönemde, Müslüman Kardeşler Krallığa sadakat duymaya özen göstermiştir. Topluluğun bu duruşu, özellikle 1950'de Krallığın Batı ve Doğu Şeria Yakasını bütünleştirme politikası ile hayata geçmiş ve Pan-Arabizmin altın çağını yaşadığı yıllarda İhvan'ın rejim karşıtı güçleri tamamen engelleyebilecek pozisyonda olması söz konusu bağı taçlandırmıştır. Hatta 1970-71 yıllarında yaşanan iç savaşta rejim, İhvan'ı koltuk değneği olması için zorlamıştır. Tüm bu hususlara ek olarak, İhvan, Krallığın radikal İslamcı gruplarla –özelde de *Hizb al-Tahrir al-Islami* (İslamcı Özgürlük Partisi)– mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu sebeple, Müslüman Kardeşler Topluluğunun Ürdün örneğinde “ılımlı” denilebilecek İslamcı örgütler arasında gösterilmesi tesadüf değildir.

Benzer şekilde Filistin topraklarının ilhakından sonra Krallığın temel politikası, İslam ve Arap üst-kimliklerden istifade ederek tüm Ürdünlülerden –kökenlerine bakılmaksızın– siyasal destek almak olmuştur. İronik bir şekilde İhvan, Filistinliler tarafından güçlü destek alsa da 1970-71 yılında Krallığın Filistin kamplarına yönelik uyguladığı sert siyasete karşı çıkmamıştır.

Ürdün ve *İhvan* arasındaki uzlaşuya dayalı ilişkiyi anlamak için en belirgin örnek; İshak Farhan ismidir. Farhan, 1948'de Batı Şeria'da doğmuş, İhvan'a bağlı ve kıdemli üyesidir. İHC'nin eski başkanlarından biri olan Farhan, 1970'te Eğitim Bakanı, 1983-1985 yılları arasında ise Evkaf Bakanı olarak görev yapmıştır. Buna ek olarak, 1989-1993'ü kapsayan dönemde parlamentoya (alt kanat, millet meclisine) ve Ayan Meclisine (meclisin üst kamarasına) seçilmiştir.

İhvan tarihindeki kırılma noktalarından birini, Filistin kökenli Ürdünlülerin örgütsel yapı içerisine dahil edilmesi oluşturmaktadır. İhvan, birçok Filistin kökenli Ürdünlüden ve Ürdün kökenli Ürdünlüden destek almakla birlikte kendi zümresine kısmen üye kazandırmayı başarmıştır. Şöyle ki, Siyonist karşıtı yaklaşımından ve Müslüman Arap dünyasına ilişkin Batı emperyalist siyasetine gösterdiği tepkiden dolayı çok fazla üye kazanamamıştır. Glenn Robinson'a göre:

Ürdün'deki Müslüman Kardeşler Topluluğu, "Filistin" etiketi konulmadan Filistinli aktivistlerin katılabileceği ve siyasi amaçla çalışılabileceği tek örgüt olmuştur [...] Ürdün'deki Müslüman Kardeşler, Filistin etnik kökeninin siyasi yükü olmadan etkin bir şekilde Filistin çıkarlarını entegre edebilen tek siyasi parti olmuştur (Robinson, 1997, s. 386).

Arap ulusalcı hareketin hedeflerine ulaşamamasıyla Ürdün'deki muhalif grup özellikle 1990 sonrası dönemde, İslamcı karaktere dönüşmüştür. Ürdün muhalefetine arkasındaki çeşitlilikte yerel ve bölgesel dinamikler vardır. Yerel düzeyde bakıldığında 1987'de ilk Filistin İntifadası (ayaklanması) ve İslamcı hareketin yeniden canlanması, Ürdün'de sol görüşlü ve Arabist kampın gerilediği dönemle çakışmaktadır. Buna ek olarak, 1989'da rejim destekli ve *kontrollü* demokratik açılım sırasında birçok siyasi grup kampanyalara katılarak, parlamento yeniden yetkilendirilmiştir. Ürdün parlamentosunun yeniden açılması ile birlikte siyasi partiler üzerindeki yasağın kaldırılmasıyla muhalif gruplar (özellikle Filistin-Ürdünlüler/ Batı Yakalılar) siyasi reform sürecine dair devam eden tartışmalarda söz söyleme imkânı bulmuştur. Bu süreç boyunca daha da çok büyüyen muhalif gruplardan biri İhvan'ın siyasi kanadı İHC olmuştur (Ryan, 2008).

Tartışmalı Seçim Yasası

1992 yılında yürürlüğe giren Ulusal Şart ile çoğulcu monarşiye geçiş yapan Krallık'ta (Köprülü, 2012), aynı tarihte hayata geçen siyasi partiler yasası ile partilerin siyasi alana girişine de izin verilmiş oldu. Ürdün'deki siyasi gruplar ise bu halka açık mücadeleyi ve akabinde gerçekleştirilen 1993 seçimlerini yürütme fırsatını memnuniyetle karşıladılar. Ancak seçim yasası değişikliği ile "çoklu oy" sistemi hızla değiştirilerek İslamcılarının 1989 seçimlerindeki zafere cevaben, krallığın rejimi kurtarma politikası olarak "1 seçmen-1 oy" sistemi yürürlüğe girdi. Bu konuda seçim yasası değişikliğine direnen en temel aktör Müslüman Kardeşler'in siyasi kanadı İHC olmuştur. İHC'nin 1992 Siyasal Partiler Yasası ile yasallaştığı düşünüldüğünde, o tarihten itibaren İhvan'ın şüphesiz ülkedeki siyasal arenada sadece muhalefetin sembolü olmakla kalmayıp, en iyi örgütlenmiş muhalif güç olarak önderlik etmesine sebebiyet verecektir (Ryan, 2011, s. 374).

1988 yılında Batı Şeria'dan tamamıyla vazgeçildiğini açıklayan Kral Hüseyin, Filistin toprakları ile bağlarını koparan bu kararın ardından 1989 yılında yeni seçim yasasını hayata geçmiştir. Yeni yasa, daha önceden parlamentonun alt kanadına tahsis edilmiş Batı Şeria makamlarını lağvederek,

bu sandalyeleri Çeçen, Çerkez ve Hristiyan azınlıkların ve Bedevi aşiretlerin lehine olmak üzere yeniden düzenlemiştir.¹

Ürdün'de ilk seçim yasası 1928'de tasarlanmış ve seçmen kitlesini orantılı olarak temsil edecek şekilde değil, bölgelerin coğrafi yapısına göre dağıtılması öngörülmüştü. Batı Şeria'nın ilhakından sonra bu yasa Filistin bölgelerini de içerecek şekilde yeniden düzenlenmiştir. Özetle, 1988-1989 ekonomik krizinin yarattığı iç huzursuzluk neticesinde Ürdün, 20 seçmen bölgesinde 80 sandalye olacak şekilde seçim yasasını 1989 parlamento seçimleri öncesinde güncellemiştir (Lucas, 2005, ss. 28-30).

Krallığın seçmenler üzerindeki rejimi kurtarma stratejisinden biri böylece seçim yasasını yeniden düzenlemek ve parlamentoyu tekrar göreve çağırmak yönünde olmuştur. Ancak, artan iç muhalefetin yarattığı baskılar ve dış politikada atılacak adımların kontrollü bir şekilde parlamentodan geçirilmesinin ortaya çıkardığı gereksinim Krallığın 1993 yılında seçim yasasının tekrar revize etmesini gündeme taşıyacaktı. 1993 Yeni Seçim yasası, 12 bölgede parlamentodaki sandalyelerin orantılı olarak paylaştırılacağı, yani nispi temsil sistemi temeline dayanmaktan yoksun bırakılmıştır. Şöyle ki; %92 Müslüman, %6 Hristiyan, %2 Şii Müslüman ve Dürzi topluluklarından oluşan Ürdün, nüfus dengeleri açısından homojen bir yapıyı temsil ediyor gibi görünse de –yukarıda ifade edildiği gibi– bir toplumsal/etnik bölünmüşlüğü bünyesinde barındırmaktadır. Arap-İsrail Savaşları sonrası Ürdün nüfus yapısını değiştirecek kadar Filistinli göçmene vatandaşlık hakkı vermiştir. Verilen resmi rakamlara göre, nüfusun %43'ünü Filistin kökenli Ürdünlüler oluştururken, gayriresmi rakamlar dikkate alındığında bu oranın %70'e kadar çıkabildiği ortaya konulmaktadır (ICG, 2003, s. 8).

1971 Kara Eylül olaylarının ardından Ürdün kimlik inşa süreçlerinde eksik kalan “öteki” unsuru Filistinliler olarak algılanmaya başlanmış ve ülkede Filistinli-Ürdünlü ayrışması günümüze dek canlı tutulmuştur. Özellikle bahse konu 1993 seçim yasası bu ayrışmanın bir nevi sembolü haline gelerek, rejimin anayasal değişiklikler açısından kırmızı çizgilerinden birini teşkil edecektir.² Hatta, Filistinlilerin *ekonomik* olarak “çoğunluğu” temsil ettiği Ürdün'de (örneğin en büyük bankalardan biri olan *Arab Bank*'ın

1 1989 yılında Krallık, daha önce Avam Kamarasına verilmiş Batı Şeria'nın koltuklarını çıkarıp bu koltukların Doğu Şeria bölgelerine verecek şekilde seçim yasasını yeniden düzenlemiştir (Lucas, 2005, ss. 28-30).

2 Kudüs Siyaset Araştırmaları Merkezi Başkanı Oraib al Rantwai ile mülakat, Amman-Ürdün, 9 Kasım 2010.

hissedarlarının çoğunluğunu Filistin kökenli Ürdünlüler oluşturur); ekonomik azınlığı ve “siyasal çoğunluğu” ise Ürdünlü-Ürdünlüler temsil edecektir (Reiter, 2004). Yeni yasa uyarınca, “Filistinli” nüfus içeren Amman, İrbid ve Zerka gibi ülkenin kuzey bölgelerinde yer alan ve nüfus bakımından en kalabalık şehirler, sayıca daha az seçmenin yaşadığı ve yerli Ürdünlülerin ikamet ettiği şehirler ile mukayese edildiğinde orantısız bir sandalye/milletvekili dağılımı olduğu gözlemlenmektedir (Ryan, 2002; Lucas, 2005). Bu nedenle, yeni seçim yasasının Filistin kökenli Ürdünlüler açısından *tartışmalı* bir seçim yasası olarak ifade edilmesine neden olmuş ve Filistinli-Ürdünlülerin siyaset arenasında sınırlı, hatta kimilerine göre yetersiz temsil edilmesini gündeme taşımıştır.³ Bu sebeple, 1993 tarihli seçim yasası Filistin kökenli Ürdünlülerin yasama organında nispi olarak temsil edilmesini engelleyen bir araca dönüşmüştür. Bu kapsamda, 1989 seçim sonuçlarına baktığımızda siyasi partilerin henüz yasallaşmadığı ve kurumsallaşmadığı koşullarda İhvan’a ve ülkede etkin olan diğer bağımsız İslami harekete mensup adayların parlamentoda üstünlük sağlamış olması, 1993 seçim yasasına ilk karşı duruş sergileyecek olan muhalefetin İHC olması şaşırtıcı olmamaktadır. Ayrıca belirtmek gerekmektedir ki, Filistin kökenli Ürdünlüler seçimlerin yapılmaya başlandığı tarihten bu yana İhvan’ın siyasi kanadı İHC ve diğer İslami gruplara destek eğilimi göstermiştir (Schwedler, 2006).

Siyasal açılım sürecinin ikinci parlamento seçimleri yeni seçim yasası yürürlüğe girdikten sonra aynı yıl gerçekleştirilmiş ve 80 sandalyelik parlamentoya 1989 seçimleri sonrası 34 aday göndermiş olan İslami hareket, 1993 seçimlerinde siyasi partileşmiş kanadı İHC ile İhvan sadece 17 milletvekili gönderebilmiştir. Seçimler sonrasında İHC önemli ölçüde yaşadığı oy kaybını yeni seçim yasası ile ilişkilendirmiştir. Tüm bu iç dinamiklerin ötesinde, 1993 seçimleri Krallığın 1994 yılında İsrail ile ilişkilerini normalleştirmeye istinaden attığı kritik kararın yasama organından onay almasını sağlamakta önemli bir yer teşkil etmiştir. İsrail ile imzalanan barış anlaşması, Müslüman Kardeşler ve Krallık arasında yıllardır süregelen yakın bağın yeniden şekillenmesinde de belirleyici rol alacaktır. Böylece, Ürdün’ün İsrail ile barış anlaşması imzalaması, Müslüman Kardeşler’in Ürdün siyaseti içerisindeki nötr tavrını sonlandırmış ve İhvan’ı rejim politikalarının sadık bir destekçisi olmaktan çok sözlü bir muhalefete dönüştürmüştür (Scham ve Lucas, 2003).

3 Kudüs Siyasal Araştırmalar Merkezi Başkanı Oraib Al-Rantawi ile mülakat, Amman-Ürdün, Ağustos 2019.

1994 Ürdün-İsrail Barış Antlaşması ve Yükselen Muhalif Hareketler

Muhalif gruplar ve adaylar 1989'da düzenlenen parlamento seçimlerinde yer alma şansı elde etmişti. Siyasi partilerin yasaklı olması nedeni ile çok partili mücadele ve kampanya eksikliği, İslamcı gruplara 1989 seçimlerinde 26'sı Müslüman Kardeşler adayı olmak üzere, toplam 34 sandalye kazandırmıştır. Ancak, tam da bu dönemde Oslo Barış Antlaşması kapsamında İsrail ile devam eden barış görüşmeleri, Ürdün'de yeni oluşmaya başlayan siyasi çoğulculuğun ve güçlenmeye başlayan muhalefetin sekteye uğramasına neden olacaktır. Krallığın İsrail ile ilişkilerini normalleştirme politikası, 1994'te halk arasında gerginliğe neden olmuştur. Özellikle Amman sokaklarında çeşitli gruplar; İslamcılar, solcular, liberaller, sosyalistler ve daha önce görev yapan devlet görevlilerinden olan Ahmad Obeidat, protesto gösterileri ile barış girişimini onaylamadıklarını ortaya koymuşlardır. Bu açıdan bakıldığında; Krallık 1989'dan beri inşa etmeye çalıştığı siyasal açılım yani demokratikleşme hamlelerini (1993 seçim yasasının yeniden düzenlenmesi devamında siyasi parti yasası ve 1998 Basın Yayın yasası gibi) geçici önlemlerle dondurmayı tercih edecektir. Tüm bu yeni yasal önlemler de yeniden yeşeren demokratikleşme çabalarını sekteye uğratacaktır.

Barış görüşmelerinin ivme kazandığı 1994 yılında artarak devam eden İsrail karşıtı ve Filistin yanlısı söylemler ve toplumsal hareketlilik, Krallığın aldığı "krizi bertaraf edici" önlemlerin yetersiz kaldığını ve devam eden siyasal açılım sürecinden geri çekilmenin gerekliliğini ortaya koymuştur (Schwedler, 2005). Bu minvalde, İhvan'ın yanı sıra siyasi kanadı İHC'nin de iç karışıklıkların artmasına ve hızlanmasına sebep olan ana unsur olduğu aşikârdır. Haşimi Krallığı'nın bu durum karşısındaki tutumu ise İhvan ile geçmiş yıllara dayanan yakın ilişkiyi tekrar gözden geçirmek şeklinde olmuştur.

Ürdün'de Toplumsal Hareketler: Yeni ve Yerli Muhalefet

Arap Baharı ile halk ayaklanmalarının yoğun bir şekilde yaşandığı ODKA bölgesinde, otoriter yönetim şekilleri nedeni ile zayıflayan siyasi partilerin yarattığı boşluğu gösteri yürüyüşleri ve halk hareketleri doldurmuştur. Ürdün'de bu toplumsal aktivizmin hayat bulduğu gruplardan biri de *Hirak* olmuştur. Doğu Yakalılar yani yerli Ürdünlü genç aşiret gruplarından oluşan *Hirak* (Hareket) 2011 sonrası dönemde Ürdün'de büyüyen halk ayaklanmalarında temel rol oynamıştır. *Hirak* gençlik hareketi, 40'tan fazla aşiretin yolsuzluk ve işsizlikle mücadele etmek amacı ile bir araya gelmesi ile oluşturulmuştur.

Ortadoğu’da bölgesel siyasetin değişmesi ve mezhepçi çatışmaların ortaya çıkması, Ürdün’de parti siyasetinin yeniden düzenlenmesini de beraberinde getirmiştir. *Hirak*, kentsel ve kırsal alan arasında giderek genişleyen sosyo-ekonomik boşluğa hitaben oluşturulmuş ve 2011’de gün ışığına çıkan protesto gösterilerinde anahtar rol oynamıştır. Ürdün’de halk protestoları, Ocak 2011’den önce Madaba şehrinde başlamış, ardından başkent Amman’a, daha sonra da Kerak ve İrbid’e hızla yayılmıştır. Rolünü ve gücünü artıran muhalefet çok geçmeden Mısır, Suriye ve diğer yerlerdeki duruma ilişkin seçeneklerini dile getirebilecekleri alan bulmuştur. Böylece siyasi partiler ve toplumsal hareketler, zayıf olan ideolojik ve siyasi temellerini, siyasi mücadele için kamusal alanı yeniden genişleterek değiştirme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda Ürdün’deki solcu ve milliyetçi taraflar Muhammed Mursi’ye (dönemin Mısır’daki İhvan hareketinin lideri) ve Suriye’de Beşar Esad yönetiminin güç kaybetmesi için mücadele eden gruplara destek vermiştir.

Bu minvalde, Arap Baharı’na Krallığın ilk tepkisi ülkedeki kamu düzenini korumak amacı ile bazı önleyici önlemler almak oldu. İlk olarak Başbakan Samir Rifai’yi görevden alan Kral II. Abdullah, yerine Maruf Bakhit’i atadı ve seçim yasasının yeniden revize edilmesi için parlamentoya yetki verdi. Böylece, Ürdün’deki siyasal açılım sürecine ilişkin iç çatışmalar önceki yıllarda olduğu gibi yine *tartışmalı* seçim yasasına bağlı gelişim gösterecektir.

İHC yeniden düzenlenen seçim yasasını yüzeysel çözüm olarak nitelendirdi ve meclis için de deneme süreci olacak bu dönemde rejime sadık adayların yarışacağı 2013 parlamento seçimlerine katılmama kararı aldı. 2013 seçimlerinin en büyük sonuçlarında biri de seçim yarışında İHC’nin olmaması nedeniyle *al-Wasat* İslam Partisi gibi yeni siyasi partilerin adlarından söz ettirmesi olmuştur.

Ürdün’ün İstikrar Refleksi ve *İhvan* ile “Yeni” Dönem

2011 yılından bu yana bölge ülkelerini etkisi altına alan Arap ayaklanmaları Ürdün Haşimi Krallığı’nı derinden etkilememiş olsa da iç siyasette önemli kırılma noktaları yaşanacağını habercisi olmuştur. Bu kırılma noktalarından birisi Krallık ve Müslüman Kardeşler arasında yaşanmaktadır. Tarihsel olarak Krallık ve İhvan arasında inşa edilen yakın ve sorunsuz bağın son yıllarda zor bir süreçten geçtiğine dikkat çekmek gerekmektedir. Örneğin, 70. kuruluş yılını kutlamak amacı ile 30 Nisan 2015 tarihinde Amman’da miting düzenlemek isteyen İhvan’a hükümet tarafından izin verilmemesi Ürdün tarihinde bir ilki temsil etmektedir.

Ürdün Krallığı'nın, Ortadoğu coğrafyası içerisinde İhvan ile yakın bağı bulunması bakımından ayrı bir yere sahip olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bazı yazarlar tarafından, Ürdün Krallığı ve İhvan arasında yıllardır sorunsuz yürütülen bu ilişkinin bölgede örneğine pek rastlanmayan nevi şahsına münhasır bir ilişki biçimi olduğu ifade edilmektedir.

İhvan'ın Ürdün'deki tarihine bakacak olursak, ilk kez 1945 yılında Kral I. Abdullah tarafından tanınmış ve 1953 yılında Müslüman Kardeşler Cemaati tarafından yapılan Araplararası Genel Kongresinde Ürdün Müslüman Kardeşler Derneği'nin kurulması kararlaştırılmıştır (Ayubi, 1991). Özellikle 1950'li ve 1960'lı yıllarda Nasırcı, Baasçı ve Arap milliyetçisi sol grupların Krallık üzerinde yaratmış olduğu tehdit algısı Krallığı İhvan ile yakınlaştırmış ve İhvan, rejim tarafından bu tür tehditlerle mücadelede bir "emniyet supabı" olarak görülmeye başlanmıştır. Dahası, Batı Şeria topraklarının 1950 yılında Krallık tarafından ilhakına İhvan'ın destek vermesi Hâşimiler ile arasındaki yakınlığı artırmıştır. Aynı zamanda FKÖ'nün kurulmasından sonra İhvan Filistin kökenli Ürdünlülerin rejime bağlılık duymalarına destek olmuştur. Gerek radikal İslami gruplar gerekse Soğuk Savaş atmosferinin yarattığı ideolojik tehditler ile mücadele eden İhvan, rejim için hem vazgeçilmez bir ortak hem de "tarafsız bir muhalefet" haline geldiğini yinelemek yerinde olacaktır.

Kırılma Noktaları: Eski ve Yeni İhvan Tartışması

İhvan içerisinde bugün yaşanan ayrışmanın ve Ürdün Cemaati adı ile dernek kurma girişiminin temellerini *Zemzem* hareketi gibi yeni siyasal örgütlenmelere kapı açan Arap ayaklanmaları sonrası dönemde bulmak mümkündür. Bununla birlikte, 2000'li yıllardan bu yana İhvan ve Krallık arasında tarihsel ve yakın bağın bir zayıflama süreci içerisinde olduğunu da vurgulamak gerekmektedir.

Ürdün'de demokratikleşme süreçlerinin ivme kazandığı 1989 sonrası dönemde, siyasi partiler yasallaşmış ve İslami Hareket Cephesi Ürdün İhvan'ının siyasi kanadı olarak 1992 yılında siyasi arenaya dahil olmuştur. 1993 seçimlerine katılan İHC, yine aynı yıl 1993'te revize edilen seçim yasasını protesto ederek 1997 yılında yapılan bir sonraki seçimleri de boykot etmiştir. Aynı zamanda 1994 yılında Ürdün ve İsrail arasında imzalanan barış anlaşmasına parlamentoda İHC'den tepki gelmiş ve varılan barış anlaşmasına karşı kurulan ilişkilerin normalleştirilmesi karşısı ittifaka İHC açık destek vermiştir.

Yakın dönemde, Krallık ve İhvan arasındaki sorunların başlangıcına bakacak olursak 2006 yılından itibaren muhafazakâr kanadın örgütün üst yönetimine gelmesi Krallığın politikaları ile ters düşülmesine neden olmuştur. Örneğin, Zeki Ben İrşid'in İhvan'ın Genel Sekreter Yardımcısı ve Hammam Saeed'in de İHC'nin lideri olarak seçilmesi ılımlı olarak ifade edilen İhvan'ın muhafazakârlaşmakta olduğunun sinyallerini vermiştir. Böylece, 2007 ve 2013 yıllarında yapılan parlamento seçimleri boykot etme kararı alan örgütün siyasi kanadı İHC, özellikle Krallığı seçim yasasının revize edilmemesi gerekçesi ile birçok kez eleştirmiş ve seçim yasasını boykot kararının meşru zemini olarak ortaya koymuştur. Her ne kadar İHC ve İhvan ülkedeki siyasi reform taleplerin gerçekleşmemesi üzerinden boykot kararlarını açıklamış olsalar da İhvan'ın önemli isimlerinden Ben İrşid 1994 yılında İsrail ile Ürdün arasında imzalanan barış anlaşmasının ardından Krallık ve Müslüman Kardeşler arasında oluşmaya başlayan düşünsel farklılığın da ilişkileri sekteye uğrattığına işaret etmektedir.⁴

İhvan'ın eski başkanlarından Abdül Mecid Tuneybat Ürdün Müslüman Kardeşler adı ile yeni bir tescil belgesi almak ve “Ürdünlülerden” oluşan yeni bir geçici yasal yönetimin kurulması talebiyle 2015 yılında hükümete başvuruda bulundu (Al Sharif, 2015). İhvan hareketi Mısır'daki darbenin ardından Suudi Arabistan, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) tarafından “terörist örgüt” listesine alınarak yasaklanmıştı. Bu minvalde, İhvan'ın Ürdün kolunun başkan yardımcısı Zeki Ben İrşid BAE'yi İhvan'ı kara listesine aldığı gerekçesi ile eleştirmiş ve 1,5 yıl hapse mahkûm edilmişti. İşte tam da bu gelişmeler Ürdün'deki İslamcı hareket içerisinde yeni bir oluşuma zemin hazırlamıştır. Tuneybat liderliğinde reformcu olarak nitelendirilen ve eski İhvan üyelerinden oluşan bir grubun, Ürdün İhvan'ının Mısır ile arasındaki tüm ilişkileri kopararak Ürdün Cemaati adıyla kaydetme girişiminde bulunması “eski” ve “yeni” İhvan içerisinde keskin bir kutuplaşma yaşanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, dönemin Ürdün Başbakanı Abdullah en-Nusur'un “İhvan Ürdün'de illegaldir. Cemaatin ruhsatı bulunmuyor ve meşruiyet hakkını kaybetmiştir” (Al Sharif, 2015) yönündeki açıklaması üzerine İhvan'ın Ürdün kolunun meşruluğu tartışma konusu haline gelmiştir.

İhvan'ın Meşruluğu Tartışması ve Zemzem Hareketi

İlk olarak 5 Ekim 2012 tarihinde temelleri atılan *Zemzem* hareketinin amacı anayasa reformu ile siyasal, ekonomik ve toplumsal anlamda yeniden yapı-

landırma sürecini gerçekleştirmekti. Hareket, temel çıkış noktasını “İslamcı retoriğin İslami toplumun (*umma*) tüm bileşenlerini kapsayacak şekilde ve geniş bir medeniyet çerçevesi ile uyumlu olarak güncellenmesi” olarak ifade etmektedir (Al-Naimat, 2014). Tarık el-Naimat’ın da belirttiği üzere, *Zemzem* hareketinin ilk ortaya çıkışını 2008 yılında ılımlı ve muhafazakâr kanatların açık rekabetine şahit olunan İhvan iç siyasi dengeleri teşkil etmektedir (Al-Naimat, 2014).

Ardından 2015 yılında İHC’nin önemli isimlerinden bazıları Müslüman Kardeşler içerisindeki ayrışmalardan dolayı istifa ettiklerini açıkladılar. Gerekçe olarak İhvan içerisindeki muhafazakâr kanadın karar alma mekanizmalarındaki baskın konumuna dikkat çekerek, kendilerinin ılımlı kanadı temsil ettikleri yönünde olmuştur. İHC’nin sözcüsü Murat Adaileh ise istifalarını sunan üyelerin Tuneybat liderliğindeki yeni oluşturulan Müslüman Kardeşler’e dahil olduklarını ifade etmiştir. İHC’den istifa edip yeni oluşuma katılanlar arasında Abdul Mecid Tuneybat, Kasım Taamneh, Ali Tarawneh, Caber Abul Hija ve Mohammed Karamseh gibi Hareket’in anahtar isimleri yer almaktadır. Tuneybat, *Al-Monitor*’e verdiği demeçte, “hareketin ilk olarak 1945’te Mısır’daki Müslüman Kardeşler’in şubesi olarak bir ‘dernek’ olarak tescillendiğini, bu statünün 1953’te ‘kuruluş’a *dönüştüğünü*, *ancak Mısır bağlantısının kesilmediğini*” ifade etmiştir (Al Sharif, 2015).

Kimilerine göre Ürdün’de *İhvan*’ı siyasi haritadan silme noktasına gelebilecek olan bu gelişmeler (Al Sharif, 2016a), Krallığın – özelde Mısır örneğinden sonra – yükselen siyasal İslam’ı çevreleme politikası olarak nitelendirilmektedir. 2001 yılında kurulan Müslüman Merkez Partisi (*Hizb Al-Wasat Al-Islami*)’nin İHC’ye göre daha ılımlı bir çizgi izlemesi ve İsrail ile barış anlaşmasına onay vermesi Krallığın yeni ortak arayışlarında bu partiyi ön plana çıkarmaktadır. Bununla birlikte, 4 Kasım 2015 tarihinde yeni Müslüman Kardeşler’in *Zemzem* hareketinin kuracağı partiye katılacaklarını açıklamaları, monarşinin yeni ittifak bloklarının bir habercisi olarak da ifade edilmiştir. Her ne kadar Müslüman Kardeşler’i zayıflatma yolu ile Krallık Arap ayaklanmaları sonrasında istikrarını muhafaza etmeye çalışsa da eski ve yeni *İhvan* arasındaki ayrışma bir süre daha gündemdeki yerini koruyacak gibi görünmektedir. Zira 2016 yılında gerçekleştirilen parlamento seçimleri büyük ölçüde yeni tarafsız muhalefet ile yürütülmüş ve meclis geleneği bozulmayarak zayıf bir muhalefet ile Krallığa sadık milletvekillerinden oluşmuştur.

Ürdün Dış Politikasında Değişim ve Süreklilik

Ürdün, coğrafi konumu, siyasi ve ekonomik yapısı bakımından kırılgan bir ülkedir. İlk yıllarında homojen bir toplum barındırmış olsa da Ürdün bugün Filistin'den ve bölge ülkelerinden göç eden mülteciler nedeni ile nüfus yapısı bölgesel, sınıfsal ve etnik açıdan çeşitlilik göstermektedir. Dışa bağımlı ekonomisi ve söz konusu toplumsal çeşitlilik ve politik kırılganlık neticesinde Ürdün bölgesel gelişmelerden doğrudan etkilenmektedir. Bu nedenle, ülkenin en temel dış politika hedefleri ulusal güvenliğinin ve bölgesel istikrarın muhafaza edilmesi yönünde şekillenmektedir (Joffe, 2002).

Tarihsel olarak, Ürdün dış politika yapılanmasında en temel sorunlarından birini Filistin meselesi oluşturmuştur. 1948-49 Arap-İsrail Savaşı sonrasında Batı Şeria ve Doğu Kudüs'ü ilhak eden Krallık, ardından Kral I. Abdullah'ın 1950 yılında aldığı karar ile ülkeye göç eden Filistinlilere vatandaşlık vermiştir. Böylece Arap dünyası içerisinde Filistinli mültecilere vatandaşlık veren tek ülke Ürdün Krallığı olmuştur. Bu gelişmeler göz önüne alındığında, Filistin-İsrail uyuşmazlığının yarattığı açmazlardan en fazla etkilenen Arap ülkelerinin başında Ürdün gelmektedir (Nevo, 1994). 1988 yılında, Batı Şeria topraklarından vazgeçme kararı alan Kral Hüseyin, 1994 yılında (FKÖ'nün İsrail'i tanıdığı 1993 Oslo görüşmeleri sonrasında) Mısır'dan sonra İsrail ile barış anlaşması imzalayan ikinci Arap ülkesi olmuştur. İsrail ile ilişkilerin normalleştirilmesi sürecinde Krallık, milliyetçi, sol ve *İHC'nin* temsil ettiği İsrail karşıtı koalisyon tarafından eleştirilmiş ve bu sebeple demokratikleşme yönünde attığı adımları artan iç muhalefet nedeni ile askıya almıştır (Brand, 1999).

İsrail ile varılan barış anlaşması; 1990-91 yıllarında Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında Ürdün'ün ABD ile ilişkilerini yeniden tesis etmesinin yolunu açmıştır. Zira ABD öncülüğünde yürütülen Çöl Fırtınası Harekâtı sırasında uluslararası koalisyonla destek vermek yerine Kral Hüseyin'in Irak'ın yanında durması, ABD ile ikili ilişkileri zedelemiştir. Ürdün'ün Irak'tan gelen ucuz petrole olan ihtiyacı ve aynı dönemde FKÖ'nün Irak'a verdiği destek nedeni ile Kral Hüseyin'in ortaya koyduğu bu yaklaşımdan kısa bir zaman içerisinde Batı ve ABD ekseni lehine geri dönüş yapılacaktır (Brand, 1994, s. 3).

Ürdün Krallığı'nın son yıllarda karşı karşıya kaldığı en önemli dış kaynaklı sorunlardan biri Arap ayaklanmaları sonrası Suriye'de baş gösteren iç çatışmanın yarattığı bölgesel güç dengesizliği ve siyasi belirsizlik ile birlikte Suriye'den göç etmek zorunda bırakılan mülteciler olmuştur (Ryan, 2014, s. 145).

Suriye Krizi Karşısında Ürdün'ün Politikası

Suriye'de 2011'de baş gösteren kriz Ürdün Krallığı'nı üç ana nedenden dolayı endişelendirmiştir. İlk olarak, Suriye'nin bir iç çatışmaya sürüklenmesi hali hazırda istikrarsızlıkla mücadele eden komşu Irak'tan sonra bölgede yeni bir belirsizlik ve istikrarsızlık kaynağı olacağı endişesi yaratmıştır. Ürdün dış politika öncelikleri bölge güvenliği ve istikrarının gözetilmesi üzerine inşa edilmiştir. İkinci kaygı ise, Suriyeli mültecilerin yaratacağı ekonomik ve toplumsal güvenlik sorunlarıdır. Diğer bir tehdit algısı ise DAES ya da IŞİD (Irak İslam Şam Devleti) başta olmak üzere radikal cihatçı grupların Ürdün sınırlarından ülkeye temayüz etmesi ve ülkedeki Selefî örgütlenmeler ile kurabilecekleri potansiyel ilişkidir.

Ürdün, Arap-İsrail savaşlarını müteakip, Ortadoğu coğrafyasında en fazla Filistinli mülteciye ev sahipliği yapan ülke olmuştur. Filistinlilere ek olarak sayıları 450 bin civarında olan Iraklı mülteci de ABD'nin 2003 yılında Irak'a müdahalesinden sonra Ürdün'e göç etmiştir. Dahası, Arap ayaklanmalarının Suriye'de bir iç çatışmaya dönüşmesi, Ürdün'ün yeni bir mülteci sorunuyla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Şöyle ki Ürdün Krallığı (Lübnan ile birlikte) bugün, dünya genelindeki nüfusuna oranla en yüksek sayıda mülteciye ev sahipliği yapmakta olan ülkeler arasındadır (UNFPA, 2021; UNHCR 2021a). Suriyeli mültecilerin Ürdün'ü göç edecek destinasyonlardan biri olarak tercih etmelerinin arkasındaki neden sadece sınırdaş ülke olması ile sınırlı kalmamaktadır. Suriyeli birçok göçmenin Ürdün'de akrabalarının bulunması ve Ürdün Krallığı'nın bölgede istikrarlı bir siyasal yapıya sahip olması da bu seçime neden olmaktadır.

Suriye'deki krizin ardından Ürdün'ün yanı sıra bölgede özellikle Türkiye ve Lübnan Suriyeli mültecilere açık kapı politikası uygulayan ülkelerin başında gelmektedir (Orhan, 2014; Mencütek, 2015).

Ürdün Suriyeli mülteci akınının ve bu beklenmedik insan göçünün yaratacağı krizin bölgeyi istikrarsızlaştıracak olması nedeni ile BM Güvenlik Konseyi'ne bir uyarı sunmuştur (America Magazine, 2013, s. 6). Uluslararası kuruluşların verdiği rakamlara göre Ürdün'deki Suriyeli mülteci sayısı 654.582 civarında olduğu yönündeyken (UNHCRb, 2021), Krallık ülkede 1,27 milyon Suriyelinin yaşadığını belirtmektedir (Withnall, 2016). Bu rakamlar ışığında, ülkedeki Suriyeli mülteci sayısının Ürdün nüfusunun yaklaşık %8-%9'unu oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Ürdün'ün Suriye Krizi sonrası iç ve dış politikası için bkz: Köprülü, 2015).

Suriye’de ayaklanmaların patlak vermesiyle, Krallık komşusunun iç işlerine doğrudan müdahil olmaktan imtina etmiş ve mültecilere barınak sağlamak amacıyla insani bir rol üstlenmeyi tercih etmiştir (Kauffman, 2013, s. 18). Örneğin, 100 binden fazla mülteciyi misafir ederek Suriyeli mültecileri barındıran en büyük beşinci mülteci kampına dönüşen *Zaatarı* Mülteci Kampı Ürdün’ün kuzeyinde inşa edilmiştir (Euronews, 2017). Kampta misafir edilen Suriyeli mültecilerin %60’ını okul çağındaki çocuklar oluşturmaktadır (Ramdani, 2013, ss. 13-14).

BM Suriyeli mültecilere ev sahipliği yapan bölge ülkelerine Mülteciler Yüksek Komiserliği (*United Nations High Commissioner for Refugees –UN-HCR*) aracılığıyla yardım sağlasa da Ürdün’ün BM daimî temsilcisi Prens Zeid al-Hüseyin mültecilerin “yıkıcı bir yük” olduğuna işaret ederek, uluslararası yardımın yetersiz olduğunu ifade etmiştir. BM temsilcisi Zeid mülteci akınının ülke açısından yaratabileceği krizi, “Ürdün hükümeti açısından desteğin gelmediği durumda bizler bunu [Ürdün’ün] sınırlarını kapatması anlamına gelebilecek ilerleyen zamanki istikrarımıza bir tehdit olarak algılarız” şeklinde dile getirmiştir (Ramdani, 2013).

Suriye’deki savaşın Ürdün’e etkileri şu temel başlıklar altında sıralanabilir: Birincisi, Suriye’de yaşanan çatışmanın ilk tezahürü olan Suriyeli mültecilerin göç etmesiyle birlikte Suriyelilerin Ürdün toplumu ile bütünleşmesi konusunda yaşanan toplumsal güvenlik algısı sorunudur. İkinci olarak ise halihazırda ekonomik olarak sıkıntılar yaşayan Ürdün’de (işsizlik oranının %20’yi geçtiği ifade edilmektedir) Suriyeli mültecilerin göç etmesiyle mevcut sıkıntıların daha da kötüleşmekte olduğu dikkat çekmektedir. Son olarak, Krallık, Suriye’deki muhalefet ile savaşan gönüllüler ve bölgede yükselen İslami Selefi aktivizminden tehdit algılamaktadır. Ürdün’deki İslami hareket, Arap Baharı’nın ardından yükselen iç huzursuzluk ile iç içe girmiş ve Krallığın reform programını istenilen düzeyde hayata geçirememesi binlerce Ürdünlünün siyasal reform, istihdam ve yolsuzlukla mücadele taleplerini su yüzüne çıkarmıştır. Bu minvalde, Suriye’deki iç çatışmalar Ürdün’ün halihazırda var olan iç sorun ve huzursuzlukları artırarak güçlenen muhalefeti daha fazla söz söylemeye yöneltmiştir. Suriye krizi Ürdün Krallığı’nın, bölgesel seviyede karşılaştığı açmazları da ikiye katlamıştır.

Ürdün, Suriye’deki çatışmaların başladığı ilk günden itibaren son derece tedbirli bir politika izlemeye çalışmış ve Suriye’nin toprak bütünlüğünün korunması üzerine bir dış politika izlemiştir. Bölge istikrarının Ürdün için öncelikli bir husus teşkil ettiği sürekli olarak uluslararası ortamlarda

dile getirilmiştir. Krallığın bölgede ABD'nin müttefiklerinden biri olduğu göz önünde bulundurduğunda Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad'a ABD dış politikası doğrultusunda bir geçiş yapması gerektiği hususunda uyarmıştır. Tarihsel bir perspektiften bakacak olursak, Kral Abdullah'ın Suriye meselesinde yürüttüğü politika, babası Kral Hüseyin'in 1990-91 Çöl Fırtınası Harekâtı esnasındaki duruşunu anımsatmaktadır. Ürdün'ün o yıllarda Irak'tan gelen ucuz petrole bağımlı olması, ABD liderliğindeki uluslararası koalisyonla destek vermesine engel olmuştu. Zira Irak'ın Kuveyt'i işgalinde Irak yanında yer alan bir başka aktör de Yaser Arafat ve liderliğindeki FKÖ idi. FKÖ'nün Irak yanlısı tutumu göz önünde alındığında; Kral Hüseyin, Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgali süresinde ABD'nin kararına destek belirtmemiştir.

Sonuç olarak, Ürdün'ün Suriye krizi karşısında kritik bir eylem ortaya koymak yerine itidalli, istikrarı tercih eden dengeleyici bir dış politika benimsemesi, Arap Baharı sonrasında hem ülke içerisinde ortaya çıkan halk hareketleri hem de Ortadoğu'da meydana gelen kaygan güç denklemi ile yakından ilişkilidir (Muasher, 2014). Ürdün, Suriye'deki insan hakları ihlalleri konusunda Arap Birliği'nin aldığı tüm kararlara destek vermiştir. Ayrıca Suriyeli muhalif gruplara Birlik içerisinde bir yer kazandırma yaklaşımını da teşvik etmiştir. Tüm bu adımlarına ek olarak Krallık, bir yanda Baas rejimi ve lideri Beşar Esad'a destek veren diğer yanda ise Esad'a karşı çıkan halk gösterilerine izin vererek “denge” odaklı dış politikasını korumuştur. Ülkenin eski Dışişleri Bakanlarından Marwan Muasher, Krallığın bu denge arayışı odaklı politikasını (*balancing*) bölgede artan radikal ve Selefi hareketlerin halihazırda kimlik ayrışmaları yaşayan Ürdün'e olası etkisini azaltmak ve pek tabii ki Batılı ülkeler ile inşa ettiği iyi ilişkilere halel getirmemek amacıyla yürütüldüğünü ifade etmiştir (Muasher, 2014). Krallığın, Suriye krizi sırasında ortaya koyduğu “bekle ve gör” yaklaşımını anlayabilmek adına konunun yerel, bölgesel ve uluslararası düzeyde incelenmesi gerekliliği vardır.

Yerel Düzey: Suriye Krizi Sonrasında İç Bölünmeler

Krallığın Suriye'ye yönelik uyguladığı itidalli bekleyiş siyaseti, esasen İhvan'ın ülkedeki ve bölgede değişen rolü ve yine iç politikada muhalefet yapısından dönüşümü ile alakalıdır. Ülke içerisinde etnik ve mezhepsel kimlikler üzerinden derinleşen ayrışmalar, Suriye'nin geleceği bakımından farklı yansıtılmaktadır. Örneğin, Ürdünlü Selefi gruplar Esad'ın devrilmesini destek-

lerken, ulusalcı ve sol eğilimli gruplar Krallığın keskin bir tavırdan imtina etmesini ve hatta Suriye'nin iç işlerine müdahil olmamasını istemekteydiler (Mahmood, 2013).

2011 yılında Ürdün'de de kendini hissettiren protestolar ve ekonomik sorunların süregelmesi Ürdün'ün tarihindeki en büyük mülteci göçüne ev sahipliği yaptığı dönemde ülke içerisindeki siyasal istikrarsızlığa ve iç huzursuzluğa ivme kazandırmıştır. Özellikle gün geçtikçe artan işsizlik oranı, Irak ve Suriye'deki istikrarsızlıkların Ürdün sınırlarında yarattığı belirsizlik ve aynı zamanda İhvan içerisindeki ideolojik ayrılıkların tümü günümüzde Krallık için en temel tehditleri teşkil etmektedir. Dolayısıyla, Ürdün'ün Suriye iç işlerine daha fazla dahil olması bu sorunları daha da görünür kılacaktır.

İhvan ve Haşimi Krallığı arasında yıllardır süregelen uzlaş; İHC'nin bir siyasi parti olarak monarşinin İslami aktivizmle mücadelesini kolaylaştırmakta ve ülkede bir nevi "güvenlik supabı" olarak algılanmaktadır. Dolayısı ile, Mısır'daki İhvan'ın devrilmesinin ardından Krallığın, Müslüman Kardeşler ile bağlarını normalleştirilmesi veya yakın zamanda yukarıda da belirtildiği üzere İhvan hareketinin Ürdünleştirilmesi –yani ehlileştirilmesi– öngörülmektedir.

Bölgesel ve Uluslararası Sistem Açısından Suriye Krizinin Ürdün'e Yansımaları

Bazı yazarlar tarafından, bölgedeki İslamcı gruplar –temelde Müslüman Kardeşler– 2011 sonrasında yaşanan toplumsal hareketlerin sonuçlarından en fazla faydalanan aktörler olarak nitelendirilmişlerdir (Bradley, 2012). Mısır'da İhvan hareketi lideri Muhammed Mursi'nin cumhurbaşkanlığı seçimlerinde kazandığı zafer ve Tunus'ta Raşid Gannuşi'nin liderliğini yaptığı Nahda hareketinin yükselişi bu yeni dönemde rejimlerin karşı karşıya kaldığı en örgütlü muhalif grubun İslami hareket olduğunu ortaya koymuştur. Bölgede yapısal bir değişiklik gerçekleştiğini söylemek için henüz erken olsa dahi, yakın zamanda meydana gelen halk isyanları, Ortadoğu'daki birçok ülkede İslamcı hareketlerin yükselmesiyle bu hareketlerin kendine özgü yapısını açıkça gözlemlememize olanak sağlamıştır. Bağımsızlığından bu yana Krallığın iç siyasetinin bütünsel bir parçası olmasına rağmen, artan İslami aktivizmin bölgesel anlamdaki yansımaları neticesinde Ürdün'deki İhvan ile monarşi arasında büyüyen bir gerilim ortaya çıkmış ve ikisi arasındaki ilişkilerin değişen doğası su yüzüne çıkmıştır. Bu çerçevede, Ürdün'ün gündemini işgal eden temel ko-

nuların başında Suriye'de faaliyet alanı bulan El Kaide bağlantılı IŞİD ve El Nusra gibi cihatçı radikal grupların ülkeye sızması ve Suriye'nin mezhepsel bir bölünme yaşayabileceği endişesi gelir (Bradley, 2012).

Suriye krizinin bir etkisi olarak, Ürdün'de İslamcı aktivizminin yükselmesi ve ülkedeki Selefi Cihatçılar için Esad'a karşı savaşılmaya gerekçe olarak "otokratik, Alevi bir rejime karşı bir dini görev" olduğunu ileri sürmeleri (Ma'ayeh, 2013) Krallığı alarmı geçirmiştir. 2002 yılında ülkenin Maan kentinde iç huzursuzluğun kaynağı olarak nitelendirilen Ürdünlü Selefi Cihatçıların lideri Muhammed al-Shalabi'ye (ya da kamuoyunda bilinen adı ile Abu Sayyaf) göre, Suriye'de 700-800 Ürdünlü cihat hareketine katılmıştır (Ma'ayeh, 2013).

Suriye'deki kriz, son 10 yıllık süreçte Suriye'nin iç meselesi olmaktan çıkarak Lübnan Hizbullah'ı, İran, Rusya ve Batılı ülkelerin de müdahil olduğu bölge-dışı aktörleri de içeren dolaylı olarak bir vekil savaşına dönüşmüştür. Ayrıca, Ürdün'de *Selefi Cihatçı* aktivizmin yükselişi, Suriye'deki Alevi öncülüğündeki rejimin eylemleri ile bağlantılıdır. Abu Sayyaf; "Müslüman ulusunu Tanrısız Esad rejimi karşısında savunma savaşı devam ederken, daha fazla insan savaşmak için katılmak istiyor" ifadelerini kullanmıştır (Al-Hayat, 2013).

Aslında Sünni-Şii çatışmasına dönüşen Suriye savaşının mezhepsel yapısı zaman içerisinde Krallığın Suriye'nin iç işlerine karışmasına da engel oluşturmıştır. Aynı zamanda, bölgedeki mezhepsel ayrışma endişesi ve Ürdün'ün kuzey sınırından Suriye'ye geçen bazı Selefilerin oradaki DAEŞ (IŞİD) veya El Nusra gibi radikal gruplara katılımlarının tespit edilmesi Krallığı bu duruma karşı önlem alması için teşvik etmiştir. Suriye krizinin yarattığı yeni tehdit algıları nedeniyle, artan radikal grupların etkisini azaltmaya yönelik olarak Krallığın ılımlı İslami harekete tarihsel olarak verdiği destek önemini daha da artırmıştır. Abu Rumman'ın ortaya koyduğu üzere; "Amman, [Suriye] rejim[i] ve bazı muhalif gruplarla olan tüm ilişkilerinde esnek ilişkiler sürdürmüştür" (Al Sharif, 2016a).

Tüm bu gelişmelere ek olarak; DAEŞ'le mücadele için oluşturulan ABD destekli koalisyon güçlerine dahil olan Ürdün, bir uçağının Suriye ve Irak üzerinde rutin uçuşunu yaparken düşürülmesinin ardından DAEŞ'e yönelik daha pro-aktif bir politika izlemesine neden olmuştur (*Guardian*, 2015a). Ürdünlü pilot olan Muaz el-Kasasbeh'in uçağı Rakka'da DAEŞ tarafından düşürülmüş, pilot Kasasbeh rehin alınmıştı. DAEŞ, Kasasbeh'e

karşılık olarak Ürdün hapisanesinde bulunan Sajida al-Rishawi'nin serbest bırakılmasını talep etmişse de (Reuters, 2015) pilot DAEŞ tarafından öldürülmüştür. Kral II. Abdullah bu olay üzerine, “Şehit pilot Muaz el-Kasasbeh'in kanı heder olmayacak. Ürdün'ün korkakça işlenen bu suça cevabı sert olacak” açıklamasını yapmıştır (Reuters, 2015). Hükümet sözcüsü Muhammed Momani de konuya ilişkin verdiği beyanatta; “Bizler koalisyon güçleri ile işbirliği çabalarımızı hızlandırarak aşırılığı ve terörizmi zayıflatmayı ve nihayetinde DAEŞ'i bitirmeyi konuşuyoruz” ifadelerini kullanmıştır (*Guardian*, 2015b). Kasasbeh'in öldürülmesi ve akabinde Sina'ya düzenlenen saldırılar hem Ürdün hem de Mısır'ı ortak hedefler geliştirerek daha güçlü ve kararlı politikalar üretmeye sevk edecektir.

2014 yılında Kral II. Abdullah, Suriye'deki gelişmeler bakımından Krallığın yaklaşımının “kapsamlı siyasi bir çözüme ulaşmak adına uluslararası arabuluculuğu desteklemek” olarak pekiştirmiştir (*Jordan Times*, 2013). Ürdün, Suriye'ye yönelik II. Cenevre Barış Konferansı'na destek veren ülkeler arasında yer almıştır. Amman'daki İngiliz Büyükelçiliği'nde gerçekleştirilen bir toplantıda İngiliz Dışişleri Sekreteri William Hague, “Ürdün'ün Suriye'den gelen yarım milyondan fazla mülteciye ev sahipliği yapma cömertliğini memnuniyet ile karşıladıklarını” belirtmiştir (*Jordan Times*, 2013).

Krallığın Bölge Ülkeleriyle İlişkileri

Başta Arap-İsrail Savaşları ve çözüme kavuşturulamayan Filistin meselesi nedeniyle Ürdün bölgesel siyasetin merkezinde konumlanan bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğal kaynaklar bakımından zengin olmayan, bağımlı bir iktisadi yapıya sahip olan Krallık, coğrafi konumu nedeniyle her zaman komşularıyla ılımlı bağlar kurmaya yönelmiştir. Benzer şekilde Türkiye'nin özellikle Soğuk Savaş yıllarında NATO'ya (Kuzey Atlantik Antlaşması) üyeliği ve Batı endeksli politikası, Ankara'yı Krallık ile yakın bağlar kurmaya teşvik etmiştir. Buna ek olarak, 1950'li ve 1960'lı yıllarda Arap dünyasının Pan-Arabist, Baasçı ve sosyalist güçlerin altın çağını yaşadığı bir dönemde, Ürdün için Türkiye bölgede iyi ilişkiler geliştirilecek ülkelerden birini oluşturmuştur. Soğuk Savaş'ın ve iki kutuplu uluslararası sistemin sona ermesiyle Ürdün'ün bölgeye yaklaşımı, Türkiye ile bölgesel istikrarı sağlamak hedefiyle paralellik göstermiştir. 2000'li yıllardan itibaren Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara gelişiyle birlikte, özellikle 2009-2014 yılları arasında “komşularla sıfır sorun” merkezli dış politika paradigmasının bir sonucu olarak Türkiye bölgesel siyasete aktif bir şekilde müdahil

olmuştur. Ürdün'ün eski Dışışleri Bakanlarından ve Amman'ın Tel Aviv'e atanan ilk Büyükelçisi olan Marwan Muasher'e göre:

Ürdün Krallığı, Türkiye'nin AKP iktidarıyla hayata geçirdiği “komşularla sıfır sorun” politikasını kucaklayan bölge ölkelerinin başında gelmektedir. Örneğin, bu dönemde Ürdün ile Türkiye arasında ticari ilişkiler önemli bir yer tutmaya başladı ki bu iki ölkede arasındaki ilişkilerin genel olarak olumlu seyrine katkısı koymuştur. Ürdün'ün geleneksel müttefikleri ya da diğer bir deyişle koruyucuları (Suudi Arabistan, ABD ve İsrail) Ürdün'ün bugün sorunları vardır. Bu nedenle Ürdün'ün dış politikada ilişkilerini çeşitlendirmeye ihtiyaç duyduğu bir döneme girilmiştir. Bu konjonktürde Türkiye ile ilişkiler ön plana çıkmaya başlamıştır.⁵

Ürdün'ün bölgede karşılıklı bağımlılık ilkesiyle sürdürdüğu bir diğer ikili ilişki İsrail'lidir. Ürdün ve İsrail arasında barış anlaşması yukarıda da ifade edildiği gibi 1994 yılında gerçekleştirilmiş olsa da Avi Shlaim'ın da ortaya koyduğu üzere Kral Hüseyin döneminde iki ölkede arasında (gizli olarak) 45 gayriresmi görüşme gerçekleştirilmiştir (Rubner, 2008). İsrail açısından bakıldığında, ölkede en uzun sınırını Ürdün Krallığı ile paylaşmaktadır ve sadece bu sebeple ulusal güvenliğini korumak için Krallık ile işbirliği yapmayı hedef edinmiştir. Buna mukabil Kral Hüseyin, Batı Şeria'dan vazgeçtiğini açıkladığı 1988 yılından sonra İsrail ile barış anlaşması imzalayarak “Ürdün Ürdün'dür – Filistin Filistin'dir” politikasını hayata geçirerek Krallığın kimlik politikalarına yön vermeyi amaçlamıştır. Diğer bir deyişle, Kral Hüseyin'in 1988'den sonraki dönemde yürüttüğu en temel iç ve dış politika tercihi 1970'li yıllarda ortaya çıkan İsrail-Likud Partisi'nin bir retoriği olan “Ürdün aslında Filistin'dir” savını ters yüz etmektir. Zira azımsanmayacak bir Filistinli nüfus barındırması neticesinde demografik yapısı gereği Ürdün, Filistinlilere alternatif bir vatan (*al-watan al-badil*) olarak tasvir edilmektedir. Ürdün Krallığı ise Filistinlilere alternatif bir vatan olarak sunulmasının bir beka sorunu olduğuına işaret etmektedir. Neredeyse tüm İsrail başbakanlarıyla görüşmesine rağmen bölgenin normatif Arap milliyetçiliğiyle örölmüş yapısı ve Filistin sorununun yarattığı koşullar ve sınırlamalar sonucunda Kral Hüseyin İsrail'le ilişkilerini, FKÖ ve İsrail arasında imzalanan Oslo Antlaşması'nı müteakip 1994 yılında normalleştirebilecektir. Shimon Shamir'in de belirttiği gibi, İsrail'in Krallık ile barış antlaşmasını resmileştir-

5 Ürdün Eski Dışışleri Bakanı Marwan Muasher ile çevrimiçi gerçekleştirilen mülakat, 14 Ekim 2020.

mesindeki en önemli unsurlardan biri, şu görüşlere dayanmaktadır: “Ürdün, onu [İsrail’i] eskiden Doğu Cephesi olarak adlandırılan şeyden ayıran bir tampon devlet”tir (Anani ve Shamir, 2019). Bugün ise son dönemde Ürdün’ün dış politika anlamında en fazla sıkıntı yaşadığı konuların başında ABD yönetiminin Donald Trump Başkanlığı Dönemi sırasında Filistin-İsrail meselesine ilişkin ortaya koyduğu yaklaşım ve İsrail’in Mısır ve Ürdün’den sonra Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Bahreyn ile ilişkilerini (İbrahim Anlaşmalarıyla) normalleştirmesi yönünde attığı adımlar gelmektedir. Dönemin ABD Başkanı Trump’ın 14 Mayıs 2018 tarihinde Tel Aviv’deki Büyükelçiliğini Kudüs’e taşıması ve Filistin-İsrail meselesinin çözümüne yönelik olarak “Yüzyılın Anlaşmasını” (*Deal of the Century*) gündeme getirmesi Krallığın “alternatif vatan” olma yönündeki tehdit algılarını bir kez daha gündeme taşımıştır. Tüm bu gelişmelere ek olarak, İsrail’in Batı Şeria’daki Ürdün Vadisi’ni ilhak etme ihtimali göz önüne alındığında Krallığın endişeleri sürekli olarak canlı kalmaktadır. Bu durum İsrail ile ilişkilerin normalleştirilmesinin 25. yıldönümünde iki ülke arasında ortak etkinlik yapılarak kutlanmasının önüne geçmiştir (Ryan, 2020; Jerusalem Post, 2019). İsrail’in BAE ve Bahreyn ile normalleşme anlaşması imzalaması Ürdün Dışişleri Bakanı Eymen Safadi tarafından eleştirilmiş, ancak sert bir tavır ortaya konulmaktan da kaçınılmıştır. Safadi şu sözleri kaydetmiştir: “İsrail, iki devletli çözüme zarar verecek uygulamalardan kaçınmalı ve Filistin topraklarını yasadışı işgaline son vermelidir” (MEMO, 2020). Sonuç olarak, Ürdün ile İsrail arasındaki ilişkilerin normalleşmesi, alternatif vatan retoriğinin gerçeğe dönüşmesini engellemeyi amaçlamış olsa da Filistin-İsrail meselesinin çözüme kavuşturulamaması her iki ülke için barışın sağlanmasının getirilerini azaltmıştır.

SONUÇ

Ürdün Haşimi Krallığı; Filistinliler ile iç içe örülmüş tarihi, Arap-İsrail meselesine doğrudan taraf olan ülkelerin başında gelmesi ve bölgede İsrail, Irak, Lübnan ve Suudi Arabistan gibi ülkelerle sınır komşusu olması nedeniyle Ortadoğu coğrafyası içerisinde kilit bir konumda yer almaktadır. Bölgesel konumunun aksine içte ise, ekonomik yapısının kırılganlığı dışa bağımlılığı tetiklemiş, bu durum da Krallığı Batı –özelde de ABD– desteğine muhtaç bırakmıştır. Ürdün, dışa bağımlı yapısı ve yardımlarla ayakta duran ekonomisi nedeni ile bazı yazarlar tarafından yarı-rant devlet (*semi-rentier state*) olarak nitelendirilmektedir.

2011 yılında başlayan Arap ayaklanmalarından en az etkilenen ve diğer ülkelerle mukayese edildiğinde halk protestolarını önleyici tedbirlerle kontrol altına alabilen Ürdün bu süreçte, Mısır ve Tunus gibi cumhuriyet ile yönetilen rejimlerden farklı olarak istikrarını korumayı ve hatta pekiştirmeyi başarmış örneklerin başında gelmektedir. Bu noktada, “otoriter dayanıklılık” (*authoritarian resilience*) (Pace ve Cavatorta, 2012) yaklaşımı ile açıklanabilen Ürdün’ün Arap Baharı sonrasındaki rejim konsolidasyonu, özellikle toplumsal hareketleri anayasal reform, erken seçim ve parlamentoya daha fazla yetki verilmesi gibi konularda verdiği sözleri ile şimdilik yatıştırması dikkate değer bir durumdur. Zira 1989 ve 2002 yıllarında ülkede baş gösteren iç huzursuzluklara yine benzer anayasal reform ve demokratikleşme adımları ile cevap veren Krallık, rejimi koruma yönünde geliştirdiği bu yaklaşımı (*regime survival*) muhalefetin yükseldiği her dönemde sergileme noktasında başarı göstermektedir.

Arap ayaklanmalarından sonra Ürdün Krallığı’nın karşı karşıya kaldığı en temel açmazlardan birisi, ülkede 70 yıllık tarihi olan Müslüman Kardeşler Topluluğu ile ilişkilerin doğasının değişim göstermesidir. Ürdün tarihinde bir tehdit unsuru olarak nitelendirilmeyen İhvan’ın önümüzdeki dönemde ortaya koyacağı tutum önem arz etmektedir. Krallık için bir başka tehdit unsuru ise, kökenlerini 1989 ve 2002 yıllarında Maan kentine çıkan iç huzursuzluk oluşturan yerli Ürdünlülerin muhalefetin yeni aktörleri konumuna gelmesidir. Ancak, Arap Baharı’ndan sonraki süreçte de görüldüğü üzere, Krallığın rejimi korumaya yönelik attığı adımlar –anayasal reform paketleri ve kontrollü liberalleşme adımları– bahse konu muhalefeti büyük oranda bertaraf etmektedir. Bu hususa ek olarak, Krallık Batı ve Doğu Yakalılar üzerinden şekillenen kimlik çatışmasını ve bölünmüşlüğü monarşinin devamını sağlamak adına zaman zaman kullanmaktadır. Şöyle ki, Arap Baharı sırasında daha fazla siyasal açılım çağrısında bulunan yerli muhalefet, demokratikleşme adımlarının yeterli oranda atılmamasına çok fazla tepki göstermemektedir. Zira daha fazla demokratikleşme tartışmalı seçim yasasını ve nisbi/oransal siyasal temsiliyet gibi ülkenin kimliğini yakından ilgilendiren hususların tartışılmasına zemin hazırlamaktadır (Köprülü, 2014).

Tarihsel süreç içerisinde, Krallığın kimlik politikaları Kral’a ve monarşiye sadakat duyulan bir zeminde inşa edilmiştir. Halk ayaklanmalarının yaşandığı geçtiğimiz yıllarda, protestocuların taleplerini dile getirirken krallığın devrilmesi konusunda herhangi bir yaklaşım sergilememiş olmaları

diğer ülke örnekleri ile kıyaslandığında önemli bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Halk ayaklanmalarının cereyan ettiği bu dönemde, cumhuriyet ile yönetilen rejimlerle monarşileri birbirinden ayıran en temel unsur bu meşruiyet zemini olmuştur.

Önümüzdeki dönemde, Ürdün'ün bölge ülkeleriyle ilişkilerinin özellikle de İsrail ile ilişkilerinin nasıl bir tutum alacağı önemli bir konudur. Ürdün'ün İsrail ile ilişkilerinin bugünden sonraki seyrini elbette ki Krallığın Batı dünyasıyla –başta ABD olmak üzere– ilişkilerinin seyrini de belirlemesi açısından önem taşımaktadır. Bu kapsamda, Kral II. Abdullah'ın Katar Emiri Şeyh Temim'i 2017 Körfezi Krizi'nden tam üç yıl sonra Amman'da ilk kez ağırlaması da bir başka önemli gelişmedir. Ayrıca, son yıllarda Ürdün ve Türkiye arasında özellikle Filistin meselesine dönük ortak adımlar atılması ve ilişkilerin güçlenmesi kayda değer bir diğer gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Al-Qudat, M. and Al-Shboul, A. (2010). Jordan First: Tribalism, Nationalism and Legitimacy of Power in Jordan. *Intellectual Discourse* 18 (1), 65-96.
- Al-Hayat. (2013). Jordan's Salafists Provide Lifeline to Syrian Opposition. 23 Nisan.
- Al-Naimat, T. (2014). Zamzam and the Jordanian Brotherhood. *Carnegie Endowment for International Peace*, 4 Şubat.
- Al Sharif, O. (2015). Ürdün Müslüman Kardeşlerinde görülmemiş çatlak. *Al Monitor*, 3 Mart. <http://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2015/03/jordan-muslim-brotherhood-revoke-membership-crisis.html>
- Al Sharif, O. (2016a). Has Jordan Acquiesced to Assad Regime Offensive in Southern Syria?, *Middle East Institute*, 12 January. <https://www.mei.edu/publications/has-jordan-acquiesced-assad-regime-offensive-southern-syria>
- Al Sharif, O. (2016b). Will Jordan ban the Muslim Brotherhood? *Al-Monitor*, 8 April. <https://www.al-monitor.com/originals/2016/04/muslim-brotherhood-group-jordan-government-tension.html>
- America Magazine*. (2013). Syria Crisis: Jordan, Lebanon struggle under Refugee Deluge. Mayıs 20. <https://www.americamagazine.org/issue/jordan-lebanon-struggle-under-refugee-deluge>
- Anani, J. ve Shamir, S. (2019). Jordan-Israel Peace at Twenty-Five: Past, Present, Future. The Washington Institute for Near East Policy. 11 Ekim. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/jordan-israel-peace-at-twenty-five-past-present-and-future>
- Ayubi, N. A. (1995). *Overstating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*. I.B. Tauris.

- Boulby, M. (1999). *The Muslim Brotherhood and the Kings of Jordan, 1945–1993*, South Florida–Rochester–Saint Louis Studies on Religion and the Social Order, Vol. 18, Scholars Press for the University of South Florida.
- Bradley, J. (2012). *After the Arab Spring: How Islamists Hijacked The Middle East Revolts*. St. Martin's Press.
- Brand, L. A. (1994). *Jordan's Inter-Arab Relations*. Columbia University Press.
- Brand, L. A. (1995) Palestinians and Jordanians: A Crisis of Identity. *Journal of Palestine Studies*, 24 (4), 46–61.
- Brand, L. A. (1999). The Effects of the Peace Process on Political Liberalization in Jordan. *Journal of Palestine Studies*, 28, 52–67.
- David, S. R. (1991). Explaining Third World Alignment. *World Politics*, 43 (2), 233–256.
- Day, A. (1986) *East Bank/West Bank: Jordan and the Prospects for the Peace*. Council of Foreign Relations.
- Euronews. (2017). Ürdün Zaatarı kampındaki Suriyelilere Japon desteği. <https://tr.euronews.com/2017/11/23/urdun-zaatari-kampindaki-suriyelilere-japon-destegi>
- Fathi, S. (1994). *Jordan: An Invented Nation? Tribe-State Dynamics and the Formation of National Identity*, Deutsches Orient Institute.
- Fruchter-Ronen, I. (2008). Black September: The 1970–71 Events and their Impact on the Formation of Jordanian National Identity. *Civil Wars*, 10 (3), 248 – 249.
- Guardian. (2015a) ISIS video shows Jordanian hostage being burned to death. 4 Şubat. <http://www.theguardian.com/world/2015/feb/03/isis-video-jordanian-hostage-burdening-death-muadh-al-kasabeh>
- Guardian. (2015b). Jordan King Abdullah vows “relentless” war against ISIS. <http://www.theguardian.com/world/2015/feb/04/jordan-king-abdullah-war-isis-pilot>
- Harik, I. (1990). The Origins of the Arab State System. Giacomo Luciani (der), *The Arab State*. (ss.) içinde. University of California Press.
- ICG (2003). The Challenge of Political Reform: Jordanian Democratisation and Regional Instability. *International Crisis Group Report*, Briefing 10, 8 Ekim. <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/jordan/challenge-political-reform-jordanian-democratisation-and-regional-instability>
- ICG (2012). Popular Protest in North Africa and the Middle East (IX): Dallying with Reform in a Divided Jordan. *International Crisis Group Report*. No. 118, 12 Mart. <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/jordan/popular-protest-north-africa-and-middle-east-ix-dallying-reform-divided-jordan>
- Joffe, G. (ed.). *Jordan in Transition: 1990–2000*. Palgrave Press.
- Jordan Times. (2013) Jordan comitted to supporting international peace efforts in Middle East. <http://jordantimes.com/article/jordan-committed-to-supporting-intl-peace-efforts-in-middle-east---king>
- Kauffman, R. A. (2013). Syrian refugee crisis hits neighbouring countries. *Christian Century*, 17 Nisan, 130 (8).
- Köprülü, N. (2011). Arap Dünyasının İstisnai Krallığı: Yerel Aktörler ve Arap İsrail Uyuşmazlığı çerçevesinde Ürdün Haşim Krallığının Demokratikleşme Deneyimleri. *Orta Doğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM)*, No. 90.
- Köprülü, N. (2012). Monarchical Pluralism or De-democratization: Actors and Choices in Jordan. *Insight Turkey*, 14 (1), 71–92.
- Köprülü, N. (2014). Jordan Since the Uprisings: Between Change and Stability. *Middle East Policy*, 21 (2), Summer, 111–126.

- Köprülü, N. (2015). Dönüm Noktasındaki Ürdün: Arap Baharı, Suriye Krizi ve Mültecilerin Ürdün'e Yansımaları. *Yakın Doğu Enstitüsü (YDE)*, Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa, KKTC. https://yde.neu.edu.tr/wp-content/uploads/sites/142/2018/02/YDE_Urdun.pdf
- Kramer, G. (1994). Integration of the Integrists: A comparative study of Egypt, Jordan and Tunisia. G. Salamé (der.). *Democracy Without Democrats*, I.B. Tauris.
- Lust-Okar, E. M. (2001). The Decline of Jordanian Political Parties: Myth or Reality? *Int. J. Middle East Studies* 33, 545-569.
- Ma'ayeh, S. P. (2013). Jordanian Jihadists Active in Syria. *Combating Terrorism Center at West Point*, 24 Ekim.
- Map of Political Parties and Movements in Jordan 2013–14. (2014). *Netherlands Institute for Multiparty Democracy*. <http://www.nimd.org/wp-content/uploads/2014/01/Map-of-the-Political-Parties-and-Movements-in-Jordan-2013-2014.pdf>
- MEMO (Middle East Monitor) (2020). Jordan: Bahrain, Israel normalisation deal not welcomed. *Middle East Monitor*, 12 Eylül. <https://www.middleeastmonitor.com/20200912-jordan-bahrain-israel-normalisation-deal-not-welcomed/>
- Mencütek, Z. Ş. (2015). Suriye Krizinin Ürdün Dış Politikasına Etkisi: Suriyeli Mülteciler ve IŞİD'e Karşı Koalisyona Katılım. *Ortadoğu Etütleri*, 7 (1), 82-109.
- Mohmood, K. W. (2013). Where does Jordan stand on the Syrian Crisis? *Middle East Monitor*, 16 Eylül.
- Muasher, M. (2014). Jordan's Ambiguous Syria Policy. *Carnegie Endowment*, 9 Haziran. <http://carnegieendowment.org/2014/06/09/jordan-s-ambiguous-syria-policy-pub-55832>
- Nevo, J. (1994). *Jordan in the Middle East, 1948-1988: The Making of Pivotal State*. Routledge.
- Nevo, J. (1995). Abdallah's Memoirs as Historical Source Material. A. Susser ve A. Shmulevitz (der). *The Hashemites in the Arab World*. Frank Cass Publishers.
- Orhan, O. (2014). *Suriye'ye Komşu Ülkelerde Suriyeli Mültecilerin Durumu: Bulgular, Sonuçlar ve Öneriler*. ORSAM Raporu. No. 189.
- Pace, M. ve Cavatorta, F. (2012). The Arab Uprisings in Theoretical Perspective: An Introduction. *Mediterranean Politics*, 17 (2), 125-138.
- Ramdani, N. (2013). The refugee crisis is destabilizing nations. *New Statesman*, 28 June. 142 (5164), 13-14.
- Reiter, Y. (2004). The Palestinian-Transjordanian Rift: Economic Might and Political Power in Jordan. *Middle East Journal*. 58 (1), 72-92.
- Reuters (2015). Mideast Crisis: Jordan. <http://in.reuters.com/article/2015/02/05/mideast-crisis-jordan-idINKBN0L808320150205>
- Robinson, G. (1997). Can Islamists Be Democrats. *Middle Eastern Journal*, 51 (3), 373-388.
- Rubner, R. (2008). Book Review: A. Shlaim and N. Ashton. *King Hussein of Jordan: A Political Life*. *Middle East Policy*, <https://mepc.org/lion-jordan-life-king-hussein-war-and-peace-king-hussein-jordan-political-life>
- Russell E. L. (2005). *Institutions and the Politics of Survival in Jordan: Domestic Responses to External Challenges 1988–2001*, State University of New York Press.
- Ryan, C. R. (2002). *Jordan In Transition: From Hussein to Abdullah*. Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2002.
- Ryan, C. R. (2008). Islamist Political Activism in Jordan: Moderation, Militancy, and Democracy. *MERIA*. 12 (2), 1-13.
- Ryan, C. R. (2011). Political Opposition and Reform Coalitions in Jordan. *British Journal of Middle Eastern Studies* 38, 3, 367-390.

- Ryan, C. R. (2014). Jordanian Foreign Policy and the Arab Spring. *Middle East Policy*. XXI (1), 144-153.
- Ryan, C. R. (2020). Is the Jordan-Israeli Peace treaty as risk? *World Politics Review*, 7 Ocak. <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/28450/is-the-jordan-israel-peace-treaty-at-risk>
- Jerusalem Post (2019) <https://www.jpost.com/Middle-East/Jordanian-king-Relations-with-Israel-are-at-an-all-time-low-609007>
- Sayigh, Y. (1991). Jordan in the 1980s: The legitimacy, entity and identity. R. Wilson (der). *Politics and Economy in Jordan*. Centre for Near and Middle Eastern Studies (SOAS) Routledge.
- Scham P. L. ve Lucas, R. E. (2003). Normalization and Anti-Normalization in Jordan: The Public Debate. *Israel Affairs*, 9 (3), 141-164.
- Schwedler, J. (2005). Cop Rock: Protest, Identity and Dancing Riot Police in Jordan. *Social Movement Studies*. 4 (2), 155-175.
- Schwedler, J. (2006). *Faith in Moderation: Islamist Parties in Jordan and Yemen*. Cambridge University Press.
- Shryock, A. (2000). Dynastic Modernism and its Contradictions: Testing the Limits of Pluralism, Tribalism, and King Hussein's Example in Hashemite Jordan. *Arab Studies Quarterly*. 22 (3), 57-79.
- Susser, A. ve Shmuelovitz, A. (der) (1995). *The Hashemites in the Arab World*. Frank Cass Publishers.
- UNFPA (2021) Jordan Humanitarian emergency. <https://www.unfpa.org/data/emergencies/jordan-humanitarian-emergency> ; "Lebanon",
- UNCHR (2021a). *Global Focus*, <https://reporting.unhcr.org/lebanon>
- UNHCR (2021b) <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=107>
- Wiktorowicz, Q. (1999). State, Power and the Regulation of Islam in Jordan. *Journal of Church and State*. 41 (4), 677- 696.
- Withnall, A. (2016). Jordan's King Abdallah warns Syrian refugee 'dam will burst' if rich nations don't take fair share, *Independent*, 2 February. <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/jordan-king-abdallah-warns-syrian-refugee-dam-will-burst-if-rich-nations-dont-take-fair-share-a6848286.html>
- Yeşilyurt, N. (2013). *Ortadoğu'da Rejim Güvenliği ve Küçük Devlet: Ürdün Örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Yeşilyurt, N. (2015). Ürdün'ün Bölgesel Konumu: Küçük Devlet Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 70 (2), 377-401.

Tunus Dış Politikasını Anlamak: Burgiba'dan Bin Ali'ye Tunus Dış Politikası

NEBAHAT TANRIVERDİ YAŞAR

Arap Baharı'nın başladığı ve iktidar değişimi sonrası demokratik dönüşüm sürecinin görece başarılı devam ettiği Tunus'un dış politikası da ülkenin bölge devletlerinden farklılaşan bir diğer unsuru. Tunus, bölgedeki diğer ülkeler gibi bağımsızlık sonrası dönemin ortak sorunları ile hedeflerini paylaşmaktadır, ancak tüm bu benzerliklere rağmen Tunus'un dış politikası, kendine has belirgin ve farklı bazı özellikler taşımakta ve Ortadoğu bölgesindeki diğer devletlerin izlediği dış politikalarından belirgin bir şekilde farklılaşmaktadır. Genel itibari ile Tunus dış politikasını barışçıl, Batı-yanlısı, realist ve mütevazı olarak tasvir etmek mümkün. Her ne kadar 2011 sonrası dönemde dönüşüm sürecinin de etkisi ile dış politikada revizyonist atılımlar görülse de Tunus'un dış politika hedeflerinde ve araçlarında çarpıcı bir kırılma ve değişim gerçekleşmedi. Bu açıdan özellikle rejim ve dış politika arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar açısından dikkat çekici bir örnek haline de geldi. Demokratik Barış Teorisi ve rejim teorilerinin tezlerini test etmeleri ve gözden geçirmeleri adına Arap Baharı sonrası Tunus dış politikası önemli bir alan çalışması olarak karşımıza çıkıyor. Öte yandan Arap Baharı öncesi Tunus dış politikasına dair çalışma sayısı da oldukça sınırlı. Bu açıdan bu bölümün gelecekteki çalışmalara katkı yapacağını umuyoruz.

Bu bölümün temel amacı, buradan hareketle, bağımsızlığını kazandığı 1956 yılından Arap Baharı'na kadar geçen dönemdeki Tunus dış politikasının temel kaynaklarının analizi olacaktır. Genel itibari ile Ortadoğu'daki devletlerin dış politikası üzerine yapılan çalışmalar, dış politikanın iç kaynaklarına odaklanmaktadır. Bunlardan en dikkat çekici olanları, post-kolonyal çalışmalar, liderlerin şahsiyetlerine ve/veya karar alma mekanizmalarında etkin olan siyasi elitlere odaklanan aktör bazlı analizler ile rejime odaklanan ve bel kemiğini rejim güvenliğine dayandıran çalışmalar olarak sınıflandırmak mümkün. Tüm bu çalışmalarda öne çıkan ortak tema kısıtlı kaynaklara sahip, yeni kurulmuş bu devletlerin dış politikalarını, temel bazı iç hedeflerin gerçekleştirilmesinde önemli bir araç olarak kullanmaları ve dış politikalarını bu iç hedefler çerçevesinde şekillendirmeleridir. Literatürdeki çalışmaların ortaya koyduğu ortak iki temel iç hedef ise iktidarda kalmak ve devlet/iktidar aygıtlarının siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik aygıtlarının inşasıdır. Buradan hareketle, dış politika, bölgedeki otoriter rejimlerin karşılaştıkları en önemli sorunlara cevap verme ve yönetme kapasitelerini ifade eden bir araç haline gelmektedir.

Otoriter rejimlerin toplumla kurdukları ilişkileri itibari ile içerden algıladıkları tehdit oldukça yüksektir. Dünyanın her yerinde otoriter rejimler iktidarda kalmaya devam etmek için şiddete başvurlar. Ancak bu otoriter rejimlerin hayatta kalmak için kullandığı tek araç değildir. Rejim güvenliğine odaklanan yaklaşımlar, otoriter rejimlerin dış politikalarını içerden kaynaklanan iktidarda kalma mücadelesinin bir uzantısı olarak görmektedir. Bu yaklaşıma göre rejim güvenliği ve dış politika arasındaki ilişki, özellikle küçük, zayıf ve meşruiyet sorunu yaşayan devlet-toplum ilişkisini otoriter bir rejim üzerine kuran devletlerin dış politikalarında görülmektedir. Bu devletlerde rejim güvenliğine yönelik tehditler birincil tehdit olarak algılanmakta ve dış politika ise bu tehditleri dengeleme ve bertaraf etme aracına dönüşmektedir. Steven R. David'e göre bu devletlerin en önemli tehdit algısı, bir başka devlet tarafından işgale uğramaktan ziyade, içerdeki rakipleri tarafından devrilmeleridir. Bu nedenle de bu devletlerin ittifak davranışlarını açıklarken, rejimlerin karşı karşıya kaldığı iç tehditler ve hayatta kalma sorunları dikkate alınmalıdır. Buradan hareketle Steven R. David (1991), bu devletlerin dış politika yapımında "her yerde dengeleme" (*omnibalancing*) yaptıklarını, böylece dışarıda dengeleme yaparak güçlerini içeriye, asıl tehdit algıladıkları içerdeki rakiplerine yönlendirdiklerini iddia etmektedir. Michael N. Barnett ve Jack S. Levy (1991) de, benzer bir noktadan hareketle,

otoriter devletlerin dışarıda dengeleme yaparak, içerdeki rakiplerine karşı iç kaynaklarını korumaya aldıklarını, hatta dış ittifaklar aracılığıyla kaynak aktarımı yaptıklarını ifade etmektedirler. Ancak yapılan çalışmalar, otoriter rejimlerin her zaman iç tehdidi dışarıda dengelemediğini, hatta aksine bazı durumlarda savaş ve savaş hazırlıklarını bir toplumsal kontrol mekanizması olarak kullandıklarını göstermektedir (Perthes, 2000). Jessica L. P. Weeks (2017) ise otoriter rejimlerin, dış politika tercihlerinde farklılaşmasını yönetici elitlerin, özellikle asker-sivil kompozisyonuna göre farklılıklar gösterdiğini ortaya koyuyor. Bu yaklaşıma göre, cuntalar, patronlar, güç sahipleri demokrasilere ve aygıtlara kıyasla dış politikalarında şiddet araçlarını kullanmaya daha yatkınlardır.

Öte yandan Georg Sørensen'e (1997, s. 253) göre dış politika analizi yaparken kullanılan teorik yaklaşımların en büyük eksiği analiz birimi olan "devlet" in içsel özelliklerine bakmadan aynı kabul edilmesidir. Çünkü uluslararası ilişkilerde yaşanan değişimlerin ve içeride yaşanan dönüşümlerin bir sonucu olarak modern, post-kolonyal ve post-modern devlet olmak üzere üç farklı devlet türü ortaya çıkmıştır ve aynı anda sistemde varlık göstermektedirler (Sørensen, 1998, s. 97). Farklı içsel özelliklerden kaynaklanan farklı dış politika eğilimlerinin gözden kaçırılmaması gerektiğini ifade eden Sørensen'in bu önemli çalışması, özellikle post-kolonyal devletlerin dış politikasında etkili üç önemli dönüşüm (dönüşememe) sorunu olduğunu ifade eder. Bunlar kabaca rejim (siyaset), devlet (egemenlik) ve ekonomi olarak özetlenebilir (Sørensen, 1997, ss. 260-261). Bu yeni devletler genel itibarıyla otokratik rejimlerdir ve otoriterlikten kaynaklanan iç ihtiyaç ve tehdit algıları dış politikayı da şekillendirmektedir. Dahası post-kolonyal devletten modern devlete dönüşümde ciddi sorunlar mevcuttur. Bu sorunlar nedeniyle farklı derecelerde de olsa bu devletler için içerisi de "anarşik" bir yapıdadır ve bu durum doğal olarak dış politikalarını doğrudan şekillendirmektedir (Sørensen, 1997, s. 260). Son olarak post-kolonyal devletlerin ekonomik yapıları da refah sistemine geçişini tamamlayamamış neo-patrimonyal bir yapıda olduğu için, bu rantiyeci yapının beslenmesini sağlamada dış politika önemli bir araca dönüşmektedir (Sørensen, 1997, ss. 260-261).

Sørensen'in ortaya koyduğu post-kolonyal devletin mustarip olduğu bu üçlü dönüşememe sorunu, rejim güvenliği ve dış politika arasındaki ilişkiye dair açıklamalarla beraber okunduğunda daha anlamlı hale gelmekte. Kapasite ve kaynaklar açısından zayıf olan bu otoriter rejimlerin dış politikalarında ittifak oluşturma eğilimlerini şekillendiren iç kaynağın hangisi olduğu

özellikle dış politikada devamlılık ve değişimleri anlamamızda önemlidir. Yani dış politikasında “dengeleme” yapan ya da “ekonomik kaynak” arayan bir otoriter rejimin bunu rejimin güvenliğini sağlamak için mi yoksa zayıf olan devlet aygıtının güç açığını kapatmak için mi yaptığı aslında önemli bir ayrımdır. Bu ayrım, farklı dönemlerde benzer dış politika izliyor görünen otoriter rejimlerin dış politikalarını şekillendiren iç kaynaklara dair daha derin ve kapsamlı bir bakış sahibi olmamızı sağlayacaktır. Gene otokratik barışa dair birtakım sorulara da cevap verebilmek adına gereklidir. Ayrıca bu ayrım bu bölümün konusu olan Tunus dış politikasında tespit edilen devamlılığın iç kaynaklarının daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Habib Burgiba İktidarında Tunus Dış Politikası

Tunus, bağımsızlıktan hemen sonra Sørensen’in ifade ettiği gibi devlet, rejim ve ekonomi alanlarında ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı. Bir yandan Fransız sömürge yönetiminin devamı olan ülkedeki Fransız ekonomik ve askeri varlığını sona erdirmeye çalışırken, diğer yandan da yeni kurulmuş devletin kurumlarını ve rejimini inşa etmekteydi. Bağımsızlığın ilk on yılında Tunus’ta devlet, altyapısal gücünü artırmak için bağımsızlık hareketinin de liderliğini yapan Yeni Düstur Partisi ile gene bağımsızlık mücadelesi sırasında kurulan çok sayıdaki kitle örgütlerini devlet yapısı ile birleştirme yoluna gitti. Bağımsızlık mücadelesi sırasında Yeni Düstur Partisi kitleleri organize ederek, eğitim programları üstlenerek ve bağımsızlık mücadelesini finanse etmek için vergi toplayarak devlet mekanizması gibi hareket eden hiyerarşik bir parti inşa etti (Hodgkin, 1961, s. 22; Moore, 1962, s. 472). Partinin yapısal kapasitesi kademeli olarak devlete devredildi, ancak parti ve devletin birleşmesi partiyi eritmedi, aksine bir parti devleti yarattı. Partinin liderleri ve kadroları, devletin tüm kilit pozisyonlarını ele geçirdiler ve devlet aygıtı 1954’ten sonra parti tarafından kontrol edilmeye başladı (Moore, 1962, s. 462). Yeni Düstur’un kurulan Ulusal Meclis’in tüm koltuklarını kazandığı 1959’daki genel seçimlerden sonra, parti, yeni anayasa uyarınca “ülkedeki kural ve düzenin tek sorumlusu” oldu (Murphy, 1999, ss. 49-50). Partinin bölgesel ve yerel yönetimler üzerindeki idari kontrolü, parti ve devlet bürokrasisinin ülke geneline yayılması ile sağlandı. Parti şubeleri, geleneksel yapıların yerini aldı ve bu şubeler zamanla hem devlet ve toplum arasındaki ilişkinin aktarım mekanizmaları haline geldiler hem de devletin ekonomi ve siyasi politikaları uyarınca uygulamak istediği toplumsal değişimin taşıyıcıları oldular (King, 2009, ss. 73-74).

Partinin yanı sıra kitle örgütlerinin kurumsal kapasitesi de altyapısal güçleri zayıf olan devlete nakledilmiştir. Tunus Genel İşçi Sendikası (UGTT), Tunus El Sanatları ve Ticaret Birliği (UTAC), Tunuslu Çiftçiler Ulusal Birliği (UNAT), Tunus Sanayi ve Ticaret Birliği (UTIC), Tunuslu Öğrenciler Genel Birliği (UGET) başta olmak üzere ülkedeki tüm örgütlü kitle birlikleri üzerinde devlet kontrolü kuruldu ve bu birliklerin liderleri yönetici elitler haline geldi (Moore, 1970, ss. 170-171). Tunus'ta devlet aygıtı bu çabalarına rağmen modern devletin altyapısal kaynaklarından hâlâ yoksundu. Ekonomik kalkınma öncelikli hedefler arasındaydı. Bu duruma paralel olarak kalkınma ve güvenlik dış politika hedefleri arasındaydı ancak yeni devlet için en önemli dış politika sorunu, yeni edinilenleri korurken, dış yardımı en üst düzeye çıkarmanın yollarını bulmaktı.

Tunus, 1940'ların sonlarında ve 1950'ler boyunca bağımsızlığını sömürgecilik sonrası elde eden diğer devletler gibi, yoğun Soğuk Savaş rekabeti ile tanımlanan uluslararası bir ortama girdi. Tunus bağımsızlığın hemen akabinde kendini Batı Bloğunda konumlandırdı. 1957 yılında yaptığı konuşmasında Burgiba bu seçimi şöyle açıklıyordu:

Tunus'un doğal sempatileri demokratik ve liberal milletlerle beraberdir ve ekonomik çıkarları komşularıyla ticaret yapmasını gerektirir. Özgür dünya ve komünist dünyanın iki karşıt kampı olduğu kadariyle Tunus da ilk gruba aittir. [...] Komünist saldırganlığa karşı herhangi bir savunma ittifakına katılmaya hiç ihtiyaç duymamıştır, ancak eğer tehdit algılsa, bunu yapmakta tereddüt etmeyecektir (Bourguiba, 1957, s. 651).

1958 tarihine kadar Tunus başta ABD olmak üzere Batı ile ilişkilerini askeri ve ekonomik alanlarda geliştirmeye büyük çaba harcadı. Erken bağımsızlık döneminde Tunus ekonomisinin en önemli dış kaynağı Fransa idi. 1956'da Fransa, Tunus'a sadece yıllık 57 milyon dolar ekonomik yardım yapmayı taahhüt ediyordu (Pandey, 2014, s. 144). Öte yandan Fransa'ya olan bağımlılığını azaltmak isteyen Tunus için dış yardım kaynaklarını çeşitlendirmesi önemli bir öncelikti. Bu doğrultuda Tunus'un ilk seçeneği ABD olmuştu. Bağımsızlık mücadelesi sürerken yakın ilişkiler tesis ettiği ve siyasi desteğini almaya çalıştığı ABD, bağımsızlık sonrasında ekonomik yardım kaynağı olarak görüldü. Bu çerçevede 1956 yılında bir dizi ziyaret gerçekleştirildi ancak ABD'den ekonomik yardım sağlanamadı. Ancak Mart 1957'de Başkan yardımcısı Richard Nixon'ın Tunus'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında ekonomik yardım talebi tekrar gündeme geldi ve iki ülke arasında Mart

1957’de ilk ekonomik anlaşma imzalandı (US Department of State Archive, 2008). Bu anlaşma kapsamında ABD Tunus’a 5.500.000 dolar değerinde ekonomik kalkınma projesi, teknik işbirliği ve uzman eğitimi taahhüt ediyordu (Pandey, 2014, s.146). Öte yandan, Tunus-ABD yakınlaşması Fransa tarafından büyük bir tepki ile karşılanmış ve Fransa ile ilişkisinin gerilmesini istemeyen ABD bu dönemde Tunus’a yardımlarını belli bir seviyede tutmaya özen göstermiştir (Hadhri, 2014). Fakat her halükârda ABD’nin Tunus’a sağladığı kalkınma hibelerinin miktarı artarak devam etti. 1957 mali yılı ve 1963 mali yılı arasında, ABD’nin Tunus’a ekonomik yardımı yaklaşık olarak yılda 50 milyon dolar tutarındaydı ve yardım miktarı 1980 itibari ile 1 milyar doları aşmıştı.

ABD ile yakın ilişkilerine rağmen Tunus aynı zamanda dış politika-sında “bağılantısızlık” vurgusu yapmaya başladı. Soğuk Savaş iklimi altında, Afrika ve Asya’nın yeni egemen devletleri için en popüler dış politika eğilimi “bağılantısızlık” olmuştur. Bu devletler, iki Soğuk Savaş bloğu arasındaki nükleer çıkmazdan ve rakipler arasındaki rekabetten faydalanarak her iki tarafta da üye olmadan yardımlardan faydalanmaya çalıştılar. Ancak 1956’da bağılantısızlığın dış politika ilkelerinden biri olacağı ihtimaller arasında dahi değildi. Ancak NATO ve Batı yanlısı yaklaşımı, Tunus’un hedeflediği savunma ve güvenlik ihtiyaçlarını karşılamayınca dış politikada revizyon yapma gerekliliği ortaya çıkmıştır. Batı Bloğundan ihtiyacı olan silahları alamayan Tunus, Fransa ile iyice gerginleşen ilişkisi nedeniyle de 1958’de ihtiyaç duyduğu silahları alınabilecek tüm kaynaklardan elde etme amacıyla bağılantısızlık vurgusuna başvurdu.¹

Gerçekte Tunus savunma konusundaki ihtiyaçlarını karşılamak için gene de temkinli bir tavır takınmış ve doğrudan Sovyetler Birliği’ne değil de Yugoslavya ve Çekoslovakya’ya yaklaşmıştı (Pandey, 2014, s.134). Ancak bu hamlesinin ardından ABD, Tunus’a savunma ihtiyaçları konusunda garanti verdi. Bu gelişmeye rağmen Tunus, dış politikasında hem Batı yanlısı kalmaya hem de bağılantısızlık ilkesini korumaya devam etti. 1961’de Belgrad Konferansı’na katılan Tunus için temel amaç, yeni bağımsızlığını kazanan Asya ve Afrika devletleri ile ittifak ilişkilerini geliştirerek dekolonizasyon sürecini güçlendirmek ve Tunus’ta o tarihte halen devam eden Fransız askeri varlığını (*Bizerte*) sona erdirmektir (Micaud, 1968-1969, ss. 12-15).

Öte yandan Tunus, dış ekonomik kaynaklarını çeşitlendirmeyi öncelleyen bir politika izlemeye özen gösterdi. ABD yardımları miktarına ulaş-

1 Habib Burgiba’nın Sayda’da yaptığı konuşma için bkz. Embassy of Tunisia, 1958.

masa da İtalya, Batı Almanya ve İngiltere dış kaynak arayışlarında ve ekonomik kalkınmasında önemli ittifakları arasında yer aldı. İtalya Fransa'nın ardından ikinci en büyük ticari ortağı idi. Almanya ve Tunus arasındaki ekonomik ilişkiler Tunus'un Almanya'ya yönelik politikaları ile gelişmiş ve çeşitli altyapı projelerinde Almanya'nın desteği elde edilmiştir. İngiltere ise Tunus'un tarım ve sanayi kalkınması için ihtiyaç duyduğu makine ve sanayi ürünlerinin sağlayıcısı oldu.

1960'lerde Tunus, Libya, Cezayir ve Fas'ın bağımsızlıklarını alması ile birlikte Mağrip'te devlet sistemi ortaya çıkmış oldu. Bu bölgesel sistemin en zayıf üyesi olarak Tunus, komşu ülkelerinden gelen tehditlere karşı sürekli olarak dengeleme politikası izlemek durumunda kaldı (Deeb ve Laipson, 1991, s. 222). Sınır anlaşmazlığı nedeniyle Fas ve Cezayir arasında gerilen ilişkiler 1966 itibariyle yoğun bir silahlanma yarışına evrildi (Moore, 1970, s. 303). Komşularının askeri, ekonomik ve siyasi etkinliği altında erime tehlikesine karşı Tunus'un komşularına yönelik dış politikasının esnek ve pragmatik ilkelerle şekillendiğini iddia etmek doğru olacaktır. Bu doğrultuda Tunus'un bölgede izlediği dış politikanın en temel özelliği mümkün olduğunca bölge devletlerini hem dengede hem de bölgesel güç denklemi içerisinde tutmaya çalışmak oldu. Bu amaçla da bağımsızlık hareketlerini destekledi ve bölgedeki devlet sayısının artmasıyla dengeleme politikasının manevra alanını genişletmeyi hedefledi (Deeb ve Laipson, 1991, s. 223). Bu politikasına uyumlu olarak 1960'ta Moritanya'nın bağımsızlığını resmi olarak kabul eden ilk Arap devleti oldu (Deeb ve Laipson, 1991, s. 223). Ancak bu kararı Moritanya'nın kendi topraklarının bir parçası olduğu iddiasındaki Fas ile ilişkilerinin gerilmesine neden oldu. Fas ile Moritanya arasındaki sorunların çözülmesi adına aktif bir diplomasi siyaseti izleyen Tunus, her ne kadar 1969'da tarafların uzlaşmaya ulaşmasının ana nedeni olmasa da dış politikasının belirleyicilerini anlamakta önemlidir (Deeb ve Laipson, 1991, 223). Benzer bir şekilde Tunus'un Cezayir'in bağımsızlığına verdiği destekte, hem Fransa'nın uzun vadede bölgedeki varlığını sona erdirerek tam bağımsızlığına ulaşma hedefi hem de bölgedeki güç dengesine yönelik politikası da etkili olmuştur.

Tunus'un bölgesel dengeleme politikasında öne çıkan bir diğer bölgesel oluşum hiç kuşkusuz Mağrip Birliği'dir. Mağrip Birliği'nin temeli 1964 yılında Mağrip Ülkeleri Ekonomi Bakanları konferansında Cezayir, Libya, Tunus ve Fas'ın katılımıyla Mağrip Daimî Danışma Kurulu (CPCM) ile atılmış ve 17 Şubat 1989 tarihinde ise Cezayir, Fas, Libya, Moritanya ve Tunus

devlet başkanlarınca kuruluş anlaşması imzalanmıştır. Mağrip Birliği'nin resmi kuruluş amacı bölgesel ekonomik işbirliği olsa da, üye ülkeler, özellikle Tunus için, siyasi amaçları da ön plana çıkmaktadır. 1969'da Libya'da Kaddafi, Sudan'da Cafer el Numeyri iktidarı ele geçirdiler ve aynı yıl içerisinde her iki lider de Mısır'la yakınlaştı. Aynı yıl üçlü Trablus Sözleşmesini imzalayarak Sudan, Libya ve Mısır'dan oluşan bir Arap Birliği kuruluşu için görüşmelere başladılar. 1970'te Cemal Abdül Nasır'ın ölmesi ve yerine Enver Sedat'ın geçmesi Kaddafi'nin birliğe yönelik hevesli politikasını değiştirmede. Birliğe Suriye'nin dahil edilmesi fikrinin ardından Sudan, birlik görüşmelerinden ayrıldı. Böylece görüşmeler Libya, Mısır ve Suriye arasında devam etti; 1971'de Arap Cumhuriyetleri Federasyonu ilan edildi ve Şubat 1972'de resmen kuruldu. Ancak Kaddafi'nin Arap Cumhuriyetleri Federasyonu'na yönelik hırslı vizyonu ile petrolden elde ettiği gelirler yüzünden Enver Sedat başta olmak üzere Mısır karar alıcıları Federasyon'a eskisi kadar sıcak bakmamaya başladı. 1973 Yom Kippur Savaşı'ndan sonra Enver Sedat'ın ABD ile masaya oturması ile Mısır ve Libya arasında siyasi gerilim ortaya çıktı.

Aslında 1969'da Sudan, Libya ve Mısır arasında imzalanan Trablus Sözleşmesi Mısır'ın bölgesel yayılmacılık tehdidini Mağrip bölgesine taşımış oldu. Ancak bu gelişme Tunus'un bölgesel dengeleme politikasına yeni bir alan açmış oldu. Böylece bir yandan Mısır ve Cezayir'i birbirlerine karşı dengeleme fırsatı elde etti. 1964'ten beri üyesi olduğu halde 1970'te gerçekleşen CPCM üye ülkeleri ekonomi bakanlarının toplantısına Libya'nın katılmaması Tunus için kaygı vericiydi. Libya'nın birlik içerisine geri dönmesini sağlamak için giden heyetin başında Habib Burgiba'nın oğlu bulunmaktaydı.

Kaddafi iktidarının ilk günlerinden itibaren Mısır gibi bölgesel yayılmacılık politikaları izliyordu ancak Libya'yı dengelemek Tunus için çok kolay değildi. Kaddafi'nin önerdiği birlik teklifini 1972'de reddeden Tunus, Libya'yı dengede tutmak adına birlik görüşmelerine devam etti. Eylül 1973'te Libya, Cezayir ve Tunus arasında İslami Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmeyi öngören birlik görüşmeleri başladı. Cezayir daha sonra Libya ve Mısır'ın birbirinden uzaklaşması nedeniyle birliğe yönelik ilgisini kaybetti ancak Tunus, Ocak 1974'e kadar Libya ile görüşmelere devam etti. 1980'lere gelindiğinde Kaddafi'nin bölgesel yayılmacı politikası daha da belirginleşti. Libya sınırını geçen silahlı grup Gafsa'daki bir sınır karakolunu bastı ve gerçekleştirdiği terör eylemi ile ülkede istikrarsızlık yaratmaya çalıştı. Yakalanan teröristler verdikleri ifadede eylemlerin arkasında Libya'nın olduğunu söylediler. Tunus'un

Gafsa saldırılarından Libya'yı sorumlu tutması üzerine, 1980'de Kaddafi, Tunus'u askeri güç kullanmakla tehdit etti. Çad Savaşı'na katılması ile birlikte Libya, Tunus için doğrudan bir tehdide dönüştü. Tunus, bu sefer de Libya'ya karşı Cezayir'le yakınlaştı ve 1983'te Kardeşlik ve Barış Antlaşması imzalayarak olası Libya saldırısına karşı Cezayir'den destek sözü almış oldu. Ancak bu yakınlaşma Cezayir'in daha güçlü bir orduya ve ekonomik kaynaklara sahip olmasından dolayı ülkenin egemenliğinin Cezayir etkisi ile aşınma tehdidini de beraberinde getiriyordu. Temmuz 1987'de Cezayir devlet başkanı Şazeli bin Cedid'in ziyareti sırasında, Burgiba bu kaygısını "işbirliği yapalım ancak her ülke kendi adını korusun" sözleriyle dile getirdi (Deeb ve Laipson, 1991, 223). Aralık 1983'te bu anlaşmaya Moritanya da dahil oldu ve ittifak genişledi. Böylece Tunus ittifak içerisinde kendine bir ittifak daha bulmuş oldu.

Tunus, Burgiba dönemi dış politikasında manevra alanını geniş tutabilmek için tüm resmi ittifaklarla ilişkisini dengede tutmaya çalıştı. Arap Ligi üyesi oldu, ancak Arap Ligi'nden bağımsız olarak hareket etti. Birleşmiş Milletler'in Afro-Asya grubunun üyesi oldu, ancak çoğunluğun pozisyonundan bağımsız politikalar izledi. Afrika Birliği konusunda bir araya gelen Monrovia grubuna üye oldu, ancak grubun Cezayir'i davet etmedeki başarısızlığını protesto etmek için Lagos toplantısını da boykot etti. Tunus, tüm devletlerle dostluk kurmaya çalıştı. Bu açıdan hem bölgede saldırgan ve yayılmacı dış politikaları ile dikkat çeken yeni Arap cumhuriyetleri ile hem de Batı Bloğuna daha yakın dış politikalar izleyen monarşilerle sağlam ilişkiler kurabilen az sayıdaki ülkeden biri oldu.

Bin Ali İktidarı ve Tunus Dış Politikasında Yeni Dönem

1969'da sosyalist ekonomi politikalarından liberal bir ekonomi politikasına geçmeye karar veren Burgiba, bu kararı ile aynı zamanda iktidar partisinin içindeki önce devletçi ve sol, ardından liberal kanadı tasfiye ederek bağımsızlık sonrası inşa edilen geniş yelpazeli yönetici elit ittifakını parçaladı (Vandewalle, 1988, ss. 606-607; Alexander, 2010, s. 44). Bu elit krizi, yeni ekonomi politikaların toplumsal etkileri ile UGTT'nin de desteğini alarak yaklaşık yirmi yıl boyunca protesto, boykot ve bölgesel ayaklanmaların yaşanmasına neden oldu. Her ne kadar Burgiba rejimi muhalefeti bastırmayı başarsa da Zeynel Abidin Bin Ali, 1987 yılında sağlık durumunu gerekçe göstererek Burgiba'yı görevden aldı.

Bin Ali, 1969 yılında başlayan birbiri içerisinde geçmiş bir dizi siyasi ve ekonomik krizin yarattığı dinamikler ile Tunus'ta iktidara geldi ve ikti-

darının ilk yıllarını bu krizleri sona erdirebilmek için yeni bir iktidar bloğu inşa etmeye odakladı. Siyasi ve ekonomik liberalleşme ile anayasal reform sözü verilen bu dönemde siyasi parti kurma ve siyasi faaliyet gösterme üzerindeki yasal ve siyasal sınırlandırılmalar gevşetildi, yurtdışındaki muhalifler ülkeye geri çağrıldı ve siyasi tutuklular serbest bırakıldı (Murphy, 1999, s. 167).² Ulusal Uzlaşma görüşmeleri için çağrıda bulunan Bin Ali'nin temel amacı aslında dağılmaya başlayan ve üye kaybeden yönetici partiyi görüşmeler sırasında toparlamak, Burgiba döneminde rekabet içerisine giren siyasi elitleri kendi tarafına çekmek ve muhalefetin otoriter rejime yönelik bu zayıf döneminde ortaya çıkarabileceği muhtemel tehditleri manevra alanını kısıtlayarak bertaraf etmektir. Bin Ali, 1989 yılına kadar neredeyse tüm kadroları yeniledi. Bu tarihte eski dönemden kendisi de dahil olmak üzere sadece beş isim görevde duruyordu (Murphy, 1999, s. 184). Muhalif isimlerin yanı sıra iki yeni grup da yönetici elit ittifakına dahil ediliyordu. Birinci grup, sözü verilen ekonomik liberalleşmeyi gerçekleştirecek olan teknokratlardan oluşurken, ikinci grupta ise Bin Ali'nin ordu ve İçişleri Bakanlığındaki ittifakları yer alıyordu (Murphy, 1999, s. 184). Burgiba döneminde sokak hareketleri ve muhalefeti bastırmak için İçişleri Bakanı olarak atanan Bin Ali'nin ikinci grupla ilişkisi hiç kuşkusuz oldukça yakındı. Tüm bunların yanı sıra Sosyalist Düstur Partisi'nin halk nezdindeki imajını tazelemek amacıyla partinin ismi Demokratik Anayasal Birlik Partisi (DABP) olarak değiştirildi. 1990'ların başından itibaren siyasi ve idari yapıyı merkezileştiren Bin Ali ve yeni yönetici elitinin büyük bir kısmını güvenlik elitleri oluştururken, ekonomik elitler Bin Ali ve eşi Leila Trabelsi'nin geniş ailesinden oluşmaktaydı (ICG, 2011, s. 1; Hibou, 2011, s. 269). Özelleştirme ve uluslararası finansal kurumların sağladığı ekonomik gelir bu üst yapının tekelindeydi.

Öte yandan Tunus için tek değişen otoriter rejimin yapısı olmadı. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte ortaya çıkan yeni dünya düzeni, Tunus'un dış politikasını şekillendiren tehdit algılarını ve dış politikada elde edebileceği yeni kazanımları da dönüştürdü. 1990'lar ve 2000'ler boyunca Soğuk Savaş döneminde elde edilemeyen askeri ve ekonomik yardımlarda ciddi bir artış gerçekleşti. Böylece Bin Ali, yeni inşa ettiği otoriter rejimin ihtiyaç duyduğu kaynağı da sağlamış oluyordu. Burgiba döneminde 1969'dan itibaren yaşanan krizin önemli bir ayağının ekonomik nedenlerden oluştuğunu bilen Bin Ali, iktidarının ilk yıllarını ülkeyi yabancı yatırımcı için cazip hale getirecek yasal

2 Zeynel Abidin bin Ali aynı tarihte Tunus'ta insan hakları ve demokrasi adına yaptıklarından dolayı Fransa Sosyal ve Siyasi Çalışmalar Merkezi'nden "Yılın Adamı" ödülünü almıştır.

ve yapısal düzenlemelere odakladı. 1989-1993 arası dönemde ülkenin vergilendirme, bankacılık, ticaret ve gümrük yapısını değiştirdi ve 1994'te ikinci özelleştirme hamlesini hayata geçirdi (Alexander, 2010, s.80-81).

Bu dönemde dış ekonomik kaynakların elde edilmesi Tunus dış politikasının en önemli unsuru haline geldi. Uluslararası aktörlerin Soğuk Savaş sonrası dış politikaları da Tunus'un bu hedefi ile örtüşmekteydi. Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD dış politikasında Kuzey Afrika'nın yeni bir yer edinmesi Tunus dış politikası açısından yeni fırsatlar ortaya çıkardı. Bu yeni politikayla birlikte, ABD'nin Kuzey Afrika'daki önceliklerinden biri de ekonomik entegrasyon ve kalkınmanın sağlanması oldu. 1998'de Clinton yönetimi, "Eizenstat Girişimi" olarak da bilinen ABD-Kuzey Afrika Ekonomik Ortaklığını başlattı (Alexander, 2010, s.139). Bu inisiyatif Tunus, Cezayir ve Fas'ın ekonomik entegrasyonuna ve bölgede ekonomik kalkınmaya katkı sağlamayı hedefliyordu. Tunus bu çerçevede 2001-2003 yılları arasında 4 milyon dolar yardım almıştır (Jebel, 2014, s. 47). 2002'de ABD ile Ticaret ve Yatırım Çerçeve Antlaşması (TIFA) imzalandı ve TIFA çerçevesinde ilk toplantı 2003'te Washington'da gerçekleşti (US Department of State Archive, 2008). Amerikalı yatırımcıların Tunus ekonomisinde payı 2000'li yıllar boyunca artmaya devam etti.

Avrupa Birliği ile ilişkilerin geçmişi 1969 ve 1976 yıllarında imzalanan ekonomik işbirliği anlaşmalarına dayansa da ilişkilerde asıl ilerleme 1990'lardan sonra kaydedildi. 1995 yılında Tunus AB-Akdeniz Ortaklığı üyesi oldu ve 1988'den itibaren uygulamaya koyduğu ekonomik liberalleşme politikasında Avrupa Birliği'ni stratejik bir konuma yerleştirdi. 1998'de imzalanan bir diğer anlaşma ile Tunus ekonomisi ve güvenliğini Avrupa Birliği Akdeniz yapılanmasına bağladı (Jebel, 2014, s. 45). Tunus ihracatında Avrupa'nın payı yükseldi ve Tunus'taki Avrupa yatırımları da ağırlık kazandı. 1995-2006 yılları arasında AB'nin Tunus'a sağladığı kredi miktarı 2 milyar Euro civarına ulaştı (Directorate-General for External Policies Department, 2016, s. 11). Kaydedilen ekonomik işbirliğine ek olarak Cezayir gazının Sicilya üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmasında Tunus transit ülke haline geldi. Avrupa Komisyonu'nun Genişleme ve Komşuluk Politikası çerçevesinde 2005 yılından sonra Tunus'u da kapsayan Eylem Planı yürürlüğe girdi (Directorate-General for External Policies Department, 2016, s. 12). Bu eylem planı kapsamında 2007-2010 yılları arasında AB, Tunus'a 330 milyon Euro kaynak aktarımı gerçekleştirdi (Directorate-General for External Policies Department, 2016, s. 13).

Ancak 1990'lar boyunca Tunus dış politikası sorunlarla karşılaşmıyor değildi. Tunus dış politikasında ekonomik kaynak arayışı kadar önemli bir diğer yeni unsur ise rejimin güvenliğine yönelik önemli bir tehdit olarak görülen Nahda Hareketi oldu. Nahda Hareketi'nin kökleri, devlet tarafından finanse edilen ve Tunus'ta Arap ve Tunus kimliğini benimsetmek amacı ile Raşid Gannuşi ve Abdulfettah Moro tarafından 1970'te kurulan Kuran'ı Muhafaza Derneği'ne dayanıyor. Bu dönemde Burgiba, bu yeni oluşumun faaliyetlerinden rahatsız olmuyordu, aksine bu grubu yönetici elitlerden sosyalist ve devletçi grubun tasfiyesi ile oluşan siyasi muhalefet ile yeni ekonomik politikalar nedeniyle hoşnutsuzluğunu daha yüksek sesle ifade eden UGTT'ye karşı bir iç denge unsuru olarak görmekteydi. Bu nedenle de daha sonra İslami Eğilim Hareketi'ne ve ardından da Nahda Hareketi'ne dönüşecek olan bu oluşum, uzun bir süre rejimin baskısına maruz kalmadan faaliyetlerini sürdürdü. Ancak 1970'lerin sonuna doğru hareket siyasal ve ekonomik sorunları da gündemine almaya başladı (Dursun, 2017a, s.146-147). 1978'de artan işçi grevleri ve eylemler nedeniyle Burgiba, muhalefeti sert bir biçimde bastırma yoluna gitti. Tunus tarihinde bağımsızlık öncesi dönemden itibaren etkili olan ve sendikalar başta olmak üzere organize muhalefetin merkezi haline gelen sol hareketlerin odağında olduğu bu operasyonlardan Nahda Hareketi de payını aldı. 1979'da hareketin yayın organları *El-Maarifa* ve *El-Mujtama* kapatıldı. 1981'de ise hareket İslami Eğilim Hareketi adı altında resmileşme başvurusunda bulundu. Bu başvuru resmi makamlarca reddedildi ve aynı yılın Temmuz ayında hareketin liderleri Gannuşi ve Moro başta olmak pek çok üyesi tutuklandı. Bu baskı politikaları bir yandan hareketin siyasileşme sürecini hızlandırdı, diğer yandan da ülke içinde daha çok tanınarak önemli bir muhalefet odağı olması ile sonuçlandı (Dursun, 2017a). Nahda Hareketi'nin muhalefet potansiyeli, 1989 genel seçimlerinde inkâr edilemez bir biçimde ortaya çıkınca Bin Ali tarafından iktidarına yönelik en büyük tehditlerden biri olarak sınıflandırıldı. Bu doğrultuda iktidarının sonlandığı Ocak 2011'e kadar hareketi hem içerde hem de dışarıda bastırmayı politika önceliği haline getirdi (Washington Post, 1992).

Özellikle Bin Ali'nin ülkedeki muhaliflere yönelik baskıcı politikaları ve giderek artan otoriter uygulamaları, en azından 11 Eylül saldırılarına kadar, başta Fransa ve İngiltere tarafından eleştirilerin odak noktasını oluşturuyordu (Murphy, 2002, s. 250). 1996 yılında Avrupa Parlamentosu Tunus'un insan hakları ihlallerini ve muhalefet üzerindeki baskılarını eleştiren bir karara imza attı. Ayrıca ülkeden kaçan Nahda Hareketi üyelerinin Tu-

nus'a iade edilmesi de bir diğer gerginlik sebebi oldu. 1994'te Bin Ali, Fransa ve İngiltere'yi "özgürlük ve demokrasi adı altında, özgürlük ve demokrasi düşmanlarına iltica hakkı veriyorsunuz" diyerek eleştirdi (Murphy, 2002, s. 250). Her ne kadar Fransa başta olmak üzere, dönem dönem Avrupa ülkelerinden Bin Ali rejimine yönelik eleştiriler yükselse de ilişkilerdeki gerilim belli bir seviyede kalmaya devam etti ancak Tunus'un Avrupa ile ekonomik ilişkilerini etkilemedi (Wood, 2002).

Avrupa'da karşılık bulmasa da Tunus, komşuları ile ilişkisine "siyasal İslam tehdidiyle mücadele" boyutunu ekledi. Tunus'un Soğuk Savaş boyunca komşu ülkeler ile ilişkilerini şekillendiren tehdit algısı ve dengeleme politikası yeni dönemde büyük ölçüde değişime uğradı. Fas ile Cezayir arasında tırmanan sınır gerilimi ve silahlanma yarışı, Cezayir İç Savaşı ve 2008'e kadar devam eden Libya-ABD gerilimi Tunus'un komşu ülkeler ile ilişkilerinde egemenlik kaybı kaygısı olmadan daha rahat politika oluşturmaya olanak sağladı. Ayrıca Cezayir İç Savaşı ve demokratikleşmenin üçüncü dalgasının bölgede yarattığı baskı nedeniyle bu yeni boyut bölgesel ilişkilerde bir karşılık buldu. Özellikle Cezayir, iç savaşın da etkisiyle, Tunus ile ortak rejim güvenliği kaygıları taşıyordu (Larramendi, 2008, s. 183). 1992'de gerçekleşen AMU Zirvesi'nde taraflar dini radikalizm ve terörle mücadele edeceklerini açıkladılar (Larramendi, 2008, s.183). Fakat bu tehdit algısını tüm bölge ülkeleri paylaşmıyordu ve bu nedenle de Tunus dış politikasında gerilimlere neden oldu. Temmuz 1992'de Tunus, Sudan ile diplomatik ilişkilerini Sudan'ın Nahda Hareketi'ne destek vermesi gerekçesi ile askıya aldı. Tunus'un 1991'de ve 1996'da Libya'ya yönelik silah ambargosunun kaldırılması için çağrıda bulunmasında Libya'nın Nahda Hareketi'ne desteğini sonlandırması arzusu etkili oldu.

11 Eylül saldırıları ile birlikte Tunus dış politikası için yeni fırsatlar ortaya çıktı. Özellikle 11 Eylül sonrası dönemde ülkenin hem bölgedeki komşularıyla hem de küresel aktörler ile rejim güvenliği çerçevesinde izlediği dış politikasına uygun ittifaklar kurmasına ve mevcut ilişkilerini geliştirmesine olanak sağladı. Örneğin, Eizenstat Girişimi, 11 Eylül saldırılarının akabinde Bush yönetimi tarafından ABD Ortadoğu Ortaklık Girişimi'nin (MEPI) bir parçası haline getirildi. 11 Eylül saldırılarından sonra ABD-Tunus ilişkilerinde güvenlik işbirliği boyutu ağırlık kazanmaya başladı. ABD dış politikasında caydırıcılık, çevreleme ve önleyici saldırı gibi kavramların ön plana çıkması, Tunus'un 1990'ların başında ortaya attığı "İslami tehditle mücadele" ile oldukça örtüşüyordu. 2005 yılında Tunus, Trans-Sahra

Terörle Mücadele Ortaklığı'nda (TSCTP) yer alan 9 ülkeden biri haline geldi. Tunus istihbarat paylaşımından askeri modernizasyon ve eğitime kadar geniş bir alanda ABD'den yardım alırken, karşılığında ABD'nin "terörle savaş" politikasına destek verdi. Bin Ali döneminde ABD-Tunus Ortak Askeri Komisyonu'nun yılda bir kez toplanması olağan hale geldi. Ayrıca Tunus, NATO'nun uluslararası terörizmle mücadele amacıyla Doğu Akdeniz'de, Ekim 2001'den bu yana sürdürdüğü Etkin Çaba Harekâtı'na dahil oldu. NATO'nun Akdeniz Diyalogu'na da katılan Tunus, Tunus limanlarını NATO'nun kullanımına açtı. Benzer bir dönüşüm Tunus-Fransa ilişkilerinde gözlemlendi. 2001 sonrası dönem, Tunus-Fransa ilişkilerinde güvenlik işbirliği açısından yoğunlaşmanın arttığı bir dönüm noktası oldu. 2001 yılında başlayan bu güvenlik ortaklığı, Sarkozy döneminde de artarak devam etti (Wood, 2002, s. 92). Böylece demokratikleşme çağrıları ve insan hakları ihlallerine yönelik eleştiriler neredeyse tamamen rafa kalkmış oldu. 2003 yılında Jacques Chirac "insan hakları açısından ilk sırada, karnını doyurmak, sağlık hizmeti almak, eğitilmek ve barınacak yeri olmak gelir ve Tunus bu alanlarda, pek çok ülkenin oldukça ilerisinde" diyerek bu durumu en yüksek perdeden teyit etmiş oldu (Maktouf, 2013). Benzer bir şekilde 2008'de Sarkozy de Tunus'a gerçekleştirdiği bir ziyaretinde Tunus'u eleştirmeye haklarının olmadığını söyleyerek Tunus'a verdikleri desteği tazeledi (Maktouf, 2013). Fransa Dışişleri Bakanlığı verilerine göre, 2006-2011 yılları arasında Fransa Tunus'a 950 milyon Euro hibe ve kredi sağladı (Jebel, 2014, s. 46).

Yasemin Devrimi Sonrası Tunus Dış Politikası

Hem Burgiba hem de Bin Ali döneminde devlet başkanları güçlü başkanlık sistemi ile otoriter rejim sayesinde dış politika karar alma ve yapım sürecinde en etkili aktörler olageldiler. Devlet başkanı tarafından atanan ve dışişleri bakanlığı bürokratlar ağını devlet başkanına bağlayan Dışişleri Bakanı da doğal olarak önemli bir role sahipti. 2014'te kabul edilen yeni anayasa ve siyasal temsil sistemi ulusal güvenlik gibi dış politikayı da devlet başkanının yetkisinde bıraksa da meclis ile devlet başkanı arasında güç dengesini öngören yarı-başkanlık sistemi ile meclisin tek başına tek bir parti tarafından domine edilmesine engel olacak şekilde düşük baraj ve nispi seçim sistemi ile geçmiş dönemden yapısal olarak büyük bir kırılma yaşandı. Uzun süre tek parti tarafından yönetilen ülkenin modern siyasi tarihinde ilk defa koalisyonlar dönemi başladı. İdeolojik ya da politik bir paydaşıktan ziyade seçim sonuçlarının şekillendirdiği bu koalisyon hükümetleri büyük oranda

ülke siyasetinde geleceklerini kontrol altına almaya çalışan siyasi elitler arasında rekabetin derinleşmesine de neden oldu. Ayrıca Tunus, dönem dönem sosyal patlama şeklinde vuku bulan protesto gösterileri, ekonomik sorunlar, kutuplaşma ve güvenlik gibi gündem başlıkları ile yoğun bir şekilde meşgul oldu. Bugün de genel görünüm çok farklı değil.

Öncelikle Tunus Dışişleri Bakanlığı, Tunus siyasetinde süregelen politik rekabetin ve sık kabine değişikliğinin etkisinin doğrudan yaşandığı kurumlardan biri oldu ve politikalarda süreklilik sorunu ortaya çıktı. 3 Ekim tarihinde Tunus'ta düzenlenen Ulusal Kurucu Meclis seçimlerine kadar geçen geçiş sürecinde devam eden protesto gösterileri ve kamuoyu baskısı nedeniyle Baci Kaid es-Sibsi başbakanlığındaki hükümette üç kere kabine değişikliği yapıldı ve iki farklı dışişleri bakanı atandı. Seçimlerin ardından bakanlık koltuğuna ise Nahda Hareketi Partisi'nin önemli isimlerinden olan ve aynı zamanda hareketin kurucularından Raşid Gannuşi'nin damadı olan Rafik Abdessalem oturdu ve bu dönemde beş kez kabine değişmesine rağmen, son kabine değişikliğine kadar bu görevde kalmaya devam etti. Son kabine değişikliğinde yerine atanan Osman Cerendi, 30 yıldan fazla deneyimiyle bir kariyer diplomatıydı. 2014'te Mehdi Cuma tarafından teknokrat hükümetinde ise koltuğu 25 yıldan uzun bir süre Birleşmiş Milletler'de çeşitli görevler almış Mongi Hamdi devraldı. 2014 seçimlerinin ardından Nidaa Tunus Partisi önderliğinde kurulan Habib Essid hükümetinde dışişleri bakanlığı partinin genel sekreteri de olan Taïeb Baccouche'a teslim edildi. Baccouche, 1981 ile 1984 yılları arasında Tunus Genel İşçi Sendikası'nın (UGTT) genel sekreterliği, 1981 ile 1985 yılları arasında UGTT'nin yayın organı *Echaab* gazetesinin de yayın direktörlüğünü ve 1998'den bakan olarak atandığı tarihe kadar da Arap İnsan Hakları Enstitüsü başkanlığı yapmıştı. Bir yıldan kısa bir süre bu görevde kalan Baccouche daha sonra 5 Mayıs 2016'da Arap Mağrip Birliği Genel Sekreteri olarak atanırken, yerine Ocak 2016'da 30 yıldan fazla görev yapmış eski bir diplomat olan Khemais Jhinaoui atandı. Yeni cumhurbaşkanı Kays Said 2019'da görevine gelir gelmez Savunma Bakanı ile birlikte Dışişleri Bakanlığına da yeni atamalar yapmış ve Jhinaoui'nin yerine kendisi gibi diplomat Sabri Bachtabji atamıştı. 27 Şubat 2020'de İlyas Fahfah tarafından kurulan hükümette ise yine eski bir diplomat olan Nureddin Erray, yaklaşık altı ay sonra da cumhurbaşkanı Kays Said tarafından yerine geçici olarak ülkenin ilk kadın dışişleri bakanı Selma Ennaifer atandı. Yaklaşık 11 yıl Afrika Kalkınma Bankası'nda görev yapan Selma Ennaifer, diplomat kökenli isimlerin dışişleri bakanlığına atan-

ması geleneğinde farklı bir örnektir, ancak çok kısa bir süre, yaklaşık bir ay kadar bu görevde kalabilmiştir. Ardından yerine Mart 2013 - Ocak 2014 yılları arasında Dışişleri Bakanı olarak görev yapan eski bir diplomat olan Osman Cerendi atandı.

Bu dönemde Dışişleri Bakanlığı koltuğuna oturan 11 isimden 7'si eski diplomat iken 2'si ise uluslararası kuruluşlarda görev almış uzmanlardan seçilmiştir. Aynı zamanda bakanlık, Tunus'ta diğer devlet kurumlarında ve bakanlıklarında yaşanan köklü yapısal ve kadro değişimine girmeden, önceki dönemdeki bütünlüğünü ve dışişleri bakanlığı bürokratlar ağını korudu. Ancak siyasi istikrarsızlığa ve değişkenliğe paralel olarak, bu dönemde bakanların görev süresi önceki döneme kıyasla ciddi anlamda kısaldı. Devrimden bugüne geçen sürede 11 defa bakan değiştiren Tunus'ta bakanların görev süresi ortalama 10 aya düştü.

Bakanların görevde kalma süresindeki bu kısalma bakanlığın 2011 sonrası dönemde etkin ve uzun erimli dış politika üretmesini ve uygulamasını zorlaştırdı. İlk iki yıllık Ulusal Kurucu Meclis döneminde hükümet ortakları Nahda, Cumhuriyet İçin Kongre Partisi ve Ettakatol'ün gündemi Tunus dış politikasını da içerdeki değişime uygun olarak dönüştürmekti. Dönemin Devlet Başkanı Tunuslu insan hakları savunucusu Munsif Merzuki de dış politikayı bu yönde dönüştürmeyi hedeflemekteydi (Council on Foreign Relations, 2012). İnsan haklarının Tunus dış politikasında belirleyici bir ilke olarak kabul edildiğini ve "Tunus topraklarında en azından Baas bayrağı dalgalanmasını istemediğini" ifade eden Merzuki, Şubat 2012'de Tunus hükümetinin Suriye ile diplomatik bağlarını kesti (Euronews, 2012). Benzer şekilde Tunus Dışişleri Bakanlığı diplomatı Mencef Baati de yeni dönemde

TABLO 1
Ortalama Görevde Kalma Süresi (Ay)

	Burgiba Dönemi (1956-1987)	Bin Ali (1987-2011)	(2011-2021)
Dışişleri Bakan Sayısı	10	11	11
Görevde Kalma Süresi (Ortalama)	36	23	10

TABLO 2
Tunus Dışişleri Bakanları 2011-2021

Bakan	Görev Dönemi	Kariyer Geçmişi
Ahmed Ounaies	(27 Ocak 2011 – 21 Şubat 2011)	Diplomat
Mouldi Kefi	(21 Şubat 2011 – 23 Aralık 2011)	Diplomat
Rafik Abdessalem	(23 Aralık 2011 – 14 Mart 2013)	Politikacı (Nahda)
Osman Cerendi	(14 Mart 2013 – 28 Ocak 2014)	Diplomat
Mongi Hamdi	(28 Ocak 2014 – 5 Şubat 2015)	BM
Taïeb Baccouche	(5 Şubat 2015 – 6 Ocak 2016)	UGTT
Khemaies Jhinaoui	(6 Ocak 2016 – 29 Ekim 2019)	Diplomat
Sabri Bachtabji (vekâleten)	(29 Ekim 2019 – 27 Şubat 2020)	Diplomat
Nureddin Erray	(27 Şubat 2020 – 24 Temmuz, 2020)	Diplomat
Salmâ Ennaifer (vekâleten)	(24 Temmuz 2020 – 2 Eylül 2020)	Afrika Kalkınma Bankası
Osman Cerendi	(2 Eylül 2020 – halen devam ediyor)	Diplomat

insan haklarının Tunus dış politikasının rehber ilkelerinden³ biri haline geldiğini ifade etmekteydi (Schraeder, 2018, s. 2).

Değişim gündeminin ön plana çıktığı bu dönem, Katar ve Türkiye ile de ilişkilerin geliştirilme adımlarının atıldığı dönem oldu. 2011 ile 2013 arasında iki ülke arasında kurumlar arası işbirliği, ekonomik yatırımlar, eğitim programları ve finansal destek gibi başlıkları kapsayan 10 adet işbirliği anlaşması imzalandı.⁴ Benzer şekilde bu dönemde Türkiye ile Tunus arasında da diplomatik ilişkiler yoğunluk kazandı. Tunus Dışişleri Bakanı Rafik Abdessalem ilk yurtdışı ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirdi. 25 Aralık 2012'de Türkiye ile Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin kurulmasına ilişkin ortak bir bildiri imzalandı ve siyaset, güvenlik, askeri, ekonomi, bilim, teknoloji ve ticaret alanlarında işbirliği kararı alındı. 6 Haziran 2013'te gerçekleşen Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin ilk toplantısında

³ Tunus dış politikasının bağımsızlık sonrası rehber ilkeleri pozitif tarafsızlık, karışmama, uluslararası yasallığa saygı ve ulusal çıkarların önceliği olarak belirlenmiştir. Republic of Tunisia, Ministry of Foreign Affairs Web Sitesi, Outline of Tunisian Diplomacy başlığı.

⁴ Signing of ten cooperation agreements between Tunisia and Qatar, Almasdar, 16 Ocak 2012.

Tunus ile toplam 21 anlaşma ve eylem planıyla 24 kardeş şehir protokolü imzalandı.⁵

Yine de 2013 gibi erken bir tarihte, Tunus hükümeti bu politikalarından geri adım atmaya başladı. 2013 yılında Tunus içinde artan güvenlik sorunu ve terör saldırılarına ek olarak, binlerce Tunuslunun Suriye iç savaşına IŞİD ve diğer aşırılık yanlısı gruplar safında savaşmak üzere gitmesi Suriye politikasının gözden geçirilmesine neden oldu (Reuters, 2015). Böylece Tunus dış politika karar alıcıları, artan kamuoyu baskısı ve Suriye'ye giden Tunus vatandaşlarının iadesi gibi işbirliği gereklilikleri nedeniyle, Suriye'de Tunus'un güvenliğine ve uzun vadeli çıkarlarına yönelik tehdidi yeniden tanımlamak ve Suriye politikasındaki benimsedikleri devrimi ve insan haklarını öncelikle prensiplerini gözden geçirmek zorunda kaldılar. 2015'te Suriye ile diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesine karar verildiği açıklandı (*Middle East Monitor*, 2015). 2014 seçimlerinin ardından güç dengesinin Nidaa Tunus lehine değişmesiyle dış politikada ilk dönemki revizyonist yaklaşım gerileyerek yerini büyük oranda restorasyona bıraktı. Buna paralel olarak da 2011 ile 2014 yılları arasında Suudi Arabistan ile Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ile gerilen ilişkilerde, Nidaa Tunus'un iktidara gelmesinin ardından ekonomik ve diplomatik temasların yoğunluk kazanması ile yakınlaşma başladı.

Öte yandan 2014 sonrası dönem hem Tunus dış politikası hem de Tunus Dışişleri Bakanlığı açısından dönüştürücü yeni dinamikleri beraberinde getirdi. Her ne kadar Nidaa Tunus ile Nahda, seçimlerden sonra uzlaşarak koalisyon hükümetini birlikte kursalar da bu birliktelik seçim sisteminin beraberinde getirdiği bir zorunluluk olduğundan iki partinin iç ve dış politik duruşları arasındaki gerilim devam etti. Bu gerilim, bölgede gittikçe sertleşen Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır ile Türkiye, Katar blokları arasındaki bölgesel jeopolitik rekabet ile hizalandı (Cherif, 2014). Tunus Dışişleri Bakanlığı da bu hizalanmadan payını alarak bu rekabetin sahalarından biri haline geldi (Cherif, 2014). 2014 sonrası dönem siyasi partilerin, Dışişleri Bakanlığı bilgisi dahilinde olmayan sayısız dış temas ve bakanlık diplomatları ile görüşmelerine şahit oldu. Ağustos 2017'de meclis üyelerinden oluşan bir delegasyonun Tunus Dışişleri Bakanlığı bilgisi dahilinde olmadan Şam'da Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad başta olmak üzere bir dizi diplomatik temas gerçekleştirmesi ya da Tunus Meclis Başkanı Raşid Gannuşi'nin Ekim 2019'da benzer bir şekilde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip

Erdoğan ile bir araya geldiği Türkiye ziyareti bunlardan en çok tartışma yaratanları oldular. Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde muhalefetin dış temasları ve kamu kurumları ile ilişkileri rejim güvenliğine yönelik tehdit olarak kabul edilmekteydi. Ancak bugün Tunus'ta, farklı ideolojik eğilimlere sahip sayısız iç aktör içindeki siyasi kutuplaşma ile bölgedeki rekabetin iç içe geçtiği bir düzlemde dış politikayı bir iktidar ve siyasi kazanım aracı olarak görmekteler (El Abed, 2018). Partiler bir yandan Tunus Dışişleri Bakanlığı içinde kendi bürokratlar ağı diğer yandan bölgede dış ittifaklar kurmaya çalışarak bakanlığın kurumsal bütünlüğü ile teknokrat yapısını aşındırmaktalar.

Öte yandan, Burgiba ve Bin Ali dönemlerinde de dış politikada etki ve aktör rolüne sahip olan finans kurumları, siyasi istikrarsızlık ve güvenlik sorunlarının derinleştirdiği ekonomik sorunlardan ötürü ekonomik kaynak sağlamanın öncelikli bir hedef haline gelmesiyle etki ve nüfuz alanlarını genişlettiler. Öte yandan sık değişen ve görev süresi kısalan bakanlar sorunu burada da tekrar etmekte ancak bu durum finans kurumlarında ekonomi bürokratlarının politika yapım süreçlerinde aktör rollerini artırmalarına neden olmaktadır (Schraeder, ss.14-15). Sivil toplum örgütlerinin ve sık sık ülkenin özellikle ekonomik olarak az gelişmiş güney ve iç kesimlerinde ortaya çıkan ekonomik talepli protesto gösterilerinin meydana getirdiği kamuoyu baskısı, partilerin bundan sonraki süreçte de uzun vadeli, yapısal reform içeren ekonomi politikası oluşturmaktan ziyade uluslararası finans kuruluşları ile Tunuslular arasında denge kurmaya çalışan pragmatik politikalara yönelmesiyle sonuçlandı. Bu durum, finans kuruluşlarının karar alma ve uygulama süreçlerindeki hareket ve nüfuz alanlarını genişletti. Bu durum aynı zamanda dış politika yapım sürecinde aktörlerin çeşitlenmesine ek olarak sivil toplum örgütlerinin ve kamu baskısının da şekillendirici etkisinin önceki döneme nazaran daha ön plana çıktığını göstermektedir.

1990'lar ve 2000'ler boyunca devam eden Tunus ekonomisini uluslararası ticaret sistemine entegre etmek için girişilen reformlar ve IMF programları, ilk iki yıllık revisyonist dış politika döneminde siyasi partiler ve önde gelen sivil toplum örgütlerinin değişim taleplerinin hedefi olurken (Kempf, 2012), Tunus finans kuruluşlarının bürokratları tarafından da savunuldu. Mart 2011'de, Avrupa sivil toplum ağı olan Gayrimeşru Borçların Kaldırılması Komitesi (Committee for the Abolition of Illegitimate Debt / CADTM), Tunus'un dış borçlarının geri ödenmesinin askıya alınması ve borcun denetlenmesine yönelik bir talep mektubu yayımladı (Radwan, 2020, s. 35). Avrupa Parlamentosu ve üye ülkelerindeki parlamentolarından yetmiş üyesi bu talep

mektubunu imzalarken, Tunus'ta bu çağrı RAID, Tunus Borçlarını Denetleme Kampanyası (ACET) ve UGTT gibi Tunuslu sivil toplum grupları ile Cumhuriyet için Kongre (Congrès pour la République-CPR), Tunus İşçileri Komünist Partisi (PCOT) ve Devlet Başkanı Munsif Merzuki gibi siyasi parti ve isimlerden destek aldı (Radwan, 2020, s. 35). Dış borcun otoriter rejim tarafından ekonomik kalkınmadan ziyade politik amaçlarla kullanıldığı ve bu nedenle demokratik dönüşüm sürecine geçen Tunus'un bu borçlardan muaf tutulması gerektiği yönündeki görüş hem koalisyon ortağı Nahda tarafından hem de ülkenin önemli finans kuruluşları Merkez Bankası ve Ekonomi Bakanlığı tarafından muhalefetle karşılandı (Fernández-Molina, 2019), ancak bu gerilim IMF ile kredi görüşmelerinin 2013 yılına kadar sürüncemede kalmasına neden oldu. 2013'te dış borcun incelenmesi ve iptal edilmesi politikası rafa kaldırıldı, Tunus IMF ile 2013 ve 2016'da olmak üzere iki, Dünya Bankası ile de 10 kredi anlaşması imzaladı (Fernández-Molina, 2019, s. 37).

Tunus'ta Silahlı Kuvvetler, bağımsızlıktan itibaren siyaset sahnesinin ve dahası bölgedeki çoğu örneğin aksine iç güvenlik sorunlarının dışında tutulmuştur. Burgiba döneminde ordu mensuplarının iktidar partisine üyeliği yasaklandı ve oy kullanması yasaktı (Barany, 2018, s. 7). Güvenlik kurumlarından gelme Bin Ali döneminde de bu durum değişmedi ve rejim güvenliği Turizm Polisi, Üniversite Polisi ve Siyasi Polisi gibi alt birimlere sahip Emniyet Teşkilatı, Ulusal Muhafız Birliği, Yargı Polisi, Müdahale Timi ve Cumhurbaşkanlığı Muhafız Birliği gibi güvenlik kurumları üzerinden sağlanmaktaydı. Ülke tarihinde ordunun muhalefeti bastırmak için görevlendirildiği 1978 işçi eylemleri, 1984 ekmek isyanları ve 2008 Gafsa isyanları olmak üzere üç istinası bulunuyor (Tanrıverdi Yaşar, 2015, s. 7). Ocak 2011'de iç güvenlik kurumları protesto gösterileri karşısında yetersiz kalınca Bin Ali eylemlerin ordu tarafından bastırılmasını emretmiş ancak dönemin Genelkurmay Başkanı General Raşid Ammar bu emre itaat etmeyerek Tunus siyasetinde gelişmelerin seyrini değiştirmiştir. 2011 sonrası dönemde ordu, 2019 seçimlerine kadar büyük oranda siyasetin dışında kalsa da dış politika yapımında tavsiye niteliğinde de olsa ilk defa etki sahibi oldu. Cumhurbaşkanı Kaïd es-Sıbsi'nin ziyareti sırasında Cezayir, Tunus'un başka bir ülkeyle askeri bir anlaşma imzalayıp imzalamayacağını önceden bildirilmesini istemesinin ardından Tunus ordusu bu talebin olumlu karşılanmasını talep etti (Barany, 2018, s. 11). Ayrıca 2011 sonrası dönemde generallerin sivil idari görevlere atanması, Raşid Ammar'ın Savunma Bakanlığı'nda artan etkisi, Munsif Merzuki'nin Ammar'ın artan nüfuzunu dengelemek adına

Ulusal Güvenlik Konseyi'nin yeniden kurulması ve ordunun üst düzey diğer generallerini de kapsayacak şekilde genişletilmesi, emekli subayların sivil toplumunun aktif üyeleri haline gelerek özellikle savunma politikalarında ordunun nüfuz alanının genişlemesine katkı sağladı (Grewal, 2014). Bu yeni hareket alanı, bölgede güçlenen El Kaide ve IŞİD ile bağlantılı gelişen güvenlik tehditleriyle mücadele etme ihtiyacıyla karşı karşıya kalan Tunus savunma sektörü, yabancı askeri yardım alma fırsatlarının artması ile güçlendi. Tunus ordusunun artan bu etkisi, 2011-2014 yılları arasında Devlet Başkanı Munsif Merzuki ile Tunus Ordusu arasında gerilime neden olurken (Al Arabiyya, 2017), Sıbsi döneminde bu gerilim büyük oranda ortadan kalktı.

SONUÇ

Bin Ali dönemi genel özellikleri itibarı ile Burgiba dönemi benimsenen dış politika ile süreklilik göstermektedir. Bu süreklilik başka çalışmaların da dikkatinden kaçmamıştır (Bkz. Abderrahim vd., 2017). Burgiba dönemi dış politikasında olduğu gibi, Bin Ali iktidarı boyunca Tunus dış politikası barışçıl, Batı-yanlısı, realist ve mütevazı özelliklerini korudu. Öte yandan bu süreklilik olgusu, Tunus dış politikasını şekillendiren kaynaklardaki değişimin göz ardı edilmesine de neden olmakta. Hem Soğuk Savaş'ın etkisiyle hem de bölgesel rekabetin Tunus üzerinde egemenliğinin aşınması tehdidini sürekli gündemde tutmasıyla Burgiba döneminde izlenen dış politikanın en temel amacının egemenliğini korumak amacıyla hem komşu devletleri hem de eski kolonyal güç olan Fransa'yı "dengelemek" olduğunu söylemek mümkündür. Sørensen'in analizi ile uyumlu olarak, post-kolonyal devletten modern bir devlete dönüşmeye çalışan Tunus'un bu dönemde dış politikası egemenlik çerçevesinde ulusal güvenlik kaygılarıyla şekillendi. Bunun yanı sıra ekonomik kalkınma bir diğer unsur olarak dış politika amaçları arasında yer alsa da birincil öncelik haline gelmedi.

Öte yandan Bin Ali dönemi bu açıdan dış politikanın önemli ölçüde dönüşüm yaşadığı bir dönem oldu. Dış politikanın iç kaynaklarına bu dönemde "rejimin güvenliği" eklendi ve dış politikanın en önemli unsuru haline geldi. Bu bağlamda Bin Ali, başta Cezayir olmak üzere komşularıyla bu tehdit algısı üzerinden ittifaklar kurmaya çaba harcadı. 1990'lar boyunca Libya, Sudan, Fransa ve İngiltere ile zaman zaman bu tehdit algısı yüzünden karşı karşıya geldi. 11 Eylül saldırılarının ardından değişen uluslararası algı, Tunus dış politikasındaki bu rejim güvenliği amacı için geniş bir manevra

alanı yarattı. Bin Ali böylece hem içerde uyguladığı baskıcı politikalarına dışarıdan meşruiyet devşirdi hem de askeri ve ekonomik olarak iç politikalarına kaynak sağlayabildi. ABD'nin başını çektiği ve 2000'lere damgasını vuran "terörle küresel savaş" politikalarının da önemli bir merkezi haline geldi.

Öte yandan dış politikada ekonomik kaynak sağlama, Bin Ali rejiminin bir diğer önemli dış politika amacı oldu. 1987'den sonra Tunus'ta inşa ettiği neo-patrimonyal sistemin devamlılığı açısından ekonomik kaynaklar hayati önem arz ediyordu. Bir yandan özelleştirmeler diğer yandan Avrupa ve ABD ile ilişkilerinden sağladığı dış ekonomik kaynaklar içerdeki rantiyeci ekonomik sistemi besleyerek rejimini güvende tutuyordu. Tunus'un liberalleşme ve küresel ekonomik sisteme entegrasyonu ile elde ettiği ekonomik kazanımlar ülkede refah sisteminin kurulması ile sonuçlanmadı, bilakis ülkedeki otoriter rejimin en önemli kaynağı olarak Bin Ali iktidarının uzun yıllar sürmesine katkı sağladı.

2011 sonrası süreçte dış politika yapım sürecinde aktörler, prensipler ve hedeflerde dönüşüm yaşanırken, dış politika da ekonomik kaynak sağlama büyük ölçüde korundu. Devlet Başkanının otoriter rejimdeki merkezi ve başat rolü 2011 sonrasında sona erdi. Bir yandan dış politika yapım sürecine yeni aktörler eklenirken, istikrarsızlık ve rekabet nedeniyle uzun erimli politikaların oluşturulması ve uygulanması zorlaştı. Bu dönemde Tunus Dışişleri Bakanlığı işlev ve etki kaybına uğrarken, finans kurumlarının ve Tunus Silahlı Kuvvetleri'nin etki alanları genişledi. Ayrıca dış politika yapım süreçlerinde kamuoyu baskısı ve sivil toplum örgütleri daha etkin rol oynamaya başladılar. Bu dönemde dış politika ilkeleri arasına insan hakları da eklendi, fakat 2013 sonrası artan güvenlik ihtiyacı nedeniyle başlayan restorasyon dönemi bu prensibin geri plana itilmesine neden oldu. Bir diğer dramatik dönüşüm dış politikada rejim güvenliğinin demokratikleşmenin etkisiyle ortadan kalkması oldu. Ancak demokratikleşme sürecinin getirdiği siyasi çoğulculuğun iç kutuplaşma ve bölgesel rekabetin etkisiyle dış politikanın iç politikadaki iktidar ve kimlik mücadelesinin bir uzantısına dönüşmesi, dış politika söylemi ve vizyonunun içeriye dönük şekilde şekillendirilmesini de beraberinde getirdi.

KAYNAKÇA

- Abderrahim T., Krüger L. T., Besbes, S. ve McLarren, K. (der.) (2017) *Tunisia's International Relations since the "Arab Spring" Transition Inside and Out*. Routledge.
- Al Arabiyya. (2017, 26 Temmuz). Former minister: US Marines entered Tunisia by orders of ex-president Marzouki. https://www.google.com/url?sa=t&crct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjSj_yT7bLxAhWB_qQKHd3wCV0QFjAAegQIBBAD&url=https%3A%2F%2Fenglish.alarabiya.net%2Fen%2Ffeatures%2F2017%2F07%2F26%2FFormer-minister-US-Marines-entered-Tunisia-by-orders-of-ex-president-Marzouki&usg=AOvVaw0OeIR6X3e_Pq-BijtnqxXi
- Alexander, C. (2010). *Tunisia: Stability and Reform in the Modern Magreb*. Routledge.
- Barany, Z. (2018). Military influence in foreign policy-making: changing dynamics in North African regimes. *The Journal of North African Studies*. 4 (4), 1-20.
- Barnett M. N. ve Levy J. S. (1991). Domestic Sources of Alliances and Alignments: The Case of Egypt, 1962-73. *International Organization*. 45 (3), 369-395.
- Bourguiba, H. (July 1957). Nationalism: Antidote to Communism. *Foreign Affairs*. 36 (4).
- Cherif, Y. (2014, 23 Ekim). Tunisia's Elections Amid a Middle East Cold War. *Atlantic Council*. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/tunisian-elections-amid-a-middle-eastern-cold-war/>
- Council on Foreign Relations. (2012, 28 Eylül). A Conversation with Moncef Marzouki. <https://www.cfr.org/event/conversation-moncef-marzouki-0>
- David, S. R. (1991). Explaining Third World Alignment. *World Politics*. 43 (2), 233-256.
- Deeb M. ve Laipson, E. (1991). Tunisian Foreign Policy: Continuity and Change Under Bourguiba and Ben Ali. I. W. Zartman (der.). *Tunisia: Political Economy of Reform* (ss. 221-241) içinde. Lynne Rienner.
- Directorate-General for External Policies Department. (2016). EU Policies in Tunisia Before and After the Revolution. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578002/EXPO_STU\(2016\)578002_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578002/EXPO_STU(2016)578002_EN.pdf)
- Dursun H. R. (2017a). Tunus'ta Otoriter Yönetim ve İslamcı Hareketin Doğuşu: Burgiba Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme (1956-1987). *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*. 4 (1), 132-157.
- Dursun, H. R. (2017b). Rejim Güvenliği ve Tunus Dış Politikası, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*. 4 (2), 103-134.
- El Abed, A. (2018, 31 Mayıs). The Making of Tunisian Foreign Policy. *YaleGlobal Online*. <https://oxcon.co/yaleglobal-online-the-making-of-tunisian-foreign-policy/>
- Embassy of Tunisia. (1958). *Bulletin*. 23, 4-12.
- Directorate-General for External Policies Department. (2016). *EU policies in Tunisia before and after the Revolution*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578002/EXPO_STU\(2016\)578002_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578002/EXPO_STU(2016)578002_EN.pdf)
- Euronews. (2012, 7 Şubat). Tunisia's Marzouki: We want no Baath flag over our country. <https://www.euronews.com/2012/02/07/tunisia-s-marzouki-we-want-no-baath-flag-over-our-country>
- Fernández-Molina, I. (2019). Modelling for a living: two-level games and rhetorical action in the foreign debt negotiations of post-revolutionary Tunisia. *The Journal of North African Studies*. 3 (24), 1-25.
- Grewal, S. (2014, 24 Şubat). A Quiet Revolution: The Tunisian Military After Ben Ali. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/2016/02/24/quiet-revolution-tunisian-military-after-ben-ali-pub-62780>

- Hadhri, M. (2014). U.S. Foreign Policy Toward North Africa During the Cold War: From Eisenhower to Kennedy (1953–1963). *The Journal of Middle East and Africa* 5 (2), 95–110.
- Hibou, B. (2011). *The Force of Obedience: The Political Economy of Repression in Tunisia*. Polity Press.
- Hodgkin, T. L. (1961). *African Political Parties*. Penguin.
- ICG (International Crisis Group). (2011). *Popular Protests in North Africa and the Middle East (IV): Tunisia's Way*. <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/tunisia/popular-protests-north-africa-and-middle-east-iv-tunisia-s-way>
- Jebel, A. (2014). Tunisia's Foreign Relations before and After the Arab Spring. *International Journal of Business and Management Study*. 1 (4), 44–50.
- Kempf, R. (2012, 14 Mayıs). Should Tunisia Pay Ben Ali's Debts? *Jadaliyya*. <https://www.jadaliyya.com/Details/25924>
- King, S. J. (2009). *The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa*, Bloomington: Indiana University Press.
- Larramendi, M. H. (2008). Intra-Maghrebi Relations: Unitary Myth and National Interests. Y. H. Zoubir ve H. Amirah-Fernández (der.). *North Africa: Politics, Region, and the Limits of Transformation* (ss. 179–201) içinde. Routledge.
- Maktouf, L. (2013). *Tunus'u Kurtarmak: Çalınan Arap Baharı*. Modus Kitap.
- Micaud, C. A. (1968–1969). Tunisia's Foreign Policy: Independence and Development. *Africa Today*. 15 (6), 12–15.
- Middle East Monitor. (2015, 25 Haziran). Tunisia restores diplomatic relations with Damascus. <https://www.middleeastmonitor.com/20150725-tunisia-restores-diplomatic-relations-with-damascus/>
- Moore, C. H. (1962). The Neo-Destour Party of Tunisia: A Structure for Democracy? *World Politics*, 14 (3), 461–482.
- Moore, C. H. (1970). *Politics in North Africa: Algeria, Morocco, and Tunisia*. Little Brown.
- Murphy, E. C. (1999). *Economic and Political Change in Tunisia: From Bourguiba to Ben Ali*. Macmillan.
- Murphy, E. C. (2002). The Foreign Policy of Tunisia. R. Hinnebusch ve A. Ehteshami (der.). *The Foreign Policies of the Middle East States*. Lynne Rienner, 235–256.
- Republic of Tunisia, Ministry of Foreign Affairs. (2021). *Outline of Tunisian Diplomacy*. <https://www.diplomatie.gov.tn/en/foreign-policy/foreign-policy-of-tunisia/>
- Pandey, A. B. (2014). *Foreign Policy of Tunisia: Transition from Colonial Period to Post Colonial (1946–66)*. Gyan Publishing House.
- Perthes, V. (2000). Si Vis Stabilitatem, Para Bellum: State Building, National Security and War Preparation in Syria. S. Haydemann (der.) *War Institutions, and Social Change in the Middle East* (ss. 149–173) içinde. University of California Press.
- Radwan, T. (der.) (2020). The impact and influence of international financial institutions on the Middle East & North Africa. *Friedrich Ebert Foundation*. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/tunesien/16107.pdf>
- Reuters. (2015, 2 Nisan). Tunisia says plans to renew ties with Syria to help track fighters. <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-tunisia-idUSKBN0MT14420150402>
- Sadiki, L. (2002). Bin Ali's Tunisia: Democracy by Non-Democratic Means. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 29 (1), 57–78.
- Schraeder, P. J. (2018). Aspiring to the “gatekeeper role” in the realm of foreign policy? The North African Ministry of Foreign Affairs in the Arab Spring era. *The Journal of North African Studies*. 4 (24), 1–18.

- Sørensen, G. (1997). An Analysis of Contemporary Statehood: Consequences for Conflict and Cooperation. *Review of International Studies*. 23 (3), 253-269.
- Sørensen, G. (1998). IR Theory after the Cold War. *Review of International Studies*, 24 (5), 83-100.
- Tanrıverdi Yaşar, N. (2015, Mayıs). Tunus'ta Güvenlik Sektörü Reformu. *ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*. No. 25.
- Türkiye - Tunus Siyasi İlişkileri başlığı, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı web sitesi.
- US Department of State Archive. (2008). Background Note: Tunisia. <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ei/bgn/5439.htm>
- Vandewalle, D. (1988). From the New State to the New Era: Toward a Second Republic in Tunisia. *Middle East Journal*. 42 (4), 602-620.
- Washington Post*. (1992). Tunisia Faces Renewed Threat from Islamic Fundamentalists, 11 January. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/01/11/tunisia-faces-renewed-threat-from-islamic-fundamentalists/e0012b2c-5150-47dc-ba1c-84a9e-c64a4dc/>
- Weeks, J. L. P. (2017). *Savaşta ve Barışta Diktatörler*. Çeviren S. Sezer. İnkılap Yayınevi.
- Wood, P. C. (2002). French Foreign Policy and Tunisia: Do Human Rights Matter? *Middle East Policy*. 9 (2), 92-110.

Haritaya Geri Dönerken: İsrail Dış Politikasına Yön Veren Parametreler ve Temel Hedefler

İLKER AYTÜRK

GİRİŞ

2001 yılında, Fransa'nın, renkli ve açık sözlü kişiliğiyle bilinen Londra Büyükelçisi, Daniel Bernard, bir akşam davetinde ikili bir konuşma sırasında İsrail'den "o küçük boktan ülke" ("*that shitty little country*") diye bahsederken, konuşmaya 'kulak kabartanlar arasında İngiliz *Daily Telegraph* gazetesinin sahibinin eşi Barbara Amiel'in de olduğunu farkında değildi. Amiel bu sözleri eleştiren bir makaleyi gazetenin ertesi günkü nüshasında yayımladığında büyük bir gürültü kopacaktı. Büyükelçinin sözcüsü, önce, bu sözlerin söylendiğini inkâr edecek, bir sonraki açıklamada ise büyükelçinin yalnızca "o küçük ülke" dediğini ve bununla da İsrail'in coğrafi boyutlarını kastettiğini, dolayısıyla özür dilenecek bir durum olmadığını belirtecekti (BBC, 2010). Buna cevaben, İsrail'de Başbakan Ariel Şaron'un ofisinden yapılan açıklamada, Büyükelçi Bernard'ın istifa etmesi gerektiği vurgulanıyordu ve, eğer etmeyecek yahut Paris'e geri çağırılmayacak olursa, Şaron Hükümeti, bu sözlerin Fransa tarafından benimsendiğine kanaat getirecekti. Aynı gün içinde, İngiltere parlamentosunda, hükümetteki İşçi Partili milletvekillerinin oluşturduğu İsrail Dostları Grubu da Bernard'ı istifaya

davet etti (MacAskill, 2001). Fransız Dışişleri Bakanlığı ise büyükelçiye her şeye rağmen koruyacak ve skandalın biraz yatışmasını bekledikten sonra 2002 Temmuzunda Bernard'ı Cezayir'e atayacaktır.¹

Bu örnek olayın benzerleri her yıl onlarca defa tekrarlanıyor, fakat İsrail'in dünya gündeminde bu kadar çok yer tutması, alışkanlıktan olsa gerek, kimseye şaşırtıcı gelmiyor. Oysa, gelmelidir. Gerek nüfus gerekse toprak büyüklüğü ile orantılı olarak düşündüğümüzde, nihayetinde, günümüze çok yakın bir dönemde, henüz 1948'de kurulmuş, sınırları üzerinde tam bir anlaşma olmasa da Yeşil Hat² içindeki yüzölçümü 20.770 kilometrekare, nüfusu da 2019 Ağustosuna itibariyle 9.061.000 olan çok küçük bir ülkeden³ söz ediyoruz. Ülkeleri yüzölçümlerine göre sıraladığımızda, söz gelimi, İsrail'in bir üstünde yer alan El Salvador ile bir altında yer alan Slovenya'nın dünya siyasetinde görünürlükleri ve bilinirliklerini İsrail ile kıyaslarsak, boyutlarının çok ötesinde etkiye sahip bir ülke ile karşı karşıya olduğumuz gerçeği apaçık ortaya çıkıyor: a) İsrail nüfusunun ana bileşeni olan Yahudi halkının, İbrahimi dinlerden ilkinin kurucusu ve taşıyıcısı olması, b) tarihsel olarak Hristiyanlığın ve Avrupa'nın "öteki"si olarak algılanması, c) İsrail'in 1948 yılında etrafını çeviren Arap devletlerini hiç beklenmedik bir biçimde yenerek kurulmuş olması ve takip eden savaşlarda yenilmezlik imajı yaratmış olması, d) kurulur kurulmaz Soğuk Savaş'ın tarafı ve 1967'den itibaren ABD'nin Ortadoğu'daki en önemli müttefiki ve stratejik ortağı haline gelmesi, e) daha 1950'lerin sonunda, o sırada nükleer silah sahibi dört ülkenin arasına beşinci olarak katılması, f) 1948'den bu yana büyük bir sosyo-ekonomik gelişme göstererek BM'nin hazırladığı İnsani Gelişim İndeksi'nde 2019 yılında İspanya, İtalya, Fransa gibi ülkelerin önünde, 22. sırada yer alabilmesi gibi faktörleri alt alta dizdiğimizde, İsrail'in uluslararası siyasetteki yaygın ve sürekli etkisi daha somut bir biçimde ortaya çıkıyor.

Devlet Öncesi Dönem

Tabii, sürekli derken, İsrail'in 1948 yılında kurulduğunun ve MS 135 tarihinden 1948 yılına kadar Yahudi halkının devletsiz kaldığının altını bir

- 1 Anti-Semitizm ve Yahudi karşıtlığı suçlamalarına rağmen Bernard'ın korunmuş olmasında, 2001 Martı'nda kurulan Şaron Hükümeti'ne duyulan uluslararası tepkinin rolü olmuş olmalıdır.
- 2 Yeşil Hat, İsrail'le komşuları Mısır, Lübnan, Suriye ve Ürdün arasında imzalanan 1949 Ateşkes Antlaşmaları'nın belirlediği, İsrail'in gayriresmi sınır hattıdır.
- 3 İsrail'in Merkezi İstatistik Bürosu'nun verileri için bkz., <https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/yarhon0819/b1.pdf>. Bu verilere göre İsrail nüfusunun %74,2'si Yahudi, %20,9'u Arap, %4,8'i ise "diğerleri" kategorisindedir.

defa daha çizmeliyiz. Tarihsel olarak İsrailoğullarının varlığından ilk defa MÖ 900'lerde bahsedebiliyoruz. On iki kabileden oluşan İsrailoğullarını, Davut tek bir krallık altında topladıysa da bu birleşik krallık kısa bir süre içinde ikiye bölünecek ve kuzeyde on kabileyi bir araya getiren İsrail Krallığı, güneyde ise iki kabileden oluşan Yehuda Krallığı ortaya çıkacaktır. MÖ 722'de İsrail Krallığı Asur işgaline uğrar ve kuzeyin on kabilesi etnik temizlik sonucu ortadan kaybolur. O tarihten itibaren geriye kalan tek devlet olan güneydeki Yehuda Krallığı'nın halkı, çoğunlukla Yehuda Kabilesi'nden olmaları sebebiyle Yahudiler olarak adlandırılacaktır. Yahudilerin kurmuş olduğu devlet yapıları dönem dönem bağımsızlığını koruyabilse de çoğunlukla Babil İmparatorluğu, Helenistik dönem Yunan krallıkları ve en son olarak da Roma İmparatorluğu'na bağlı yarı-özerk yapılar olarak varlıklarını devam ettirdiler. En son, Roma'ya bağlı Iudaea vilayeti olarak yönetilen bölgede, birincisi MS 66-73 ikincisi de 132-136 yıllarında iki büyük Yahudi isyanı yaşandı. Bu vilayette çıkan isyanları kalıcı bir şekilde çözmeye karar veren İmparator Hadrianus, isyanı çok kanlı bir şekilde bastırıp isyancıları yenilgiye uğrattıktan sonra tarihte muhtemelen ilk defa görülen boyutlarda bir etnik temizlik hareketiyle Yahudileri sürgün etti ve toplumsal hafızayı da kazımak için vilayetin adını *Syria Palaestina*, başkent *Ierusalem*'in (İbranice *Yeruşalayim*) adını da *Aelia Capitolina* olarak değiştirdi. Sürgün edilen Yahudiler artık diaspora cemaatleri olarak, Suriye üzerinden Anadolu içlerine, Kafkaslara ve Balkanlara, Mezopotamya üzerinde Sasani topraklarına ve İç Asya'ya, güneyde Yemen ve Etiyopya'ya, batıda İskenderiye'den Kuzey Afrika ve Roma'nın Avrupa topraklarına, her yerde küçük azınlıklar olmak üzere dağıldılar. Anavatanlarında, kuzeyde Celile bölgesinde saklanmayı başarabilen küçük Yahudi gruplar ise artık kendi topraklarında etkisiz bir azınlık olarak yaşayacaklardı.

Sürgün ve toplamda 1813 yıl süren devletsiz diaspora hayatının Yahudi toplumu üzerinde büyük etkileri oldu. Yahudiler dini ve etnik birlik hafızalarını korumakla birlikte, hızla parçalandılar, kent (Frankfurt, Bağdat, Kaifeng Yahudileri gibi), ülke (Bizans-Romaniot, Fas, Polonya Yahudileri gibi), bölge (Sefarad, Aşkenazi, Mizrahi) cemaatlerine ve hatta dini (erken bir dönemde Karaylar, 19. yüzyıldan itibaren Ortodokslar, Reform ve Muhafazakâr Yahudilik hareketleri gibi) cemaatlere bölündüler. Çok erken bir dönemde bu cemaatler dil birliklerini kaybettiler ve her cemaat kendi bölgesinin/ülkesinin dilini anadili olarak konuşurken, İbranice 19. yüzyıl sonunda Siyonistler tarafından canlandırılana kadar yalnızca bir ibadet dili

olarak varlığını sürdürebildi. Diaspora cemaatlerinin iç hiyerarşik yapısı da dönüşüme uğradı. Kabileye ve toprağa bağlı eski yönetici sınıf, topraklarını kaybetmiş oldukları için, tapınak görevlileri olan Kohenler ve Leviler de Kudüs'teki tapınak Romalılar tarafından yıkılmış olduğu için işlevsiz kaldılar. Kabile ve tapınak merkezli toplumsal yaşam yerini sinagog merkezli küçük cemaatlere (*kahal*) bırakırken, yeni bir din adamları sınıfı (*rav*, *rabbi*) da cemaat liderliği konumuna yükseldi.

Tanrının seçtiği bir halk olarak (*am sgula*) Tanrı'nın krallığında yaşadıklarına inanan Yahudiler için bu yeni duruma, Diaspora'da parçalanmış küçük cemaatler halinde yaşamaya alışmak ve bu yeni varoluş biçimini içselleştirmek hiç kolay olmadı. Artık yüzyıllar boyunca her yerde, Yahudi olmayan imparatorlukların, krallıkların, feodal yönetim birimlerinin, kilisenin, halifenin, sultanlıkların tabii idiler. Yahudi olmayan otoritelere itaat etmek daha sürgünün ilk yüzyıllarında din adamları tarafından meşrulaştırıldı ve bir prensip olarak (*dina de-malkhuta dina* – Krallığın kanunları kanunundur) Talmud'a dahil edildi (Babil Talmudu, 113a-b; Walzer, 2000, ss. 435-436). Yabancı devletlere ve halklara itaat etmek Yahudi din adamları tarafından ve dini prensipler çerçevesinde meşrulaştırılmış olduğu için Yahudiler kendilerini hâlâ teknik olarak Yahudi egemenliği altında görüyorlardı (Wisse, 2007, s. 51). Bununla birlikte, devlet olmanın en vazgeçilmez üç vasfı, toprak, özyönetim ve savunma artık ortadan kalkmıştı. Yahudi dini hukuk sistemi, medeni hukuk (evlenme, boşanma, evlat edinme, miras ve benzeri konular) ve borçlar hukuku (iktisat alanı) yönünde gelişmeye devam ederken, egemen bir devletin sahip olması gereken mevzuat tamamen gereksizleşmiş ve, en önemlisi, ceza hukukunun gelişmesi büyük ölçüde kesintiye uğramıştı. Bir diğer deyişle, Yahudilerin, dünyanın neresinde yaşarlarsa yaşasınlar ve hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar, tek bir halk olduğu, hem de Tanrı tarafından seçilmiş ve bir gün vatanlarına kendilerini gene kendileri yönetmek üzere Tanrı eliyle iade edilecek bir halk olduğu inancı hep canlı tutuldu, Yahudiler yüzlerce yıl boyunca her Hamursuz Bayramı yemeğinde ve Yom Kippur ayininde “Gelecek yıl Kudüs'te” diye dua ettiler. Fakat toplamda 1813 yıl süren Diaspora döneminde devlet olma hafızası silindi, kurumların ve bürokrasinin gelenekleri unutuldu. Öyle ki, Aydınlanma sonrası Avrupa'da, milliyetçilikler çağında Yahudiler artık bir halk değil yalnızca bir dini cemaat olarak görülmekteydiler.

Bu algıyı yıkan ve Yahudilerin kendi kendilerini yönetme hakkı bulunan bir halk, bir ulus olduğu argümanı ilk defa 1880'lerde Siyonizmin doğuşu ile duyuldu. 19. yüzyıl antisemitizmine bir tepki olarak ortaya çıkan

ilk Siyonistler, Diaspora'daki Yahudi toplumları için tek kurtuluş yolunun, dini bir cemaatten ulusa dönüşmek ve tekrar eski anavatanlarında bir devlet, bir ulus-devlet kurmak olduğunu iddia ediyorlardı (Siyonizm, doğuşu ve yayılması üzerine temel kaynaklar için bkz. Vital, 1975; Almog, 1987; Shimon, 1995). Bununla birlikte unutmamak gerekir ki Siyonizm uzun yıllar boyunca dünya Yahudileri arasında küçük bir azınlığın ideolojisi olarak kalacak ve Yahudiler arasında yaygınlaşması ancak Avrupa'yı ele geçiren Nazi yönetimi sırasında ve 1941-1945 yılları arasında yaşanan Yahudi Soykırımı sonucunda mümkün olabilecektir (Horowitz ve Lissak, 1973).

1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulması ile sonuçlanacak süreç, Siyonistlerin giriştiği yoğun bir teşkilatlanma ile başladı. Teşkilatlanmanın ilk adımı olarak 1897 yılında Dünya Siyonist Örgütü (DSÖ) kuruldu. DSÖ'nün kurduğu yatırım bankası, toprak satın alma ofisleri ve göç merkezleri Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Filistin'i'nde gelecekteki devletin temellerini 1897'den başlayarak atmıştı. Bu tarih, Yahudilerin dış politikaya dönüşlerinin başlangıcı olarak da görülebilir. 1917 yılında Birleşik Krallık'ın, Filistin toprakları üzerinde Yahudi halkının haklarını tanıyan Balfour Deklarasyonu'nu kabul etmesi DSÖ'nün ilk büyük dış politika başarısıdır. Bunu kısa bir süre sonra yeni ve daha da büyük bir başarı takip edecekti. DSÖ, 1920-1922 yılları arasında hazırlanan Filistin mandater yönetiminin anayasasına hem Balfour Deklarasyonu'nu hem de Yahudilerin –gelecekte ülkeyi yönetecek iki halktan biri olarak– bir özyönetim etrafında teşkilatlanması hakkını ekletebildi. Bu sayede, uluslararası hukuk açısından 1917 yılına kadar Filistin üzerinde bir halk olarak hiçbir hak iddia edemeyen Yahudiler, bu hakkı önce dönemin en büyük askeri ve ekonomik gücüne, ardından da Milletler Cemiyeti'ne kabul ettirmiş oluyorlardı. Ayrıca, Mandater Filistin'in Yahudi vatandaşları artık teşkilatlanmalarını yasal bir zeminde yürütme imkânını da kazanıyordu. 1920 yılından itibaren Filistin Yahudileri arasında yapılan seçimlerle seçilen yaklaşık 300 sandalyeli Temsilciler Meclisi (*Asefat ha-Nivharim*), bu meclisin kendi içinden –ilkini gene 1920 yılında– seçtiği Ulusal Konsey (*Vaad Leumi*) ve son olarak, DSÖ'nün Filistin'deki temsilcisi olmak üzere 1929 yılında kurulan Yahudi Ajansı (*Ha-Sohnut ha-Yehudit le-Erets Yisrael*) bu kurumsallaşma sürecinin en önemli kazanımlarını ve gelecekteki İsrail Devleti'nin de nüvesini oluşturdular (Hurewitz, 1950; Horowitz ve Lissak, 1978). 1920'den 1948'e uzanan mandater dönemde Filistin Yahudilerinin dış ilişkilerini bir koldan Ulusal Konsey içindeki Siyasi Daire, diğer koldan da Yahudi Ajansı içindeki Kamu Yönetimi Dairesi üstlenmişti. Ya-

hudi Ajansı başkanı David Ben-Gurion 14 Mayıs 1948’de İsrail Devleti’nin bağımsızlığını ilan ettiğinde bu birimler de birleşerek İsrail Dışişleri Bakanlığı’na dönüştüler. Bir diğer deyişle, Filistin’deki manda topraklarının büyük bir kısmı üzerinde kendi devletlerini kuran Yahudi halkının dış ilişkiler perspektifi, 1948 yılında ve bir günde ortaya çıkmamıştı. Yaklaşık 50 yıllık bir örgütlenme, kurumsallaşma ve diplomaside uzmanlaşma deneyimine dayanıyordu. Böylelikle Yahudi halkı çok uzun bir faslının ardından diplomatik haritaya geri dönüyordu.

Başlangıç Noktası: İlk Yönelimler, İlk Perspektifler

İsrail 1948 yılında, önce Filistinli milis güçlere, ardından da Lübnan, Suriye, Ürdün ve Mısır ordularına karşı verilen bir savaş sonucunda kuruldu. Bunu 1956 yılında Sina’da Mısır’la, 1967’de Mısır, Ürdün ve Suriye ile ve 1973’te de Mısır ve Suriye ile yapılan büyük savaşlar takip etti. Kurulduğu günden itibaren ilk 35 yıl içinde dört büyük savaş yaşayan İsrail’de gerek halk gerekse karar alıcılar düzeyinde dış politika ve diplomasi ancak ikincil denebilecek bir öneme sahipti. İsrail için sık sık kullanılan “garnizon devleti” betimlemesini de hatırlatacak bir biçimde, İsrailli karar alıcıları, yani başbakanı ve kabine üyelerini etkilemekte diplomatlar ve dış politika uzmanları bu dönemde ordunun ve istihbaratın gerisinde kaldılar (İsrail’in ilk birkaç on yılında ordunun siyasetteki rolü üzerine bkz., Peri, 1983; Lissak (der.), 1984; Luttwak ve Horowitz, 1985; Arian, vd, 1988; Kimmerling, 1993). Bu dönemin çok sık yaşanan Arap-İsrail krizlerinde ordu ve sivil siyasetçiler, tipik olarak, birlikte hareket edip sert güç kullanmayı yeğleyerek *fait accompli*’ler yaratıyorlar, diplomatlar ise olayları arkadan takip ederek sorun çözen yahut olupbittileri savunmak zorunda kalan devlet memurları konumuna indirgeniyorlardı. Bir yandan ordu ve komutanlıklar diğer yandan da istihbarat örgütleri hızla kendi modern binalarına ve kampüslerine taşınırken, İsrail Dışişleri Bakanlığı’nın 2000’lere kadar Kudüs’te büyükçe bir bahçe içinde tek katlı beton barakalarda çalışmak zorunda kalması, devlet protokolünde olmasa bile İsrail’in prestij skalasında diplomatların ikincil rolünü en sembolik şekilde gösterir.

İsrail’in kuruluş yıllarındaki dış politikasını incelerken iki önemli kamplaşma, iki önemli fikir ayrılığı ile karşılaşırız (Bu dönemin İsrail dış politikası ve diplomasisi için elimizdeki en iyi kaynak olarak bkz. Soffer, 1998). Bunlardan birincisi, 1940’ların sonundan 1955 yılına kadar dış politikanın hedefleri konusunda İşçi Partisi içinde –ki bu parti 1977 yılına

kadar İsrail’de kurulan bütün koalisyon hükümetlerini dönemin dominant partisi olarak yönetmiştir- yaşanan ayrışmadır. Ayrışmanın bir tarafında İsrail’in kuruluşundan 1954 yılına kadar dışişleri bakanlığı, 1954-55 arasında başbakanlık ve 1955-56 arasında tekrar dışişleri bakanlığı görevlerinde bulunan Moşe Şaret vardır. Şaret, İsrail’in en özgün ve barış yanlısı devlet adamlarından biri olarak adlandırılabilir. Her ne kadar Doğu Avrupa kökenli olsa da Şaret, döneminin İsrail siyasi seçkinlerinden farklı olarak, kendisini Ortadoğu kaosunun içine düşmüş bir Avrupalı gibi hissetmemiş, Araplara tepeden bakan bir üslup benimsememişti. Şaret’in gözünde Yahudiler de tıpkı Araplar gibi Akdeniz halklarından biriydi ve bu iki halkı, eğer 1948’de yaşanan kavga unutturulabilirse, birbirine bağlayan pek çok ortak çıkar bulunmaktaydı. Dolayısıyla, görevde bulunduğu sürece Şaret hep mutedil politikalar izlenmesini savunacak, İsrail’i içine doğduğu coğrafyaya ve komşu halklarla ortak bir yaşama entegre etmeye çalışacaktır. Bunun için, bir yandan parti içindeki sertlik politikası taraftarlarıyla mücadele içindedir, onların ataklığını ve saldırganlığını dizginlemeye çalışmaktadır; diğer yandan da Arap devletleriyle kalıcı barış yapabilmek için toprak konusunda ödün vermeyi ve hatta bir kısım Filistinli mülteciyi İsrail sınırları içine kabul etmeyi önerebilmektedir (Sheffer, 1998).

Parti içinde Şaret çizgisinin tam karşısında ise İsrail’in kurucu babası David Ben-Gurion bulunmakta ve himayesi altına aldığı genç subaylar Moşe Dayan ve Ariel Şaron ile birlikte farklı bir dış politika yönelimini savunmaktaydı. Ben-Gurion ve İşçi Partili diğer şahinlerin dış politikaya bakışlarını belirleyen temel varsayım, Arap halkları ve devletlerinin İsrail’in varlığını kısa ve orta vadede asla kabul etmeyecekleridir. Arapların gözünde İsrail’in, 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Suriye ve Filistin’i boyundurukları altına alan Haçlı devletçiklerine benzediği, Ben-Gurion’un çevresine sık sık hatırlattığı bir dış politika prensibidir: Müslüman Araplar Haçlıları durduramamakla birlikte onlarla barış da yapmamışlar ve 200 yıla ulaşan uzun soluklu bir mücadele ile Ortadoğu’nun kalbindeki bu Hristiyan varlığını sonunda eritip yok etmişlerdir. Hafızalarda canlı bulunan bu başarı, Ben-Gurion’a göre Arapların İsrail’e karşı tutumunu da belirleyecektir. Zaman ve demografi avantajlarına güvenen Araplar mücadele sürecinde yenilmekten de korkmazlar, çünkü İsrail, mesela, Mısır’ı savaşarak defalarca yense bile Mısır’ın varlığı tehlikeye girmez; fakat İsrail’in tek bir yenilgiye uğramak lüksü dahi yoktur, çünkü o tek yenilgi İsrail’in sonu olacaktır. Bu ön kabullerden hareket eden Ben-Gurion, Şaret’in önerdiği dış politika yaklaşımlarını hayalci bulur: İtidal, uzlaşma

ve barış için taviz politikaları Araplar tarafından zayıflık alametleri olarak algılanacaktır, bu durumda İsrail, uzun vadede varlığını kabul ettirene kadar ya savaşmak ya da savaşmamak için caydırmak zorundadır. Şaret ve Ben-Gurion'un dış politika prensipleri, 1955 yılından itibaren Süveyş Krizi boyunca kaçınılmaz olarak çatıştı. Şaret sınır ötesi eylemlerden, tahrik edici, saldırgan söylemden kaçınmayı telkin ederken, dış politika şahinleri ise saldırıya uğramaktansa önce İsrail'in saldırması için ısrar ettiler. Sonuçta, bildiğimiz gibi, Şaret'in başbakanlıktan istifası ve –arka toplayıcı– dışişleri bakanlığına geçişi, Ben-Gurion'un tekrar başbakan olması ile olaylar hızla 1956 yılında Süveyş Savaşı'na doğru akacaktır.

İsrail dış politikasında, daha uzun yıllara yayılan, hatta etkisi günümüze kadar gelen ikinci büyük ayrışmanın ise bir tarafında geleneksel olarak İşçi Partisi ve İsrail solu, diğer tarafında ise merkezden uca İsrail sağ, Herut-Likud çizgisi, seküler-milliyetçi Rus partileri, dinci partiler ve 2019 itibarıyla sayıları yaklaşık olarak 650 bini bulmuş İsrailli yerleşimciler (Foundation for Middle East Peace, 2019) bulunur. Bu iki grup birbirlerinden, makro bir soruya, “İsrail neresidir / Vatan neresi olmalıdır?” sorusuna verdikleri farklı cevaplarla uzaklaşırlar. Sondan başlayacak olursak, ikinci grup için vatan, Yeşil Hat içinde kalan toprakları da içerir ama ondan daha fazlasıdır, çünkü İsrail sağ vatanın sınırlarını belirlerken İsraillioğulları tarihini ve dini temel referans olarak alır. İsrail sağının bakış açısına göre, Yahudi tarihinin en önemli olaylarının geçtiği ve dünyanın Batı Şeria, İsrail sağının ise Yehuda ve Şomron olarak adlandırdığı bölge⁴ İsrail sınırlarının dışında kalmıştır, ancak tarihsel ve dinsel nedenlerle vatanın parçasıdır; bu nedenle de bir gün mutlaka İsrail sınırlarının içine katılmalıdır. Batı Şeria üzerinde yaşayan ve nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Filistinliler ise can sıkıcı bir ayrıntı olarak görülürler. Nüfus yoğunlukları, geçmeleri yasak olan yollar, duvarlar ve güvenlik bölgeleriyle parçalanacak, Yahudi yerleşimcilerin sayısının artmasıyla seyretililecektir. Sağ perspektif, uzak olmayan bir gelecekte Batı Şeria'nın ilhak edilmesini öngörür. İlhak gerçekleştiğinde

4 Batı Şeria, Filistin mandasının toprakları Birleşmiş Milletler tarafından 1947 yılında taksim edilirken, Filistin halkına bırakılan ve Şeria Nehri'ne bitişik topraklardan, 1948 Savaşı'nda İsrail'in eline geçmeyen kısımdır. Önce Ürdün tarafından işgal ve ilhak edilmiş, 1967 Savaşı'nda ise Kudüs'le birlikte İsrail'in eline geçmiştir ve o günden bu yana İsrail işgali altındadır. 1993 yılında imzalanan Oslo Antlaşması ve Washington Prensip Deklarasyonu'nun ardından Batı Şeria'da Eriha merkezli, adım adım genişlemesi öngörülen bir Filistin Özyönetimi kurulmuş olmakla birlikte, 1990'ların ikinci yarısında Başbakan Netanyahu'nun çabaları ve 2000 yılında başlayan İkinci İntifada ile birlikte özyönetimin zaman içinde bir Filistin devletine dönüşmesi fikri rafa kaldırılmış, özyönetimin kendisi de gittikçe işlevsizleşmiştir.

Filistinlilere ne olacağı, etnik temizliğe tutulup tutulmayacakları, genişleyen İsrail içinde kalmalarına izin verilirse eşit vatandaşlık haklarına sahip olup olmayacakları, sağ içi tartışmalarda ötelenen, net bir şekilde cevaplanmayan sorulardır. Sağın karşısında konumlanan sol ise, vatan tanımında referans olarak güvenlik kavramını kullanır. Vatan, Yeşil Hat içinde, Yahudi İsraillilerin çoğunlukta ve güvende oldukları, uluslararası meşruiyete sahip bulundukları yerdir. Yeşil Hat'ın ötesine geçen yayılcı talepler ise sol tarafından kabul edilemez bulunur, çünkü: a) yayılcılık İsrail'in uluslararası meşruiyetini gölgeleyecektir, b) toprakların genişlemesi durumunda İsrail sınırları içinde kalacak Filistinli Arap nüfus yüzünden Yahudiler çoğunlukta bulunma avantajını kaybedecek ve dolayısıyla hem İsrail'in Yahudi devleti olma karakteri zayıflayacak hem de iç güvenlik riske atılacaktır, c) Filistinlilerin topraklarından sürülmesi yahut vatandaşlık hakkı verilmemesi İsrail demokrasisini yerle bir edecek, İsrail'i bölgedeki diğer otoriter rejimlerin arasına katacaktır.

İsrail'in içinde bulunduğu coğrafyaya komşuları tarafından meşru görülen bir ülke olarak entegre olup olamayacağı ve, eğer olarsa, bunun için ne kadar taviz verilebileceği ile Yahudilerin vatanının neresi olduğu ya da bir diğer deyişle, İsrail'in sınırlarının nereleri içine alması gerektiği üzerine 20. yüzyılın başından beri süregelen bu iki tartışma bugün de gündemden düşmüş değildir. Her iki soruya verilen cevaplar İsrailli dış politika karar alıcılarını önümüzdeki on yıllarda da bölmeye devam edecektir.

İsrail Dış Politikasının Yapısal Parametreleri

Her modern devlette olduğu gibi İsrail'de de dış politika ülkeye özgü yapısal parametreler içerisinde şekillenir. Yapısal parametreler, karar alıcıların kontrolü ve tercihi dışında ortaya çıkmış, karar alıcılardan bağımsız, fakat onların dış politika değerlendirmesini, bölgeye ve dünyaya bakışını etkileyen, hatta belirleyen faktörlerdir. İsrail örneğinde biraz kalın fırça darbeleleriyle temel olarak üç parametreden söz etmek mümkündür. Bunlar coğrafya, jeopolitik konum ve demografidir.

Birinci parametreden başlayacak olursak, İsrail'in, sakinlerine sükûnet vermeyen çok problemlili bir toprak parçası üzerinde kurulduğunu söylemek yanlış olmaz. Doğu Akdeniz'de, tarihsel olarak Levant olarak tanımlanan kıyı bölgesinin güneyinde konumlanan İsrail toprakları, en kuzeyde Roş Ha-Nikra'dan en güneyde Eylat'a kadar yaklaşık 430 kilometre uzunluğunda, doğudan batıya ise en geniş yerinde yaklaşık 130 kilometre genişliğinde

ince uzun bir dikdörtgeni andırır. İsrail'in dar bel bölgesi olarak tanımlanan, kuzeyde Hayfa'dan güneyde Tel Aviv'e kadar uzanan kıyı ovasında ise Batı Şeria sınırı ile Akdeniz arasındaki mesafe yer yer 12-14 kilometreye kadar düşer. Bu mesafe Hayfa için 35, Tel Aviv için 20, İsrail'i dünyaya bağlayan Ben Gurion Uluslararası Havalimanı içinse 9 kilometredir. İsrail nüfusunun yaridan biraz fazlası yaklaşık 100 kilometre uzunluğundaki bu dar kıyı şeridinde yaşar; ülkenin çektiği ekonomik dış yatırımların ve endüstrisinin büyük bölümü de buradadır. Ayrıca konvansiyonel bir savaşta ilk saldırıya uğrayacak uluslararası havalimanı, İsrail'i boydan boya geçen su ve elektrik hatları, Trans-İsrail Otobanı da bu dar bele sıkışmıştır. Ayrıca eklemek gerekir ki 900 metreyi geçen yükseklikteki dağlık arazisi ile Batı Şeria yaylası, topografik olarak alçak rakımlı kıyı ovasına tepeden bakar ve askerî açıdan büyük avantajlara sahiptir. İsraili asker ve devlet adamlarının sürekli tekrarladıkları ifadeyi kullanacak olursak, konvansiyonel bir savaşta İsrail'in stratejik derinliği yoktur (Çok eski bir örnek için bkz, Dayan, 1955; daha yakın döneme ait bir örnek içinse, Dayan, 2014. Coğrafya ve toprak boyutu için, Rubin, 2012; Kimmerling, 1983). Ülkenin askeri, ekonomik, endüstriyel ve demografik merkezi olan kıyı ovası sürpriz bir saldırı karşısında savunmasızdır. Coğrafi açıdan ve uluslararası hukuk perspektifinden bakıldığında değiştirilmesi imkânsız olan bu büyük problemin kısa vadedeki en önemli sonucu, İsrail'in 1967 Savaşı'nda ilk fırsatta Batı Şeria'yı işgal etmesi ve Batı Şeria toprakları üzerinde boşaltılması, geriye döndürülmesi çok zor Yahudi yerleşimleri oluşturmıştır. İsrail, bölge dışı büyük güçler tarafından terk etmeye mecbur edilene kadar Batı Şeria'ya tutunacaktır. Böyle bir uluslararası baskının gerçekleşmesi durumunda dahi, İsrail'in askersizleştirilmiş bir vassal Filistin devletinden fazlasına razı olmayacağını kolaylıkla tahmin edebiliriz. Sıkışmış oldukları dar şeritte, bir yandan kuşatılmışlık duygusu içinde, diğer yandan da Yahudi Soykırımı'nın psiko-tarihsel baskısı altında İsraili yetkililerin karar alma süreçlerine coğrafyanın bir bağımsız faktör olarak etkisi yadsınamaz.

Coğrafya başlığı altında İsrail'in hem fiziki haritası hem de uluslararası sınırlarından kaynaklanan problemlere değinirken, ikinci yapısal parametre olan jeopolitik konumu bundan ayırt etmeliyiz. Ayrı bir parametre olarak jeopolitik konumdan kasıt, İsrail'in, egemenliği altında bulundurduğu toprak parçası nedeniyle bölgesel ve küresel güçlerle girdiği yapısal ilişkidir. Bunu kısaca açmak gerekiyor. İsrail'in üzerinde bulunduğu güney Levant bölgesi sunmuş olduğu ulaşım kolaylıkları sebebiyle tarih boyunca bir geçiş nokta-

sı olmuştur. Büyük bir kısmı su kaynaklarından uzak, kurak, hatta çöllerle kaplı olan Ortadoğu, üzerinden geçen istilacı orduları ciddi lojistik güçlükler ile karşı karşıya bırakır. Güneyden, Mısır ya da Arabistan'dan gelip Anadolu ve Mezopotamya'ya uzanmak isteyen güçler de (M.Ö. 15. yüzyılda Eski Mısır, M.S. 7. yüzyılda Müslüman Araplar, 1798'de Napolyon Bonapart, 1917-1918'de İngiltere) kuzeyden, Avrupa ve Anadolu'dan ya da doğudan, İran ve Mezopotamya'dan gelip Mısır ve Afrika'yı fethetmek isteyenler de (M.Ö. 13. yüzyılda Hititler, M.Ö. 9.-8. yüzyıllarda Asurlular, M.Ö. 6. yüzyılda Babil, M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender ve ardından Helenistik krallıklar, M.Ö. 1. yüzyılda Roma ve M.S. 6.-10. yüzyıllarda Bizans, 11. yüzyılda Haçlılar, 13. yüzyılda Moğollar, 15. yüzyılda Timur, 16. yüzyılda Osmanlılar), Ortadoğu'nun kuzey-güney hattında kolay geçiş imkânı veren tek noktasından, bugün İsrail toprakları olan güney Levant'tan geçmek zorunda kalmışlardır. Güney Levant bölgesi tarih boyunca büyük devlet üreten üç büyük havzanın, Anadolu'nun, İran-Mezopotamya'nın ve Mısır'ın kesişim noktasındadır. Bu üç havzada kurulan devletlerden biri diğerini ya da diğerlerini istila etmek ya da havzaların ötesinden gelen güçler bu havzaları fethetmek istediğinde güney Levant bölgesi ve bu bölgede de özellikle kıyı ovası yolunu tutmak bir tercih değil zorunluluktur. Dolayısıyla, güney Levant bölgesi sunmuş olduğu bu büyük lojistik avantaj sebebiyle bölgesel ya da bölge ötesi küresel güçlerin hep kontrol ve hatta egemenlikleri altına almak istedikleri bir toprak parçası olmuştur. Güney Levant bölgesi hemen hemen her zaman ya bölgesel/küresel bir gücün doğrudan egemenliği altındadır ya da bölgesel/küresel bir güce tabi, bağımlı devletin elindedir. Bölgenin uzak tarihini de göz önüne alarak şunu söyleyebiliriz ki güney Levant topraklarında bağımsız bir devletin ortaya çıkması imkânsıza yakın zorluktadır, tarihsel bir istisnadır (İsrail topraklarının jeopolitiği üzerine çok temel bir değerlendirme için bkz. Friedman, 2011). Tarih boyunca bu durum sadece iki defa, M.Ö. 10. yüzyılda kurulan Davut Krallığı döneminde ve bir de 1948'de İsrail Devleti ile yaşanmıştır.

Bu iki istisnai durumun hangi şartlar altında ortaya çıktığına baktığımızda ise her iki defasında da çok benzer bir tablo ile karşılaşırız. Güney Levant bölgesinde kurulan bir devletin tam bağımsızlığa sahip olabilmesi tarihsel olarak şu üç şartın gerçekleşmesine bağlı görünmektedir:

- a. Bölgede büyük devlet üreten üç havza (Anadolu, İran-Mezopotamya, Mısır) arasında caydırıcı bir güç dengesi oluşmalı ve bu denge yüzünden bu üç devlet güney Levant'a müdahale edemiyor olmalıdır,

- b. Yahut üç havza da görelî bir zayıflık dönemine girerek güçlü bir devlet üretememelidir,
- c. İlk iki şarttan biri gerçekleştiğinde ise, buna ek olarak, ayrıca, bölge dışı/küresel bir güç de Ortadoğu'ya silahlı müdahalede bulunmamalıdır.

Gerek bir bütün olarak 20. yüzyılı gerekse 1945-1950 arasında İsrail Devleti'nin kurulduğu zaman dilimini incelediğimizde, öncelikle, söz konusu dönemde Türkiye, İran-Irak ve Mısır'ın güçsüzleştiği, içe kapandığı, bölgesel hegemon olma kapasitesinin azaldığı ve hayallerinin ertelendiği gerçeğiyle karşılaşırız. Ayrıca, 1917'den 1948'e kadar bölgeyi kontrolü altında bulunduran küresel bir aktörün, İngiltere'nin, imparatorluk topraklarının dağılma sürecine girdiğini, iki yeni küresel güç olan ABD ve SSCB arasında ise Ortadoğu'da silahlı müdahaleyi engelleyecek bir denge kurulduğunu gözlemliyoruz. Bu istisnai şartların İsrail'in kurucu babalarından bugüne kadar İsrail dış politikasına yön veren siyasi elitler tarafından fark edilmediğini sanmak hata olur. Bilakis, İsrail'in jeopolitik konumunun dikte ettiği bu temel ilkeleri İsrailli siyasi elitler de bilmekte ve gereken dersleri çıkarmaktadırlar. 1948'den bu yana İsrail, kuzeyi ve doğusundaki sınırdaş komşularını, Lübnan, Suriye ve Ürdün'ü ve hatta gelecekte kurulabilecek bir Filistin'i büyük bir tehdit kaynağı olarak algılamaz; İsrail açısından bakıldığında, esas itibarıyla hayat memat meselesi niteliğinde olan ve dikkatli gözlerle izlenmesi gereken potansiyel tehdit kaynakları söz konusu üç havzadır. Doğal olarak İsrail'in tercihi her üç havzada da 20. yüzyılın başından bu yana devam eden statükonun, yani yayılmacı politikalar gütmeyen, içe kapanmış yahut zayıflamış ya da uluslararası toplumun izole ettiği devletlerin devamıdır.⁵ Bu üç havza arasındaki dengeyi bozabilecek, birinin diğerleri aleyhinde çok kuvvetlenmesine yol açabilecek adımlar ve politikalar genellikle İsrail'in bölgedeki güç dengesini restore edecek şekilde müdahil olması ile sonuçlanır. 1981 yılında Irak'ın Osirak nükleer reaktörünün İsrail jetleri tarafından bombalanarak imha edilmesi, 2010 yılında İran'ın Buşehr ve Natanz nükleer tesislerinin elektronik ortamda solucan bulaştırılarak hasara uğratılması bu müdahalenin en bilinen iki örneğidir. Bölge dışı ve küresel aktörlere karşı ise

5 Devrimden bu yana İran'ın Körfez, Irak, Suriye ve Lübnan'daki Şii cemaatleri kullanarak nüfuzunu yaymasını da İsrail'in, bu üç potansiyel bölgesel hegemon adayı içinde en sorunlu ilişkisinin İran'la olmasını da ancak bu tarihsel perspektiften bakarak anlayabiliriz. 2007-2008'de Türk dış politikasının büyük bir dönüşüm geçirmesi ve Türkiye'nin Ortadoğu'ya aktif ve müdahil bir güç olarak dönüşü ile birlikte Türk-İsrail ilişkileri de hızla bozulmuştur.

İsrail'in geleneksel tutumu, bu aktörlerden İsrail'in değerlerinin ve çıkarlarının örtüştüğü biri ile, İsrail'in bağımsızlığını koruyarak bir ittifak ilişkisi geliştirmek olmuştur. Bu politika kapsamında İsrail 1950'lerin ortasından 1960'ların ortasına kadar Fransa, 1967'den bugüne ise ABD ile ittifak yaparak, kendisini diğer küresel ve bölgesel aktörlere karşı korumuştur.

Yapısal parametrelerin üçüncü ve sonuncusu ise küresel Yahudi demografisinin İsrail dış politikası üzerinde sahip olduğu belirleyici etkidir. Gene tarihsel bir perspektiften bakacak olursak, Yahudilerin son 1800 yıldır içinde bir azınlık olarak yaşadıkları Yahudi olmayan toplumlar tarafından baskı gördükleri, etnik temizliklere tabi tutuldukları, büyük katliamlara uğradıklarını biliyoruz. 1939 itibarıyla yaklaşık 17 milyona çıkarak tarihsel zirvesine ulaşan dünya Yahudi nüfusunun, 5,5-6 milyonu İkinci Dünya Savaşı sırasında Naziler ve müttefikleri tarafından katledildi. Holokost ya da Şoa⁶ olarak andığımız yakın tarihin bu en büyük soykırımı dünya Yahudiliği için, Kudüs'teki tapınağın M.S. 70 yılında yıkılmasından bu yana en önemli dönüm noktası oldu. 1930'larda Avrupa'da Nazizmin yükselişine ve soykırıma kadar dünya Yahudilerinin çok büyük bir kısmı Siyonizme, yani Yahudilerin kadim vatanında bir Yahudi devleti kurulması fikrine karşı iken, soykırımın boyutları 1944-1945'ten sonra ortaya çıkmaya başlayınca Siyonizme verilen destek diaspora Yahudileri arasında da hızla arttı. Kendileri kurulacak yeni devlete taşınmayı, vatandaş olmayı düşünmeseler de, Yahudi Sorunu (Karl Marx'ın deyişiyle, *Die Judenfrage*) için tek çözümün bağımsız bir devlet olduğuna inandılar. Hem Avrupa'da hem de ABD'de soykırımı fark edip durduramamış/durduramamış olmaktan kaynaklanan suçluluk duyguları da kurulacak İsrail Devleti'nin uluslararası meşruiyetini pekiştirdi. 14 Mayıs 1948 günü Tel Aviv'de, kurucu Başbakan David Ben-Gurion tarafından okunan Bağımsızlık Bildirgesi, İsrail'i bir Yahudi devleti (*medinah yehudit*) olarak tanımlar ve her Yahudi bireyi İsrail vatandaşı olmaya da-

6 1970'lerden bu yana çok yaygın olarak kullanılan Holokost terimi özellikle İsrail'de kabul görmemektedir. Eski Yunancada "holokaustos" kurban etlerinin bir kısmının sunaklarda yakılarak tanrılara sunulması ritüelinin adıydı. Bazı toplama kamplarında cesetlerin yakıldığı fırınlara gönderme yapan bu terim baştan itibaren tepki çekti. Soykırım kurbanlarının sadece bir kısmı, Almanya ve Polonya topraklarına kurulan endüstriyelleşmiş ölüm kamplarında yakılmışken, büyük bir kısım toplu mezarlara gömülmüştü. İsrailli tarihçiler, ayrıca, Holokost teriminin çağrıştırdığı kurban ilişkisine de karşı çıktılar. Antik ve bugünkü dünyada kurban ritüeli, kurbanı sunan ile kurbanın sunulduğu varlık arasında bir beklenti ilişkisine işaret eder. Oysa Yahudi soykırımının kurbanları tamamen anlamsız bir nefret sonucunda öldürüldüler. Bu nedenle, İsrail'de ve yaygın bir şekilde Yahudi diasporasında Holokost yerine İbranice Şoa terimi kullanılmaktadır. "Şoa" topyekûn yok oluş demektir.

vet eder (İsrail Bağımsızlık Bildirgesi, 1947).⁷ Bildirge metnindeki “Yahudi devleti” ifadesi ve diğer göndermelerin çok açık bir şekilde simgelediği gibi, İsraili siyasi elitler diasporayı “tehlikeli bir yer” olarak tasvir etmekte, İsrail’i Yahudiler için dünyada güvenli tek toprak parçası olarak sunmakta ve, dolayısıyla, diaspora Yahudilerini potansiyel vatandaşı olarak görmektedir. Bir “anomali” olarak gördükleri diasporanın tasfiye edilmesi (*şlilat ha-galut*), 1880’lerden beri Siyonistlerin temel hedeflerinden biridir (Safran, 2005, s. 44). 2015 yılında Yahudileri hedef alan bir terör saldırısının ardından Başbakan Binyamin Netanyahu’nun, Fransız hükümetini de kızdıracak bir tonla, Avrupa’yı Yahudiler için tehlikeli ilan etmesi ve Fransız Yahudilerini İsrail’e göç etmeye davet etmesi bu tutumun en son örneklerindendir (The Times of Israel, 2015). Nitekim İsrail’e Yahudi göçünü teşvik etmek ve vatandaş sayısını artırmak için 1950 yılında İsrail parlamentosu Knesset’te kabul edilen Dönüş Yasası (*Hok ha-Şvut*) Yahudi olduğunu belgeleyen ve İsrail için bir sağlık yahut güvenlik problemi yaratmayan her birey için İsrail’e göç etmeyi ve otomatik vatandaşlık alabilmeyi bir yasal hak olarak tanımlamaktadır (Dönüş Yasası, 1950).

İsrail Devleti’nin diaspora Yahudilerini potansiyel vatandaşları olarak görmesi, İsraili devlet adamlarının sadece kendi vatandaşları olan Yahudilerden değil, başka devletlerin vatandaşı olan Yahudilerden de bizzat sorumlu imişler gibi davranmaları⁸ geçmişten bugüne çeşitli komplikasyonlara yol açtı. Bunların başında, aslında İsrail’e ve İsrail vatandaşlarına zarar vermek isteyen terör gruplarının, bunda başarılı olamayınca Avrupa, Afrika ve Latin Amerika’daki Yahudi hedeflere yönelmesi geliyor. Çoğu Siyonist bile olmayan ve zaten her hâlükârda İsrail vatandaşı olmayan bu Yahudilerin sanki İsrail’in bir uzantısıymışlar gibi görünmesinde hiç şüphesiz İsrail’in diaspora politikasının da rolü bulunmaktadır. Komplikasyonlardan bir diğeri ise, İsrail’in diaspora politikasının diaspora Yahudilerinin içinde yaşadıkları ve vatandaş bulundukları ülkelere duydukları sadakatin o ülkelerdeki sağ/sol anti-semitik gruplar tarafından sorgulanmasına yol açmasıdır. Kendilerini birincil kimlik olarak Alman, Rus, Fransız, Meksikalı yahut Amerikalı hissedен diaspora Yahudilerine İsrail’in sürekli olarak İsrail’e karşı sorumlu-

7 Bildirge metnindeki “Yahudi devleti” ifadesinin İsrail hukukunda nasıl yorumlandığı içinse bkz. Rubinstein, 1998.

8 Bu noktada akla, 2003 yılında İstanbul’da iki sinagoga düzenlenen ve 20 Türk vatandaşının hayatını kaybettiği terör saldırılarının hemen ardından, İsrail Dışişleri Bakanı Silvan Şalom’un saldırıya uğrayan sinagoglara yaptığı ziyaret geliyor.

luklarını hatırlatması, özel bir bağ kurmaya çalışması, ülkelerini terk edip İsrail vatandaşı olmaya çağırması herkesten önce diaspora Yahudilerini rahatsız etmektedir. Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerine küçük cemaatler halinde dağılmış diaspora Yahudileri durumdan rahatsız olmakla birlikte İsrail'e yüksek sesle muhalefet etmezler; Avrupa Yahudileri ise hem coğrafi yakınlıktan hem de soykırım sırasında ezilmiş olmaktan dolayı İsrail'le ilişkilerini yakın tutar ve İsrail'in sık sık agresifleşen diaspora politikalarını sineye çekerler. Buna karşılık, İsrailli politikacılara ve diaspora söylemlerine tepki gösteren ve bir kırmızı çizgi çeken tek cemaat Amerikan Yahudileri olmuştur. Amerikan Yahudi Komitesi adına 1950 yılında Başbakan Ben-Gurion'la görüşen Jacob Blaustein, İsrail'in Amerikan Yahudilerinin iç işlerine karışamayacağını, onlar adına konuşamayacağını ve Amerikan Yahudileri için “*exiles*” (sürgündekiler) ifadesinin kullanılmayacağını, ABD'nin sürgün (*galut*) yeri değil, Amerikan Yahudilerinin vatanı olduğu prensiplerini içeren yazılı bir antlaşma yapmayı başarmıştı (Blaustein-Ben Gurion Antlaşması olarak bilinen dokümanın metni için bkz. Marcus, 1996, ss. 489-494). Amerikan Yahudilerinin adına hareket eden bir sivil toplum kuruluşu niteliğindeki Amerikan Yahudi Komitesi'nin eşitler arası bir müzakeredeymiş gibi İsrail'e şartlarını kabul ettirebilmesinin arkasında, Amerikan Yahudi cemaatinin İsrail'in Yahudi nüfusunun üç katı kadar olması, ekonomik olarak güçlü ve Amerikan iç politikasında etkili olması, İsrail'in de Amerikan Yahudilerinin ekonomik ve politik desteğine muhtaç bulunması rol oynuyordu. 1950'den 2000'lere gelindiğinde ise İsrail Yahudilerinin sayıca Amerika cemaatini geçtiği (DellaPergola, 2011) ve 2030 itibarıyla dünya Yahudilerinin yarısından fazlasının İsrail'de yaşamasının beklendiği yepyeni şartlar oluşmuştur. Aradan geçen zamanda güçlenen İsrail artık diasporadan gelen yardımlara muhtaç değildir, hatta yeni devlet politikası, diasporada toplanan yardım paralarının gene diasporada, Yahudi kimliğini güçlendirecek yerel projelerde harcanmasıdır. Bu yeni şartlar altında İsrail'in diaspora karşısında daha da güçlü ve etkili bir konum kazandığını söylemek yanlış olmaz. İsrail on yıllar boyunca Amerika'da cemaat içinde çoğunluğu oluşturan Reform Yahudileri gücendirecek politikalardan uzak durmuşken, son 20 yıl içinde İsrail'de din-devlet ilişkileri tartışılırken diasporadan gelen seslere pek kulak asılmaması, İsrail'in diaspora karşısında edindiği özgüvenin bir işareti olarak okunabilir.

İsrail Dış Politikasının Temel Hedefleri

En soyut düzeyde, İsrail dış politikasının temel hedeflerini dört ana başlık altında toplayabiliriz. Bunlar meşruiyet arayışı, barış arayışı, güvenlik arayışı ve son olarak da Diaspora Yahudilerini koruma ve kollama sorumluluğudur. Kariyere adım atan her İsrail diplomatı temelde bu dört konu etrafında şekillenen mesleki eğitimlerden geçer, yurtdışı atamalarında yahut merkez hizmetinde de bu konuların tamamı ile meşgul olur.

Meşruiyet Arayışı

1948 yılında kurulduğundan bu yana İsrail'in başlıca uluslararası problemi meşruiyetinin komşuları, Arap-Müslüman dünyası ve müttefikleri ve bazen diğer sistem aktörleri tarafından sürekli olarak sorgulanması, hatta reddedilmesidir. İsrail'i diplomatik olarak tanıyan, ikili ilişkiler kuran, İsrail'de büyükelçilik açan ülkelerin dahi pek çoğu İsrail'in sınırlarını tanınamakta, büyükelçilik binalarını İsrail'in başkenti olarak ilan ettiği Kudüs'te değil Tel Aviv'de bulundurmaktadır. İsrail'in 1967 Savaşı öncesi Yeşil Hat içindeki sınırlarını bile kabul etmeyen devletler olduğu gibi, 1967'den sonra da birleştirilmiş Kudüs'ün ve Golan Tepeleri'nin İsrail tarafından ilhakı da uluslararası sistemdeki aktörler açısından meşru değildir. Dönemsel gelgitler olmakla birlikte, İsrail sık sık uluslararası toplantılardan, kurumlardan, spor karşılaşmalarından dışlanmaktadır. Bu durum, İsrail dış politikasının temel sorunsalı olarak vahametini korumaktadır.

Kuruluş öyküsünün başlangıcına dönersek, 20. yüzyıl başlarken bugün İsrail Devleti'ne ait olan topraklarda Yahudilerin bir halk olarak hiçbir uluslararası hakkı bulunmuyordu. DSÖ'nün kurucusu Theodor Herzl'in Osmanlı sultanı II. Abdülhamid'den Yahudi haklarını tanıyan bir ferman alma çabaları başarısızlığa uğramıştı. Fakat, Herzl'in simgelediği meşruiyet arayışı onun ölümünden sonraki Siyonist liderlerce de benimsenecek ve 1948 yılına kadar, deyim yerindeyse, bir meşruiyet biriktirme süreci yaşanacaktır. İlk adım olarak 1917 yılında Balfour Deklarasyonu ile dönemin süper gücü olan İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Yahudi halkına Filistin topraklarında bir "milli yuva" (*national home*) vereceğini ilan eder.⁹ 1922 yılında, yeni kurulmuş olan Milletler Cemiyeti Filistin topraklarını İngiliz

9 "National home" kavramının uluslararası hukukta bir karşılığı yoktur. İngiliz diplomasisinin ürettiği bir yaratıcı muğlaklık şaheseri olarak Balfour Deklarasyonu Siyonist Yahudilere "bir şey" vaat etmekte, fakat o "şey" in adını koymaktan kaçınmakta ve uzun vadede İngiltere'nin opsiyonları açık tutmaktadır; bkz., Stein, 1961.

mandasına terk ederken, İngilizler tarafından hazırlanmış manda anayasasını da oylar ve kabul eder (League of Nations, 1922). Manda anayasasının giriş bölümünde Balfour Deklarasyonu'na atıf yapılmaktadır; bu şekilde, Filistin topraklarında Yahudilerin ulusal hakları artık uluslararası toplum tarafından da tanınmış olmaktadır. 1937 yılında mandater devlet İngiltere'nin Filistinli Araplar ve Yahudiler arasındaki anlaşmazlığın çözümü için tek taraflı olarak hazırladığı Peel Komisyonu Raporu ise, ilk defa bir taksim planını telaffuz eder ve manda topraklarının bir kısmı üzerinde sadece Yahudilere ait bir devlet kurulması fikri dolaşıma girer (Palestine Royal Commission Report, 1937). En son aşamada ise, imparatorluğunu tasfiye eden İngiltere, Mandater Filistin'deki anlaşmazlığın çözümünü Milletler Cemiyeti'nin halefi Birleşmiş Milletler'e havale eder. Kurulan özel komisyon nihai raporunda manda topraklarının bir Filistin Arap devleti, bir Yahudi devleti, bir de Kudüs şehri ve civarını kapsayacak bir uluslararası yönetim kurulmak üzere üçe bölünmesini önerdi (United Nations Special Committee on Palestine, 1947). Bu önerinin 1947 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda çoğunluk oyu ile kabul edilmesi İsrail'in kuruluşuna giden yoldaki son adımdır. 1900 yılı itibarıyla bugünkü toprakları üzerinde uluslararası meşruiyete sahip hiçbir hak iddia edemeyen Yahudi halkı, 1947'de ise Mandater Filistin topraklarının yarıdan çoğu üzerinde uluslararası toplumun çoğu tarafından meşru görülen bir devlet kurma hakkını elde ediyordu.

İsrail Devleti kurulur kurulmaz ABD ve Sovyetler Birliği tarafından tanındı. 1949 yılında Birleşmiş Milletler üyeliğine kabul edildi. Kuruluşunun üzerinden iki yıl geçmeden İsrail, aralarında İran ve Türkiye'nin de bulunduğu 60'a yakın ülke ile diplomatik ilişki kurmuştu. İlk 20 yılın büyük diplomatik başarıları arasında Fransa ile bir ittifak ilişkisi kurulmasını ve Fransız desteğiyle İsrail'in bir nükleer reaktör ve nükleer silahlar sahibi olmasını, problemli bir şekilde kopulan İngiltere ile ilişkilerin düzeltilmesini, Batı Almanya ile 1952 yılında imzalanan Tazminat Antlaşması'nı, bazı Latin Amerika ve Afrika ülkeleri ile kurulan yakın ilişkileri sayabiliriz. 1967 Savaşı ise pek çok diğer konuda olduğu gibi meşruiyet konusunda da İsrail tarihinde bir dönüm noktası oldu. O güne kadar, İsrail'in birleşmiş bir Arap cephesi karşısında uzun süre tutunamayacağı düşünülür ve uzun vadede kalıcı olup olmayacağı tartışılırken, 1967'de İsrail'in kazandığı kesin ve ezici zafer bu kuşkuları ortadan kaldırdı. 1950'ler ve 1960'larda İsrail'e karşı mesafeli ve nükleer silahlanma konusunda oldukça sert ve buyurgan davranan ABD tu-

tumunu değiştirdi ve bugüne kadar süregelen ABD-İsrail ittifakının temeli atıldı. Fakat, 1967 Savaşı'nın yol açtığı olumsuz gelişme ise Doğu Bloku ülkelerinin ve onların baskısıyla pek çok Üçüncü Dünya ülkesinin İsrail'le diplomatik ilişkisini kesmesidir. İsrail'in 1967'de başlayan meşruiyet krizi bir trend olarak 1970'lerde de devam etti. 1973 Yom Kippur Savaşı ve ardından başlatılan petrol boykotu karşısında başka devletler de baskı altında kalarak İsrail'le diplomatik ilişkilerini kestiler yahut ilişki düzeyini düşürdüler. 1975 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun oylayarak (72 lehte, 35 aleyhte ve 32 çekimser oyla) kabul ettiği 3379 no'lu kararı ile Siyonizm bir ırkçılık türü olarak ilan edildi.¹⁰ 1970'lerin sonunda İsrail'le diplomatik ilişkisi olan devletlerin sayısı ile Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) Filistinlilerin temsilcisi kabul eden ve ilişki kuran devletlerin sayısı neredeyse başa baştı ve FKÖ diplomatik tanınırlıkta İsrail'le yarışır hale gelmişti. İsrail'in Lübnan'ı 1982 yılında işgal etmesi ve İsrail'in müttefiki Falanj güçlerinin, İsraili yetkililerin de göz yummasıyla gerçekleştirdikleri Sabra ve Şatilla Katliamı, ardından da 1987'de başlayan Birinci İntifada ile uluslararası basına yansıyan görüntüler İsrail'in imajını iyiden iyiye sarstı. İsrail, içine düşmüş olduğu bu meşruiyet krizinden ancak 1993 yılında başlayan barış süreci ile çıkabildi. Dünyada pek çok ülke İsrail'le ikili ilişkilerini İsrail'in Arap-Müslüman dünyası ile ilişkilerine endekslediği için, barış süreci ile birlikte İsrail'le yeniden diplomatik ilişki kurdular yahut ilişki düzeyini yükselttiler. Öyle ki 1990'lı yıllarda Fas, Moritanya, Umman ve Bahreyn gibi ülkelerin dahi İsrail'le temaslarını gizleme gereği duymadıkları, Arap Ligi'nin ilan etmiş olduğu boykotun iyice gevşediğı, boykottan vazgeçilmesi gerektiğine dair çağrılarının duyulduğu yeni bir ortam oluştu. Her ne kadar 2000 yılında barış görüşmelerinin sonlanması ve İkinci İntifada'nın başlaması ile bu yakınlaşma dondurulduysa da *status quo ante*'ye dönüş yaşanmadı. Bilakis, 2000'li ve 2010'lu yıllarda bölgede İran'ın ve Müslüman Kardeşler'in nüfuzunun artışına paralel olarak beliren yeni kamplaşmada bilhassa Suudi Arabistan, Körfez ülkeleri ve Mübarek, daha sonra Sisi Mısırı İsrail'le güvenlik işbirliğini derinleştirdiler.

10 Bu karar, 1991 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 46/86 no'lu yeni bir kararıyla ortadan kaldırıldı. Yeni karar için yapılan oylama, İsrail hakkında Arap ve Müslüman dünyasında oluşmuş bulunan mutabakatın ortadan kalktığıının bir sinyaliydi. Oylamada Türkiye, genel kurula katılıp çekimser oy kullanırken, Bahreyn, Cibuti, Mısır, Kuveyt, Fas, Umman ve Tunus aleyhte oy kullanmak yerine toplantıya katılmamayı tercih ettiler. Siyonizmi ırkçılık olarak tanımlayan 3379 no'lu kararı ortadan kaldıran yeni karar 111 lehte, 25 aleyhte ve 13 çekimser oyla kabul edildi, 15 ülke ise genel kurul toplantısına katılmadı.

Önümüzdeki on yıllarda İsrail'in meşruiyet arayışında önüne çıkacak başlıca problem, Batı dünyası ile ilişkisinde yerleştirmiş olduğu ahlaki üstünlüğü yavaş yavaş kaybediyor olmasıdır. Soykırım hafızasının ve soykırım nedeniyle Yahudilere karşı hissedilen mahcubiyetin yavaş yavaş silindiği bir döneme giriyoruz. Ayrıca 1967 yılına kadar, etrafını çevreleyen onlarca Arap-Müslüman devlete karşı küçük nüfusuyla tek başına duran, demokratik İsrail imajı Batı'da 1967'den itibaren yerini Filistinlilerin topraklarını işgal eden, komşularına ve kendi Arap vatandaşlarına karşı zorbaca davranan bir saldırgan devlet imajına terk etti. Orta vadede İsrail'in, Batı Şeria'nın, Golan Tepeleri'nin işgalini, İsrailli yerleşimcilerin mütecaviz davranışlarını, İsrail'in Yahudi devleti olmasını ve vatandaşı olan Filistinli Araplara siyasi, hukuki ve sosyo-ekonomik eşitlik vaat edememesini, Batı kamuoyları önünde ve Batılı siyasetçiler gözünde meşrulaştırması zorlaşacaktır.

Barış Arayışı

İsrail 1948'de, İsraillilerin Bağımsızlık Savaşı, Filistinlilerin ise *Nakba* (Fela-ket) adını verdiği bir savaşın sonunda kuruldu. İki aşamadan oluşan savaşta İsrail güçleri önce Filistinli milisleri, ardından da Mısır, Suriye ve Lübnan kuvvetlerinden oluşan, diğer bazı Arap devletlerince de desteklenen Arap ordularını yendiler. 1949 yılında Rodos'ta imzalanan ateşkes anlaşmasına göre İsrail, Birleşmiş Milletler kararında Yahudilere ayrılan topraktan daha fazlasını savaşarak kazanmış bulunuyor, bugün Batı Şeria olarak adlandırdığımız, Birleşmiş Milletler haritasında Filistinlilere bırakılan topraklar Ürdün tarafından ilhak ediliyor, Gazze ise ilhak edilmeden Mısır kontrolüne giriyordu. Uluslararasılaştırılması öngörülen Kudüs kenti ise ikiye bölünmüş, Batı Kudüs İsrail'e, sur içindeki Doğu Kudüs ise Ürdün'e ilhak olunmuştu. Uzun yıllar boyunca İsrail'le komşuları arasındaki tek anlaşma 1949 tarihli ateşkes anlaşması olarak kaldı. 1979 yılında Camp David'de Mısır ile, 1993'te Oslo'da Filistinlilerle, 1994'te Ürdün'le imzalanan anlaşmalar İsrail'in güvenlik endişelerini azalttı, fakat tam bir barış ortamı sağlamadı. Oslo Antlaşması zaten diğer ikisi gibi kapsamlı bir barış anlaşması değil, olası bir anlaşmaya giden yolda bir ilk adım, bir iyi niyet beyanıydı; bugüne kadar da umulan yola girilemedi. Mısır ve Ürdün barışları ise literatürde daha çok "soğuk barış" olarak nitelendirildi, İsrail'le bu ülkeler arasındaki savaş durumu ortadan kalkmakla birlikte devlet kurumlarının ve halkların temasa geçtiği, işbirliği yaptığı, turizm ve ekonomik ilişkilerin canlandığı bir

ortam hiç oluşmadı. Öte yandan, 1980'lerin başında, Lübnan'ı işgal edip, Hristiyanların ağırlıkta olacağı bir Lübnan hükümeti kurarak onunla barış anlaşması imzalama hayali ancak teşebbüs düzeyinde kalırken, Türkiye arabuluculuğunda 2008'de Suriye ile başlatılan görüşmeler kati bir başarısızlıkla sonuçlandı.

İsrail'in bu barışsızlık durumunu aşmak, komşularıyla ilişkilerini normalleştirmek istediği açıktır. Fakat bunu İsrail'in her ne pahasına olursa olsun barış istediği şeklinde algılamak çok yanlış olur. Tam tersine, İsrail için barış, kendi dikte ettiği sınırlar içinde elde edilebildiği müddetçe kıymetlidir. İsrail açısından Filistinlilerle barışın şartlarını 1990'lardan beri aşağı yukarı biliyoruz: a) İsrail Yeşil Hat sınırlarını koruduğu gibi, Batı Şeria topraklarından sınıra yakın kesimde yerleşimciler tarafından yoğun şekilde iskân edilmiş bölgeleri ve Kudüs çevresinde zaten ilhak etmiş olduğu mahalleleri İsrail'e katacaktır, b) Batı Şeria'dan İsrail'e katılan topraklara karşılık, Yeşil Hat içindeki İsrail'den özellikle Gazze çevresinde, bir miktar da kuzeyde Celile bölgesinde İsrail toprağı –mümkün olduğunca çok Filistinliyi karşı tarafta bırakacak şekilde– değiş tokuş edilecektir, c) Filistin diasporasının İsrail'e geri dönüş hakkı, belki çok küçük, sembolik bir grup dışında asla tanınmayacaktır, d) kurulacak Filistin devleti büyük ölçüde de-militarize edilecektir. Sur içindeki Doğu Kudüs'ün Yahudi mahallesinden de kesinlikle vazgeçilmeyecek olmakla birlikte, asıl büyük problemi teşkil eden, Yahudilerin Tapınak Tepesi Müslümanlarınsa Harem-i Şerif olarak adlandırdığı tepenin nasıl paylaşılacağı konusunda İsrail'de bir mutabakat ortaya çıkmamıştır. Güçlenmekte olan eğilim, bu tepeyi de İsrail içinde tutmak yönündedir. İsrail bir savaşta yenilip, şartlar kendisine dikte edilmediği sürece İsrail'in bu temel beklentilerden geri adım atacağını ummak hayalcilik olur. Aynı şekilde, 30 yıldan uzun bir süredir İsrail'e ilhak edilmiş bulunan Golan Tepeleri konusunda da İsrail'in barış karşılığında taviz vermesini beklemek orta ve uzun vadede gerçekçi görünmüyor. Golan Tepeleri'ni Suriye'ye iade etmek askeri ve lojistik açılardan büyük avantaj sağlayan, çevresine kuşbakışı hâkim bir mevziden vazgeçmek anlamına geleceği gibi aynı zamanda Suriye'yi, 1967'ye kadar olduğu gibi, İsrail'in en önemli içme suyu kaynağı olan Taberiye Gölü'nün yanı başına getirecektir. Dolayısıyla İsrail, barışın kendi istediği şartlarda oluşacağı atmosfer ortaya çıkana kadar sorunları öteleyecek ve İsrail diplomasisine sorunları çözmekten çok yönetmek, semptomları tedavi etmek görevi düşecektir.

Güvenlik Arayışı

Daha önce de değinildiği gibi, İsrail'in güvenlik sorunları hayali değil gerçek ve çok boyutludur. 19. yüzyıl sonlarına kadar giden ve temelde bir toprak anlaşmazlığı olan Arap-İsrail sorunu, İsrailli karar alıcıların ajandasında en üst sıralara çözümünü imkânsıza yakın can, mal, toprak ve ekonomi güvenliği sorunları koymaktadır. İsrail'in savunması çok zor olan coğrafyası ve sınırları, stratejik derinliğinin olmaması, nüfusunun azlığı gibi güvenlik kaygısını artıran faktörlerin yanına, İsrail'in NATO gibi bir kolektif savunma mekanizmasının üyesi olmamasını da ekleyebiliriz. Arap-İsrail anlaşmazlığı İsrail'in ekonomisini de tehdit edecek boyuttadır. İsrail'in komşuları ticaret partnerleri değildir. 1960'lı yıllarda Süveyş Kanalı ve İsrail'in güneydeki tek limanı olan Eilat'ı Hint Okyanusu'na bağlayan Tiran Boğazı İsrail gemilerine ve İsrail'le ticarete kapatılmış, bu durum 1967 Savaşı'nı tetiklemişti. 1970'li yıllarda İsrail büyük bir petrol boykotuna maruz kalmış, 1980'lerin sonunda ve 2000'lerin başında yaşanan Filistin ayaklanmaları (Birinci ve İkinci İntifada) İsrail turizmini durma noktasına getirmişti. 1948'den bugüne, doğusundaki hava sahası İsrail uçaklarına kapalıdır ve Ben Gurion Havalimanı'ndan havalanan ve doğuya, söz gelimi Hindistan'a, Çin'e, Japonya'ya gidecek bir El Al uçağı önce Avrupa'da bir destinasyona uçmak ve oradan doğuya yönelmek zorundadır.

Dünyanın her ülkesinde dış politika ile meşgul olanların ve diplomatların en önemli görevi ülkelerinin güvenliğini sağlamak, devam ettirmek ve pekiştirmektir. İsrail dış politikası ve diplomasisi için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Fakat söz konusu ülke İsrail gibi güvenlik endişesinin olağanüstü boyutlara geldiği bir ülkeyse, bu durumun kaçınılmaz iki sonucu oluyor. Bunlardan birincisi, güvenlik meselesinin, bir diplomatın uğraşacağı diğer konuları, ekonomiyi, kültürü, sanatı bir kenara itip dış politika alanını kaplaması, işgal etmesidir. İkincisi ise, dış politika ve diplomasinin güvenlikle meşgul olan diğer kurumların gölgesi altına girmesi, karar alma süreçlerinde hem dışişleri bakanının hem de diplomatların etkilerinin azalmasıdır.

Diasporayı Gözetmek

İsrail dış politikasının dördüncü önemli hedefi de İsrail vatandaşı olmayan diaspora Yahudilerini korumak ve gözetmektir. Her İsrailli diplomat atanmış olduğu ülkedeki Yahudi cemaati ile temas kurar, sorunlarını dinler, o ülkedeki antisemitizmi dikkatle takip eder, Yahudi cemaatinin durumu ve

Yahudilere karşı takınılan olumlu ya da olumsuz tutum ve izlenen politikalar hakkında merkeze ayrıntılı raporlar gönderir. Bu raporlar merkezde değerlendirilir, kariyer diplomatları, dışişleri danışmanları, siyasetçiler ve tabii ki dışişleri bakanı tarafından politikaya dönüştürülür. Bir ülkenin kendi Yahudi cemaatine karşı takip ettiği olumlu ve eşitlik esasına dayalı politikalar İsrail tarafında bir dostluk göstergesi olarak algılanırken, tam tersi politikalar not edilir ve İsrailli diplomatlar ya o ülke yetkilileri nezdinde girişimlerde bulunarak olumsuz politikaları değiştirmeye çalışırlar ya da Yahudi Ajansı devreye sokularak Yahudi cemaati mensuplarının İsrail'e göç etmesi teşvik edilir.

Tabii burada paradoksal bir durum ile karşı karşıya kalıyoruz: Bir devlet kendi vatandaşı olmayan, üstelik başka devletlerin egemenliği altında ve onların vatandaşı olarak yaşayan bireyler hakkında nasıl böyle bir sorumluluk üstlenebilir? Denilebilir ki sadece İsrail değil, başka pek çok devlet daha kendi etnik grubuna mensup ve başka ülke sınırları içinde bir etnik azınlık grubu olarak yaşayan topluluklarla yakından ilgilenir, tıpkı Türkiye'nin eski Osmanlı coğrafyasındaki etnik Türk azınlıklarla, Almanya'nın Doğu Avrupa ve Rusya'daki etnik Almanlarla, Yunanistan'ın Doğu Akdeniz havzasındaki Yunan azınlıklarla ilgilendiği gibi. Fakat İsrail'in durumunu diğer örneklerden farklılaştıran iki önemli nokta var. Bu ilgi, diğer bütün örneklerde sınırlı bir coğrafya içinde ve genellikle sınırdaş ülkeler arasında yaşanırken, İsrail'in diaspora ile arasındaki bağ küresel boyuttadır. İkinci fark ise, İsrail'in tüm diaspora Yahudilerini potansiyel vatandaşı olarak görmesi ve ideal bir çözüm olarak diasporayı İsrail'e göç yolu ile tasfiye etmek istemesidir. Bu şekilde hem terör örgütleri ve antisemitik grupların zarar vermeye çalıştığı diasporadaki hedef sayısı azalacak hem de İsrail'in nüfusu artacak, ekonomisi büyüyecek ve İsrail içinde artmakta olan Filistinli Arap nüfus dengelenebilecektir. İsrail'in diaspora ile bu kadar yakından meşgul olmasının altında hiç şüphesiz bu gibi siyasi, ekonomik, demografik, hatta militer gerekçeler yatar ve bunlar muhtemelen karar alma sürecinde en etkili olan faktörlerdir. Fakat bu gibi faydacı gerekçelerin yanı sıra, Yahudi tarihinin derinliklerinden ve 2000 yıla yakın bir süre boyunca her yerde, eziyet gören bir azınlık olmaktan gelen, Yahudilere birbirlerine karşı sadece Yahudi oldukları için dini-tarihsel sorumluluklar yükleyen kültürün de yadsınamayacak bir rolü vardır.

SONUÇ: İÇ POLİTİKANIN ÖNEMİ

Henry Kissinger, 1970’lerde İsrail’le Mısır arasında yürüttüğü mekik diplomasisi sırasında yaşadığı güçlüklerden olsa gerek, “İsrail’in dış politikası yoktur, sadece iç politikası vardır”, demişti. Kissinger bilerek mübalağa etse de bu sözlerinde büyük doğruluk payı vardır. Bu bölümde İsrail dış politikasının daha çok Yahudi tarihinden, İsrail’in coğrafya ve jeopolitik konumundan ve son olarak, Yahudi demografisinden kaynaklanan yönlerine değinilse de sonuç olarak bütün bu yönleriyle İsrail dış politikasının daha yapım sürecinde bir iç politika filtresinden geçtiğini de eklemek gerekiyor. Nispi temsil sistemine dayanan seçim kanunu nedeniyle İsrail’in 1948’den bu yana hiç tek parti hükümeti görmediğini, bugüne kadar kurulmuş 35 İsrail hükümetinin de koalisyon hükümetleri olduğu gerçeğini hatırlarsak, İsrail dış politikası üzerine yapılacak her değerlendirmenin İsrail iç siyasetini ve toplumsal yapısını dikkate alması gereği ortaya çıkar. Zira, İsrail’deki Yahudi çoğunluğun etnik ya da dinsel her alt grubu farklı bir dış politika algısına ve yaklaşımına sahiptir. İsrail’in iki uluslu bir Arap-Yahudi devleti olarak yeniden kurulmasını talep eden ve bu nedenle de koalisyonlara genellikle dahil edilmeyen İsrail Komünist Partisi ile Arap partileri bir uçta, demokratik bir siyasi sistemden gelmeyen Mizrahiler, Filistin sorununu Rusya’nın Çeçen sorununu çözdüğü gibi çözmesini bekleyen Rus göçmenler, bazıları açıkça ırkçı yerleşimciler diğer uçta olmak üzere dış politika çözümleri bu alt grupların kimlik siyasetine göre şekillenir. Seçmenden oy verdiği partiye yansıyan bu talepler, eğer parti koalisyona dahil olabilmişse dış politikada karar alma süreçlerine de yansır. İsrail dış politikası, çok farklı yönlere çeken kuvvetlerin, uzun pazarlıklar, al-ver ilişkileri sonucunda ortaya çıkan bileşkesidir. Dış politikayı yapısal parametreler olarak şekillendiren tarih, coğrafya, jeopolitik konum ve demografinin yanına bireylerin doğrudan etki sahibi olabildiği iç siyaset faktörünü de ilave etmeliyiz.

KAYNAKÇA

- Almog, S. (1987). *Zionism and History: The Rise of a New Jewish Consciousness*. Magnes Yayınları.
- Arian, A., Talmud, I. ve Herman, T. (1988). *National Security and Public Opinion in Israel*. Westview.
- Babil Talmudu, Bava Kama 113a-b.
- BBC (2001, 20 Aralık). “Anti-Semitic” French Envoy under Fire. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/1721172.stm>, Son Erişim Tarihi: 15 Ocak 2020.

- “David Ben Gurion and Jacob Blaustein Agree that American Jewry’s Primary Loyalty Is to the United States, August 23, 1950”, J. R. Marcus (der.) (1996) *The Jew in the American World: A Sourcebook* içinde, Detroit: Wayne Devlet Üniversitesi Yayınları, 489-494.
- Dayan, M. (1955). Israel’s Border and Security Problems. *Foreign Affairs*. 33, 250-267.
- Dayan, U. (2014). Defensible Borders to Ensure Israel’s Future. *Jerusalem Center for Public Affairs*. https://jcpa.org/requirements-for-defensible-borders/defensible_borders_to_ensure_israels_future/, Son Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2020.
- DellaPergola, S. (2011). *Jewish Demographic Policies: Population Trends and Options in Israel and in the Diaspora*. The Jewish People Policy Institute.
- Dönüş Yasası. (1950). <https://mfa.gov.il/mfa/mfa-archive/1950-1959/pages/law%20of%20return%205710-1950.aspx> Son Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2020.
- Foundation for Middle East Peace. (2019). Settlement Report: October 11, 2019. <https://fmep.org/resource/settlement-report-october-11-2019/> Son Erişim Tarihi: 10 Ocak 2020.
- Friedman, G. (2011). The Geopolitics of Israel: Biblical and Modern. *Stratfor*, <https://worldview.stratfor.com/article/geopolitics-israel-biblical-and-modern>, Son Erişim Tarihi: 1 Haziran 2011.
- Horowitz, D. ve Lissak, M. (1973). Authority without Sovereignty: The Case of the National Centre of the Jewish Community in Palestine. *Government and Opposition*, 8, 48-71.
- Horowitz, D. ve Lissak, M. (1978). *Origins of the Israeli Polity: Palestine under the Mandate*. Şikago Üniversitesi Yayınları.
- Hurewitz, J. C. (1950). *The Struggle for Palestine*. W. W. Norton.
- İsrail Bağımsızlık Bildirgesi (1948), https://www.knesset.gov.il/docs/eng/megilat_eng.htm, Son Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2020.
- İsrail Merkezi İstatistik Bürosu, <https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/yarhon0819/b1.pdf>, Son Erişim Tarihi: 15 Ocak 2020.
- Kimmerling, B. (1983). *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*, Research Series No.51, Institute of International Studies, University of California, Berkeley.
- Kimmerling, B. (1993). Patterns of Militarism in Israel. *European Journal of Sociology*. 34, 196-223.
- League of Nations. (1922). *Mandate for Palestine*. His Majesty’s Stationery Office.
- Lissak, M. (der.) (1984). *Israeli Society and Its Defense Establishment: The Social and Political Impact of a Protracted Violent Conflict*. Frank Cass.
- Luttwak, E. ve Horowitz, D. (1985). *The Israeli Army*. Allen Lane.
- MacAskill E. (2001, 20 Aralık). Israel Seeks Head of French Envoy. <https://www.theguardian.com/world/2001/dec/20/israel2> Son Erişim Tarihi: 15 Ocak 2020.
- Palestine Royal Commission Report*. (1937). His Majesty’s Stationery Office.
- Peri, Y. (1983). *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics*. Cambridge Üniversitesi Yayınları.
- Rubin, B. (2012). *Israel: An Introduction*, Yale Üniversitesi Yayınları.
- Rubinstein, E. (1998). The Declaration of Independence as a Basic Document of the State of Israel. *Israel Studies*, 3, 195-210.
- Safran, W. (2005). The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective. *Israel Studies*, 10, 36-60.
- Sheffer, G. (1998). *Moshe Sharett: Biography of a Political Moderate*. Clarendon.
- Shimoni, G. (1995). *The Zionist Ideology*. Brandeis Üniversitesi Yayınları.

- Sofer, S. (1998). *Zionism and the Foundations of Israeli Diplomacy*. Cambridge Üniversitesi Yayınları.
- Stein, L. (1961). *The Balfour Declaration*. Vallentine Mitchell.
- United Nations Special Committee on Palestine. (1947). *Report to the General Assembly*. Lake Success.
- The Times of Israel (2015, 10 Ocak). Netanyahu to French Jews: 'Israel is Your Home'. <https://www.timesofisrael.com/netanyahu-to-french-jews-israel-is-your-home/>, Son Erişim Tarihi: 1 Ağustos 2020.
- Vital, D. (1975). *The Origins of Zionism*. Clarendon.
- Walzer, M. (der.) (2000). *The Jewish Political Tradition*. Cilt 1. *Authority*. Yale University Publishers.
- Wisse, R. R. (2007). *Jews and Power*. Schocken.

KAVRAMLAR VE İSİMLER DİZİNİ

2030 Vizyonu 112, 113

Abdullah II, Kral 162, 172, 176

Abdülvehhab, Muhammed ibn 92-94, 101

aktör(fail)/yapı ilişkisi 4

Ali, Zeynel Abidin bin 23, 189, 190

Al Sahva 103-109, 112

Al Umara ve Al Ulema 94, 95, 100

Alternatif Vatan (*Al-watan al-badil*) 173, 174

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 14, 16-26, 28, 30, 38, 40-47, 49, 52, 53, 66, 67, 70, 74-82, 85, 86, 99, 104-107, 110, 111, 113, 118, 127, 134, 136, 138, 142, 149, 166, 167, 169, 171, 173, 174, 176, 185, 186, 188, 191, 193, 194, 202, 208, 218, 219, 221, 223, 224

analiz düzeyleri 3, 4

Arabizm 2, 3, 5, 12-16, 19, 72, 126, 154, 156-158

Arafat, Yaser 72, 129, 169

arap ayaklanmaları/Arap Baharı 6, 7, 26, 30, 48, 83, 107-111, 140, 150, 161-163, 165-169, 174, 175, 181

Arap milliyetçiliği 12, 13, 16, 33, 44-46, 62, 63, 65-67, 71, 75, 84, 88, 99, 100-103, 121, 126, 127, 129, 150, 152, 154, 157, 173

Arap Soğuk Savaşı 37, 63, 66, 67, 106

Aramco 26, 98-100, 113

Arap Ligi 19, 106, 189, 224

Aun, Mişel 74, 134

Baas Partisi/Baasçılar 37-39, 44, 46, 66, 67, 69, 70, 154, 156, 163, 169, 173, 196

Bağdat Paktı 37, 66

Balfour Deklarasyonu 211, 222, 223

Batı Şeria/Batı Yakası 15, 69, 150-155, 157-159, 163, 166, 173, 174, 214, 216, 225, 226

Ben-Gurion, David 126, 212-214, 219, 221

Bilad el-Sham 62

Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) 26, 27, 41, 42, 52, 111-113, 164, 174, 198

Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) 13, 14, 16, 66, 127

Birleşmiş Milletler (BM) 29, 42, 52, 63, 65, 67, 69, 75, 76, 79-81, 84, 133, 135, 139, 167, 168, 197, 189, 195, 208, 214, 223-225

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) 80, 81, 84, 139, 167, 201

bölgesel soğuk savaş 23, 39, 48

Burgiba, Habib 184-186, 188-190, 192, 194-196, 199-201

Büyük Lübnan 120, 121

Camp David Barış Antlaşması 17-19, 21, 26, 70, 71, 74, 225

Canbolat, Kemal 129, 131, 132

Canbolat, Velid 80, 139, 140

Cemayel, Beşir 133

çifte kaymakamlık 119, 134

Çin 28, 30, 42, 53, 54, 84, 106, 227

Dayan, Moşe 213

dengeleme 18, 22, 28, 40, 42, 150, 182-184, 187, 188, 193, 201

devlet inşası/devlet kurma 2, 5, 49, 92, 93, 95, 126, 211, 223

devlet kapitalizmi 13

devletimsi 130, 131

Dış Politika Analizi (DPA) 1-5, 7, 183

Doğu Kudüs 15, 150, 166, 225, 226

düzeltilici hareket (*corrective movement*) 67

El-Hekim, Muhammed Bekir 40, 47

El-Huri, Bişara 124, 126

El-Maliki, Ammar 39-43, 47-49

El-Sadr, Musa 39, 40, 43, 46-48, 133

El-Sadr, Mukteda 39

El-Hariri, Refik 79-82, 85, 107, 136, 137, 139, 140, 144

El-Sistani, Ayetullah 43, 46

Es-Sulh, Riyad 124, 128

Faysal I, Kral 36, 94, 100, 101, 103, 110

fikirsell (*ideational*) faktörler 5

Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 69, 71, 73, 74, 128, 129, 132, 133, 153, 163, 166, 169, 173, 224

Filistinli-Ürdünlüler 151, 153, 160

Frangiye, Süleyman 128, 132

Gazze 15, 21, 25, 26, 69, 83, 225, 226

Golan Tepeleri 15, 17, 61, 64, 67, 69, 74, 76, 222, 225, 226

Güney Lübnan Ordusu 133

Haddam, Abdül Halim 70, 77

Halk Savunma Birlikleri (*Yekineyên Parastina Gel* - YPG) 85

Hamas 21, 23, 26, 29, 83, 106

- Haşdi Şaabi 43, 44
 Heikal, Muhammed Hasaneyn 11, 20, 102
 her yerde dengeleme stratejisi
(omnibalancing) 18, 182
 Hicaz 94, 96-98, 100, 151, 152
 Hirak 161, 162
 Hizbullah 23, 43, 48, 49, 73, 75-81, 83, 86-88, 106-108, 113, 133, 134, 137, 139, 140, 142-144, 171
 Holokost 219
 Hür Subaylar 12, 13, 16
 Hüseyin, Kral 153, 154, 158, 166, 169, 173
 Hüseyin, Saddam 4, 35, 37, 38, 45, 48, 72, 74, 134
 Irak 4, 6, 20, 21, 30, 33-56, 62, 64-66, 69-71, 73-79, 82, 83, 94, 96, 97, 99, 104, 106, 107, 111, 118, 126, 127, 134, 138, 142, 149, 166, 167, 169, 170, 171, 174, 218
 2003 işgali 35, 45, 49, 51, 55, 56
 patronaj 38, 51, 53, 122, 124
 Şii milisler 39, 43, 47, 49, 87
 Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) 39, 40, 42-44, 46, 49, 50, 55
 Irak Savaşı 2003/ABD'nin Irak'ı işgali 4, 30, 41, 64, 106, 138, 142
 Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD) 43, 44, 47, 50, 51, 55, 85, 111, 167, 171, 198, 201
 İbn Suud 94-100
 İntifada 21, 76, 158, 214, 224, 227
 İnfitah 16, 18, 21
 inşacılık (*constructivism*) 2, 3
 İran 6, 22, 23, 25, 33, 34, 37, 39-50, 52, 55, 64, 70, 71, 73-78, 81, 82, 85-88, 97, 104, 106-113, 133, 134, 137, 138, 142, 171, 217, 218, 223, 224
 İran-Irak Savaşı 4, 41, 42, 45, 51, 73, 104, 107
 İran nüfuzu 40, 50
 İslami Dayanışma 101, 102
 İsrail 5-7, 11, 14-26, 30, 50, 61-65, 67, 70-77, 79, 81-84, 86, 88, 101, 102, 107, 109, 113, 126, 128, 129, 132, 133, 135, 137-139, 142-144, 149, 155, 160, 161, 163-166, 173, 174, 176, 207-209, 211-213-229
 İsrail ile barış 16, 19, 24, 71, 73, 79, 83, 84, 160, 165, 166, 173
 İşçi Partisi (İsrail) 212, 214
 Kahire Antlaşması 129
 Kara Eylül Olayları 69, 152, 153, 159
 Katar 24, 27, 29, 52, 111, 113, 176, 197, 198
 Kerkük 43, 44, 55, 56
 kimlik 2-5, 7, 11, 13, 16, 34, 35, 44-48, 50, 53, 56, 109, 118, 121-125, 129, 131, 135, 140, 144, 149-153, 156, 157, 159, 169, 173, 175, 192, 202, 220, 221, 229
 Knesset 220
 Kompleks Realizm 2
 Konfesyonel 119-122, 124, 135, 145
 Konfesyonelizm 120, 122, 124
 Konfesyonel sistem 119, 121, 122, 135, 145
 Körfez Krizi/Savaşı (1990-91) 20, 21, 30, 35, 41, 45, 49, 51, 78, 104, 105
 küçük devlet 61-63, 65, 77, 88
 Lahud, Emil 79-81, 139
 Lazkiye limanı 68, 87
 Libya 15, 25, 28-30, 85, 99, 108, 109, 187-189, 193, 201
 Likud Partisi 173-214
 Lübnan 6, 7, 46, 48, 52, 61, 62, 69-83, 86, 88, 107, 113, 117-145, 149, 167, 171, 174, 208, 212, 218, 224, 225, 226
 Lübnanlaşma 118, 125
 Lübnan Ulusal Hareketi 129
 mezhepçilik 6, 29, 34, 45-49, 64, 71, 84, 117, 118, 120, 121, 128, 134, 139-144, 162, 169, 171
 Mısır 6, 9-30, 34, 37, 42, 62, 63, 65-67, 70-72, 74, 83-85, 94, 97, 99-102, 107, 109, 111, 112, 125-127, 156, 162, 164-166, 170, 172, 174, 175, 188, 198, 208, 212, 213, 217, 218, 224, 225, 229
 Milli Misak 123, 124, 130, 134, 143, 144
 monarşi 12, 15, 23, 66, 67, 91, 92, 97-100, 102-104, 107-113, 127, 149, 150, 155, 156, 158, 165, 170, 175, 176, 189
 Mursi, Muhammed 23-26, 30, 109, 162, 170
 mutasarrıflık 119, 123, 134
 Mübarek, Cemal 22
 Mübarek, Hüsnü 18-25, 27-30, 109, 224
 Müslüman Kardeşler (İhvan) 21, 23-27, 29, 85, 101, 109-112, 155-158, 160-165, 170, 175
 Nahda 170, 192, 193, 195-198, 200
 Nasır, Cemal Abdül 6, 10-16, 18, 30, 37, 66, 67, 100, 101, 127, 188
 Nasrallah, Hasan 79, 86, 137, 142
 Necid 92-98, 100
 neo-liberal devletçilik 25
 neo-realizm 1, 4, 36
 Netanyahu, Binyamin 214, 220
 Nil nehri 10, 14, 21, 28-30

- Pan-Arabizm 15, 37, 45, 102, 126, 129, 154, 157, 172
 Peel Komisyonu Raporu 223
 post-kolonyal devlet 183, 201
- Rafah sınır kapısı 26
 rantıye devlet 6, 50, 53, 56
 realizm 1-4
 rejim güvenliği 3, 18, 26-28, 77, 108, 182, 183, 193, 199, 200, 202
 Rusya 28, 30, 42, 43, 53, 66, 84, 86-88, 106, 113, 171, 228, 229
- Saiqa* 69
 Sedat, Enver 16-19, 21, 24, 30, 72, 102, 188
 sığınak devlet 63
 Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi (SCAF) 23
 Sina Yarımadası 15, 17, 18, 25, 26, 67, 172
 Sisi, Abdül Fettah 25-30, 224
 Siyasal İslamcılık 2, 5, 11, 18, 20, 24, 29, 30, 102-104, 109, 165, 193
 Siyonizm 15, 70, 156, 157, 209-211, 219, 220, 222, 224
 Soğuk Barış 19, 22, 225
 Sovyetler Birliği (SSCB) 19-21, 65-68, 72, 74, 186, 223
 Stratejik Barış 22
 Suudi Arabistan 6, 15, 17, 20-28, 33, 38-40, 42, 47-49, 51, 54, 65, 72, 74, 85, 91, 96-113, 134, 136, 140, 164, 173, 174, 198, 224
 Suriye 6, 13, 14, 16, 17, 20, 23, 27, 33, 34, 37, 39, 40, 42, 43, 48, 49, 52, 61-88, 101, 107-109, 111, 120, 121, 123-127, 130, 133-144, 149, 162, 166-171, 188, 196, 198, 208, 209, 212, 213, 218, 225, 226
- Süveyş Kanalı 10, 12, 13, 15, 28, 66, 99, 127, 214, 227
- Şamun, Kamil 127, 128
 Şaret, Moşe 213
 Şaron, Ariel 76, 207, 208, 213
 Şeba çiftlikleri 75, 76
- Taif Antlaşması 134-136, 138, 144
 Tartus limanı 68
 Tunus 6, 7, 19, 23, 83-85, 150, 170, 175, 181, 182, 184, 185-202, 224
 süreklilik 7, 195, 201
 değişim 7
 Tunus Genel İşçi Sendikası (UGTT) 185, 195
 Türkiye ile ilişkiler 25, 42, 63, 173
- Ürdün 6, 7, 21, 23, 33, 42, 52, 54, 61, 62, 65, 67, 69, 71, 74, 85, 96, 97, 99, 101, 107, 111, 126, 128, 130, 149-176, 208, 212, 214, 218, 225
- Yasemin Devrimi 7, 194
 yapılanma (*structuration*) 4, 36, 52, 88, 151
 Yemen 14, 15, 27, 48, 100, 101, 110, 111, 113, 142, 209
 yıpratma savaşı (*war of attrition*) 15
 Yüzyılın Anlaşması (Abraham Anlaşmaları) 174
- zaim/zuama 122, 128, 142

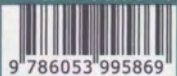
Ortadoğu ve Kuzey Afrika, bölgenin hem dünya siyasetindeki yeri hem de Türkiye'yle yakın ilişkileri nedeniyle ilgi odağı olmayı sürdürüyor. Meliha Benli Altunışık'ın derlediği *Ortadoğu ve Dış Politika: Arap Ülkeleri ve İsrail*, uluslararası ilişkiler disiplininin kuram ve kavramlarından yararlanarak bölge ülkelerinin dış politikalarını, gerek yakın dönemdeki olaylar gerekse bölgenin dünyadaki yeriyle etkileşimli şekilde ele alıyor.

Ulus-devletlerin inşasından sonra iç savaşlar, işgaller, Filistin meselesi ve Arap Baharı'yla sürekli çalkantılar yaşayan bölgede öne çıkan Mısır, Irak, Suriye, Suudi Arabistan, Lübnan, Ürdün, Tunus ve İsrail'e odaklanan kitapta, bu ülkelerin dış politikalarındaki değişim ve sürekliliğin izi sürülüyor. Bölge ülkelerinin dış politikaları, tarihsel bağlamı içinde değerlendirilirken iç siyasetle bağlantılarıyla da bir arada tartışılıyor.

Kitap, sistematik ve bütüncül yaklaşımıyla Ortadoğu çalışmaları açısından önemli bir boşluğu dolduruyor.

**AMR ELLITHY İLKER AYTÜRK MELİHA BENLİ ALTUNIŞIK MURAT TINAS NEBAHAT
TANRIVERDİ YAŞAR NUR KÖPRÜLÜ ÖZLEM TÜR TUNAHAN YILDIZ**

ISBN: 978-605-399-586-9

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

SİYASET BİLİMİ